

L. 1113.

MAGYAR NYELV

KÖZÉRDEKŰ FOLYÓIRAT
A MŰVELT KÖZÖNSÉG SZÁMÁRA

*

MEGINDÍTOTTA SZILY KÁLMÁN

*

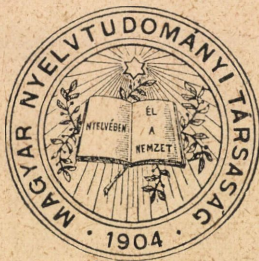
A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

PAIS DEZSŐ

A MAGYAR VALLÁS- ÉS KÖZOKTATÁSÜGYI MINISZTERIUM
ÉS A M. TUD. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL

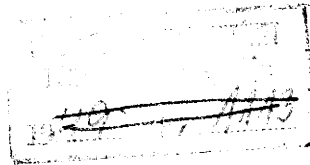
XLIII. KÖTET

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
1947

R

F 4111/75

lett.
1980.

off. rev
1966

MAGYAR NYELV

KÖZÉRDEKŰ FOLYÓIRAT

XLIII. ÉVF.

1947. MÁRCIUS

1. SZÁM

Nyelvtudományi alapelvek.

GYÖRKE JÓZSEF munkásságának iránya élete utolsó éveiben egyre jobban a nyelvelmélet területe felé fordult. Az addig is széles érdeklődésű uráli nyelvész finnugor és szamojéd szaktudása útján jutott el az általános nyelvészeti problémákhoz. Kutatásai az utóbbi időkben a kínai nyelvre is kiterjedtek, mert a kínai nyelv tanulmányozásának általános nyelvészeti szempontból nagy jelentőséget tulajdonított. „Tő, képző, rag” című értekezésében (MNYTK. 63. sz. 1943.), továbbá „Az igeidő” című cikkében (NyK. LI.) kezdenek kibontakozni nagy koncepciói, s bár nyelvtudományi alapelvei még nem tűnnek ki belőlük tisztán, mégis érezzük, hogy az idézett tanulmányok mögött mély, rendszerező gondolatok rejtőznek.

A hozzá közelállók tudják, hogy milyen sokat vívódott nyelvelméleti kérdésekkel. Tervbe vett „Általános nyelvészet”-ének megjelenésétől mindenki sok újat várt. A gyorsan járó „pallida mors” mindennek elejét vette, de hátrahagyott kéziratai átvizsgálásakor¹ a sok általános nyelvészeti feljegyzés közt megtaláltuk várva-várt nagy művének töredékes, sajnos csak vázlatosan kidolgozott egyes részeit. Egyrészt a megboldogult emléke iránti kegyelet, másrészt pedig az az óhaj, hogy tudományunk új szempontokkal gazdagodjék, kívánatossá tették ennek az anyagnak a közlését, illetőleg sajtó alá rendezését.

Az elkövetkezendőkben GYÖRKE eredeti fogalmazásában adjuk a hagyatékában talált általános nyelvészeti töredékes alapelveket. Az eredeti szövegen semmi lényegbevágó változtatást nem tettünk. Lehetőleg a stiláris változtatásokat is kerültük, s ezeket a legszűkebb körre korlátoztuk. Ami javítást eszközöltünk, az jóformán csak ortográfiai jellegű, s az idézetek esetleges javítására irányul.

HAJDÚ PÉTER.

*

„Mi a nyelv? „Die Sprache ist ein System von Zeichen...“ — feleli SAUSSURE (Grundfragen der allgm. Sprwsh. 19). Ez a gondolat azóta iskolát alapított, s a mai nyelvész a nyelvi tényeket már csak mint jeleket kezeli: „Die sprachlichen Phänomene sind durch und durch zeichenhaft“ (BÜHLER, Sprachtheorie 33). De mi hát a jel? A jel egy bizonyos közösség megértetési eszköze. A nyelvi jel érzékszerveinkkel észlelhető olyan adottság, melynek egy bizonyos közösségben funkcionális szerepe van, vagy legalább is lehet. Három tényező jellemzi a jelet: 1. egy jelként szereplő valóság, vagyis amit jelként felhasználnak, 2. egy közösségi és 3. egy közlési szerep. Egy bizonyos valósági tényező felhasználása nélkül ugyanis nincsen jel; közösség nélkül viszont nincs szükség jelre, míg a közös-

¹ GYÖRKE JÓZSEF kézirati hagyatékának átvizsgálását a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárának megbízásából LAKÓ GYÖRGYgel közösen végeztük.

ségnek csak azért van szüksége rá, mert közölni tud általa valamit (egy bizonyos jelentést).

Hány jele van vagy lehet egy közösségnek? Minden közösségnek lehet egy, de lehet számtalan jele. Ha pl. A és B megállapodik abban, hogy A mindig szívesen látja B-t, valahányszor ablakát „teljesen becsukva“ tartja, míg a „félíg nyitott“ vagy éppen a „teljesen nyitott“ ablaknak nem tulajdonítanak jelentőséget, akkor a „teljesen becsukott“ ablak A és B között jelként — mégpedig „egyetlen“ jelként szerepel. Ha viszont a „félíg nyitott“, illetőleg „egészen nyitott“ állapotban levő ablaknak is külön-külön jelentést adnak, kettőjük közössége már három jellel rendelkezik. — Ha egy bizonyos közösségnek nem egy, hanem több jele is van, akkor az egyes jelek csak abban az esetben tudják betölteni szerepüket, ha különböznek egymástól. Vagyis a többtagúság megkívánja a tagok különbözősét. Ha pedig egy több tagból álló jelcsoport jeleinek jelölő része azonos természetű materiából alakul (vagy csak hangokból vagy csak színekből stb.), akkor az egyes tagok jelölő része nemcsak különbözik, hanem hasonlít is egymáshoz.

Olyan tömegű tagból álló jelcsoportnál, mint amilyen pl. egy nyelv, vagyis ahol nemcsak egyes fogalmaknak, hanem egy közösség egész gondolatvilágának megvan a maga címkéje, a különbözőség és hasonlóság már nemcsak a „jelölő“, hanem az egyes jelek „jelölt“ részére is kiterjed, és ez természetes is, hiszen a szavak nagyrésze fogalmakat fejez ki, az egyes fogalmak pedig nemcsak különböznek, hanem hasonlítanak is egymáshoz. A szavak közötti hasonlóság és különbözőség tehát szükségképen összefüggést, vagyis rendszerhálózatot teremt a tagok között.

A szó teljes mértékben jel. De jelszerűek bizonyos nyelvi kapcsolatok is: sorrend, hangsúly stb., mert ugyancsak ábrázolódnak: a mindenkori jelvevő számára valamely érzékszervével érzékelhetők. A sorrend által létrejött kapcsolatokat SAUSSURE syntagmatikus kapcsolatoknak nevezi. A teljesség kedvéért mindjárt hozzáfűzhetjük, hogy ugyancsak ő syntagmatikus kapcsolatnak tart még e mellett minden szó-egymásutániságot is: „Sie reihen sich eins nach dem andern [t. i. a szavak] in der Kette des Sprechens an, und diese Kombinationen, deren Grundlage die Ausdehnung ist, können Anreihungen oder Syntagmen genannt werden“ (i. m. 147). A syntagmatikus kapcsolatok mellett megkülönböztet még SAUSSURE asszociációs kapcsolatokat is („assoziative Beziehungen“). A két csoport együtthatása képezi szerinte a nyelv lényegét: „Die Gruppierungen der einen und der andern Art sind in weitgehendem Masse von vornherein feststehend von der Sprache vorausgesehen; sie ist gebildet durch das Zusammenwirken der üblichen

Beziehungen beider Art und alle Vorgänge in ihr sind davon beherrscht.“ (SAUSSURE i. m. 152).

*

Ezek után a feljegyzések szerint az asszociációs kapcsolatok bővebb megvilágítása következett volna. Asszociációs kapcsolatokon SAUSSURE a szavaknak a mondaton kívüli kapcsolatát érti: „... die irgend etwas unter sich gemein haben, im Gedächtnis, und so bilden sich Gruppen, innerhalb deren sehr verschiedene Beziehungen herrschen“ (SAUSSURE i. m. 147). GYÖRKE felfogása szerint az asszociációs kapcsolatok vagy ahogy ő nevezi „belső nyelvi kapcsolatok“ abban térnek el a „külső nyelvi szerkezetek“-től (syntagmatikus sorok), hogy nem jelek, mert nem ábrázolódnak.

A belső „asszociációs kapcsolatok“ éppen úgy tagolódnak, részekből állanak, mint a külső szókapcsolatok, ha nem is annyira elhatárolható egységeket alkotnak, mint a külső egységek (syntagmatikus sorok). Lényegük a syntagmatikus kapcsolatokkal szemben — amit viszont SAUSSURE nem vett észre, pedig önként kínálkozott —, hogy soha sem ábrázolódnak. A szó jel, a külső nyelvi szerkezetek is jelek, mert egyaránt kimerítik a jelszerűség tényét: ábrázolódnak, azaz a jelző valamelyik érzékszervével észlelhetők. A belső nyelvi kapcsolatok azonban nem észlelhetők, bár szükségképpen adva vannak a nyelvet beszélők mindegyikében. A belső nyelvi kapcsolatok nem jelek, mert nem ábrázolódnak, viszont a nyelvnek mégis fontos tényezői, a nyelv egészéből semmiesetre sem lehet őket kihagyni. Ha pedig ezeknek az asszociációs soroknak és a syntagmatikus kapcsolatoknak az egymásra való hatása teszi a nyelvet, akkor a nyelv meghatározásából sem maradhatnak ki. Éppen ezért a nyelv nem lehet csak a jeleknek a rendszere. Mi tehát a nyelv? Felelet: jeleknek, jelszerű és jelszerűtlen kapcsolatoknak a hálózata (=rendszere).

*

A szavaknak és szó szerkezeteknek értékük van. A szavaknak és szó szerkezeteknek értéke a körülöttük álló szavak és szó szerkezetek értékétől függ.

A szavak és szó szerkezetek a nyelvben három egymástól jól elhatárolható síkon tömörülnek. Ezek közül kettőt külső és egyet belső síknak nevezhetnénk:

1. A szavak és szó szerkezetek kizárólag a nyelvi síkon kapcsolódnak egymással. Minden szónak a körülötte álló szavak, illetőleg minden szerkezetnek az őt kitöltő szavak és a vele kapcsolatban levő szerkezetek adják meg a pillanatnyi értéket (aktuális érték).

2. A szavak és szó szerkezetek bizonyos helyzetbe ágyazódva ábrázolódnak. A szavaknak és szó szerkezeteknek a helyzete adja meg a pillanatnyi értéket (aktuális érték).

3. Ha beszéden kívül, úgynevezett nyugalmi (statikus) állapotban kapcsolódnak egymással a jelek, jelszerű és jelszerűtlen kapcsolatok (teljes rendszer), akkor a szavaknak, szószervezeteknek és a belső kapcsolatoknak értéke a maga teljeségében áll előttünk.

Mindezek alapján a nyelvnek három kapcsolódási síkja, rendszere van, ami közül az első kettő mindig csak részleges, — egy része a lehetséges kapcsolódásoknak —, míg az utolsó az úgynevezett teljes rendszer.

A rendszeralkotási funkció viszonyfunkció, a jelrésznek az az ereje, hogy a vele szót alkotó jelrészszel (vagy jelrészekkel) szemben különbséget, az őt magába foglaló szón kívül álló (de vele rendszert alkotó) többi szó azonos tagú jelrészével pedig hasonlóságot vagy különbözőséget fejez ki. A magyar *adok*, *adsz*, *ad* stb. szavak paradigmaticus rendszerében *ad-* és *-ok*, *ad-* és *-sz*, *ad-* és *-ø* egymással szemben különbséget, míg az *ad-* tő (ebben: *adok*) az *ad-* (ebben: *adsz*) és *ad-* (ebben: *ad*) tövekkel hasonlóságot, az *-ok* rag pedig (ebben: *adok*) az *-sz* (ebben: *adsz*) és *-ø* (ebben: *ad*) ragokkal szemben különbséget fejez ki. Nem lehet azonban eléggé hangsúlyozni, hogy az *adok* szó *ad-* és *-ok* részének ez a hasonlóságot és különbözőséget kifejező ereje, szóval rendszeralkotási funkciója, csakis akkor van meg, ha az *adok* szót nem önmagában, hanem összefüggéshálózatain (*adok*, *adsz*, *ad* stb., *adok*, *kapok* stb.) belül vizsgáljuk, mert csakis a szórendszerekben van meg a lehetősége annak, hogy egy jelrész az őt magában foglaló szón kívül álló más szavak hasonló tagú jelrészével hasonlósági vagy különbözősi viszonyba kerüljön, úgy hogy ugyanakkor a vele szót alkotó másik jelrész is viszonyban legyen ugyanezen szavak neki megfelelő részével és e két viszony ellentétese legyen egymásnak, vagyis ha pl. a tövek fejezik ki a hasonlóságot, a ragok jelöljék az ellentétet, illetőleg megfordítva.

Mármost ha figyelembe vesszük, hogy amikor gondolatainkat közöljük, akár egy szóval, akár szavak egész csoportjával történik az, azt tapasztaljuk, hogy az alkalmazásra kerülő szavak sohasem alkotnak maguk között szórendszert. Nem, mert a szórendszerek mint formák, mint *szókapcsolatok* (ellentétben más szókapcsolatokkal: határozó és ige kapcsolata állandó határozós szerkezetekben) sohasem állíthatók a gondolatközlés szolgálatába. Senki sem beszél *kapok*, *kapsz*, *kap* stb., *szép*, *bájos*, *gyönyörű*, *elragadó* stb. szókapcsolatokban. Mindezekből pedig nemcsak az tűnik ki, hogy a gondolatközlésben résztvevő szavak részeinek nincsen meg a rendszerfunkciója (mivel maguk a szavak sem alkotnak maguk között szórendszert), hanem még sokkal inkább az a tény, hogy a nyelvnek (langué), sőt mivel a szórendszernek lehet egyéni

oldala is, a beszédnek is (parole) van egy külső és egy belső része. A belső nyelvet azoknak a rendszereknek és alkotó tényezőinek összege képezi, melyek külső, gondolatközlő megvilátozásokban sohasem használhatók.

A belső nyelvi síkon — éppúgy, mint a szavak — a szerkezetvázak is rendszert alkotnak. S tekintve, hogy a szavak a belső síkon nem a szerkezetvázban helyeződnek el, s hogy syntaxis értéket csak a szerkezetvázban kaphatnak, világos, hogy a szavaknak a belső nyelvi síkon syntaktikus (alanyi, állítmányi, határozói, jelzői) értéke nem lehet.

*

Hogy a nyelvi közlések részekből állanak, s ezek a részek különböző viszonyban vannak egymással, már szinte ősidők óta tudott dolog. A hangoknak, szavaknak és mondatoknak egymás mellé és fölé való rendelését már APPOLLONIOS DYSKOLOS is hirdette: „Wie die Buchstaben die Silben hervorbringen durch ihre Zusammenfügung, so wird auch die Verbindung der dem Worte inwohnenden Gedanken gewissermassen eine Zusammenfassung hervorbringen durch Verknüpfung der Wörter der in sich abgeschlossene selbständige Sätze.“ (APPOLLONIOS DYSKOLOS vier Bücher über die Syntax. Übersetzt . . . von ALEX BUTTMANN. Berlin, 1877. 1—2.) Azt is korán észrevették már, hogy önálló nyelvi egységnek csupán a szavak és a mondatok tekinthetők. E két fontos nyelvi tényező egymáshoz való viszonyának tisztázásában kezdettől fogva nagy szerepe volt a logikának: „Der Begriff und Terminus 'Satz', der seinen Ursprung aus der Logik nicht verleugnen kann, stellte sich wie von selbst dem Wort gegenüber, wie sich in der Logik das Urteil dem Begriff gegenüberstellt.“ (RIES, Was ist Syntax 47.) A logika hatása alatt keletkezett nyelvi rendszerezéseknek a legsúlyosabb nehézségét az „egyszavas mondatok“ az úgynevezett „mondatpótlók“ okozták. Ezen a nehézségen RIES magából a nyelvi formából kiinduló vizsgálatlalt próbált segíteni: „Zerlegt sich die wissenschaftliche Betrachtung das komplexe Gebilde der Sprache, von formalen Gesichtspunkten ausgehend, in seine Bestandteile, so findet sie: 1. die Laute, als kleinsten, nicht weiter zerlegbaren, einfachsten Einheiten; 2. zu neuen (verhältnismässig) selbständigen Einheiten verbundene Laute d. h. Wörter; und 3. wiederum zu neuen (relativ) selbständigen Einheiten verknüpften Wörter d. h. Wortgefüge. Sätze aber findet eine formale Analyse zuvörderst nicht . . . In Bezug auf die Form schliessen sich Wort und Satz gegenseitig zudem nicht aus; eine grosse Zahl von Sätzen wird bekanntlich durch ein Wort gebildet, . . .“ (RIES i. m. 48.) Ez az álláspont ma már nagyon is túlhaladott. Az alakkal (külső formával) is rendelkező nyelvi

tények ugyanis jelszerű jelenségek. Ha szétválasztjuk őket (t. i. az alakot és a jelentést), megszüntetjük magát a jelet. Az önmagában álló alak, illetőleg az önmagában álló jelentés tulajdonképpen már nem is nyelvi tény, s így nem is tartozhatik szorosán a nyelvi tények vizsgálati körébe.

Ugyancsak a szó és mondat szembeállítását találjuk a legújabb rendszerezésekben is. „Ein System vom Typus der Sprache baut jede vollendete (und situationsentbindbare) Darstellung in zwei abstraktiv zu sondernden Schritten auf, sagen wir einmal kurz, wenn auch unscharf und mißverständlich: in Wortwahl und Satzbau.“ (BÜHLER, Sprachtheorie 73). „A nyelvi ábrázolásnak . . .“ — írja LAZICZIUS — „két csoportja van. Az egyikbe tartoznak a nyelvi jelek: a szavak, a másikba viszont a mezők: a szintaktikai és a mutatómező“. (Általános nyelvészet 46.) Mi a mező? A legzártabb, a legteljesebb szintaktikai mező BÜHLER szerint a teljes mondat: „... der Vollsatz [ist] ein geschlossenes und wohlbesetztes Symbolfeld . . .“ (i. m. 366). Mármost ahhoz, hogy nyelvi mező alakulhasson, a „Zweiklassensystem“ első osztályba tartozó nevező és mutató szavain kívül a második osztály mezőtényezőire is szükség van. Melyek ezek a mezőtényezők? A sorrend, a mondat hangsúly, a különböző alaki módosítók (előjárók, névutók, ragok, ablaut), a mondatkötők (vö.: BÜHLER i. m. 168—79; LAZICZIUS i. m. 51—3).

Hogy a praepositíók, postpositíók és mondatkötők meg a nevező és mutatószavak között sok-sok értékkülönbség van, az kétségtelen. Ha azonban az „első osztály“ a szavak birodalmát akarja felölelni, már pedig a fenti elképzelésekben lényegében erről van szó (vö. mégegyszer: „Az egyikbe tartoznak a nyelvi jelek: a szavak“ LAZICZIUS i. m. 46), akkor a kettétagolás már is önkényes, mert a formaszók meg a mondatkötők éppen olyan „jelek“, mint a nevező és mutatószók. De még inkább sérti a nyelv természetes rétegződését, hogy a ragokat meg az ablaut jelenségét is a „második osztályban“ találjuk, holott a rag önmagában sohasem kerül elő, mert a rag éppen olyan tartozéka a szónak mint egésznek, akár a tő vagy képző! Gondoljunk csak a tő, képző és rag belső, közös problémáira: a kapcsolódási és elhelyezkedési kérdésekre (l. GYÖRKE, Tő, képző, rag 25)! Vagy milyen szócsonkok tartoznának pl. az infixumokat használó nyelvekben az „első osztály“ állagát magában foglaló szótanba, ha a ragokat a „második osztályba“, azaz a syntaxisba utalnók? De ugyanezt kérdezhetnők az ablautokkal kapcsolatban is. Elvben természetesen mindez lehetséges, s a régi hagyomány ösvényeit taposó BÜHLER-iskola nem is riadt tőle vissza, de hogy ez nem a nyelv természetes rétegződése, azt talán nem is kell bővebben bizonyítgatni.

Mit mutat tehát a nyelv természetes rétegződése, milyen elrendezésre jogsít?

Gondolatainkat, érzésvilágunkat minden nyelvben nyelvi eszközökkel, kisebb vagy nagyobb „értelmi és érzelmi jelegységekben“ fejezzük ki: *A fiú megy.* — *A fiú jön.* — *Az egészséges alma jó.* — *A szép idő elmúlt.* — *Menj el innen!* — *Gyere ide!* Stb. Az értelmi és érzelmi jelegység tehát a gondolatközlés legkisebb önálló zárt egysége. A rövidség kedvéért „mondat“-nak is hívhatjuk.

Az a tény, hogy pl. a *fiú* szó nemcsak a *A fiú megy*, hanem *A fiú jön* értelmi és érzelmi jelegységben (mondatban) is megvan, vagy hogy a „jelző + jelzett szó“ sorrendi váz éppúgy fellelhető *Az egészséges alma jó* értelmi és érzelmi jelegységben, mint *A szép idő elmúlt* jelegységben, továbbá, hogy a „felkiáltó mondat hangsúly“ nemcsak a *Menj el innen!*, hanem a *Gyere ide!* jelegységnek is sajátja, arra vall, hogy az értelmi és érzelmi jelegységek — ha nem is mindig, vö. *Megy-Jön* stb. — részekből tevődnek össze. Számszerűleg: egy vagy több részből (jelből, jelszerű kapcsolatból).

Abban az értelmi és érzelmi jelegységben, melyben több jel és jelszerű váz szerepel, egyformán fontos valamennyi. Allításunkat egy egyszerű példával igazolhatjuk: *A fiú magas házban lakik.* Ebben az értelmi és érzelmi jelegységben öt szó és három szerkezetváz szerepel. A szavak közül három viszonyra mutat, mégpedig kettő: *fiú*, *házban* egy történésfogalmat kifejező jelle, míg a harmadik: *lakik* egy egyes 3. személyű szóra utal. A szerkezetvázak közül az egyik: *magas házban* jelzős, a második: *házban lakik* határozós, a harmadik: *a fiú lakik* pedig alany-állítmányi szerkezet. Mármost ha bármelyik szót elhagyjuk, vagy bármelyik szerkezeti vázat megváltoztatjuk, az eredeti értelmi és érzelmi jelegység nyomban felbomlik, vagy egy értelmetlen masszává, vagy pedig egy értelmileg más értelmi és érzelmi jelegységgé változik: ... *Magas házban lakik.* — *A fiú ... házban lakik.* — *A fiú magas ... lakik.* — *A fiú magas lakik házban.* — *Házban lakik a fiú magas.* — *Lakik házban a magas fiú.* — *Lakik házban a fiú magas.* — *Lakik a fiú magas házban.* — *A fiú lakik magas házban.*

Az értelmi és érzelmi jelegység tehát részekből tevődik (vagy tevődhetik) össze. Minden rész egyformán fontos, mert mindegyik részt vesz az értelmi és érzelmi jelegység ábrázolásában. Mindebből mármost valóban az következik, hogy a nyelv kettőstagozatú. Csakhogy — és ezen van a hangsúly — a mérleg egyik serpenyőjében nemcsak szavak vannak, különösen nemcsak nevező- és mutatószók, hanem ott vannak még, teljesen azonos fontossággal a viszonzyszavakon és a

mondatkötőkön kívül a többi részelemek is: a sorrend, mondat-hangsúly, hanglejtés, tempó.

A [külső] nyelv kettős tagozódása tehát ezek szerint a következő:

I. Értelmi és érzelmi jelegység.

II. Értelmi és érzelmi jelegységreszek.

Az utóbbiak ismét kétfélék:

1. Önmagukban ábrázolódo jelek, vagyis szavak, beleértve a viszonyzókat és a kapcsolószókat is. A szó meghatározása tehát ezek szerint: a szó egy önmagában is ábrázolódo jel.

2. Más jelek ábrázolódásától függő jelek. Ilyenek a különböző szerkezetek, hangsúly, tempó. Hogy pl. egy jelző szerkezetváz kiábrázolódhassék, feltétlenül szükséges, hogy előbb megtöltődjék szavakkal. Ugyanígy, hogy egy felkiáltó hanglejtés kifejezést nyerhessen, szükséges, hogy maga a mondatváz is ki legyen töltve.

Mind az önmagukban ábrázolódo, mind pedig a más jelek ábrázolódásától függő jelek az értelmi és érzelmi jelegység alá vannak rendelve, mint ennek alkotó elemei; egymásközötti viszonyuk azonban — az értelmi és érzelmi jelegységen belül — kettős:

a) a szavak egymás mellé vannak rendelve;

b) a sorrend, hangsúly, hanglejtés és tempó a szavak alá vannak rendelve, mert ábrázolódásuk előfeltétele, hogy maguk a szavak is ábrázolódjanak.

Ha ez nem így lenne, vagyis ha a kisebb és nagyobb értelmi és érzelmi jelegységekkel szemben csupán szavak állnának, — ahogy ezt eddig gondolták, — akkor aligha lehetne megmagyarázni, hogy miért nem lehet pl. *szép magas házban lakom* helyett ugyanilyen értékben azt is mondani, hogy *házban szép lakom magas*, — elvégre is a szavak ugyanazok.

Mi a szó, sorrend, mondat-hangsúly, hanglejtés, tempó és helyzet? És mi az, amit ezek mint saját értéküket a mondatba visznek?

1. A szó, mint már említettük: egy önmagában ábrázolódo jel. Értékszempontból pl. a klasszikus kínaiiban vagy csak tárgyi jelentést ábrázol: *žit* 'nap', *gyet* 'hold', *muk* 'fa', *kiuèn* 'kutya', *šan* 'hegy', vagy pedig csak viszonyértéket fejez ki: *èi* a genitivusi viszony kifejezője, *hó* 'mi, micsoda, miért', *hú* 'mi, miért' stb. (vö. GABELENTZ, *Chinesische Grammatik*. Leipzig, 1881. 44, 184, 271, 294). Ezzel szemben a nyelvek más csoportjában a szavak nagy része a tárgyi jelentésen kívül kifejez még: a) viszonyértéket (egy másik szóra mutat): *eszem*, *alszom* (egyes 1. személyű alanyra mutat mindkét alak); b) bizonyos mondatrész-értéket is, mint sajátos értéket: *En eszem és iszom*. — *Eszem-iszom ember*. (Azaz állítmányi és

jelzői értéket, mást azonban nem¹ s éppen ez mutatja, hogy mindkét mondatrész-érték a szó értéke.

2. A sorrend, hangsúly, hanglejtés és tempó — a szóval szemben — olyan jelszerű jelenség, melynek sajátja, hogy önmagában nem ábrázolódik. Mi a sorrend? A sorrend a mondat szerkezeti váza. A klasszikus kínaiban az egyes szavak a szerint, hogy milyen sorrendi helyet foglalnak el a mondatban, annak a helynek megfelelő mondatrész-értéket is fejeznek ki. „In der Regel steht das Subject vor dem Prädicate, das Verbum oder die Präposition vor dem Objecte:...” Pl. *šui šàng* '(Das) Wasser steigt' | *wáng pào mìn* '(Der) König beschützt (das) Volk'. (Vö. GABELENTZ, Anfangsgründe der chinesischen Grammatik. Leipzig, 1883. 20.) Ha megváltoztatjuk a szavak sorrendi helyét, vele együtt megváltozik az általuk kifejezett mondatrészérték is: *mìn pào wáng* '(Das) Volk beschützt (den) König'. Világos tehát, hogy a klasszikus kínaiban nem az egyes szavaknak, hanem magának a sorrendi váznak van mondatrészértéke. Ha nem is olyan nagy mértékben, mint a kínaiban, de azért a többi nyelvben is általában mondatrész-értéke van a sorrendnek. A ragozó nyelvekben — mint már említettük — az egyes ragos alakok nem lehetnek akármilyen mondatrészértékűek. (Pl. az *eszem* és *iszom* alak vagy csak állítmányi, vagy pedig csak jelzői értékű tagja lehet a mondatnak: *En minden nap többször eszem és iszom. Sok eszem-iszom ember járt ma nálam.* Nem lehetne azonban egyik sem, mondjuk, alanyi vagy határozói értékű mondatrész-tag, vagyis a ragozó nyelvekben a ragos szónak is van bizonyos saját mondatrész-értéke.) Mégis az *eszem* és *iszom* alak csak bizonyos sorrendi helyen állva, tehát nem akármilyen helyet betöltve lehet állítmányi, illetőleg jelzői értékű mondatrész-tag. S ezért kétségtelen, hogy a ragozó nyelvekben is nemcsak a ragos szónak, hanem a sorrendváznak is van bizonyos mondatrész-értéke.

A mondatrész-érték mellett a szavak sorrendjével, majdnem minden nyelvben, még bizonyos értelmi és érzelmi momentumok is kifejezhetők. A gondolati vagy érzelmi szempontból fontos szavakat ugyanis, általában a többi szó elé helyezjük. „Ist im anderer Satzteil als das grammatische Subject Gegenstand der Rede — psychologisches Subject — so tritt er ausserhalb der Satzverbindung (in absoluter Stellung) zu Anfang des Satzes“ — állapítja meg GABELENTZ a kínaival kapcsolatban (vö. Anfangsgründe . . . 20). Az „értelmi (logikai) szempontból . . . legfontosabb szavak[at], . . . hangszakasz-élekre tesszük“ — írja KLEMM, MTM. 619. — Összegezve az

¹ Volt nagy *eszem-iszom*: ebben az *eszem-iszom* alany. — P. D.

elmondottakat megállapíthatjuk, hogy a sorrendváznak a) mondatrészes- és b) értelem- és érzelem-kiemelő sajátértéke van.

3. A hangsúly, hanglejtés és tempó a mondat zenei felépítésének tényezői.

A hangsúlynak értelemkifejező értéke van. „Amit az írásban úgy fejezünk ki: *a beteget ápolják*, annak az élő beszédben háromféle értelme lehet: a) ha csak higgadtan el akarom mondani, mi történik a beteggel, akkor az egészet egyenletesen hangsúlyozom, az állítmány hangsúlya alig észrevehetően emelkedik; b) ha a gondolatot nyomatékosan fejezem ki, pl. valami gyanúsítást cáfolok vele, az állítmánynak sokkal erősebb lesz a hangsúlya: *a beteget ápolják* (nem hagyták magára); c) végre ha az ápolásról már szó volt, s nem ezt, hanem a beteget kell kiemelnünk, akkor emezt ejtjük nyomatékkal: *a beteget ápolják* (nem pedig az egészséges embert).“ (SIMONYI, A magyar nyelv² 467—8.)

4. Hogy a hanglejtés sajátértéke rokon a hangsúlyozás értékével, talán felesleges is említeni. Mert azt, hogy mást jelent *A fiú a városba jön*, mint *A fiú a városba jön?*, illetőleg *A fiú a városba jön!* mondat, mindannyian tudjuk.

5. Ugyancsak értelem- és részben érzelemkifejező értéke van a beszéd gyorsaságának is (tempó). „A mondatnak értelmileg fontosabb részeit lassúbb tempóval mondjuk; az élénkebb, derültebb lelkiállapot siettetti a beszéd menetét, a nyugodtabb lassítja.“ (KLEMM, MTM. 9.) † GYÖRKE JÓZSEF.

Boszorkány.

Kétségtelen török jövevényeink közül való ugyan a *boszorkány*, s a szó testes alakja, sajátos jelentése egyaránt megkönynyitette eredetének nagy általánosságban való meghatározását, mégis még mindig jelentős, lényegét érintő kérdések szorulnak tisztázásra vele kapcsolatban. E kérdéseket a következőkben foglalnám össze: 1. A szó a törökségben ismeretlen lévén, feltehetünk-e egy török **basırqan*-t a magyar szó forrásául? 2. Hogyan magyarázandók a török szó körül mutatkozó hangtani és szótani kérdések? 3. Az átvett *basırqan* jelentése valóban 'Alp, lidérc' volt-e, mint azt az EtSz. felteszi, tehát a 'boszorkány' jelentés másodlagos, és csak a magyarban fejlődött ki? — Az alábbiakban e három kérdést szeretném közelebbről megvilágítani.

1. A magyar átvétel alapjául szolgáló adatot MUNKÁCSI (NyK. XX, 467), akitől a *boszorkány* etimológiája származik, a votják *busturgan* alapján következtette ki; a votják szó ugyanis török, pontosabban — az első szótag vocalismusa alapján — csuvas jövevény. A votják szó jelentése: 'Alp',

„hat jemand Alprücken, so sagt man, dass der *busturgan* drückt“; 'házi manó, kobold, amely álom idején megnyomkodja az embereket, akit szeret, annak összekúsálja a haját és szakállát' (vö. GOMBOCZ: MSFOu. XXX, 53 és EtSz. I, 500). GOMBOCZ (i. h.) megrostálva régi török elemeink korábbi irodalmát, elfogadhatónak találta a votják adat vallomását, s az ennek alapján feltett török *basirgan-t elfogadja BÁRCZI, SzófSz. 25 is.

Az eljárás teljesen indokolt. Régi török elemeink közül pl. a *bársony* forrását a cseremiszbén és votjákban (ez utóbbiban ezúttal is *u*-t találunk az első szótagban) feljegyzett csuvas jövevények alapján következtette ki GOMBOCZ *barēin alakban, igaz, hogy ebben segítségére volt a csuvas *purzān* is. A feltevés később fényesen igazolták az újabban előkerült török nyelvmlékek adatai. Ugyanúgy a *karám* megfelelője sem volt kimutatható a török anyagból, de feltette GOMBOCZ török jövevényként ismert mordvin és osztják adatok alapján. Nem régen SZALAY LÁSZLÓ (MNy. XL, 128) meglelte a szót török területen is *qoram* alakban, nevezetesen kellően nem szótározott baraba szövegekben.¹

Különösen tanulságos a *karám* esete. A baraba *qoram* 'Hof, Viehhof' világossá tette, hogy a mordvin *koram* 'eingezäunter Hof' és a magyar *karám* forrása az *-m* képzős török *qoram*, az osztják *xüran*, *xürän*-é pedig egy *n*-es alakú, továbbra is hiányzó *qoran. Tehát végeredményben ugyanaz a török szó két, különböző képzős alakban élt és kölcsönződött tovább.

Hasonló a helyzet a *boszorkány* szó körül is; itt t. i. két különböző (már képzett) töből származó azonos képzőjű török szóval kell számolnunk, amelyek közül az egyik a votják, a másik a magyar szó forrása.

A votják *busturgan* alapján ugyanis egy török *basturyan-t vagy *bastiryān-t következtethetünk ki (a kettő közt nyelvjárási vagy időrendi különbség lehet); ebből a magyar *boszorkány* nem magyarázható meg, az utóbbi szónak csak a GOMBOCZtól feltett *basirgan lehet a kiinduló pontja.

Az utóbbi években közzétett régi török irodalmi anyagból eddig egyik szó sem került elő. Félig-meddig talán érthető is, hogy a buddhista, manicheus stb. tárgyú szövegekben az ősi samanizmusból táplálkozó népi babonák szókészlete csak igen töredékesen fordul elő; így ez ideig még teljesen hiányzik nemcsak a keresett *bastiryān, *basiryān, hanem a tárgykör valamennyi egyéb szava is. Éppen e megfontolások alapján úgy látom, hogy a sikernek jóval nagyobb reményével kutat-

¹ A *karám*-ról írt megjegyzéseimben (NyK. XLVIII, 336) GOMBOCZ cikkével kapcsolatban a MNy. XVIII. kötete helyett sajtóhibából a XVII. kötete szerepel. SZALAY (i. h.) nem nézte meg GOMBOCZ eredeti cikkét, hanem átvette közleményem sajtóhibáját.

hatunk utánuk nyelvjárási szójegyzékekben, szövegekben, első sorban természetesen mesékben és a török népek szellemi néprajzával foglalkozó munkákban.

Addig is, amíg erre sor kerül, legyen szabad felhívnom a figyelmet eddig kiadatlan afganisztáni török gyűjtésem néhány érdekes adatára.

Az afganisztáni özbek nyelv ama kipcsak típusú ágából, melyet a Qongrat törzs *Qoldaylâ* nemzetsége beszél (vö. MNy. XXXIII, 223—4), jegyeztem fel a következő szavakat: *basîryan* 'boszorkány', nyelvmesterem, *Usejn* nyomatékosan megjegyezte, hogy nőnemű lény (tádzsik nyelvi kifejezése szerint *mâda*), *basîryan-* 'rossz álmot látni'; ugyanebben a nyelvjárásban *albastâ* 'férfiboszorkány', *baslâq* 'lidérc', *baslâx-* 'lidércnyomásos álmot látni'.

Az özbek Q. *basîryan* 'női boszorkány', alakját tekintve, közel áll a magyar szó forrásához, mégsem vehető vele azonosnak, mert a *γ*-ből a magyarban *j* vagy *v* fejlődött volna (vö. pl. *bojtorján*, *bojtorvány*), vagy esetleg eltűnt volna, de semmiesetre sem fejlődött volna *k*-vá. A törökségben tehát számolnunk kell a *basîryan* mellett egy **basîrqa*n változattal, továbbá a hozzájuk közel álló *bastîryan* szóval.

2. Ami a magyar és a forrásául felvett török szót illeti, nem hallgathatunk el egy köztük mutatkozó látszólagos hangtani nehézséget, nevezetesen: miért találunk az első szótagban a török *a*-val szemben magyar *o* megfelelést, amikor különben a magyar majdnem mindig megőrizte ebben a hangtani helyzetben az eredeti *a*-t? A kérdés valóban érdekes, és külön monográfiát érdemelne. A *boszorkány* ugyanis nem egyetlen példa e nemben; vö. *bojtorján* < **baltîryan*, *boka* < **baqai*, *oroszlán* < **arîslan*, sőt *kobak* < **qabaq*. A jelenség nem szorítkozik kizárólag török jövevényszavainkra, hasonló esetek találhatóak a szláv kölcsönzések, a nyelvjárások, a nyelvmelékek anyagában, és az egész komplexum beletorkollik a magyar *a* hangok történetének kérdésébe. Mindez természetesen nem érinti a *boszorkány* < **basîrqa*n magyarázat helyességét.

A török **bastîryan* és *basîryan* (**basîrqa*n) egymáshoz való viszonyát, mindkettőnek a török szókészleten belül elfoglalt helyét illetőleg következő a helyzet.

Mind a kettő képzett szó, s végeredményben a *bas-* 'drücken, überfallen' igére vezethető vissza, csak mindegyik más-más képzőn keresztül. Ebből az alapszóból származnak ezek a jelentéstanilag ide tartozó egyképzős főnevek: oszm. *basqa*n 'das Alpdrücken' (R. IV, 1533) és *qara basan* 'nightmare' (REDHOUSE 326) | csag., turki *basqa*n 1. 'das Alpdrücken'; 2. 'das Pressen, der Druck, der Anfall, Überfall' (R. IV, 1535) | özb. Q. *baslâq* 'lidérc'. Mindegyik jól ismert képző, bővebb megvitatásukkal itt foglalkozni felesleges.

A gazdag szócsaláddal rendelkező *bas-* igének van egy benünket közelebről érintő, a törökségben elterjedt igei származéka: Kāš. *bastur-* 'drücken lassen' (B. 32) ~ csag., turki, tar. *bastur-* 1. 'drücken lassen, stampfen lassen'; 2. 'besiegt werden' (R. IV, 1539) ~ csag. *bastur-* 'faire fouler aux pieds soi-même, c'est-à-dire être vaincu' (PDC. 148) ~ szárt *bastur-* 'напружать; накладывать; придавливать; проежать (лошадь)' (NALIVKIN 19) ~ oszm. *bastir-*, *basdir-* 1. 'to make or let be pressed'; 2. 'to make or let be printed'; 3. 'to overpower, overwhelm, subdue'; 4. 'to suppress; to extinguish'; 5. 'to put a fowl to sit on eggs'; 7. 'to make or let a foot be set upon a thing'; 9. 'to make or let money be coined' (REDH. 326—7) ~ oszm., kirg., kaz., krm. *bastir-* 1. 'drücken, pressen lassen'; 2. 'unterdrücken'; 3. 'drücken lassen' (R. IV, 1537) ~ karacs. *bastir-* 'Caus. von *bas-*; begraben, beerdigen, verscharren' (KSz. X, 91) ~ balk. *bastir-* 'treten lassen, pressen lassen; begraben, beerdigen' (KSz. XV, 206) ~ özb. *bastir-* 'заставить давить, заставить ступать; заставить печатать; посадить (журицу на яйца)' (REŠETOV 17) ~ özb. Q. *bastâr-* 'nyomat, rugat' (saj. felj.) ~ alt., tel., leb., sór, szag., kojb., kacs., küer. *pastir-* 1. 'drücken, pressen lassen'; 2. 'gehen lassen'; 3. 'drücken lassen'; 4. 'sich bedrücken, unterdrücken, besiegen lassen' (R. IV, 1192). — A képző alakjai: *-tur-*, *-tür-*, *-tir-*, *-tir-* ~ *-dur-*, *-dür-*, *-dir-*, *-dir-* (vö. A. ZAJA, CZKOWSKI, Suffiksy imienne i czasownikowe w języku zachodniokaraimskim. Kraków, 1932. 121, §. 7.; ugyanott a további irodalmat). A képző régibb alakja, pl. Kāšarīnāl, kizárólag *-tur-*, *-tür-* (vö. BROCKELMANN: KCsA. I, 32).

Ugyanennek a *bas-* igének egy másik igei származékához tartoznak a következő adatok: Kāš. *basur-* 'drücken lassen' (B. 32) ~ oszm. *basir-* 1. 'as *basdir-*'; 2. 'to bar or bolt a gate or door'; 3. 'to cover or fill up a well as to bury it' (REDH. 327) ~ oszm., tkm. *basir-* 1. 'drücken, pressen, unter die Presse legen, in Brand setzen, einen Brand anlegen'; 2. 'bezwingen, beherrschen, besiegen, zwingen, nötigen'; 3. 'brüten lassen' (R. IV, 1528) ~ özb. Q. *basâr-* 'nyomódik' (saj. felj.) ~ alt., tel., sór *pazir-* 'unterdrücken, bedrücken, zerschlagen, überwältigen' (R. IV, 1196) ~ csuv. *puzar-* 'szorít' (PAAS. 108). — Ez utóbbi deverbális verbum-képző alakjai: *-ur-*, *-ür-*, *-ir-*, *-ir-* (vö. ZAJ. 117, §. 7.).

A *-tur-* és *-ur-* egyformán causativum (factitivum)-képző, a köztük lévő különbség nem hangtani természetű, nem válnak szét nyelvjárások szerint sem, ennek ellenére — történetileg — világosan két képzőt képviselnek. A *-tur-* összetett képző, melynek elemei a *-t-* (*-ut-*, *-üt-*, *-it-*, *-it-*) causativum-képző (vö. ZAJ. 120, §. 10.) és a vele azonos funkciójú *-r-*, az utóbbival azonos a fentebb említett *-ur-* egyszerű képző, amelyek első, magánhangzós eleme tulajdonképpen a tőhöz tartozik; ezt a

magánhangzós tövet teljes tőnek nevezzük, amely analógiás alapon lehet másodlagos is. A *bas-* mellett feltűnő *basu-*, *basī-* azonban nem másodlagos, mert az eredeti tőviszonyokat jobban megőrző mongolban az igének *basu-* az alakja.

A *basīr-* igetőhöz csatlakozik a jelentéstanilag bennünket érintő szavaknak egy érdekes csoportja: oszm. *basīryan-* 'to have a nightmare' (REDH. 327) ~ oszm. *basīryan-* 'unterdrückt werden, besiegt werden, vernichtet werden, sich beruhigen' (R. IV, 1528) ~ csag. *basīryan-* 'avoir un sommeil agité' (PDC. 148), 'aus dem Schläfe auffahren' (KUNOS 22) ~ özb. Q. *basīryan-* 'rossz álmodást lát' (saj. felj.).

Sem ZAJA, CZKOWSKI, sem DENY, akitől pedig oszmánli példánk alapján ezt várnók, nem beszél *-yan-*, *-gän-* deverbális igeképzőről. Annyi bizonyos, hogy ilyen élő képző a törökben nincs, és hogy másként is a ritkább formansok közé tartozik. A RADLOFF-féle oszmánli adat magyarázható volna ugyan deverbális causativum (*-ya-*) + deverbális reflexivum-képző (*-n-*) kapcsolatával alkotott származéknak, azonban a többi adat alapján világos, hogy egészen másról van szó.

A törökben épügy megtalálható a nomen-verbumbtő, mint a finnugor nyelvekben: *tong* 'fagy' ~ *tong-* 'fagyni', *tat* 'íz' ~ *tat-* 'ízlelni' stb. (vö. DENY, Gramm. §. 849.). Ez a jelenség a törökben nem szorítkozik az egyszerű, egytagú, primitív jelenségeket kifejező szavakra, hanem feltűnően széles léptékben mutatkozik, és kiterjed a többtagú, többszörösen képzett szavakra is. Legszembeszökőbb csoportba azokat a szavakat sorolhatjuk, amelyek képzett, névszói eredete minden kétséget kizáró módon megállapítható, s ugyanazok a szavak további formans igénybevétele nélkül igető gyanánt is használatosak, pl. oszm. *oyulya* 'couture provisoire' ~ *oyulya-* 'bâtir (couture)', (további példákra vö. DENY i. h.). Afganisztáni özbeg Q. anyagból idetartozik a már idézett *baslâq* 'lidérc' ~ *baslâq-* 'lidércnyomásos álmodást lát' (a *ç* csak az infinitivus-tőben mutatkozik, egyébként az igének is megvan a *q-* töve).

A nomen-verbumoknak ebbe a kései kategóriájába tartoznak a felsorolt *basīryan-* igetők is, ami annyit jelent, hogy ez az ige is egy *basīryan* 'lidérc, lidércnyomás', azóta kiveszett vagy fel nem jegyzett főnévre támaszkodik; másként, özbeg Q. adatomat ily módon közvetve oszmánli és csagatáj adat is támogatja.

A *basīryan* és **basīryan* szavak *basīr-* és *basīr-* tövéhez kapcsolódó *-yan* félreismerhetetlenül deverbális nomen-képző. E képző kialakulása, fejlődésének részletei, sajnos, eddig nincsenek kellően tisztázva; általában a török szóképzés története a turkológusok legegységesebb adósságai közé tartozik. A lényegyet, úgy látom, röviden ezekben foglalhatjuk össze.

Van egy *-yan*, *-gän* nomen verbale-képző, ez a legrégebbi török nyelvekben — igen érdekes módon — nem fordul elő,

legalább is igen ritka (GABAIN, AlttürkGramm. 293 közöl ugyan egy idetartozó adatot: *alyan* 'die Genommene: Frau', de megjegyzi: 'seltene, junge Form'), az újabb emlékekben és a mai törökségben azonban csaknem általános. Funkciói: a) praesens-praeteritum idejű igei névszó; b) mint ilyen olykor nomen agentis értéket is felvesz (vö. J. SCHINKEWITSCH, Rabyuzis Syntax:MSOS. XXX [Zweite Abt.], 7, §. 78.); c) az igei paradigmától elszakadt, önálló szavakban nomen agentis-képző, ilyenkor maga az ige is kiveszhet. Alakjai: a) *-yan, -gän*, tekintet nélkül a tő zöngés vagy zöngétlen voltára, pl. Käs. *bar-yan, qač-yan, ačit-yan, ayit-yan, qačit-yan*, Rabyuzi *batyan* stb.; b) *-yan, -gän* zöngés tő után, *-qan, -kän* zöngétlen tő után, egyes nyelvjárásokban további hasonulásokkal *-zan, -xen, -qan, -qen* (vö. ZAJ. 79, §. 12., s az ottani további irodalmat); c) *-an, -än* mássalhangzók után, *-yan, -yän* magánhangzók után (vö. DENY, Gramm. 469, §. 733.). A képzőnek ez a sajátos alakja csak az úz (oszm., tkm. stb.) nyelvekben (és a csuvasban) fordul elő, éppen ezért KORSCH, s az ő nyomán SAMOJLOVIČ a török nyelvek osztályozásában a megkülönböztető kritériumok közé vette fel, amely az ú. n. délnyugati csoportot jellemzi: *qal-yan-* és *qal-an-*nyelvek (vö. A. SAMOJLOVIČ, Nekotorye dopolnenija k klassifikacii tureckich jazykov. Petrograd, 1922. 6. és 15. l.). Megjegyzendő, hogy az általános szabály alól néhány érdekes kivételt is látunk. Így bizonyos szavakban a képző hasonulás helyett ellenkező irányban elhasonul, pl. Raby. *ür-kän*, csag. stb. *e-kän, i-kän* (*ür-gän, e-gän, i-gän* helyett). Az oszmánliban a funkciót tekintve c) csoportba tartozó szavakban a képző megtartja kezdő *-y*, illetőleg *-q* hangját (vö. DENY, Gramm. 567, §. 865.); ez azonban könnyen érthető, hiszen paradigmától elszakadt szavakat érint, amelyek könnyen megtarthatták a régi állapotot, sőt későbbben analógiájukkal újra hatni is kezdhettek.

A *-yan* képzős szavaknak egy elég nagy csoportja nem kapcsolható világosan valamely igetőhöz, mégis követi a fenti szabályokat, pl. türk *tabiš-yan* 'nyúl', Käs. *taviš-yan*, csag., turki *tauš-qan*, csag. *tauš-yan*, oszm. *davš-an, tavš-an* (vö. tungúz *tukša-ki* 'nyú.' < *tukša-* 'fut'; mongol *taula-y*); türk, Käs. *sič-yan* 'egér', kaz., kún *sič-qan*, csag. *sič-qan*, bar. *čic-qan*, alt., tel. *čič-qan*, oszm., az. *sič-an* (? < *sič-* 'cacare') stb. E mellett találunk egy másik érdekes csoportot, amelynek igei származása éppoly homályos, mint az előbbi, viszont a képző alakja a nyelvjárások legnagyobb részében a szabálytalan *-an* alakban jelenik meg, pl. csag. *qaz-yan* 'Kessel', alt., tel., sór, leb., szag., kojb., kacs., kirk., kirk., kún, kaz., mis., tob., csag., turki, oszm., az. *qazan* stb.

A két utóbbi csoport átvizsgálása turkológiai szempontból különösen tanulságos, most azonban csak annyi a jelentősége, hogy vele ki is meritettük a *-yan* deverbális névszóképző

valamennyi fontosabb típusát, és ily módon kétségtelen, hogy a *basir-yan*, *basür-yan* önálló nomen actoris. A fő és a képző viszonya hangtani tekintetben szabályos. Ezzel ezekben a *basir-qan* változatban a képző *q*-ja éppoly „szabálytalan“, mint az *er-kän* *k*-ja, ami azonban török területen, mint látjuk, korántsem elképzelhetetlen; a VII—XII. századi nyugati török nyelvjárások mainál pontosabb ismerete alapján ebben a vonatkozásban is többet mondhatnánk.

3. Jelentéstani szempontból teljesen világos, hogy a *bas-tiryān*, *basiryān* (*basiryān) eredetileg a. m. 'nyomó; ami nyom: lidércnyomás, aki nyom: lidérc'. Ez utóbbiból fejlődhetett ki, s szerintünk ki is fejlődött már a törökben a 'lidérc'-ből az 'ártószellem → boszorkány' jelentés-sor. A török alapszó eddig közölt származékai közt valóban megtaláljuk a 'lidércnyomás'-t (*basqan*, *basan*, *basqun*), a 'boszorkány'-t (*basiryān*; ehhez csatolhatom az afganisztáni özbek nyelv Dörmän törzsének *bāṣṛlāqqan* szavát), a 'lidérc'-et (*baslāq*, ehhez: laqai *baslāqqan*).

Érdekes azonban megfigyelni, hogy egy-egy szónak a jelentése nem állandó érvényű valamennyi török nyelvben, sőt egyazon nyelvben is ingadozhatik, vagy szélesebb tartalommal jelenhetik meg. Nézzük a terminológia néhány más szavát.

A már említett özbek Q. *albastā* '(férfi)boszorkány', amely talán maga is összetartozik a török alapigével, a többi nyelvekben a következő jelentésekben fordul elő: kir., kaz., kún, krm., oszm. *albastī* 1. (kaz.) 'Hausgeist, böser Geist, das Alpdrücken'; 2. (kirg., krm., oszm.) 'böser Geist, der die Geburtswenhen verursacht' (R. I, 434) ~ szárt *albastī* 'домовой' (NALIVKIN 7) ~ csag., turki *albasti* (R. I, 434) ~ csag. *albastī* 'Zauberer, furcherregender Fee' (KUNOS 62) ~ dörmän *ālḅastā* 'lidérc' ~ csuv. *albastā* 'gonosz embernek, varázslónak, öngyilkosnak, pálinkaivástól meghalt embernek szelleme, mely betegséget és rossz álmokat okoz' (PAAS. 3). Jövevény a törökből: cser. *alḅasta* 'Teufel; böser Geist in Sümpfen und Schluchten', *lāḅa'sta* 'der böse Geist des Buhlens' (RÄSÄNEN: MSFOu. L, 20). Összefügg a fentiekkel: tel. *almis* 1. 'behaarte Menschen, die früher im Altai gelebt haben sollen'; 2. 'böse Geister im Dienste des Erlik' (R. I, 439); — vö. kalmük *almš* 'Hexe, weiblicher Demon; Teufel'. Továbbá: tel. *almin* 'böser Waldgeist; der Affe' (R. I, 439) ~ jak. *albin* 'Betrüger, Schelm' (BÖHTL. 11); — vö. mongol *albin* 'démon, diable qu'on aperçoit sur le champs pendant la nuit, sous la forme d'un feu follet'. Nem választható el a fentiektől e néhány adat¹ sem: afganisztáni mogul (mangut nyj.) *al xātu* 'női démon, aki a gyermeket megeszi anyja méhében, a hegyekben él' ~ hazara (Bésut, Jajuri, Daizangi, Türkman) *āl xātu* 'női démon, az

¹ A forrás megjelölése nélküli alábbi adatok afganisztáni gyűjtéséből valók.

anyák réme, aki a gyermeket megöli anyja méhében' ~ ajsmak *al xatu* (Táimāni), *jal xatu* (Firuzkuī) 'ua.' ~ heráti tádzsik *mādari al 'ua.*' Másik érdekes szó: csuv. *vābār* 'boszorkány („igen vastag, rézbottal járkál“), *mana v. pusrā* 'lidérenyomásom volt' (PAAS. 200) ~ kaz. *ubir* 'ein mythisches Wesen', *u. qarēiq* 'die Hexe, Zauberin', *u. kiši* 'der Zauberer' (R. I, 1782) ~ oszm., krm. *obur* 'unersättlich, ein Vielfrass, eine Hexe, ein böser Geist' (R. I, 1161).

De a magyar szó régi jelentése is elég gazdag: 'lemur' (GALEPINUS 1590); 'strix, incubus, lamia, venefica' (MA. 1621.); 'venefica, saga' (PP.). Minden okunk megvan tehát arra, hogy a törökből átkerült szónak az eredetileg feltett 'lidérc'-en kívül 'boszorkány, varázsló; gonosz szellem' jelentéseket is tulajdonítsunk.

Igen fontos volna a kérdés néprajzi vonatkozásait tüzetesebben megvizsgálni, mégpedig magyar és török oldalon egyaránt. Magyar oldalról igen szépen világította meg a *boszorkány* néprajzi hátterét SOLYMOSSY SÁNDOR: A magyarság néprajza IV, 443—5. A lidércekről (bolygótűz, vérszipoly, kincseket hozó fajta), sajnos, csak éppen megemlékezett (445), azonban mit sem szólt az előbbivel való összefüggésekről, amire pedig a magyar nyelvi anyag is feljogosította volna, nem is beszélve a török adatokról. LIGETI LAJOS.

Halok, hajk.

A címül választott szó a magyar erdészeti műnyelvnek népnyelvi eredetű szakkifejezése.

A fának a kidöntéséhez az ország legnagyobb részében úgy fognak hozzá, hogy a fa egyik oldalán fejszével egy vízszintes, majd egy rézsutos bevágást végeznek; ennek következtében a törzsből egy nagyobb darab kiesik. Az így keletkező cikkes bevágást, valamint a kieső darabot *halok*-nak, *hajk*-nak, *hakk*-nak nevezik. Aki *hajk*-ot vág, az *hajkol*, *hakkol*; magát az eljárást *hajkolás*-nak, *hakkolás*-nak hívják. A *hajkolás* elvégzése után a fa kidöntése úgy történik, hogy az ellenkező oldalon a vízszintes bevágással egy szintben befürészelik a fát, ekkor a törzs a *hajk* irányában dől el. Sokszor a fűrészelés helyett a másik oldalon is *hajk*-ot vágnak, vagyis *kettős hajk*-kal dolgoznak.¹

A szót először GYARMATHI SÁMUEL közölte Vocabulariuma (1816.) függelékében mint székely tájszót: „*Hajk*, egy nagy fa

¹ „A harcsafűrészsel a fát kb. $\frac{3}{4}$ részig befürészelik s az $\frac{1}{4}$ részt *fészi*-vel *hajkolják*. Amelyik irányban *meghajkolják*, a fa is arrafelé dől.“ (KOVÁCS FERENC, Erdei famegmunkáló eszközök Gyergyócsomafalván: ErdMúz. XXXIX, 137).

le-vágásakor [így!] azon nagy forgátsok helye, mely a le-vágásra szolgál.“ — GYARMATHINAK ezt a nem egészen világos közlését idézi az 1838. évi Tsz., kiegészítve a következővel: „A' levágásra kijelelt fák' megrovásakor kivágott forgács' helye . . . Innét *hajkolni*, kijelelni. Székely szó.“ — CzF. *hajk* vagy *hajok* címszó alatt csaknem szóról-szóra idézi a Tsz. szövegezését, és megtoldja KRÍZA JÁNOS megjegyzésével: „[*hajk*] minden más forgács is, mely rovásból pattan ki. *Kettős hajkkal vágni*, két felől bevágott *hajkkal*, melyet utánfeszítenek. Aki nagy élőfa levágásához fogott, arról mondják: *igen nagy* vagy *igen kicsi hajkot vett*.“

A MTsz. szerint a *halk*, *halok* szó jelentése: 1. 'cikkés bevágás fában vagy deszkában'; 2. 'darabos forgács vagy szilánk, élőfából vagy gerendából oldalvágással kivágott cikk'. A benne foglalt adatok, amelyek mind székelyföldiek, alakváltozatok szerint: *halok* 'darabos forgács' Udvarhely m. (Nyr. VIII, 472), 'nagyobb forgácsdarab' Erdővidék (Nyr. IX, 42); tárgyese *halkot: halkot vet* Háromszék (Nyr. I, 135), *nagy halkot vág a favágó* 'nagy helyt forgácsolja a fát, míg kettévágja' (Nyr. IX, 176) | *halk* 'rovaték a fán' Háromszék (Vadr. 501a, MNyszet. VI, 329) | *hajk* 'ua.' Háromszék (MNyszet. VI, 329) | *hajok* 'forgács' Hétfalu (Nyr. I, 135) 'farováskor kihullt forgács' Bácsfalu (Nyr. III, 524); tárgyese: *hajkot* Hosszúfalu (Nyr. IV, 517) | *hajkot hány* 'nagy forgácsot vet a vastag fa berováskor' Marosszék (Nyr. I, 135).

A MTsz. adatait még a következő székelyföldi adatokkal egészíthetjük ki: A *halok* a. m. 'fejszével vágott nagy darab forgács' (Nyr. XXV, 47). „Hogy a fa jól hasadása felől meggyőződjenek, próbavágást csinálnak, vagyis *meghajkolják* a fát (*halkot vesznek*). A *halk* egy keskeny kihatás a fa törzséből, amit a faragó-fejszével vágnak, illetve hasítanak ki.“ Írja HAÁZ FERENC „Udvarhelyszéki famesterségek“ című munkájában (11). *Hajkot* vágnak a nyírfába is, mikor azt *viricselés*, vagyis nyírvíz nyerése céljából megsebzik: a háromszékmegyei Kézdikőváron; ugyanezt a bevágást *gübü*-nek hívják más vidéken (Ethn. XLVIII, 209).

A Székelyföldön kívül a keleti nyelvjárások két másik területéről is közlik a szót. CsÜRY Szamosháti Szótára szerint a szó alakja *hāik*, tárgyasetben *hāikot*; jelentése 1. 'mély bevágás a kidöntendő fa törzsébe a töve felé', 2. 'a kidöntendő fa törzséből kivágott darab'. — A WICHMANN-féle Csángó Szótár *hāl'k*, *-āt*, *-āk*, *-ā* alakban közli 'Axtschnitt od. Spaltung im Baume beim Fällen desselben' értelmezéssel.

A keleti nyelvjárássterületről, pontosabban: a székelység-ből ismert *hajk* alakban került be szavunk az erdészeti műnyelvbe és a mesterségek szakkifejezései közé, A DIVALD—WAGNER-féle Erdészeti Műszótár — részben CzF. nyomán — ezt írja: „*Hajk* Kerbe, Schrott; a fának fejszével való le- vagy

átvágásánál képződő bevágás, berovás. *Hajkolni, hajkot vágni* annyit is tesz, mint a fát fejszével, darab kéreg levágása által megjelölni; . . . továbbá gyanta nyeresnél az illető fába tett vágásokat (Laache, Harzlaache) is *hajk*-oknak nevezzük.“ — FRECSKAY a Mesterségek Szótárában (14) az ácsok szak kifejezéseinek tárgyalásánál ezt mondja: „A faragás könnyebbségére a tönköt legegőbb *megcsaplálják, meghajkolják* (austechen) vagyis rovásokat (Kerbe) *hajkokat* (Stiche) vágnak belé . . .“

A keleti nyelvjárásokon kívül a népnyelvi irodalom a legutóbbi időig mindössze néhány dunántúli adatot ismert, továbbá egy felvidéki továbbképzett származékot. Ez utóbbi *hajkács* alakban és 'forgács' jelentéssel Ipolyitkéről, Nógrád-megyéből való (Nyr. IV, 24, MTsz.). KISS GÉZA „Ormánység“ című munkájában írja, hogy a favágást „mindig kétfelől kezdik és mindig *hákot* adnak“ (i. m. 63). „*Hák*: egy fejszevágás a fatörzsen csak kissé magasabb a vízszintesnél, a másik vágás rá *szuantag* (rézsutt).“ Példamondata: „*Hákot* adj a fának, ha mög akarsz tanúni fát kivágni.“ (I. m. 283.) A bakonyalji nyelvjárásból *hakk* alakban és 'forgács, szilánk, mit a fejsze falevágásnál kirúg' jelentésben közli HORVÁTH ENDRE (NyF. XXXIV, 65). — A szó dunántúli előfordulásához több, korábban nem ismert adatot közöl BEKE ÖDÖN „Régi és ritka szavak Dunántúl“ című, sok tájszót és számos érdekes szófejtést tartalmazó munkájában. Ezek: *huókka* Kemenestaródfa, Vasalja, Halogy, Csákánydoroszló, *hókká* Rábagyarmat, Szenna, *hóka* Pölöskefő, Darány, *hokka* Zalabaksa, *hokká* 'ékalakú fejszevágás a kidöntendő fába' Kerca, *hokkáforgács* 'a kieső forgács' (i. h. 17).

Igei származékok -l, illetőleg -z képzővel: *Halkol, hajkol* 'ródal, bevagdal (fát), halkot vág (jegyül a levágandó fába)' CzF., Székelyföld (MTsz.) | *hajkol* 'kidöntendő fa törzsét mélyen bevágja, hajkot vág rá' Szamoshat | *hakkol* 'bevagdal (faragó a kifaragásra, favágó a levágásra való fát) Bakonyalja (NyF. XXXIV, 65) | *hókkál* 'farag' Vas m. (MNY. IX, 139). A *hokkáz, behókkáz, kihókkál, huókkul* 'fát ék alakban fejszecsapásokkal mélyen bevagdal' dunántúli adatok BEKÉNÉL (i. h. 17). A *hajkolni* a. m. 'túlevelű fákon, nevezetesen a lúcs és erdei fenyők törzsén gyantanyerés végett a kérget vékony pásztákban lehántani és a gyanta meggyűlésére a fa tövén hajkot vágni' az Erdészeti Műszótárban. A *hajkolás* a. m. 'a fának hajokkal vagy hajkokkal való megjelölése, vágása' CzF.; *hajkolás* 'mély bevágás a kidöntendő fa törzsébe' Szamoshat (CSÜRY); a *hókkálás, behuókkálás, hókkázás, behókkázás* a. m. 'a fatörzs bevagdálása fejszével': BEKE adatai (i. m. 17). — K. KOVÁCS LÁSZLÓ szíves szóbeli közlése szerint Tiszacsegén is ismeretes a *hajkolás* kifejezés.

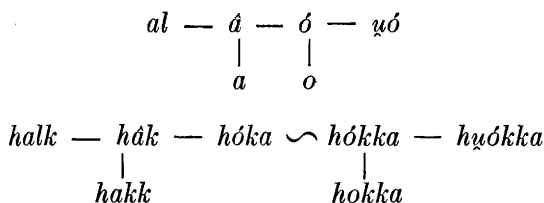
Meg kell még említenünk a székelyföldi *halkad* származékot, amely a *halk* szó további jelentését világítja meg: „*halkad* az eke után a föld, ha nem omlik össze, hanem nagy *halkak*-ban (darab) fordul fel“ (Nyr. XXV, 47). A 'fának fejszével való bevágása folytán keletkező nagyobb forgácsdarab' és a 'földnek ekével való felhasogatása folytán keletkező nagy rög' közös szemléleti alapja érthetővé teszi a jelentésfejlődést.

A szó származékai közül már említettük a nógrádmegyei *haukács* alakot. A szó ismeretes az Ormánságban is: *hókács* 'forgács' (Nyr. III, 182). Kiss G. példamondatai: „S röpköd a hegyzökbe futó *hókács*.“ (I. m. 63.) „S röpül az ékalaku *hákács* v. *hókács*: 'forgács' . . . Annyi *hákácsot* csináltak.“ (I. m. 283.) A *hókács* 'forgács' HEGEDŰS, Népi beszélgetések az Ormánságból 66. Mint mesterségszó is használatos: *hajkács* 'die Schwarte' ácsműszó FRECSKAY; *hajkács* 'Schwarte, Schmalbrett' asztalosműszó RÉVÉSZ SAMU, Technikus Szótár. E szavak *cs* elemében nyilván az ismert kicsinyítő képzővel van dolgunk. — A *halkács* továbbképzései: *hókácsó*: „Nem vágta é böcsületössen, *összehokácsóta* a fámát.“ Ormánság: Kiss (i. m. 283) | *hokácsol* 'fejszével bevágást csinál a fatörzsbe' BEKE (i. m. 17).

A fentebbiek szerint az alapszónak következő változatai vannak: *halok*, *halk*, *hal'k*, *hajok*, *hajik*; *hák*, *hakk*, *huókka*, *hókka*, *hókká*. Első feladatunk a változatok tarka rengetegében rendet teremteni, egymáshoz való viszonyukat, keletkezésük, fejlődésük rendjét felderíteni. Mindjárt megállapíthatjuk, hogy a változatok nemcsak földrajzi elhelyezkedésük, hanem a bennük tükröződő hangtani fejlődési irányzatok szerint is két jellegzetes csoportra különülnek, a keletre és a nyugatra. A keleti (szamosháti, székely, csángó) területről följegyzett szóalakokat jellemzi, hogy az *l*-et, illetőleg ennek palatalizált *l'* (*ly*) vagy *j* változatát tartalmazzák; a nyugati formák közös sajátja az *l* hang hiánya.

Kiindulásul a *halok* alanyeset, illetőleg a *halok*: *halkot*-féle váltakozás szolgáljon. Ebből magyarázható a *halk* alanyeset. A moldvai csángóban palatalis *l'* (*ly*) van: *hal'k*, míg a *hajok*, *hajik* és *hajk* esetében teljesen végbement az *l > l' > j* változás. A *hajok* és *hajik* alanyesetek olyan viszonyban állnak egymással, mint a *hajlék* szó *hajlok* és *hajlik* vagy a *fazék* szó *fazok* és *fazik* változata. A nyugati változatok az *al > á > ó > uó* hangfejlődéssel (HORGER, MNyj. 40) kifogástalanul megmagyarázhatók. Ezekben tehát az *alma > áma > óma > uóma*, *szalma > száma > szóma > szuóma*, *talp > táp* stb. szavakhoz hasonlóan a fejlődésnek valamelyik foka őrződött meg. Ezt a fejlődést részben keresztezi a nyugati nyelvjáráások egy másik sajátja: a hosszú magánhangzók meg rövidülése (HORGER i. m. 53).

A fejlődés tehát a következő:

Figyelemre méltó a hangtani fejlődés szempontjából, hogy a 'tacitus, tardus, lentus' jelentésű *halk* szónak több nyelvjárásban ugyanolyan alakja van, mint szavunknak. Például a Szamosháton *hājk* 'Axtschnitt' $\sim$ *hājkal* 'csendes hangon, hal-kan, lassú tempóban'; Ormánságban *hák* 'Axtschnitt' $\sim$ *hakká* 'lassan' KRIS (i. m. 283). A MTsz. a *halk* 'tacitus, lentus' szónak keletről *hajkal*, nyugatról *hakká*, *hákka*, *hakkal*, *hákkel*, *háké*, *hókk*, *hókkal*, *hókkan* stb. változatát idézi. PAIS DEZSÓ — szíves szóbeli közlése szerint — a *hakkal*, *halkan* határozószónak *hakké* változatát ismeri Zalaegerszegről. — Nógrád megyéből, mint láttuk, a *halkács* szót *haukács* alakban közlik; ugyanott a *hal* 'Fisch' szó *-ka* kicsinyítőképzős származéka *hauka* hangalakban használatos (MTsz.). E hangfejlődési párhuzamok is arra utalnak, hogy a *halok*, *hajk* stb. változatok közül az *l* hangot tartalmazók őrizték meg az eredetibb állapotot.

A *hóka*, *hokka*, *hókka*, *huókka* szóvégi *a*-ja lehet képzőelem, vagy magyarázható a *hókál*, *hókács*-féle származékokból elvonással. Tanulságos párhuzamul megemlíthetjük a székelyföldi *lok* 'völgyalapály' szót, amelynek a dunántúli Felsőőrben *lokka* alakja ismeretes (NyF. IX, 11).

A *halok*, *hajk* szó eredetének megfejtésére eddig tudtommal két kísérlet van. — Az egyik CzF.-é. E szerint szavunk összefügg a német *hölken* 'váj, kiváj, hajkol' igével és a *holk* szóval, amely a német nyelvben teherhordó hajót, a svédben pedig minden kivájt fát, teknőt stb. jelent. — A másik magyarázat SIMONYI nevéhez fűződik (Nyr. XXXIX, 436). Neki az a véleménye, hogy a *halok*, *hajk* a *hám*, *hámoz*, *hámlik*, *hánt* szócsaládba tartozik, a *hám* pedig egy *hál* igének *-m* képzős származéka. Szerinte a feltett *hál* szónak megfelel a finn *kalvo* 'hártya', a vogul É. *zalp* 'a nyírfa külső hártyája', továbbá *zuli* 'hámlik', P. *zulti* 'hámoz', lozvai *khölti* 'hámoz és hasít'. Ugyancsak idevonja SIMONYI (uo.) a vogul *zalipi* 'hasad' szót, amely azonban kétségtelenül nem tartozik ide (l. alább).

A következőkben megkísérlem a szónak újabb magyarázatát adni.

Bár szavunkra a régi nyelvből nem ismerek adatokat, az alakváltozatok nagy száma, illetőleg a szónak nagy területen való megléte valószínűvé teszi, hogy nyelvünknek régi elemei

közé tartozik. Mint a fentebbiekből kitűnik, a szó eredetének magyarázatánál egy *halok* ~ *halkot*, *halk* alakból kell kiindulnunk. A szóvégi *-k* kicsinyítő képzőnek tekinthető, mint a *farok* ~ *farokot*, *torok* ~ *torkot*, *fészek* ~ *fészket*, *lélek* ~ *léket* szavak *-k* formansa. A *-k* leválasztása után megmaradó *hal-* alapszó az alábbi rokon nyelvi szavakkal egyeztethető. Különben a rokon nyelvi adatok egy részét már TOIVONEN összeállította — részben SETÄLÄ és ITKONEN nyomán — a finnugor *l* hangokról írt tanulmányában (FUF. XX, 55).

Vogul AHLQV. *gal* 'Riss, Spalt, Zwischenraum'; MUNK. É. *çal*, KL. *khal*, K., T. *khqł* 'köz' (VogNyj. 18, 115, 276); KANNISTO TJ. *kaa*, TCs., KK. *kāa*, AK. *zāa*, FK. *kāl*, P., ÉV. *kaa*, FL., Szo. *çal* 'Riss, Spalt, Zwischenraum'. — A vogul szó származékai közül megemlíthetők: AHLQV. *qalam* 'graben, wühlen' | *çalpam* 'bersten, zerspringen' és MUNK. *çalipi* 'hasad', *-p* mozzanatos képzővel (vö. NyH.⁷ 71) | MUNK. *çalti* 'hasít' *-t* denominális causativ képzővel (vö. BABOSS, A causativ ige-képzés 8) | *çaltełi* 'ua.', *çalili* 'hasadozik, leválik' (VogNGy. II, 449, 571, 637). — A vogul szó másodlagos 'köz, Zwischenraum' jelentéséből magyarázható a határozóragos származékok hely- és időhatározói, illetőleg névutói használata: *çal* 'köz', *çalne* 'közé', *çalnel* 'közül' (VogNyj. 18, 115, 276).

Az osztjából TOIVONEN idevonja ezeket az adatokat: KARJ. ÉD. *çal*, V., Vj. *kqł*, Trj. *kqł*, Ni. *çal*, Kaz. *çal*, O. *çal* 'Spalte, Zwischenraum'; PAAS. K. *çal* 'Spalt, Riss; Ausweg'. — Kiegészíthetjük több régebbi és újabb közléssel. Ilyen: PATK. *çal* 'hasadék, nyílás, választék'. Különösen tanulságosak STEINITZ újabb adalékai: *çal* 'Spalt' (OstjChrest.); *çal* *çal* 1. Ritze im Baum, Baumspalt, 2. 'Zwischenraum, Abstand zwischen den Bäumen' (*çal* 'Baum'). Egy serkali meséből idézi ezt a mondatot: *joteŋ čal jotl, čalŋ čal čal... isat utte* 'den Riss... des rissigen Baumes, den Spalt des spaltigen Baumes... alles weiss er'. (OstjVolkscd. I/2, 83). A *çal-çal* szóösszetétel másodlagos 'faköz' jelentése már REGULYNÁL előfordul *çal kul* írásmóddal; PÁPAY *çal-çal* alakban írja át REGULY adatát (Reguly-Ktár I, 138—9).

A vogul szóval már SETÄLÄ (NyK. XXVI, 390) egyezett a következő zürjén megfelelő: WIED. *čalas* 'Abstand, Zwischenraum. Strecke, Zwischenzeit, Fahrt bis zum Füttern', *potöm-čalas* 'Spalt, Kluft', *göra-čalas*, *kyr-čalas*, *tsoi-čalas* 'Zwischenraum zwischen Bergen, Tal' (*göra*, *kyr*, *tsoi* 'Berg'), KP. GEN. *čalas* 'Spalte, Zwischenraum', WICHM.—UOT. V. *čalast*, L. *čalas*, I. *čalas*, P. *čalas* 'Zwischenraum, Abstand'. A zürjén szó *-as* végzete denominális képző; jelentésére és használatára vö. LYTKIN V. „Az *-s* népszóképzők a permi nyelvekben“ című dolgozatát.

Ugyancsak továbbképzett alakban találjuk meg az idevonható votják szót: MUNK. *kwald-* 'elhasad, elreped'; WICHM. *kualdīni* 'losgehen, sich spalten'. A *-d*, *-dī* denominalis ige-képző, jelentése 'zu etwas machen'; UOTILA szerint eredetere nézve azonos az *-et* causativ képzővel, pl. *vil* 'neu', *vildīni* 'erneuern', *gin* 'Filz', *gindīni* 'verfilzen, walken' (LEHTISALO, UrSuff. 290—1; BABOSS i. m. 10).

Az idetartozó finn és lapp szavakat először ITKONEN hozta kapcsolatba egymással (MSFOu. LVIII, 28). A finn *kolo* jelentése RENVALL szerint 'incisio e. c. in arbore, cavamen intus in arboribus, caverna montis'. SZINNYEI Finn Szótára így értelmezi a szót és származékait: *kolo* 'bevágás, kivájás, üresség, odvasság, üreg, odu' | *kolo-* vagy *koloa-* 'lehámoz, hánt, bevág, kiváj' | *kolotta-* 1. 'meghajkol, meghánt, hántva megjelöl; lehámoz, rág'; 2. 'fáj, fájdalmat okoz'. A finn szó és igei származékainak jelentése teljesen megegyezik a magyar *halok*, *hajk* névszó és a belőle képzett *hajkol*, *hakkol* ige jelentésével.

A finn szóhoz kapcsolja ITKONEN ezeket a lapp alakokat: S. LIND.—ÖHR. *káll* 'fovea'; L. WIKL. *kolu-* 'Spalte, kleine Kluft in Berg oder Gletscher'. Kiegészítésül szolgálhat: lp. D. Wefsen LAGERCR. *гуааε*, *гуааεВ* 'Hohlweg in einem steilen Bergabhang'.

A fenti szóegyeztetés ellen hangtani szempontból nem lehet kifogást tenni. A szó mindegyik finnugor nyelvben velaris hangrendű; a vogul szóban KANNISTO (WogVoc. 69) ős-vogul *a* hangot, az osztjákban KARJALAINEN (OL. 145) ős-osztják *u* hangot tesz fel. A finn-permi szókezdő *k-*, obiugor *x-*, *k-*, magyar *h-* megfelelés kifogástalan.

Ezek után felvetődhetik az a kérdés, hogy a *halok*, *hajk* szó eredeti jelentése általánosságban 'rés, repedés, hasadék' volt-e, vagy pedig már az alapnyelvben határozottan 'fába való bevágás'-ra vonatkozott.

Tudvalevő, hogy az erdőlés egyike a legkezdetlegesebb foglalkozásoknak, amellyel a zsákmányoló életmódot folytató primitív népek is foglalkoznak; valószínű, hogy az erdővben élő finnugor ősnép sem volt kivétel ez alól. Másrésről a nyelvészeti paleontológia tanításából tudjuk, hogy a finnugor ősember szerszámai voltak a *kés*, *ár*, *szalú*, *szeg*, *nyárs*, *tőr*; tudott *fenni*, *köszörülni*; eszközeivel *fűrt*, *faragott*, *vágott*, *nyesett*, *vésett*, *szűrt*, *rótt* (vö. ZSIRAI, FgrRok. 122). Mindezek alapján, továbbá azon körülményből, hogy tárgyalt szavunk nemcsak a közeli rokon osztják nyelvben, hanem a távolabbi finn nyelvben is a magyar szóéval azonos jelentésben van meg, valószínűnek tarthatjuk, hogy a *halok*, *hajk*-szóban ősi finnugor műveltségünknek egy fontos emléke őrződött meg.

HORVÁTH KÁROLY.

Mál.

Szavunk a finnugor eredetű *mell* 'Brust' közszó velaris változata (SzófSz.).¹ Jelentései a régi nyelvben: 1. 'venter, pars corporis infra pectus' (NySz.); 2. 'latus montis (meridionale)' (OkISz.). A népnyelvből 1. 'a kikészített bőrnek vékonyabb része, hasi bőr' és 2. 'délnek fekvő meleg hegyoldal' értelemben idézik (MTsz.). Az elsődleges a testrészelnevezés, amelyből hasonlóság alapján történt névátvitel útján keletkezett a felszínformanév. Hasonló módon keletkezett az *orom* (az *or* ~ *orr* testrészelnevezésből), *hát*, *fü*, *oldal*, *nyak*, *láb* stb. felszínformanévünk (vö. PAIS: MNy. XXV, 136). A *mál* 'Brust' → Berglehne' névátvitelre van példa a mongolban (vö. TAMÁS, Rómaiak, románok és oláhok Dácia Trajánában 205). HASAN EREN a török nyelvben hívta fel hasonló jelenségre a figyelmemet: alt., kirg., csag. stb. *tös* 'die Brust' ~ bar. *toš* 'der Rand des Waldes, wo die Steppe beginnt'.

Az ilyenfajta szemlélet alapján keletkezett nevek összefoglalójául nem tartom megfelelőnek az „emberiesítő“, „anthropomorph“ jelzőt. A behatóbb vizsgálat ugyanis arra mutat, hogy a tárgyalt névtípus keletkezésénél nem az emberhez, hanem valamilyen állathoz való hasonlítás szolgál a névadás alapjául. A táj egy-egy kiemelkedő része, amelyet a szemlélet élőlényvel azonosít, s annak egyes részeit az élőlény egyes testrészei nevével nevezi, alakjánál fogva inkább az állati, mint az emberi testet társítja. Erre mutat a név által meghatározott tájrész — testrészek elhelyezkedése is: a *hát* a földkiemelkedés hosszan elnyúló legmagasabb részét, nem pedig a mögöttes részét jelenti; a *fej* ~ *fé* ~ *fü* nem a hát fölött, hanem előtte van; a kettőt az arányaiban állati testre jellemző hosszú *nyak* köti össze stb. Az emberi—állati azonos testrészt jelentő szópárok esetében csak az állati testrész szolgál felszínformanévül, pl. *mell* ~ *mál* esetében. A *far*, *fark* 'meredeken megszakadó hegyvég, határrész hátsó része', a különösen víznyelvekben gyakori *szarv*, *szarm* szintén állati testrészt jelöl. A bemélyedő hegyhátnak *nyereg* a neve, amely nyilván a nyeret viselő állat képzetéhez kapcsolódik. A gyakori *Kecskeláb*, *Kokastara*-féle elnevezések szintén a „theriomorph“ tájszemlélet valódiságát bizonyítják.

A *mell* ~ *mál* 'hegyoldal' névátvitel tehát a felszínformanevek keletkezésének egy igen gyakori típusához tartozik. Nem tartjuk azonban megokoltnak a 'hegyoldal' jelentésnek „délnek fekvő“ szűkítését, noha valószínű, hogy *Mál* nevű hegyoldalaink jórésze déli fekvésű. A „hegy melle“ önmagában nem jelenthet

¹ Más vélemény szerint a *mell* ~ *mál* alaki és jelentésbeli kettőssége már a rokon nyelvekben megvolt (MUNKÁCSI: Nyr. LVI, 137; GYÖRKE: MNy. XXXVII, 305).

déli oldalt, aminthogy a „hegy möge“ sem jelenti a hegy északi oldalát, noha gyakran azonos azzal.

A világtájak megkülönböztetésének a magyar helynévadásban való szerepét még nem vizsgáltuk behatóbban. Annyi mindenesetre valószínű, hogy egy hely északi, déli, nyugati vagy keleti fekvése nem tapasztalati tény; a névadó tapasztalata csak az lehet, hogy egy hely hideg, meleg, árnyékos, szeles stb., ami aztán egybeeshetik bizonyos világtáj irányába való fekvéssel is.

Az OklSz. adatai közül csak egy mutat kétséget kizáróan a felszínforma tájban való elhelyezkedésének irányára, mégpedig annak déli fekvésére: 1435: „Partem vinee in latere meridionali montis Tarczalhege vocati existentis que Mezesmal vulgo appellatur.“ Déli oldalra utalnak a napsütötte helyek is: 1303/1494: „In eodem latere Werewmal dicto“ | 1334: „In quodam loco vlgo Wereumal vocato“ olv. *Verömál* a. m. 'napfényes, verőfényes hegyoldal' (MTsz.).¹ 1368: „In valle Heumaal dicta“ olv. *Hömál* (OklSz.). Idesorolhatjuk még a MTsz. Melegmál adatát is. Délnek fekvő az a domboldal vagy hegyoldal is, ahol szőlőt természetnek: 1229: „Locum aptum ad vineas et arandum qui uocatur Beseneumal“ | 1288: „In Mal unam vineam“ | 1269: „De vinetis Popmal seu Pyspukmal... appellatis“ | 1320: „Vineam in eiusdem ville Chege territorio Zeleumal vocato“ | 1619: „Also es Felseő Zeőleőmál“. — Valószínűleg északi fekvésű helyet jelölnek viszont az *árnyék*-kal összetett nevek: 1275: „Ad promontorium quod uocatur Arnykmal“ | 1346: „Ad promontorium Arnykmal dictum“ olv. *Arnyékmál*. Az *árnyék* ugyanis a régiségben a *verő* ellentétéként szerepel. Így 1578: „Az erdőnek... mind az *árnékát* mind *verő* felét nekik adák“ (OklSz.). HEFTY szerint szintén északi oldalt jelöl az *árnyék* helynévi összetételekben (Nyr. XL, 159). Ezek ellenére sem tartom lehetetlennek, hogy az említett név mégis déli fekvésű helyet jelölt. Az *árnyék* ugyanis a népnyelvben 'széltől, fagytól védett hely'-et is jelent (MTsz.). Itt voltaképen nincs ellentétről szó, mert a népi névadás nem az északi vagy déli hegyoldalnak adja az *Arnyék* nevet, hanem a 'széltől védett, csendes' és ebből 'hűvös, homályos' helynek, amelyik lehet északi, de esetleg déli fekvésű is. — Az adatok más része nem ad közelebbi felvilágosítást a felszínforma térben való elhelyezkedésének irányára vonatkozólag sem a névben, sem a művelési ág megnevezésében: 1275: „In loco qui dicitur Medyesmal“ | 1276: „Scandit super quendam Mal“ | 1368: „Sub monte Gyomal dicta“ | 1448: „In loco Papmaal“ stb. Az ilyen

¹ A barcasági Hétfalu keleti falvaiban a hegy, domb, völgy napnak kitett lejtőjét *verőfény*-nek nevezik (ÁRVAY JÓZSEF, A barcasági Hétfalu helynevei 71).

nevek jelölhetnek ugyan délnek fekvő hegy- vagy domboldalt, de ezt a táj ismerete nélkül nem dönthetjük el.

Nem a kiemelkedés oldalát hanem az egész kiemelkedést jelenti a *mál* a következő adatokban: 1264: „Procedit ad quendam collem *Kumoloumal* dictam“ | 1275: „In montem qui dicitur *Gudulamal*“ | 1280: „Ascendit in monticulum qui uocatur *Cuzepmal*“ | 1327: „Ad vnum Berch *Sumusmal* dictum“ stb.

A *mál* felszínformanév tehát mind a régiségben, mind a népnyelvben az esetek egyik (nagyobb) részében a földfelszíni kiemelkedés déli oldalát jelenti. Ennek a ténynek téves értelmezése lehetett az oka a 'délnek fekvő hegyoldal' jelentés kikövetkeztetésének. Szerintünk ez nem jelentése, csak gyakori velejárója a névnek. Nem a „délnek fekvő hegyoldal“ kapja a *mál* elnevezést, hanem az a hegyoldal, amelyet a névadó *mál* névvel jelöl, bizonyos okok folytán a legtöbb esetben délnek fekszik. A helyzetviszonyító földrajzi nevek keletkezésénél a szilárd pont mindig a névadó. *Előtó* pl. olyan tónak a neve, amely a névadó településhez a legközelebb esik (MIKESY, Szabolcs vármegye középkori víznevei 9). *Középtó* a település mellett levő és a távolabbi *Mögtó* közti állóvíz neve (PAIS: NNy. II, 36). *Innejsűő erdő* valószínűleg a faluhoz közeleső erdőt jelenti (HORVÁTH ENDRE, A bakonyaljai nyelvjárás 170). *Kőba balága*, *Kis András balága* a *Kőba* és a *Kis András* folyók folyása irányában szemlélve jobboldali mellékvizek, de a települési helyről nézve valóban baloldali ágak (ÁRVAY, A barcasági Hétfalu helynevei 65, 122). A hegy melle (*málja*) ehhez képest annak a névadó (település) felőli oldala: az ember szemben áll a hegyvel, mint egy élőlényvel. Ez az oldal az esetek nagyobb százalékában azért déli, mert a települések inkább a védettebb déli, mint a szélnék jobban kitett északi oldalon keletkeztek.

A *mál* felszínformanév jelentése tehát 'földfelszíni kiemelkedés (hegy, domb) oldala'. Valószínű azonban, hogy a fent vázoltak alapján ebből némely vidéken 'délnek fekvő hegy- vagy domboldal' jelentés is fejlődött (vö. MTsz.). A *mál* és *oldal* jelentéskülönbségének oka szerintünk inkább a két felszínforma alaki, mint helyzeti különbségében keresendő. Valószínűleg ilyen különbségre gondolt JANKÓ JÁNOS is (Torda, Aranyosszék, Torockó 8), amikor a *mál*-t 'homlokhegyoldal'-nak értelmezi. SZABÓ SÁMUEL már több mint száz évvel ezelőtt pontos jelentését adja a *mál*-nak: „*Mál* az igaz hogy hegyet tézsen vagy dombot, de nem az egész hegyet, hanem annak csak . . . a' szügyit, elejét . . .“ (id. SZABÓ T. A.: MNy. XXXIV, 254).

Több esetben — mint már jeleztük — nem a domb vagy hegy oldalát, hanem az egész kiemelkedést jelenti a *mál*. Olyan

névátvitellel van ezekben az esetekben dolgunk (pars pro toto), mint mikor egy hegyet *tető*-nek, *hát*-nak stb. nevezünk.¹

A *mál* felszinformanévnek a magyar nyelvterületen a következő alakváltozatai vannak: *mály*, *máj*, *mány*, *mán*, *már*, *má*, *ma* (vö. PAIS: MNy. XII, 168 és ÁRVAY, A térszíni formák nevei Kalotaszegen 34). Az alakváltozatok e nagy számának okát abban kereshetjük, hogy a *mál* 'mell' köznévfő a nyelvjárások nagyobb részében valószínűleg ismeretlen, s így a felszinformanév — konzerváló erő híján, — ami pl. a *hát* 'dorsum montis' vagy a *láb* 'pars infima (montis)' felszinformanév esetében a *hát* 'dorsum, Rücken' és *láb* 'pes, Fuss' köznéffel való kapcsolat érzése, — az analógiás változások különböző irányú kiegyenlítő hatásának jobban ki van téve.

LÖRINCZE LAJOS.

Két térszinformanév.

Ropó.

A *Ropó* Erdély középső részén igen elterjedt helynév; gyakoriságánál fogva bátran a térszinformanévnek közé sorolhatjuk. Ha az összegyűjtött adatok alapján földrajzi elterjedését helynévatlasz-szerűen felvázolnám, Szilágy, Szolnok-Doboka, Kolozs, Torda-Aranyos, Kis-Küküllő megyék területét, azonkívül Alsófehér északi, Udvarhely nyugati, Maros-Torda nyugati és Beszterce-Naszód délkeleti részeit kapnám eredményül — tehát az Erdélyi Medencét. Nincs meg a helynév egyáltalán a Királyhágótól nyugatra eső területen, a Székelyföld legnagyobb részén és Erdély túlnyomóan románlakta területein.

Az eddig megjelent helynévközlések nagyjából egyformán állapítják meg jelentését. PESTY FRIGYES öt *Ropó*-t közöl 'hegy' jelentéssel, mindet Erdélyből (MgHn. 284). HEFTY GYULA ANDOR 'lejtő' jelentéssel határozza meg (Nyr. XL, 306). ADY LÁSZLÓ 'domb' jelentését közli (Magyarkapus helynevei: Erdélyi Tudományos Füzetek 124. sz. 18). IMREH BARNA 'domb' jelentést állapít meg (Mezőbánd helynevei. Kolozsvár, 1942. 30). ÁRVAY JÓZSEF szerint a. m. 'lejtő' (MNny. IV, 41). Nyárádvölgyi helyszíni gyűjtésem folyamán magam 'hegy, hegyoldal' jelentését észleltem. — A *ropó*-ra vonatkozó nagyszámú történeti adatból is 'domb, hegy, hegyoldal' jelentés tűnik ki (vö.: SZABÓ T. ATTILA, Kalotaszeg helynevei. I, Adatok. Kolozsvár, 1942; IMREH BARNA, Küküllő-, Maros- és Nyárád-vidéki helynevek a XVI—XIX. századból: MNny. IV, 405—21); SZABÓ T. ATTILA — GERGELY BÉLA, A kolozsmegyei Borsavölgy helynevei. Kolozsvár, 1945.).

¹ Vö. 1276: „Super monticulum *Tetheu* uulgariter nuncupatum“ | 1278: „Ascendit ad montem *kechkehat* uocatam“ (Oklsz.).

Ha e helynév számára etimológiát keresünk, nem nagy találékonyság kell hozzá, hogy a *rop* igére gondoljunk. Ez az ige az erdélyi magyar népnyelv tulajdona; ma is ismerik Erdély-szerte 'táncot jár' jelentéssel. Van rá ugyan egy népnyelvi adatunk Pozsony megyéből is: 'táncol' jelentését ismer-tetik innen (MTsz.), de valószínűnek tartom, hogy az irodalmi nyelvből került oda. A XVIII. századtól kezdve ugyanis az irodalmi nyelvben nagyon elterjedt a *rop* (vö.: NySz.; Nyr. XLVII, 31). Talán BARÓTI SZABÓ DÁVID Kisded Szó-Tár-a népszerűsíthette. — Hogy a *ropó* etimológiáját ilyen irányban keressük, arra a következők ösztönöznek: 1. A helynév idegen nyelvből való származtatásai teljesen alaptalanok és nem egyebek délibábos kísérleteknél (vö. Nyr. XL, 327). 2. A térszínformanevek közt újabbkori idegen átvétel alig-alig van, szinte kivétel nélkül magyar köznevekből származnak. Okunk van tehát rá, hogy a *ropó* eredetét is a magyarban keressük, annál is inkább, mert idegen nyelvi megfelelőt nem tudnánk találni. A magyar eredet mellett szól az is, hogy a helynév csak Erdély tiszta magyar vagy vegyeslakosságú (= ősi magyar lakosságú) községeiben fordul elő. 3. A magyar származtatásnál azért is a *rop* igére gondolhatunk, mert a *rop* ige és a *ropó* térszínformanév földrajzi elterjedése pontosan összeesik. 4. A *ropó* mint térszínformanév tökéletesen beleillik a térbeli haladást jelentő igékből képzett melléknévi igenevek: *járó, menő, jövő, kelő, térő, forduló, kerülő, hágó, dülő, lejtő, szökő, rúgó, nyúló, tőrő* rendszerébe, melyek mind térszínformanevek. Mint az alábbiakból ki fog tűnni, jelentéstanilag egészen egyező párja a *hágó*, negatív megfelelője a *lejtő*.

Most vegyük vizsgálat alá a *rop* igét. Első előfordulása PÁPAI PÁRIZ-nál található: *reá ropni a muzsikára* a. m. 'numerose saltare'. BUDENZ ugor eredetűnek tartja: vogul *rajp* 'ugrik, szökik' (MUSz.). BÁRCZI GÉZA ezt nem látja elég meggyőzőnek s inkább hangutánzónak véli a *ropog, robaj, robban* szavakkal egyetemben (SzófSz.). — Már BUDENZ megjegyzi, hogy a *rop* ige, mely a *táncot* tárgykitételt is megkívánja, magában csak 'springen' vagy 'treten' jelentésű lehetett. Valóban a régiségből kimutatható minden adatnál megtalálhatjuk a *táncot* tárgyat: „Hát még ahol *ropják* a te *táncodat!*“ | „*Ropja* módos *tánczát* lova is kényessen“ | „Mikor már annak rendi szerint tsoossa 's *ropja* a *menuettet*...“ | „Egy mástól elszakadnak s magán *ropják tánczokat*“ | „*Ropják* a szép *tánczot*“ (NySz.). A népnyelvben is rendszerint tárgykitétellel áll (vö. RÉTHEI PRIKKEK MARIÁN, A magyar táncnyelv: MNy. II, 3 kk.). Magam is mindig így hallottam Erdélyben. — A *táncot rop* kifejezés jelentés tekintetében ugyanaz, mint a *táncot lejt* és *táncot jár*. Ez utóbbiak is igen gyakori szólások a népnyelvben (vö. RÉTHEI PRIKKEK i. m.). A köznyelvben is használatosak, jelentésük 'táncol'. Mindkettőnél ki kell tenni a *táncot* tárgyat,

mert más tárggyal vagy tárgy nélkül az ige nem 'táncol' jelentésű. A BARÓTI SZABÓ közölte *táncot rak* kifejezésben („ugyan jól ropja, *rakja* a *táncot*“ Kisded Szótár) a *rak* szintén mást jelent tárgy nélkül vagy más tárggyal. Ugyanígy a *rop* sem jelenthette, legalább is elsődleges jelentésben, azt, hogy 'táncol'. Az ilyen mai kifejezésekben: *Ugyan jól ropja!* (MTsz.) a *rop* csak az állandó elszigetelődött használat következtében vette föl a 'táncol' jelentést. A mellett az ilyen tárgynélküli használat igen ritka.

Ákár ugor, akár hangutánzó magyar eredetét fogadjuk is el a *rop*-nak, valószínűtlennek kell tartanunk, hogy eredeti jelentése 'táncol' lett volna. Annyi látszik csak bizonyosnak, hogy valamilyen lábműködésre vonatkozott. Így tehát vagy 'ugrál, szalad' vagy 'rugdossa a földet, zajt üt a lábával' jelentésből kell kiindulnunk. A jelentéskör később állandóan tárgulhatott: 'dobog → zajt csinál → ugrál → szalad → gyorsan megy stb.'. Mindenesetre kétségtelennek látszik, hogy térbeli haladást is jelentett. Használhatták más tárggyal is, nemcsak ezzel: *táncot*, és használhatták tárgy nélkül is. Az ige 'gehen' jelentése azonban az állandó másirányú használat következtében mindinkább háttérbe szorult, a *táncot rop* > *rop* 'táncol' mindjobban elnyomta, majd teljesen kiszorította az eredeti jelentést. Igen jól párhuzamba állítható ez a fejlődési menet a *lejt* jelentésfejlődésével. A *lejt* esetében is egy térbeli előrehaladást jelentő ige vette föl a 'táncol' jelentést, ugyanolyan fejlődési fokokkal: *lejt* 'sich senken' > *táncot lejt* 'tanzen' > *lejt* 'tanzen'. Itt azonban a fejlődés még nem fejeződött be teljesen, s az elsődleges jelentés még nem halt ki. Külön rá kell mutatnom, hogy a *lejt* ige melléknévi igeneve is térszinformanévvé vált: *lejtő* 'hegyoldalban lefelé menő földterület'.

Azt hiszem, sikerült bebizonyítanom, hogy a *rop* elsődleges jelentése térbeli haladásra vonatkozott. Mielőtt azonban tovább mennék egy lépéssel, egy kis kitérést kell csinálnunk. A térbeli haladást jelentő igéknek a helynévadásban különleges szerepük van. A mozgás itt nem a rajta járó élőlényeknek, hanem magának a földterületnek a mozgására, térbeli haladására vonatkozik. Ez az egyik legkezdetlegesebb jellegű névadási mód, mely a természet megszemélyesítésén alapszik. A nép a tájat megeleveníti, személyi tulajdonságokkal ruházza föl. Ugyanilyen szemléleten alapszik pl. a testrésznevek tömeges előfordulása is a helynevekben. Világos, hogy ha a nép a térszíni formákat élőlényeknek fogja föl, akkor ugyanazokat a cselekvéseket is tulajdonítja nekik, legalább is ami a kezdetleges cselekvéseket illeti. — A térbeli haladást jelentő igékből képezett és térszinformanévvé vált melléknévi igenevek alapigék jelentése után más-más térszinformanévi jelentéscsoportot alkotnak: 1. A földterület sík térben való előrehaladását jelentők: *járó*, *menő*, *kelő*, *szökő*, *dülő*, *nyúló*. 2. Sík térben

való visszajövést jelentők: *jövő, térő, forduló, kerülő*. 3. Emelkedő előrehaladást jelentő: *hágó*. 4. Ereszkedő előrehaladást jelentő: *lejtő*. — Most az a kérdés, hogy melyik csoportba tartozott a *ropó*, vagyis milyen térbeli haladást jelentett a *rop* ige. Mivel egyéb fogódzó nincs, ismét csak a *táncot rop* kifejezésből kell kiindulnunk. Ennek régi és mai használatából kitűnik, hogy nem minden táncot *roptak*. Lassú táncnál ezt nem lehet mondani, annál inkább a gyors, lendületes, fárasztó táncnál (vö. RÉTHEI PRIKKEK I. M.). A *táncot rop* és *táncot jár* közt bizonyos jelentésbeli különbség van. A csárdást *ropják* Erdélyben, de pl. a lassú gólyát már csak *járják*. WICHMANN A CSÁNGÓKNÁL 'die Füsse zusammenschlagend und stampfend tanzen' jelentését jegyzi fel a *rop*-nak (Wörterbuch des ungarischen... Csángódialektes. Helsinki, 1936.). A *táncot rop* jelentése tehát nem közönséges járásra, előrehaladásra vonatkozik, hanem olyanra, mely fárasztó és nehéz. A *rop* eredeti jelentésében is ilyen jelentésbeli árnyalatokat kell tehát keresnünk. Én e fárasztó, testi erőt igénylő előrehaladást a hegyre fölmenésre vonatkoztatom. A nép kezdetleges szemléletében a hegyre fölmenő föld *rop* 'fölfelé halad, fáradtsággal fölmeget'. Ugyanúgy, ahogy *hág* is 'fölfelé halad', a *hágó* a m. 'hegyoldalhan elterülő, hegyre fölmenő föld'.

Igy a *rop* egyik régebbi jelentésváltozata minden valószínűség szerint 'fölmeget, hegyre megy' jelentésű volt, amely egy 'fáradtsággal, nehezen jár' eredeti jelentésből fejlődött. A *rop* igéből képzett jelenidejű melléknévi igenévnek mint térszínformanévnek 'hegyre fölmenő föld' jelentését várhatjuk tehát. És ezt meg is találjuk minden *Ropó* helynévnel. A helynevek a közneveknek általában régebbi jelentését tartják fenn, így ebben az esetben is egy eredetibb jelentés fölbukkanása nem meglepő, sőt egyenesen várható.

Végeredményben tehát ezt a területi elterjedésénél fogva fontos helynevet magyar eredetűnek mondhatjuk és a *rop* igehez kapcsolhatjuk. Kialakulását így képzelhetjük el: *rop* ige 'fölfelé halad, fölmeget': > *ropó* köznévi 'fölfelé haladó földterület' → *ropó* térszínformanév 'hegyoldal, hegy' → *Ropó* helynevek.

Kotyor, gugyor.

Az erdélyi népnelvben *gugyor* és *kotyor* alakban él e szó, s jelentése 'teknőforma völgy vagy árok' (vö. MTsz.). Közszoói elterjedése révén térszínformanévvé vált, s Erdély helynévkinésében gyakran felbukkan. — Először CzF. tudósít róla mint közszórol: *kotyor* a. m. 'gödör' és *gugyor* a. m. 'két hegy közt lévő árok vagy teknőforma szoros völgy'. RÉVÉSZ SAMU így közli: „gugyornak mondjuk a keskeny szűk völgyet“ (Nyr. VII, 367). HEFTY GYULA ANDOR *gugyor* 'teknőforma völgy' és *kotyor* 'gödör az úton' alakot ismertet (Nyr. XL, 206). ÁRVAY

JÓZSEF a barcasági Hétfaluból *kotyor* 'völgy', Kalotaszegről *kotyor* 'talajmélyedés, gödör' alakban közli (MNny. III, 48, IV, 29). Nyárádvölgyi gyűjtésem során én is *kotyor* alakban találtam meg, 'kis völgy' térszinformanévi jelentéssel. Végeredményben tehát a *kotyor* ~ *gugyor* térszinformanévnek 'talajmélyedés, kis szűk völgy' jelentését állapíthatjuk meg.

Megfejtésével kevesen próbálkoztak. MARIANOVICS MILÁN a horvát *gudura* 'völgyzug, hegynyílás' szóból származtatja (Nyr. XLIII, 16). ÁRVAY JÓZSEF SZABÓ T. ATTILA véleményét közli, mely szerint a *kotyor* valószínűleg a hangutánzó *koty* alapszó -r névszóképzős származéka (MNny. IV, 29). SZABÓ T. ATTILA itt nyilván a *kotyog*, *kottyan* szócsalád hangutánzó tövére gondolt. A *kotyor* e származtatására vonatkozó föltevést SZABÓ T. ATTILA később maga is közli (ErdMúz. L, 114—6). Szerinte a szó elsődleges jelentése 'vizes, süppedékes, locsogós talajú terület vagy útrészlet' lehetett.

Én e szót azonosnak látom a *kunkorodik* ige tövével. A népnyelvben ez igének ilyen változatai vannak: *kukorodik* ~ *gugorodik* 'fölkunkorodik', *kutyorodik* ~ *kucsorodik* 'kunkorodik, kuporodik' (MTsz.); *kutyorodik* 'kuporodik' (GOMBÓCZ, Pótl.); *kucorodik* 'összehúzódik' (SzamosiSz.); *gugyorodik* 'leguggol' (MTsz.). Ugyanebbe a szócsaládba tartozik még: *kukorál* 'a földön kuporog' (MTsz.) | *kucorog* 'guggol, kuporog, összehúzódvai ül' | *kucorít* 'görbít, hajlít' (SzamSz.). E család származékai a következők is: *kutyorék* 'folyóvíz kanyarulata'; *kutykorékos* 'kunkorodott' | *kukora* 'kajla, kunkorodott, apró, hitvány' | *kukorgó* 'köralakú kalács'; *kucorgó* 'törpe ház' | *kukolló* ~ *kukolla* 'pálinkafőző kunyhó'; *gugyulló* 'kunyhó' | *kusornyó* ~ *kusurnyó* 'viskó, vityilló' (MTsz.). E változatok legnagyobb részét MÉSZÖLY GEDEON gyűjtötte össze (MNy. VII, 387). — A régiségben szintén nagyon népes e szócsalád: Pázm.Préd. 287: „Az agyban *kutiorodot*“; i. h. 1167: „Constantinus templomokat építtetett, azok pedig nem alaton *kutyorlók* . . . voltak“; Gvad:Pösty. 26: „fa tövébe *kukorodva*“ (NySz.); 1688: *kukora* szarvú szőke ökör“ (OkI Sz.).

MÉSZÖLY GEDEON *kukor igét következtet ki a *kukorló* ~ *kukolló* ~ *kukolla*, illetőleg a *kukorál* szavakból, 'kunkorodik, kisebb helyre összehúzódik' jelentéssel (i. h.). A fentiek alapján volt *kutyor* ~ *kutykor* ~ *kucsor* ~ *kucor* ~ *kusor* ~ *kunkor* ~ *gugor* ~ *gugyor* ~ *gugyur* változata is. E változatos hangalakú ige elsődleges jelentése 'szűk térre szorul' lehetett; később többirányú jelentésfejlődésen ment át: 1. 'összehúzza magát, lehúzódik'; 2. 'összegörbül, meggörbül, kunkorodik, behajlik'; 'stb.' — Ennek az igének a *kutyor* ~ *kotyor* ~ *gugyor* szóval való kapcsolata kétségtelen. Mindkettő abba a szócsoportha illeszthető be, melynek tagjai azonos -r képzőt vesznek fel kettős: kicsinyítő és gyakorító funkcióban, úgyhogy alapszavuk és -r képzős származékuk egyaránt ige-

névszótó (vö. PAIS DEZSŐ: MNy. XI, 357—60, XIV, 67—70, XXII, 133—5). Így az igét egy *kuk* ~ *kuty* ~ *gugy* ~ stb. alapszó -r gyakorítóképzős származékának, a térszinformanevet -r névszóképzős származékának tarthatjuk. Az alapszó jelentése 'szűk tér, kis kerek tér' lehetett. Ez aligha vehető azonosnak azzal a hangutánzó tövel, amire SZABÓ T. ATTILA gondol. — A belőle származó térszinformanévnek 'kis kerek mélyedés' elsődleges jelentése következtethető ki; ezzel mai jelentése is tökéletesen megegyezik.¹ Nem fogadható el tehát a SZABÓ T. ATTILától kikövetkeztetett 'vizes, süppedékes terület' elsődleges jelentés sem.

E nyomon haladva a *kunkorodik* ige eredete is megfejtethető. A SzófSz. ennek az igének a *kun-*, *kon-*, *kan-* 'görbülés, hajlás' töből való származtatását tartja valószínűnek. A *kunkorodik* népnyelvi változatai ennek ellentmondanak. A *kunkorodik* csak későbbi alakváltozat lehet, 1834-ben bukkan föl először (vö. SzófSz.). Az igét tehát a *kutyor* stb. igenévszótó -d mozzanatos képzős származékának tarthatjuk. A *kunkorodik* későbbi kifejlődésére mutat a térszinformanév hangalakja is. A helynevekben igen gyakran merevedik meg egy szó régebbi hangalakja, míg az élő nyelvben ugyane szó már többszörös hangfejlődésen megy át.

BENKŐ LORÁND.

Finnugor szófejtések.

Magyar harap.

BÁRCZI GÉZA, SzófSz. *harap* igenkről azt mondja, hogy talán finnugor eredetű töből való, s „vö.“-vel idézi hozzá a cseremisiz *kar-* 'enni' igét, utalva még további zürjén és votják megfelelőkre is. Ezen etimológia forrásaként a MUSz-t jelöli meg. Itt (87—8) találunk is egy hegyi-cseremisiz *kar-* 'edere, comedere' ige-tövet, melyet BUDENZ idézetei a *karma* 'esus, cibus' származékban, a *cicam-karša* 'secszopó' összetétel utótagjában meg a conjunctivus *kartnem* alakjában tüntetnek fel. Mellette szerepel azonban BUDENZnél *kač(k)-* tő is: egyes l. személy *kačkam*, főnévi származék: *kačkiš* 'cibus'; erdei-cseremisiz *kočk-* 'edere, comedere', *kočoš* 'cibus'. BUDENZ szerint a *kačk-* korábbi **kartsšk-* alakra menne vissza, s ez -*tsšk* képzős származéka lenne egy **kvr-* 'mordere, edere' alapigének.

BUDENZ óta mások is foglalkoztak a fenti cseremisiz ige-tövek egymáshoz való viszonyával, a SzófSz. azonban az

¹ Gondolhatunk olyanféle jelentésfejlődési indítékokra és mozzanatokra is, amilyenekre a *zsugorodik* ige rokonságába vont *s[Š]ukoró* ~ *s[Š]okoró* térszinforma- és helynevek fejtegetése során rámutattam (MNy. XIV, 20—2).

újabb véleményekre nem terjeszkedik ki. WICHMANN (FUF. IX, 118) lényegében ugyanazt a nézetet vallja, mint BUDENZ; valószínűleg tartja ugyanis, hogy a cseremisiz szó összetartozik a zürjén *kurttsini* 'beissen' és votják *kurttsini* 'anbeissen, ein bißchen essen' igékkel, s hogy ilyenképen a cseremisiz *kačk-* (nála *katsk-*, *katsk-*) tő az eredeti *r* kivetése útján keletkezett.

Merőben ellentétes véleményt nyilvánít BEKE (CserNyt. 80—1). Ő arra hívja fel a figyelmet, hogy a kozmodemjanszki nyelvjárásban *t > r* hangváltozás történt *m*, *n*, *l* és *š* mássalhangzók előtt, s hogy ugyanez a hangváltozás egyes, eredetileg affrikátával hangzó szavakban is végbement, — oly módon, hogy az affrikáta utótagja két mássalhangzó között már előzőleg kiesett, s az így keletkezett *t* hang osztozott az eredeti *t* hangok sorsában. E megállapítást több biztos példa támogatja: *pəʃškäm* 'vág': „pum *pəʃšäs*“ 'fát kell vágni' ~ f. *pätkiä*; a szó belsejében eredetileg *-čk-* (vö. TOIVONEN: FUF. XIX, 131, 222) | *šatsam* 'születik': *šaršä* 'született' (part.) ~ f. *sataa*, *sato*; a finnugor szóbelseji mássalhangzó *-č-* volt (vö. TOIVONEN i. h. 87, 208) | *tayaršä* 'ma': *tayaršä* 'mai', *tayaršen* 'mától kezdve' | *tengetša* 'tegnap': *tengersä* 'tegnapi', *tengersen* 'tegnap óta'.

A *kačk-* és *kar-* igetövek viszonya nagyon jól megmagyarázható a fentiek mintájára. A *kar-* tő tudtommal sohasem fordul elő máskor, mint a *č > t > r* változás fent jelzett feltételei mellett, s előfordulásának ez a feltételekhez kötöttsége arra vall, hogy a *kar-* tő származott a *kačk-* tőből, nem pedig fordítva. Az ellenkező vélemény mellett csak a cseremisiz szóval etimológiai kapcsolatba hozott permi és magyar szavak szólnának; ennél több bizonyító ereje van azonban annak a szabályszerűségnek, amely a két igető előfordulásában magában a cseremisiz nyelvben mutatkozik. A *kačk(k)-* tőből származtatják a *kar-* tövet SETÄLÄ (FUF. II, 227), PAASONEN (*s-Laute* 28—9), TOIVONEN (FUF. XIX, 121) és UOTILA (Vir. 1937: 144) is, akik a cseremisiz igét (eredetileg) affrikátával hangzó rokon nyelvi igékkel egyeztetik. SETÄLÄ a lapp K. (Gen. *ka:čke-*, *ko:čke-* 'beissen, nagen, kauen', N. (Friis) *gäsket* 'mordere, rodere' igét kapcsolja össze a cseremisiz szóval, s az ő etimológiáját fogadja el PAASONEN és TOIVONEN is (az utóbbi *-čk-*val hangzó finnugor alapalakból indul ki; l. i. m. 222—4). UOTILA bővíti SETÄLÄ etimológiáját, amennyiben a lapp és cseremisiz szókkal egybeveti a zürjén U. *getškinis* 'märehtiä; pureksia' igét is.

A fentiek szerint nem számolhatunk tehát a cseremisiz nyelvben külön *kar-* igével, mert ez az igető csak az eredetibb *kačk(k)-* változata.¹ A magyar *harap* etimológiai megfelelőjeként csak a zürjén *kurttsini* és a votják *kurttsini* jöhetne számba,

¹ A *kačk-* tő *k-*jának kieséséről l. BEKE i. m. 111.

ha affrikátájuk deverbalis képzőként megmagyarázható lenne (UOTILA, SyrjChr. 106 kérdőjellel kapcsolja össze a permi és a magyar szavakat).

Ha már kevesbítettem eggyel a magyar *harap* javasolt finnugor megfelelőit, ajánlok helyette egy másikat. DONNER, VglWb. 142. sz. egyéb, oda nem tartozó szók mellett egybeveti a *harap* igét a svéd-lapp (LINDAHL és ÖHRLING) *karvat* 'rodere; gnaga' igével. Ezt a szót HALÁSZ is feljegyezte a frostvikeni déli-lapp nyelvjárásból: *karávat* 'rág, harap; nagen, beissen'. LAGERCRANTZ szótárában (Lappischer Wortschatz 1979. sz.) csak mozzanatos származékát találtam meg: *KarawosTit* Mer. N. 'beissen', Snå. M. *KgrawosTit* 'beissen, zubeissen, sich festbeissen (Fisch auf die Angel)'. Bár az a körülmény, hogy e lapp szó a norvég-lappban tudtommal nincs meg, a határozott állásfoglalást megnehezíti, nem látom akadályát annak, hogy benne a *harap* etimológiai megfelelőjét lássuk. A szóbelseji mássalhangzók megfelelőiséhez vö. déli-lapp HALÁSZ *talvie* 'tél' ~ m. *tél*, továbbá: finn *arvo* ~ m. *ár*, finn *survoa* ~ m. *szúr*. A DONNER említette lapp FRIIS *goarrat* és *gerrit* véleményem szerint nem tartoznak ide. A *harap* -p-je mozzanatos képző (vö. MUSZ., UA. és SIMONYI: NyK. XVII, 60).

Zürjén *lez*, votják *líz* 'kék'.

WICHMANN votják chrestomathiája a votják szavak nyelvjárási változatain kívül azok zürjén és finn nyelvi megfelelőjét is tartalmazza. E könyv szójegyzéki részében az 519. szám alatt a votják *líz*, *líz* 'blau' szót még egymagában találjuk, nyilvánvalóan azért, mert e szó távolabbi kapcsolatai a szerző előtt még ismeretlenek voltak. Később, egy értekezésében (FUF. XV, 8) már összekapcsolja WICHMANN a votják szót a zürjén *lez*, *lez*, *vez* 'blau' szóval. UOTILA zürjén chrestomathiájában a zürjén szók valamennyi ismert rokon nyelvi megfelelőjét felsorolja, a *lez* 'blau' melléknevet azonban ő is csak az említett votják szóval rokonítja mind itt, mind pedig doktori értekezésében (SUS. Toim. LXV, 45). Ugyanő az utóbbi helyen közli a permi szó valamennyi ismert nyelvjárási változatát. Ezek: zürj. I., IU. *lez*, U., V., S., L., Le., PK. *lez*, P. *vez*, KP. *lyz*, NyP. *vöz*, löz 'blau' ~ votj. U., G. *líz*, MU., J., M. *líz*, SM. *líz*, KM. *líz* 'ua.'

Szerintem e szavak megfelelője a cseremiszb en is megvan, mégpedig SZILASI cseremiszb szótárában *loštas* alakban 'kék' jelentésben. Ez az adat GENETZ gyűjtéséből származik, amely önállóan nem jelent meg. A cseremiszb szó végződése denominális képző lehet, amely a cseremiszb en kimutatott *-ta* és *-š* melléknévképzők egyesülése után keletkezett. *-ta* képző van pl. a következő melléknévekben: KB. RAMST. *kalyätü* 'zäh', alapszava *kalyä* 'ua.', T. *šokata* 'etwas dicht', alapszava T.

řšoka 'dicht' (∩ m. *sok*) (vö. WICHMANN: SUS. Aik. XXX/6, 24—5, LEHTISALO: SUS. Toim. LXXII, 318—20, GYÖRKE: MNy. XXXIII, 244—6). -(a)š, -(ä)š képzővel alakultak a következő melléknevek: M. *kültmaš* 'unnötig' (∩ *kültmąp* 'ua.'), KB. *ütämäš*, JU. *ütamaš* stb. 'unerhört, ungeheuer; unmöglich' (∩ KB. *ütama*, JU. *ütama* 'unmöglich') (l. WICHMANN: SUS. Aik. XXX 6, 4—7). Kevesebb a valószínűsége annak, hogy a *loštaš* szót deverbalis származéknak tartssuk egy **lošt-* 'kékít' igéből, eredetileg 'kékített' jelentésben, noha igéknek -aš végű nominalis származékai vannak, pl. M. *kuktaš* 'wirr, wirrig', eredetileg bizonyára 'etwas verworrenes', vö. *kukte'm* 'verwickeln, verwirren' (vö. WICHMANN i. h. 29 és BEKE: FUF. XXII, 109—10).

A cseremisiz melléknév szóbelseji mássalhangzóit illetőleg meg kell jegyeznünk, hogy a permi szavak -z-jének megfelelője a cseremiszbén eredetileg bizonyára *ž* ∩ *ž* volt; vö. zürj. *poz* 'fészek' ∩ votj. *puz* 'tojás' ∩ cser. KB. *pažžš* ∩ M. *pižqš* 'fészek' | zürj. *kiz* 'vastag' ∩ votj. *kîz* ∩ cser. KB. *kažya* ∩ M. *küžyö*. A *loštaš* szóban levő mai szóbelseji *š* a fenti *ž* ∩ *ž* helyén a rákövetkező zöngétlen *t* képző hatására hasonulás útján keletkezett.

LAKÓ GYÖRGY.

Uráli halnevek mandzsu-tungúz kapcsolatai.

N. SEBESTYÉN IRÉN „Az uráli nyelvek régi halnevei“ című dolgozatában (NyK. XLIX, 1—97) utalt az uráli halnevek távolabbi, nevezetesen török nyelvi kapcsolataira is: a török halnevek közül nézete szerint a *päl* ősrökonsági, a *qōra*, *sīriq*, *kälük* és *maima* pedig régi érintkezésen alapuló egyezés.¹

Ennek az alapvető tanulmánynak első, figyelmesebb átolvasása után további, mandzsu-tungúz összefüggésekre szeretnénk rávilágítani.

1. Az uráli eredetű szamojéd *kör* 'muksun' (2. egyeztetés), mint N. SEBESTYÉN IRÉN kimutatta, valamelyik déli szamojéd nyelvjárásból átkerült a szibériai, Abakán-menti török nyelvekbe. — Ez a halnév megvan a mandzsu-tungúz nyelvek déli ágában is: az Usszuri felsőfolyása mentén lakó goldok nyelvében *korra*, az olcsában pedig *korru* 'Name eines Fisches' (mindkét adat MAXIMOWICZTÓL való, az ő kiadatlan kéziratot anyagából került WILHELM GRUBE „Goldisch-Deutsches Wörterverzeichnis“ című munkájába). A szó — mint a török elemek — szintén a déli szamojéddal van közelebbi kapcsolatban. A déli szamojédból való PALLAS (Zoogr. III, 362) „Cama-schinzis“ *korro*, „Coibalis“ *churrú* 'salmo coregonoides'. Az egyezés világos, bővebb magyarázatra nem szorul.

¹ A szómutatóban a török *ak-balyk* mellett sajtóhibából 2. áll 3. helyett.

2. A 'tejes lazac' jelentésű finn LÖNNR. *juominki*, a zürjén WIED. *jumai*, *juman* 'füрге cselle, cyprinus phoxinus' és szamojéd SCHRENK 288. sz. *jáumgalé* 'salmo omul' (N. S. I. szerint *jaum* 'tenger' + *galé* 'hal', vö. 5. egyeztetés) mandzsutungúz megfelelői szintén a mandzsutungúz déli ágából ismeretesek: gold és olcsa *émmaxa* 'lazac-fajta' (MAXIMOWICZ gyűjtéséből). — A szamojéd *j*-s szókezdettel szemben mutatkozó gold és olcsa magánhangzós, *e*-s szókezdet könnyen megmagyarázható, amennyiben magában a goldban is van *j* ~ $\emptyset$ váltakozás, pl. gold MAX. *jexxa* ~ gold SCHRENK *exa* 'Bos taurus' | gold GRUBE *jexón* 'Markt, Flecken' ~ gold, az Usszuri-mentéről MAX. *éxxo* 'Dorf' | gold GRUBE *jamá* 'Bock' ~ gold SCHRENK *ema* 'Ovis aries'. Az *émmaxa*-beli *-xa* gyakori kicsinyítő képző, pl. gold MAX. *amakha* 'Bär [tkp. apácška]' ~ gold MAX. *ama* 'Vater' | gold (a Geong hegy lábánál) SCHRENK *hačxa* 'Tetrao canadensis L. Var. Franklinii' ~ olcsa MAX. *haci* 'ua.' | gold MAX. *pirrxa* 'Daumenring' ~ gold MAX. *pürü*, olcsa MAX. *pirru* 'Daumen'. A két utóbbi példában a képző *x*-ja előtt a végmagánhangzó eltűnt. Ez a jelenség a rokon nyelvekben is ismeretes; LIGETI LAJOS mutatta ki a mandzsutungúz, a Kőrösi Csoma Társaságban (1945. december 5-én) tartott felolvasásában a „Két mandzsutungúz nyelvészeti kérdés“ címen. Az *émmaxa* tehát éppen úgy kicsinyítő alakulat, mint a zürjén *jumai*.

3. Jurák K. DONNER (Anl. lab. 45.) Soń. *βihánna* 'tokhal', jeníszjeji CASTR. *behana* 'ua.'; osztják-szamojéd CASTR. N., B. *kuegar*, Kar. *kuogar*, Taz. *kuekar*, PALLAS (Zoogr. III, 91) „Narymensibus“ *kuōgor* 'ua.' (35. egyeztetés). E halnevet megtaláljuk a goldban: *kōqoro* 'egy hal neve' (MAXIMOWICZ adata GRUBE szótárában). — A gold *kōqoro* és az idézett szamojéd adatok összetartozása kétségtelen. Az eredeti szamojéd *β-vel szemben a goldban *k*- szókezdő áll. Ez arra utal, hogy a gold szó megint csak a déli szamojéddal, pontosabban annak osztják-szamojéd-típusával függ össze. Az osztják-szamojéd-típus egyes altaji (mongol) nyelvi kapcsolataira már RAMSTEDT (FUF. XII, 156) utalt, amikor a jurák *uetu* ~ osztják-szamojéd *kād*, *kāt* szavakat egyeztette a mongol *gedesün* 'has, belek'-kél. (LIGETI LAJOS szerint idetartozik a mandzsutungúz *guwejixe* < *güdi-xe; vö. tung. Man CASTR. *güdigä*, továbbá a mongol *güjegen* < *güdi-gen 'ua.'). LIGETI (NyK. LI, 34) a kitaj *xaču ~ *xašu és „valódi“ kirgiz *qaša ~ *qaš* etimológiájával kapcsolatban nyomatékosan hangsúlyozta e kapcsolat fontosságát s egyben régiségét is; a „kirgiz“ adat valóban legalább a VII—VIII. századra érvényes. A gold szóban figyelmet érdemel még a szóbelseji *-ŋ*, ami szépen igazolja a N. SEBESTYÉN IRÉNTŐL kikövetkeztetett szamojéd **-ŋk*- v. **-ŋkk*- hangot. — GRUBE a *kōqoro*-hoz kapcsolja az orosz LEONT. *kondoho* 'tokhal'

adatot. P. SCHMIDT „The Language of the Oroches“ című (Riga, 1928.) szójegyzékében még idetartozónak véli a következőket: (a *kondoho*-t SCHMIDT tévesen *koŋdoho* alakban idézi) olcsa *koŋdo*, negidál *koŋdoxo*, tungúz *kunduku*, orocs PROT. *kumdu* 'tokhal'. Az utóbbihoz kapcsolandó természetesen a gold MAX. *kūmdū* 'Sterlett' is. Ezeknek az alakoknak a *kōŋoro* szóval való összefüggése hangtani nehézségek miatt egyelőre nem világos.

4. A lapp S. FRIIS *kaito* 'lucius, gjedde', tavgi szamojéd CASTRÉN *katifatama* 'csuka' (a *-fatama* rész N. SEBESTYÉN IRÉN szerint vagy képzőbokor vagy önálló szó; vö. 34. egyeztetés) halmév a következő mandzsu-tungúz adatokkal egyezik: szamagir és negidál *kōtikin*¹ 'egy hal, cyprinus carpio' (P. SCHMIDT, The Language of the Samagirs. Riga, 1928.); orocs PROT. *kuče*, orocs LEON. *kučę* 'csuka'; gold MAX. *keci* 'süger', *kōcci* 'сязань', *kácaxta* 'Name eines Fisches (gelb mit grau)'; gold és szamar *kōči* 'egy hal, cyprinus carpio' (P. SCHMIDT id. sz.); mandzsu *qosza*. Jelentése ZAKHAROVNÁL és GABELENTZNÉL csak általánosságban 'egy halmév', HANEDA „Manju ži-ben gisun kamcibuha bithe“ című (Kyoto, 1937.) szótárában közelebbről is meghatározza, amennyiben japáni 'fugu', azaz 'Kugelfisch' értelmezést ad. A tungúz nyelvjárásokból a következő adatokat idézhetjük: Alsó-Tunguszkamenti *gutkon* 'csuka'; Uda-menti *gutkan* (mindkét adat MIDDENDORFFTÓL való); kondogir CZEK. *gutkan*; Viluj-menti *gutkōn*; az Amur alsó és középső folyása mentén lakó tungúznál pedig *guča* alakban ismeretes (az utóbbi adatok MAAKTÓL való). Hozzájuk tartozik egy közelebbről meg nem határozott tungúz nyelvjárásból való *gutkan* (SPASSKY) 'csuka'. Ide vonható még a gold MAX. *guča* 'csuka' is. — A szamagir és negidál szó *-kin*, valamint a tungúz nyelvjárások *-kan*, *-kaŋ*, *-kōn* végződése kicsinyítő képző, pl. tungúz, Nercsa-menti CASTR. *nītkun* 'klein' > *nītkukan* 'dem.', *aja* 'gut' > *ajakan* 'dem.'. A gold *kácaxta*-ban a *-xta* ugyanígy kicsinyítő képző, pl. gold MAX. *kēā-xta* 'Schnecke, mit der die Weiber ihre Rōcke benāhen' ~ gold MAX. *kejiō* 'Muschel' | gold Usszuri felső folyásamenti MAX. *ēsi-xta* (*ŋala*) 'jobb (kéz) ~ mandzsu *iīi* 'jobb'. A mandzsu *qosza*-ban a *-za* szintén kicsinyítő képző, pl. *zaša-za* 'élelmiszeres táska' < *zaša* 'éléstár' stb. — Az egyes mandzsu-tungúz adatok hangtani megfeleléseihez a következőket fűzhetjük. Az orocs, gold és szamar *či* egy régebbi *ti-re megy vissza. A déli ágban ez szabályos hangváltozás (vö. LIGETI, Mandzsu nyelvtan 39. §., egyetemi előadás). A gold *ce*, *ci* < *ci* és *ēe*, *ēi* < *ēi* szintén egy korábbi *ti-ből származik, pl. gold MAX. *kūče* 'Taube' ~ tungúz, Amur-menti MAAK *kuti*. A gold *kōcci* alak egy gold *č* ~ *cc* váltakozás eredménye,

¹ Az ő minden mandzsu-tungúz szóban *č*-vel egyenlő.

pl. gold MAX. *gocce* ~ gold GRUBE *guči* 'bitter', gold MAX. *gúccí* 'noch' ~ gold GRUBE *gúci* 'sammt, und'. A *cci* tehát szintén *ti-re vezethető vissza. Végül a mandzsu *qosxa* megfelelés is szabályos, mert egy *qosi-xa < *qoči-xa alakon keresztül egy eredeti *goti-xa szóra megy vissza. A mandzsu *si* < *či, továbbá *či < *ti fejlődésre, valamint a kettő kapcsolatára vonatkozólag LIGETI LAJOS „Mandzsu nyelvészeti kérdések“ című egyetemi előadásaira (1944/1945. I.) támaszkodtam. — A *-g* kezdetű tungúz szavak idetartozását egy mandzsu (déli ági) *k-* ~ tungúz *g-* váltakozás igazolja; pl. gold MAX. *kóttole*, gold GRUBE *kutuli* 'Segel' ~ tungúz, Amur középső folyása-menti MAAK *gotoli* | gold MAX. *konku* 'Hammer aus Holz zum Störschlagen' ~ tungúz, Amur középső folyása-menti MAAK *gunqu*. — A kikövetkeztethető mandzsu-tungúz alapalak *kati 'csuka' volt; ez a halmév jól egyeztethető az északi tavgiszamojéd *kati* 'csuka' szóval. — Ez esetben tehát egy az egész mandzsu-tungúz nyelvközösségre kiterjedő szamojéd: mandzsu-tungúz szóegyezéssel van dolgunk.

A fentiekén kívül más egyezések is kínálkoznak, s anyagunk hihetőleg még gyarapodni fog, főleg ha azokat a szamojéd adatokat is figyelembe vesszük, amelyek uráli összefüggése ez idő szerint nem világos. DIÓSZEGI VILMOS.

Szerencse.

Egy *szerencse* szó már Anonymusnál felbukkan, aki a mai *Szerencs* várost *Zerensze*, *Zerenche* névvel jelöli. MELICH JÁNOS (MNy. XXX, 42—3) kimutatta, hogy Anonymus az általa használt névvel kapcsolatban nem gondolt *szerencse* 'sors, fortuna' szavunkra. PAIS DEZSŐ, aki Magyar Anonymusában (140) még más véleményen volt, később szintén arra az álláspontra helyezkedett, hogy Anonymus *Szerencs* : *Szerencse* magyarázatának nincs köze a *szerencse* szóhoz, amely ha meg is lett volna Anonymus nyelvében, ami nem valószínű, akkor mindenesetre *szerencsa* formában kellett volna megjelennie (MNy. XXX, 108—10). A szó azonban csak a XV. század második felében jelent meg először szövegeinkben, és még akkor is hosszú ideig az illeszkedés nélküli alakban fordult elő.

XIV. századi okleveleinkben van egy *sf[S]jerench* olv. *szērēncs* vagy *sērēnc* szó 'malefactor, latro' értelemben. Ugyanez megtalálható két szójegyzékünkben is: BesztSzój. 173: „statilantes: *zerench*“ (SÁGI: NyK. XXXVII, 112) és SchlSzój. 657: „stratilates: *faranch*“. TAGÁNYI KÁROLY szerint (Századok 1893: 317—8) a gonosztevők egy fajtáját jelölő *szerencs* ugyanabból a töből származik, mint *szerencse* szavunk, mert mind a kettő a délszláv *sretati* 'összetalálkozni' igére megy

vissza: ezek a rablók 'utasokkal találkozó' és innen a nevük (vö. PAIS: MNy. XXX, 110).

A *szerencs* szótól egészen függetlenül, más úton jutott el hozzánk a *sretati* ige *sreća* 'fortuna' származékából eredő mai *szerencse* szavunk. A szó ó-szlovén eredetét MELICH tisztázta (SzlJ. I/1, 7—10). A délszláv nyelvekben a *sreća* ma is 'szerencsé'-t jelöl.¹

A *szerencse* szó legkorábban fosztóképzős alakban kerül elének a SermDom. következő adata szerint: „infortunia: *zerenchatalanfagokath*“ (SZILÁDY kiad. II, 329). Utána a SzalkGl 82. következő adatában találkozunk vele: „fato (euento) mersit fortuna sinistro: *gonoz zerencze törtynethyuel*“. Ezt a két első felbukkanást a kódexek számos adata követi, közöttük különösen az ÉrdyK.-ben találkozunk vele gyakran. A XVI. század első felében már teljesen meghonosodott, amint az ebből a korból fennmaradt levelek egész sora bizonyítja (LevT. I.).

A palatalis illeszkedés már elég korán megkezdődött: ezt mutatja a SzalkGl.-beli adat, mely a *szerencse* második legrégibb előfordulása. Kódexeink megoszlanak a *szerencsa*, illetőleg *szerencse* forma használatában. A Jord., Érdy, Keszt., Kulcs.-kódexben túlnyomórészt *szerencsa*, a Virg., Dom., Tel., Döbr., Corn., Érs.-kódexben pedig *szerencse* jelentkezik. A XVI. század közepe táján az illeszkedés a nyelvközösség legnagyobb részében már végbement, bár Tinódinál igen gyakran előfordul az illeszkedés nélküli alak, sőt felbukkan még Kulcsár György Postillájában 1574. és Beythe István Epistoláiban 1584. is. Az OklSz. pedig még 1613-ból is közül *jószerecsés* címszó alatt két adatot, ahol szintén *zerenchas*, illetőleg *zerenhyas* alakra akadunk. Érdekes, hogy míg Kulcsár és Beythe dunántúliak, és említett munkáik Alsólindván, illetőleg Németújváron jelentek meg, addig az 1613-ból való adatok zemplén-megyéiek.

A MTsz. egy Bács megyéből származó adata szerint a kártyázók Topolyán *nincs szerencsém* helyett azt szokták mondani: *nincs szretyám*. A délszláv nyelvterület közelében tehát az újabb időkben is belekerült a *sreća* szó nyelvünkbe. Nem véletlen, hogy éppen a szlavóniai magyar nyelvjárás őrizte meg illeszkedés nélkül *szerencse* szavunkat *szērēncsa* formában (MTsz.).

Ha szemügyre vesszük a kódexekben és a XVI. század íróinál a *szerencse* előfordulásait, akkor tapasztalnunk kell, hogy jelentésük korántsem egyértelmű, akárcsak a délszláv *sreća* vagy a latin *fortuna* jelentése sem.

CALEPINUS a következőképpen magyarázza a *fortuna* jelen-

¹ Vö. IVEKOVIĆ—BROZ, Rječnik hrvatskoga jezika *sreća* és VUK—KARADŽIĆ, Srpski rječnik *среча*.

tését: „Est accidentium rerum subitus atque inopinatus eventus. Sors, fors, casus, temeritas . . . . . Quid est enim aliud fors, quid fortuna, quid eventus, quid casus, nisi quum sic aliquid cecidit, sic evenit, ut vel non cadere, atque evenire, vel aliter cadere atque evenire potuerit? Est autem fortunae vocabulum medium: sed quum fortunam solam dicimus, intelligimus foelicitatem.“¹ A *fortună*-nak e szerint van egy „vox media“ értelme, de e mellett jelenthet határozottan 'jószerencsé'-t is. Ez különösen a származékoknál tűnik ki világosan. A *fortuno* ige rokonértelmű kifejezései C.-nál *prospero, secundo*; a *fortunatus*-é *prosper, felix* stb. A származékoknál tehát mindig a „jó“ értelemmel találkozunk.

Jelentésanilag hasonló a helyzet a délszláv *sreća* és a magyar *szerencse* szóknál. Mindkét nyelvben megtaláljuk a C. általa *fortună*-val kapcsolatban ismertetett két jelentést. A *sreća* és a *szerencse* „vox media“ értelme azonban később lassan háttérbe szorult. Mai nyelvünkben a *szerencse* határozottan 'jószerencsé'-t jelent. A semleges jelentés egyes kifejezésekben maradt csak fenn, mint pl. *szerencsét próbálni*.²

A „vox media“ értelemben a *szerencse* közel állt a latin *sors* szóhoz, úgyhogy ezt *szerencsé*-vel fordítják első szövegeink és szótáraink. A XXX. zsoltár 16. versének egyik sora: „in manibus suis *sortes* meae“ a DöbrK.-ben (77) így szerepel: „en *zereñem* te kezeidbe“ (Nytár. XII, 36). VERANCICS FAUSTUS 1595-ből való szótára azt bizonyítja, hogy a dalmát (kaj-horvát) nyelv szintén így jár el: a latin *sors*-ot *srychia*-val fordítja. A latin *sors* a NySz. tanúsága szerint a XV. században a magyarba is átkerült változatlan formában, de elterjedése lényegesen kisebb a *szerencsé*-énél, mivel az esetek legnagyobb részében továbbra is ezzel fordítják. — A *sors* és a *szerencse* „vox media“ értelemben tehát ugyanazt a fogalmat fejezik ki, és jelentésük változatlanul azonos maradt a XVI. és XVII. században is. Mindkét szó egy olyan hatalmat jelölt, mely egyaránt okozhatott sikereket és bajokat, kellemes vagy kellemetlen eseményeket. Éppen ezért a *szerencse* nagyon gyakran jó vagy *gonosz* jelzővel szerepel. Egyfelől: ÉrdyK. 80: „fok . . . vezedelmek vannak ez vylagon mynd eelete ellyen, es *yo zerenchaya* ellen . . .“ (Nytár. IV, 124) | JordK. 246: „Mykoron az wton madar feezketh talalandaz, az ew annyokat el boczassad, hogy *yo zerenchad* legyen ez felden“ (NySz. III, 226). Másfelől: ÉrdyK. 595: „nagy *gonoz zerencha* talala“ (Nytár. V, 405).

A *gonosz szerencse* kifejezést a XVIII. században a *bal-szerencse* kiszorította. A NyŰSz. szerint első ismert előfordulása Gyöngyösönél található 1664.; a NySz. pedig Faludító

¹ Az 1598-i bázeli kiadást használtam.

² Vö. horvát *okuša sreću* IV.—Broz II, 458.

idéz idevonatkozó adatokat. A NyÚSz. idézte adatnál azonban egy régibb előfordulását is ismerjük a *balszerencsé*-nek. Zrínyi-nak fia halálára írt elégiájában 1659. olvasható ez a pár sor:

„Mindent el kell szenvedni;
Mind jóért, körösztért,
És *bal szöröncségért*,
Az Istent köll áldani.“

(NÉGYESY kiad. 358.)

Azonban nemcsak a *gonosz*, hanem a *jó szerencse* terén is változás történt. A 'szerencse → jó szerencse' jelentésszűkülésnek már a kódexekben is megtaláljuk a nyomait: CornK. 153: „Az jrygfeeg . . . be rekeztý ev zemyt hogne lathaffa egyebeknek bodogfagokat auagy *zerencheyeket*.“ (Nytár. VII, 156) | ÉrsK. 483: „De ha czazar yly yol leend hogy az *zerencze* en ream terend es hogy en ewket meg gyözendem mywel ayandekoz meg engem.“ (i. h. X, 215).

A 'szerencse → jó szerencse' jelentésszűkülést nagy mértékben elősegítette az a körülmény, hogy — miként C.-nál láttuk — a latin *fortuná*-nak is volt már 'fortuna prospera' jelentése, valamint hogy a *szerencse* szót átadó délszláv nyelvben VERANCSICS tanúsága szerint a *faustus*, *prosper*, *felix* szavaknak a *srichyan* 'szerencsés' szó felelt meg. Ugyanígy a latin szövegek magyar fordítói is a *szerencsés* szóval fordították nemcsak a latin *fortunatus*-t, hanem a *faustus*, *secundus*, *prosper*, *felix*, *auspicatus* szavakat is. — A *szerencsés* szó így rokonértelműje lett *boldog* szavunknak. Nagyon sokszor együtt is szerepelnek: TelK. 33: „*zerenčas* es *bodog* nap ez vigasagnak napya“ (i. h. XII, 298). A LXVII. zsoltár 20. versében szereplő „*prosperum iter*“ szerkezetet az Apork. 16 „*boldog* sfluent“ (i. h. VIII, 168), a DöbrK. 128 „*zerenčef* vtat“ (i. h. XII, 61) kifejezéssel fordítja. — Hasonló a helyzet a *prosper*, *felix* stb. származékainál is. Ps. XLIV. 5.: „intende *prosper*“ ~ DöbrK. 100: „*zerenčesül* vgekeziel“ (i. h. XII, 47) | Ps. XXXVI. 7.: „qui *prosperatur* in via sua“ ~ KulcsK. 86, KesztK. 87: „ky *zerenchafsultatyk* w vtaba“ (i. h. VIII, 293, XIII, 174). — A *prosper*, *felix* szavak 'szerencsés, boldog' jelentéséhez hasonlóan az *improsper*, *infaustus*, *infortunatus* stb. magyar fordításai *szerencsétlen*, *boldogtalan*. Nem csodálkozhatunk egy ilyen kifejezésen mint „*szerencsétlen szerencze*“ 1603.,¹ ami egyszerűen a. m. 'fortuna improspere'.

A latin *infortunium*-nak megfelelő *szerencsétlenség* főnév (l. SermDom. II, 329) fogalmilag nem azonos a *gonosz szerencsé*-vel, illetőleg a későbbi *balszerencsé*-vel. A mai nyelv-

¹ Rákóczi Zsigmond epitáphiumáról: IrtörtKözl. 1930: 228. Közli LUKCSICS PÁL.

érzék is különbséget tesz a *balszerencse* és a *szerencsétlenség* között. A *balszerencse* — akárcsak a *jó szerencse* — aktívnak, cselekvőnek felfogott erők, szemben a 'calamitas, baj, veszedelem' jelentésű, mintegy passzív módon, szándéktalanul előálló *szerencsétlenség*-gel. A *balszerencse lesújtja* vagy *üldözi az embert*, míg a *szerencsétlenség éri őt* vagy a *nyakába szakad*. A *balszerencse*-vel szubjektív, érzelmi viszonyban van az a személy, akit ér, a *szerencsétlenség* és a szerencsétlenül járt személy pedig objektíven viszonylanak egymáshoz. A *balszerencse* és egy személy közt birtokviszony is elképzelhető: „*balszerencsém van*“. A *balszerencse*, illetőleg *jó szerencse* valószínűleg hozzátartoznak az emberhez. Az ember mintegy magában hordja vagy az egyiket vagy a másikat. A *szerencsétlenség*-hez viszont nincsen egyéni köze. Az ilyen kifejezésekből, mint „*szerencsétlenség történt velem*“, „*szerencsétlenségben volt részem*“, minden személyes kapcsolat hiányzik.

A *szerencsétlenség* szónak tehát nincs valami különösen gazdag fogalmi háttere, akárcsak a 'prosper stb.' értelemben vett *szerencsés*-nek vagy a 'felicitas, prosperitas' értelemben vett *szerencse*-nek sem. Ezért van az, hogy a középkor'és a humanizmus sokat emlegetett *fortuná*-ját kizárólag a semleges „*vox media*“ *szere*ncse fejezte ki, amely egyaránt lehetett 'jó szere'ncse' és 'gonosz szere'ncse' is.

Érdekes megjegyeznünk, hogy Pesti Gábor a *szerencsétlenség* helyett két helyen a *fereferencse* szót használja (TOLDY kiadás 63, 208). Ezen kívül egyetlen ismert előfordulása a SermDom.-ban (II, 198) van.

A *szere*ncse szavunkkal összefüggő különböző jelentéstani problémák vázolója után felvetődik az a kérdés is, hogy vajjon miképpen fejezték ki nyelvünkben a *fortuná*-t a szláv *sreća* átvétele előtt.

A 'fortuna, sors' fogalom kifejezésére egységes szavunk nem volt a XV. század előtt. A latin *fortuna* és *sors* szókat különböző esetekben más és más szóval fordították. MELICH kimutatta, hogy 'szere'ncsevetés, sorsvetés' értelemben a *nyil* szót használták szavunk elterjedéséig (SzlJ. I/1, 8—9), de a *nyil* szó szerepét úgy tünteti fel, mintha általában a későbbi *sors* és *szere*ncse szavak előzményéül volna tekinthető. Az általa idézett példákban azonban a *nyil* minden esetben kizárólag 'nyilvetés', azaz 'sorshúzás, sorsolás' jelentésben szerepel. MELICH megállapítását tehát túlzottnak kell tartanunk. Állításait még azzal is kiegészíthetjük, hogy nemcsak a *nyil* jelentkezik a 'sorsolást'-t jelentő kifejezésekben, hanem a 'lusus, palaestra' jelentésű *házsárt* szó is. A *sors* és *szere*ncse szavak egybeesése ezen a ponton is kitűnik: a latin *sortem mittere* szerkezetet a *nyilat vetni* és *házsártot vetni* alakok lassú kiszorítása után hol *szere*ncsét *vetni*, hol *sorsot vetni* formában adják vissza.

A szerencsés és a hozzá hasonló származékok helyén érhetően a *boldog* stb. szavak álltak. A *prosper* szót pl., melyet később többnyire *szerencsés*-sel fordítanak; *boldog*, *bőséges* szavakkal adják vissza. A LXVII. zsoltár 20. versében szereplő *prosper* helyett az Apork.-ban *bodog* (Nytár. VIII. 168), a Kesztk.-ben és Kulcsk.-ben *bewfeges?* (i. h. XIII. 207, VIII. 323), a Döbrk.-ben pedig már *zerencf* (i. h. XII. 61) van.

A *fortuna* szó eredeti értelmét azonban, amit C. így határozott meg: „est accidentium rerum subitus atque inopinatus eventus”, a *történet* szó fejezte ki. A *történet* egészen a XIX. századig a mai *véletlen*-t jelentette. A NyÚSz. szerint mai jelentésének első előfordulása a Molnár Jánostól való „Az anyaszentegyház történeti” szerkezetben fedezhető fel 1769. C. szerint a *történet* jelentése 'eventus, accidentia', de a NySz. adatai azt mutatják, hogy gyakran 'szerencse, sors' értelme van: NagyszK. 42: „Gonoz történetöket bekefeggel zenveg” (Nytár. III. 12). A szó szövegeinkben először a SermDom.-ban bukkan fel több helyen is, de jelentése itt a gyakoribb 'véletlen'.

Eleinte tehát a *történet* szó jelentése nem volt világos. Csak a *szerencse* elterjedése után tisztult az értelme, és ettől kezdve csak 'véletlen'-t jelent. A *szerencse* és *történet* korábbi összekeverésére jellemző a SzalkGl. már idézett adata: „fato (euento) mersit fortuna sinistro: gonoz zerencze törtynethywel”. Itt tehát a *fortuna* szót fordítják *történet*-tel.

A *szerencse* és *véletlen* szabatos kettéválasztódása a XVI. század folyamán mehetett végbe. A XVI. század első feléből való Gyöngyösi Szótártörödékekben a *casus* címszó alatt a következőket olvassuk: „Casus: modo fortuna est: *Zerence*: modo inopinatus euentus: „*Véletelen Zerence*: modo calamitas: et infortunium: *Vezedelóm: Zerench(et)lenség(h)*.” (MELICH kiad. 169.) A *Véletelen Zerenche* tulajdonképpen nem más, mint a *történet*. Mindenesetre határozottan el van választva a *fortuna* 'szerencse' az *inopinatus eventus* 'véletlen, történet'-től és az *infortunium* 'szerencsétlenség, baj'-tól is. — Ugyanezt az elkülönülést bizonyítják többi szótáraink is: *Fortuna*: C. *Szerentse*; MA. *Szerencze*; PP. *Szerentse*. *Eventus*: C. *örténet, eset*; MA. *Törtenet, Efet*; PP.-nál ugyan mást találunk: *Kimenetel, Következendő vég*, de a magyar-latin részben a *történet* jelentéseként az *Eventus* is ott szerepel a *Cafus* és az *Accidentia* mellett. *Infortunium*: C. *Szerentsétlenség*; MA. *Szerenczetlenfeg*; PP. *Szerentsétlenség*.

Megjegyezzük még, hogy a *történet* szó eredeti 'véletlen' jelentését megőrizte a köznyelvben is némelykor a 'véletlenül' értelemben használt *történetesen*. A *történet*, illetőleg a belőle képezett *történetes* régi értelmét fedezhetjük fel az ilyen tájnyelvi kifejezésekben is: *történetes hely* (MTsz.), vagyis 'veszedelmes hely', ahol valami kellemetlen véletlen érheti az embert.

KLANICZAY TIBOR.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

A magyar lativusrag kérdéséhez. Ismeretes, hogy a magyar lativusrag finnugor előzményének kérdésében SZINNYEI többször megváltoztatta véleményét. A NyH. első és második kiadásában kettős lehetőséget enged meg, a magyar lativust a többi finnugor nyelv *-k-* típusú és *-s-* típusú lativusaival vetve össze. A harmadik kiadásban a finnugor *-*γ²-*ben, a negyedikben és a FgrSprw. első kiadásában a finnugor *-*k ~ -*γ-*ben látja a magyar rag eredetijét. A NyH. ötödik kiadásában, valamint egy tanulmányában (NyK. XLI, 239) ismét visszatér az eredet kettős lehetőségéhez, és *-*k ~ -*γ-*re vagy *-*s ~ -*z-*re viszi vissza ragunkat, a hatodik és hetedik kiadásban pedig már csak a finnugor *-*s ~ -*z* lativusragot jelöli meg a magyar lativus forrásának.¹

SZINNYEINEK ez az ingadozása és különösen végső állásfoglalása meglepő és nehezen magyarázható. Hiszen a finnugor *-*s-*nek ilyen fejlődése, melyet ez az elképzelés föltesz, példátlan. A magyar lativus tudvalevően egy *i-*s kettőshangzóra megy vissza (*-á, -é < -*ai, -*ii*), s SZINNYEI e kettőshangzó *i-*-jét magyarázná a finnugor **s-*ből. Alig gondolhatni egyébre, mint arra, hogy SZINNYEI előtt a tárgyas igeragozás és a birtokos személyragozás egyes harmadik személyű ragja lebegett. Ez tudniillik finnugor **s-* személyes névmásból fejlődött. A mai alak, akárcsak a lativusrag, egy régebbi *i-*s kettőshangzóra megy vissza (*-a, -e, -ja, -je; -ja, -i < -*ai, -*ii*). Ezt az *i-*-t származtatja — úgy látszik — SZINNYEI mind a három esetben a finnugor **s-*ből.

Hogy SZINNYEI alkalmasint így gondolkodott, arra mutat az is, hogy TOIVONEN szintén ilyen okoskodást tulajdonít neki (FUF. XXVIII, 10). Amilyen meglepő a magyar tudósnak ez az elgondolása, éppoly meglepő, hogy TOIVONEN is tökéletesen elfogathatónak tartja.

A finnugor hangzóközi *-*s-*nek ilyen fejlődése egyedül állana. Nincs rá példa, hogy ilyen finnugor *-*s-* a magyarban máskor is így viselkednék. A személyragra való hivatkozás mindenestre téves.

Ha végig tekintünk finnugor személyes névmásból keletkezett személyragjainkon, rögtön feltűnik, hogy ezekben a személyes névmás mássalhangzója úgy fejlődik, mint a szókezdő mássalhangzók. Az első személyben ez a következtetés talán nem kényszerítő, de legalább is megállja a helyét: az **m-* megmarad, s nyoma sincs *v-*-vé válásnak, mint hangzóközi helyzetben az esetek többségében. A második személyben a **t-* *-d* alakban jelentkezik, mint a *daru, dorgál, dug* stb.-ben és nem válik *z-*-vé, mint általában a magánhangzóközi **t-*. A harmadik személyben is valószínű tehát, hogy az *s-*ből az **s-* mint szókezdő elpusztul, úgy mint általában a finnugor szókezdő **s-*, a megmaradó magánhangzó pedig, mely nyilván palatalis volt, talán éppen *i*, mint MELICH fölteszi (MNY. IX, 340) a megelőző tővégi magánhangzóval *i-*s kettőshangzóba olvad össze. A személyragok

¹ A lativusrag kérdésre egyébként vö.: WIKLUND: MNY. XXIII, 321; ZSIRAI, FgrRok. 67; BABOSS R. E.: Melich-Eml. 24.

a megelőző szóhoz végleg csak olyan időben tapadhattak tehát, amikor a hangzóközi *-*m-* és *-*t-*, valamint a szókezdő **t-* és **s-* módosulása már megindult vagy esetleg le is záródott. Addig a névmás a megelőző szóhoz csak lazán kapcsolódott, tőle azonban független maradt, megőrizte önálló szó jellegét.

Ezek a megfontolások azonban nem alkalmazhatók a finnugor *-*s* lativusra, melynek önálló szó voltára nem lehet következtetni, a megelőző főnévhez való kapcsolatának laza voltát nem lehet föltenni. Ily módon a személyragok analógiája elesik, s a lativusragban egyedül állana a finnugor *-*s* > magyar *-*i* fejlődés. A finnugor *-*s* lativusnak mint a magyar lativus őséneke kijelölését tehát semmi sem támogatja.

TOIVONEN azonban (i. h.) egy újabb lehetőséget vet föl. Körülféktően kimutatja egy finnugor *-*i* lativusragnak a megfelelőit több finnugor nyelvben. Ebből a magyarban ma általános lativusragok valóban kifogástalanul megmagyarázhatók.

Mégsem tartom valószínűnek TOIVONEN feltevését. PAIS ugyanis kimutatta, hogy a magyar lativusragnak *-ű, -ú* változata is van, így népn. *éggü ~ öggü, ésszü ~ összü* (MTsz.), ÖMS: *egembelu, R. Chehw, Othiw* (ZalaOkl. I, 302, 303), melyek lativusi voltához alig férhet kétség (MNy. XXXII, 110). Ez a változat egy finnugor *-*i*-ből nem magyarázható meg, a finnugor *-*k*-ről azonban tudjuk, hogy a magyarban hol *-u, -ü*, hol *-i* megfelelése van. Valószínű, hogy ez elágazódásnak igen régi nyelvjárási különfejlődésben van az eredete. E nyelvjárási megoszlás azonban az ősmagyar kor kódébe vesz el s az ősmagyar *-γ* (fgr. **k, *η*) sok mozzanata van még homályban.

BÁRCZI GÉZA.

Szavajárási nevek. Vezetékneveink kicsiny, de érdekes csoportját alkotják az ú. n. frázis- vagy magyarosabban szavajárási nevek. A magyar történelemből ismerjük *Jasomirgott* Henrik osztrák herceg és *Dobzse* László nevét, akiknek szavukjárása volt: *Ja, so mir Gott helpe* és *dobzse*. A szavajárási nevek úgy keletkeznek, hogy valamely gyakran használt szó vagy kifejezés az illetőkön ragadványnévként megmarad.

A szavajárási nevek egy csoportját az *Isten*-nel összetett kifejezésekből alakult nevek teszik:

Tudja. A nyíregyházi városháza épületében boltos *Tudja* József: *Tudja Isten!*

Megadja. Budapesti rendőralezredes neve; egyébként eléggé elterjedt vezetéknev: *Megadja Isten!*

Ments. Ez a család nevét valamely őséneke *Ments meg Uram!* vagy *Ments Isten!* szavajárásától kapta.

Hints. A család neve állítólag egyik őséneke vallásosságától származik. Ez otthon is tartott szenteltvizet, és a szobába való belépéskor mindig meghintette magát vele, hangosan mondván: „*Hints meg, Uram, és megtisztulok, moss meg, Uram, és fehérebb leszek a hónál!*”

Megó. Egri család nevéként ismerem. Ebből a szólásmondásból rövidülhetett: *Megó(v) Isten* vagy *Megóvjon Isten!*

Hála, Haála. A vezetéknév a *Hála Istennek!* gyakori használatából származik.

Bizony, Bizony. György és felesége 1741-ben házat vesznek Debrecenben. Az OklSz. szerint már a XV. században használt név. A *Bizony Isten!*-ből is származhatnék.

Uram. Az *Uram* család neve származhatnék az *Uram!* vagy *Uram segíts!* felkiáltásokból is, bár a *Fiam* vezetéknév tanúsága szerint más eredetű is lehet.

A fenti nevek közül persze néhány másként is magyarázható, hiszen a ragadványnevek keletkezése a legváltozatosabb módon történhetik.

Egyéb szavajárási nevek:

Bezzegh. Régi vezetéknév a *bezzeg* szóból.

Bizony. L. az első csoportot, de a *Bezzegh* mása is lehetne.

Talán. Kolozsvárt lakik egy ilyen nevű család.

Vajon, Vajjon. Szintén Kolozsvárt lakik *Vajon* Katalin. A *Vajjon* vezetéknév a Jászságban gyakori, különösen Jászkiséren. A *vajon, vajjon* kérdőszókból.

Miért, Mér. A *miért* kérdőszókból.

Akar. Ennek eredete kétféle lehet. Származhatik az *akar* igéből is, de valószínűbben az *akár* kötőszónak *akar* alakjából.

Vagyon. A *van* ige régebbi *vagyon* alakjából.

Várjon. A mumoki *Várjon* család neve a családi hagyományok szerint francia eredetű és 1848-ig mindig *Varion de Mumok* alakban szerepel, — közli velem VÁRJON ZOLTÁN nyug. tábornok úr. „Dél-Franciaországban állítólag még szerepel ez a név,“ — írja — „és egy tengerjáró hajó is viselte. A család először Tirolban telepedett le, de 1621-ből már kereszt- és egyéb anyakönyvek, tanúsítják, hogy Máramaros megyében éltek és voltak közöttük, kik a kincstári sójüvedéknél tisztséget viseltek. Az én őseim — úgy látszik — mint sóügyi tisztviselők később Sáros megyébe Sóvárra, onnan Eperjesre, majd Kassára kerültek. Nagyatyám Kassán városi tanácsnok és Abaúj-, Sáros- és Zemplén táblabírája volt.“ — A magam részéről a magyar *vár* igének felszólító alakjából való eredeztetést sem tartanám teljesen lehetetlennek.

Vártok. Vártok Kálmán vezetékneve, aki Hegyalja-út 5. sz. alatt lakik. Szintén a *vár* ige származéka.

Mondok. A kiskörei anyakönyvben az 1827. évnél szerepel Eva *Mondok*.

Milesz. 1669-ben nyert nemeslevelet a *Milesz* család, melyet Bereg vármegye hirdetett ki Innen kapott 1773-ban nemesi bizonyáglevelet *Milesz* József, aki előbb kecskeméti, majd debreceni professzor volt. Eredete a *Milesz?* kérdés lehet, bár a latin *miles*-ből való származtatás is lehetséges. Nagyszében polgármestere 1575-ben *Miles* Simon (ArchVer. XV, 449).

Aztmondja. Az OklSz. egy 1705-i adata szerint egy embert így hívtak: *Azmondgja* Istók. Erről l. P. D.: MNY. XXXV, 136.

Tudja. Hasonló az előbbihez. L. az első csoportban is.

Kitudja. Koszorú-utcai lakos *Kitudja* Kálmán.

Annyok. *Annyok* István 1759-ben költözött Borsod megyéből Debrecenbe. Az *annyok* szó lehető szavajárása.

Karafiáth. Esetleg a *Karafiát!* átkozódás elhomályosult maradványa. A *karafi* szóra l. MNy. XVII, 117 és II, 240.

Fiam. Ismert vezetéknév, ósére *Fiam* szavajárásáról ragadhatott rá.

Uram. Hasonló az előbbihez.

MIKESY SÁNDOR.

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK.

Szallai kasza. A NySz. erre a kifejezésre két adatot közöl: 1570: „Ollyanoc, mint à *szallai kafza*, mely mind elől, s' mind hátra fog.“ | 1713: „Igen forgattyac a *szallai kaszat*.“ Ezekre az adatokra hivatkozva GVÖRFFY ISTVÁN a következőket mondja: „Egy 1570-ből való adat említi a *szallai kaszát*, mely mind elől, mind hátra fog.' Ilyen kaszát ma nem ismerünk“ (MagyNépr.¹ II, 213).

Nagyon valószínűtlennek látszik az a feltevés, hogy a magyarságnak valaha is lett volna ilyen kaszája. Márcsak azért sem tudjuk ezt elhinni, mert az ilyen kaszával az egyik vágáskor ráváltak volna, a másiknál pedig rendre. Így a szálak teljesen összekuszálódtak volna; nem is beszélve arról, hogy a kasza-gereblye vagy csapó használata az ilyen kétélű kaszáknál teljesen lehetetlen.

Ellenben igen megfontolandó TRÓCSÁNYI ZOLTÁN megállapítása (A régi falu. Bp., 1933. 47), mely szerint: „Heltai Gáspár ezt a szólást itt gúnyos értelemben használja, s valószínű, hogy *zalai kasza* nem volt és nem is kaszáltak vele, hanem ezzel csúfolták a zalamegyeieket“. TRÓCSÁNYI a *szallai kaszát* *zalai*-nak olvassa és magyarázza. Ez ellen a feltevés ellen szól az a tény, hogy Heltai Erdélyben, közelebről Kolozsvárt élt (SZINNYEI, Magyar Írók IV, 686), és Háló című munkája is, melyből a fenti idézet származik, szintén ott jelent meg. Nem tartom valószínűnek, hogy a zalamegyeieket csúfoló mondást éppen az ország túlsó felében lakó Heltai őrizte volna meg az utókor számára. Inkább lehetséges, hogy ez esetben arról a *Szala*-telepről van szó, mely Kolozsgyula mellett, Kolozsvár közvetlen közelében van. Ez a helység *Zalaháza* alakban a XV. századtól lakott hely volt (CsÁNKI V, 635), és így Heltai is ismerhette. Sajnos, nincs semmi adatunk arra, hogy a falura vonatkozólag volt-e valami kaszával kapcsolatos falucsúfoló. — Ha a NySz.-ban idézett helynek előző és követő mondatát is elolvassuk, kiderül, hogy a *szallai kasza* itt hasonlat: „Ollyanoc, mint à *czikoc*, Akar mint fogiad, Mindenkoron kicsúfz markodból: Es ollyanoc mint à *szallai kafza*, mely mind elől, s' mind hátra fog: Auagy mint a matska: Akar mint, s' akar honneg veffed alla, mindenkoron labára efie“ [BVIIb–BVIII]. A teljes idézetből kiderül, hogy itt olyan emberekről van szó, akiknek a véleményét nem lehet pontosan megállapítani, jobbra is, balra is kacsingatnak. A kaszával összefüggésben nem egy ilyen értelmű közmondásunk ismeretes. „*Kétfelé vág a kaszája. Sokfelé jár a kaszája.* (Köpenyegforgató.)“ (MARGALITS, Magyar Közmon-

dások 400.) „*Hamar megfordítja a kaszát.*” (Ravasz.)“ (Uo.) A XVI. és XVII. századból kaszáról szóló hasonló jelentésű mondást többet ismerünk. Pl. Pázmány: LuthV.: „Üdö-jártában ezekbe vevék a predikátorok, hogy ezen úton, az ő hitelek és tiszték semmi léssen; azért *fordíták a kaszát* és lassan-lassan magoknak koporíták a tudományokrúl-való ítleletet“ (NySz. *kasza* al.). Ezekhez jelentés tekintetében a *szallai kaszát*-t is hozzá kapcsolhatjuk.

Heltai idézett művében van a *szallai kaszát*-nak egy másik előfordulása is, melyet a NySz. nem közöl: „Mert Agoston vgyan foc könyvet irt az Haromfágról, Mellyekben erőffen kalfál a fzallai kalfauaal etc, de igen keues hafzfzonnal, fött inkab igen nagy kárral“ (C3. lev). Ez esetben a szólás jelentése: 'nagy hévvel kezdett munka, mely kevés eredménnyel, sőt kárral jár'. Itt felvetődik az a kérdés, hogy a *szallai kasza* és a *vágja, mint Sallai a szappant* (MNy. XXXIX, 384, XL, 71–2) szólások között nincs-e valami összefüggés. Bár bizonyos jelentésbeli egyezés elvitathatatlan, adatok hiányában nem tudjuk megállapítani, hogy valami közük volna egymáshoz.

A *szallai kasza* kifejezés tehát minden valószínűség szerint a kolozsvárkörnyéki *Szala*-telepre vonatkozik. Ez a Heltaitól szívesen használt szólás korántsem kétélű kaszát jelentett, hanem egyrészt a megbízhatatlan, érdek szerint változó véleményt jelölte, másrészt a nagy hévvel végzett haszontalan munka hasonlatául szolgált.

BALASSA IVÁN.

Koty belé, szilvalé! Már régen akartam írni erről a szólásról, de addig halogattam a dolgot, míg HORGER ANTAL (MNy. XXXVII, 154 és XL, 84) és LOVÁNYI GYULA (i. h. XL, 19) megelőztek benne. De úgy látom, még maradt egy kis közölni valóm. Ami véleményem szerint hiányzik cikkeikből, azt szándékozom elmondani az alábbiakban. Talán sikerül teljes világosságot derítenem szólásunk eredetére és változatainak kialakulására.

A *koty belé, szilvalé!* országszerte elterjedt szólás. Ezt a formáját vagy változatait nemcsak Brassóban és a Székelyföldön (innen én is közlök alább két példát), Pápa és Csallóköz tájékán ismerik, amint HORGER saját megfigyelésére és a MTsz. két adátára támaszkodva mondja, hanem máshol is, pl. Debrecenben: „*Kotty belé! Szilva lé! Téged kavartak belé.*“ Ojannak szokták mondani, ak ki minden lébe fakanál = azaz mindenbe beleszól, akár ért a dologhoz, akár nem!“ (MNy. X, 141) | Szabolcs megyében: „*Kotybelé—szilvalé* = a felesleges közbeszólókra mondják.“ (MNy. II, 281) | Maros-Tordában: „*Koty belé szilvalé, téged kevernek belé*“ (Nyr. XXXII, 458) | Csík megyében: „*Kottyany belé szilvalé, téged borsoltak belé.*“ (Ezzel pirongatják le azt, ki kérdezetlenül vmi dologba beleszól.“ (Nyr. XXV, 377) | Zilah vidékén: „*Kottybelé, szilvalé!* (mondják mikor vki mindenbe beleszól).“ (Nyr. XXVIII, 377) | Máramaros megyében Hosszúmezőn: „*Szilvalé, kotybelé, téged kavarnak belé.*“ (Nyr. XLIV, 239) | Szentesen: „*Kotyty belé, szilvalé!* Minden lében kanálnak mondják.“ (Nyr. VI, 516) | Szegeden: „*Koty ide, szilvalé, majd megborsollak.*“ (Annak mondják, ki más beszédébe rendén kívül

beleszól.)“ (Nyr. I, 272). Egyetemi és főiskolai hallgatóim közlése meg a magam tapasztalata szerint ismerik a magyar nyelvterület számos más helyén is.

Íróink nyelvéből szintén idézhetem: Csokonai: Tempefői: „Kottybelé, szilvalé! Már el is felejtettem, miről vót a szó.“ (HARSÁNYI—GULYÁS, Csokonai Össz. Művei III, 138) | Dugonics: Etelka: „Ugyancsak *belekottyánál szilvalév, mintha téged borsolnának*“ (id. Nyr. VIII, 366) | Jókai: Sárga rózsa: „*Kotty belé, szilvalé, majd megeczetőnek* (id. Nyr. XXVI, 169): FALUDI jegyzőkönyvének *Tsoszsz elé szilvalé; téged is meg-borsoznak*“ (NySz.) adatánál régibb előfordulására egyelőre nem tudok példát.

MARGALITS szőlásgyűjteménye a következő változatokat sorolja fel: „*Koty belé szilvalé, majd megborsolnak. Koty ide szilvalé, majd megborsollak. Koty belé, szilvalé, téged borsollak. Koty belé, szilvalé, téged morzsolnak.*“ Az *ecetez* ~ *ecetel* változatot CzF. és BALLAGI említi: „*Kotty belé szilvalé téged borsollak, v. eceteztek. Kotty bele szilvalé, téged ecetelnek. Koty belé szilvalé téged borsolnak* (vagy *ecetelnek*) *belé*: olyankor használják, midőn vki olyanba beleszól, amihez semmi köze.“ Dugonics Példabeszédeinek két helyén is megvan a *Kotty belé szilva lév, téged borsolnak* szólás: az I. kötet 128. lapján a „Föcsögök“ és a II. kötet 148. lapján az „Oktatások“ című szakaszban. Tudomásom szerint Dugonics az első magyarázója is. Az előbbi hely I. sz. jegyzetében ezt mondja róla: „Két fazék ételt főzött egy gazd'asszony, egygyikben kását magok számára, másikban szilvát, a 'cseléd' számára. Midőn a' kitálalt kását borsollya, reá kottyant a' szilva lévből valami. Meg boszszonkodván mondá: *kotty bele, talán azt akakarod [igy!]: hogy tégedet is borsollyalak.*“ (En szedettem dölten.) Ez a magyarázat egy vonatkozásban közelebb visz a helyes megfejtéshez.

Bizonyos, hogy a *borsolás* fontos tartozéka volt a régi magyar konyhának. Borsolták az aszalt szilvát is, ha egyszer-mászor bőjti eledelnek főzték, a frisset is, ha szilvaciberét csináltak belőle, sőt ecetelték is, ha szeplő ellen készült orvosságul (l. Loványi adatait). De pusztán ebből a körülményből nem érthető meg szólásunk eredete. A szilva borsolása, ecetelése ugyanis olyan, aránylag ritka jelenség volt a régi magyar konyhában, hogy aligha lehetett alapja egy országosan elterjedt szólásnak. Másfajta ételek levét sokkal, de sokkal gyakrabban borsolták, ecetelték, mégsem fakadt nyomukban a *koty belé, szilvalé!*-hez hasonló szólás. Azt hiszem azonban, hogy mégis csak a konyhai szokások ismerete magyarázza meg szólásunkat.

Mikor, a főzés műveletének melyik fokán borsolják, ecetelik az ételeket a régi magyar konyhában? Akkor, amikor „*a borsolásnak [= fűszerezésnek] ideje vagyon*“ (RADVÁNSZKY, Szakácskönyvek 95). „... hogy jobb ízű legyen, *az borsolásnak idején* sáfrányozd, borsold meg, savát is megadjad“ (i. h. 57). „... mikor *az borsolásnak ideje, ecetezd, borsold*“ (i. h. 91). És mikor volt a borsolásnak az ideje? Számos ételt akkor borsoltak, eceteltek, fűszereztek, mikor már java fővésben volt. Most is van úgy akárhányszor, hogy bizonyos fűszereket csak akkor tesz a szakácsné az ételbe, mikor már zubog, beszél, kotyog a fazék. Fűszerezés után még egy rövid forrás: elkészült az étel,

tálalható, lehet enni. Vö. K ö s z e g h y P.: Bercsényi házassága 67: „S mondják *megeborslódott már az étkek leve*, | S egy szép forráskútnál ottan a gróf eve“. Hallottuk, hogy a fazék szava, zubogása, k o t y o g á s a jelzi a borsolás idejét.

De mi köze ehhez a szilvalének? Mindjárt meglátjuk.

Alig van magyar község, ahol szilvalekvárt ne főznének. Bő szilvatermő vidéken kereskedelmi cikk a szilvaíz, és főzése valóságos népiünnepély. MÓRICZ ZSIGMOND írja (Magyar Csillag II. évf. 7. sz. 3—4. l.) gyermekkori emlékeit felidézve szülőfalujáról, a szatmármegyei Csécséről, mely körül volt véve szilvásokkal: „Oly sok szilva volt, hogy egész héten szilvalekvárfőzéssel foglalkozott az egész falu. Sőt heteken át. Jöttek segíteni egymásnak. Akkor voltak a legszebb és a legjobb mesélések, dalolások és az a gyönyörű emlék, hogy egész éjjel égett a tűz az üstök alatt; kavarták hosszúnyelű keverőlapátokkal a szilvaízt és közben megszilajodva viháncolt és boldog volt a falu egész lakossága.“ Egészen természetes, hogy az ilyen népi foglalkozásnak, mely egyúttal népi szórakozás is, egy mozzanatából országos használatú szólás származott.

Aki egyszer végignézte a lekvárfőzés műveletét, tudja, hogy a megmosott és a magjától megfosztott szilva eleinte csak csendesen *poszog* ~ *pöszög* a rézüstben, majd levet eresztvén vígan *kotyog*, végül haragosan nagyokat *kottyán* az egyre sűrűsödő lé, és úgy fröcsköl, hogy a főzőasszony kénytelen arcát, kezét befődni védekezésül az égető szilvalé ellen, mert a hosszúnyelű keverőlapát oltalma nem bizonyul elegendőnek. *Kotyog* tehát a szilvalé, akár a konyhának forrásban lévő fazeka, ha elkövetkezett a borsolás ideje. De a szilvalét nem illeti borsolás, bárhogy *kotyog* is. Azért mondja neki DUGONICS gazdaasszonya bosszankodva (l. fentebb): „*Kotty bele, talán azt akarod, hogy tégedet is borsollyalak*“, vagy egy másik példa — Felelet a Mondolatra — szerint: „De tsak *bele kottyana* a' nyelv dolgába [holott semmi köze sincs hozzá] *a' szilvalé, mintha ötet borsolnák*“ (RMK. XI, 62). Ha valamikor csakugyan borsolták vagy ecetelték volna (inkább cukrozni szokták) a lekvárfőző rézüst kotyogó szilvalevét, akkor nem volna érthető szólásunk rendreutasító, korholó, sőt fenyegető vonatkozása: 'ne kotyogj, mert mindjárt megeborsollak'. És a borsolással való fenyegetőzés is egyszeriben érthetővé lesz, ha tudjuk, hogy a *borsol*, *felborsol* (valakit), *ráborsol* (valakire), *odaborsol* (valakinek) igék a bors nyelvet csipő, orrt ingerlő tulajdonsága miatt azt is jelentik, amit a *borsot tör az orra alá* szólásmód jelent.

Azt hiszem, szólásunk eredeti, szelíden rendreutasító alakja így hangozhatott: **Koty, szilvalé!* De mert az így megszólított egyén belébeszélt valakinek a szavaiba, csakhamar megtermett a rímes forma: *Koty belé, szilvalé!*, fenyegetővé kiteljesülve: *Koty belé, szilvalé! majd megeborsolnak, megeborsollak, megecetteltek!* Később két ríméhez egy harmadik is járult, ritmikailag is tökéletesebb lett: *Koty belé, szilvalé! téged borsollak* vagy *borsolnak belé!* és ezzel elérte „alaki fejlődésének tetőpontját“ (TOLNAI: A magyarság népr. III, 420). Idő folytán elhomályosult benne a fentebb említett konyhai művelettel való kapcsolatot, és nem értették többé, hogy mi köze van a borsolásnak vagy az

ecetelésnek a szilvaléhez, hiszen ezt se nem borsolják, se nem ecetelik, hanem kavarják, keverik. Így keletkezett aztán a *kavartak* ~ *kevertek*-es változat. Még jobban elhomályosodva, a *borsolás* helyébe, de a szólás értelmének a rovására a rokonhangzású *morzsolás* lépett. A FALUDI jegyzőkönyvéből közölt *T'soszz elé* kezdetű és eddig legrégebbről ismert változat szerintem így értendő: 'csoszogj csak ide, te, aki olyan fecsegő vagy, mint a szilvalé, majd jut neked is a borsolásból'.

Kotnyeles. (Vö.: MNY. XXXVII, 154—7; XL, 19—22 és 84—8.) E szó eredetét illetőleg HORGER második magyarázatával tartok: én is azt hiszem, hogy semmi köze sincs a lekvarfőző üstben kotyogó szilvaléhez (de annál több a tyúkbeszéd *koty*, *koty* ~ *kot*, *kot* hangsorához; vö. *kotyol* és *kotol*), és hogy a *kotynyelves-ből származhatott, amint ezt a lehetőséget CzF. is megemlíti. Nem lehetetlen ugyan, hogy a *kotynyelves a *kotyogó nyelves rövidülése, szerintem azonban valószínűbb, hogy a fecsegőt, kivált a felnőttek beszédébe minduntalan belekotyogó gyermeket rendretasító *koty, *nyelves!* figyelmeztetésből vált összetétellé, mint a *jaj*, *veszék!*-ből a *jajveszékel*, a *ker*, *héja!* ~ *kur*, *héja!* (vö. *kurgat* ~ *kerget*) héjariasztó felkiáltásból a *kerhéja* ~ *kurhéja* madárnév, a *bá*, *borgyú!* csúfolódásból a *bárgyú*, a *fart tova!* felszólításból a *farta!* állatterelő indulatszó, a *fonj*, *cica!*-ből *foncica* 'papmacska nevű hernyó', a *fogd meg!*-ből *fogmég* 'hajdú, rendőr, csendőr', a *gyöpre hó!* gúnyos biztatásból a *gyöpre-hó* 'haszontalan ember', a *húzd ki!*-ből *huszki* 'az orsóról lehúzott fonaltekeres', a *nē rāngass!*-ből *nērángass* 'pálinka', vagy a *bűjj-bele*, *védőfélke*, *leves* (< *lēvess*), *védődrád* népi ruhanemek stb. A *kotynyelves v-jének kiesésére HORGER példáinál nagyobb bizonyító erejűek a következők: *nyelcsap* 'nyelvcsap' (MTsz.), *nyelprigy*, *nyelpritty*, *nyelpirity* 'nyelvpritty' a. m. 'csacska, fecsegő, nyelves' (MTsz.); más a régiségben: NagyszK.: *nēlre* 'nyelvre' (NySz.), vagy ahogy CzF. megjegyzi: a *nyelv* néhol csak *nyel*, s ezekre hivatkozik: „Szólásnak vagy *nyelnek* ő bűne“ (NádK.) | „Ez átkozott harmad *nyelnek* gonoszsága“ (GuaryK.). Könnyen lehet, hogy a *nyelv*-nek ilyen módon keletkezett *nyel* alakjából képződött néhol a *nyeles* 'nyelves' melléknév, mely azután csak a *kotnyeles* (ejtve *kotnyeles*) elhomályosult összetételben maradt meg.

Ez a feltevés elfogadhatóbb lesz, ha tudjuk, hogy a *kotnyeles* összetétel nem éppen új alkotása nyelvünknek. Bessenyei Holmijából (1779.) idézett első előfordulásánál csaknem másfél századdal korábbi példáját ismerjük. Megvan már ugyanis 1635-ben Miskolczi Csulyak István zempléni református esperes egyházlátogatásairól beszámoló jegyzőkönyvekben (Tört-Tár 1906: 282) mint a zemplénmegyei Nagyzsar község nyelvéből származó adat: „*Kotnyeles* Jancsit oda vitték és városoltattanak [olv. varásoltattanak] vele.“ Nyilvánvaló, hogy a *Kotnyeles* ebben az idézetben ragadványnév, és a varázsló Jancsi azért kaphatta, mert a varázsolással együtt járt az összevissza beszéd, értelmetlen szavak fecsegése, kotyogása. — És hogy a *kotyog* igének a régi nyelvben is megvolt már a 'fecseg, fölöslegesen beszél' jelentése, noha régi szótáraink, melyek

néha nemcsak egymás hibáit másolják, hanem egymás hiányait is, nem tudnak róla: azt a NySz.-nak MA: Post.-ból és Matkó: BCsák.-ból idézett adatán kívül ezek a világosabban beszélő példák is bizonyítják: Bethlen: Önélet. II, 328: „...hallgat az agyas [=eszes, ravasz] politikus Bánfi, *kotyogj* te bolond theologus Bethlen Miklós“ | Rettegi Gy. emlékir. (Hazánk II, 228) „...az ő kegyelme felesége szüntelen *kotyogott* közinkbe.“ Vö. ez utóbbival: „...igen szép asszony volt mikor én láttam, ... de másként *nyelves*“ (i. h. II, 56).

A fentiek nyomán valószínűnek látszik, hogy a *kotnyeles*-nek 'naseweis, vorwitzig' volt az eredeti jelentése, és ebből fejlődött később a Holmiban olvasható magyarázat szerint a 'nagyszájú, lármás, hazug, nyughatatlan, ostoba, kétszínű, árulkodó, hitetlen, csapodár, parázna', ha ugyan el lehet hinni (én nem hiszem), hogy ennek a régi nyelvben elég ritka, mert bizonyára csak kis területen használt szónak Bessenyei korában annyi jelentése lett volna (egész jelentés-dzsungel!), amennyi sem azelőtt nem volt soha, sem azután nem lett soha. Nekem úgy tűnik fel, mintha a Holmi írója maga sem tudta volna pontosan, hogy a *kotnyeles* mit jelent, és sokfelé tapogatódzó értelmezése eszünkbe juttatja ARÁNYNAK (Vojtina levelei öcséséhez) ezt a gúnyos tanácsát: „Legjobb, ha tenmagad sem érted azt, | Így legalább soha fel nem akadsz, | Mert, a minek értelmét nem tudod, | A szó minden hová illeni fog.“

Hogy *kotnyeles*-nek eredetileg a felnőttek beszédébe belekotyogó gyermeket mondhatták, azt DUGONICS Példabeszédeinek következő szólása is bizonyítja: „*Körül hajas, kotty nyeles*“ (II, 209). Nyilvánvaló, hogy ebben a mondatban éppen olyan fölösleges a vessző, mint amilyen fölösleges volna kitenni a *Próba szerencse*, a *Fiatalság bolondság* mondatok alanyi és állítmányi része közé, vagy amilyen fölöslegesen használja DUGONICS pl. *A' szelid tyúk, hamar meg lapúl* (II, 254), *Fejes apának, nyakas a' fia* (i. h. 113), *Acél annyának, tűz kő a leánya* (uo.) és sok más szólásban is. Szerintem tehát a kérdésben forgó szólást így kell írni: *Körül hajas kotty nyeles*, és így értelmezendő: *Aki körülhajas, az kotnyeles*. — DUGONICS a következő magyarázatot fűzi hozzá: „Azokat, kik parókát viselnek, körül hajasoknak hívják a' Magyarok: mert fejökön körül lehet azt forgatni. A parókának farkát nyelesnek mondgyák, a' szőlő nyelesrül vévén a' hasonlatosságot. Az ilyen jött, ment külső emberkéket haszontalanoknak, sött henye élettyük miatt rozsrá menendőknek is tartják a' Magyar emberek; főképpen akkor, midőn hogy magokat el rejthessék, és bátrabban kutyakodhassanak, a' parókának nyelét orrokra kottyantják.“ Kétségtelen, hogy a körülhajas, kotnyeles, haszontalan, sőt henye életű jöttment külső emberkéken a mi dolgainkba sokszor beleavatkozó parókás németeket érti (de érthető okokból nem meri őket néven nevezni) DUGONICS, akiket célzással parókájukra egy más adatunk is *hajas*-nak (de nem *körülhajas*-nak) nevez: 1666: „De még *hajas* szomszéd | Mardosó kutyaként | Rád készíti agyarát“ (IrtörtKözl. XIV, 453). — Én azonban azt hiszem, hogy DUGONICS *kotnyeles körülhajas*-án nem a parókás németet kell értenünk, hanem a

nyíratlan hajú gyermeket (vö. *Nem-nyírt fiatalság szép zsenge korában*. Arany: Buda Halála IX. é.), akinek kotnyelességét a saját tapasztalatából mindenki tanúsíthatja. A néphit azt tartja, hogy hét éves koráig nem jó megnyírni a gyermeket, mert megrövidítik az eszét (Ethn. XIX, 102). CSAPLOVICS (Gemälde von Ungarn II, 303) szerint is Magyarországon a gyermekek haját hét éves korukig nem vágják le (idézi TAGÁNYI, A hazai élő jogszok. gyűjt. 62). Thököly Imre tudvalevőleg 1657. szeptember 25-én született. Mikor először megnyírták, pár héttel múlt hét esztendő. Apjának hűséges embere, Keczer Ambrus írja róla naplójában (Monírók XXXIII, 178) 1664. október 30-án: „Ma nyirette még elsőben az fejét az ifju uracska.“ Nagyon valószínű, hogy az ilyen nyíratlan fejű, bozontos üstökű, tehát valóban *körülhajás* és a felnőttek szavába gyakran beleköttyogó gyermeket nevezték eleinte *kotnyeles*-nek, és csak később alkalmazták ezt a szót a mindenbe belefecsegő, beleavatkozó felnőtt emberre is. CSEFKÓ GYULA.

Manó. E szavunkat BÁRCZI, SzófSz. 197 ismeretlen eredetűnek jelzi, pedig számos nyomós érv szól a mellett, hogy SZABÉDI LÁSZLÓ jó nyomon járt, amikor — az ó-felnémet *munih*-on át — a latin *monachus* tövéhez csatolta (MNy. XXXV, 259). SZABÉDI okfejtése azonban nem volt hibátlan, sőt körültekintőnek sem mondható. Feltétlenül igaza van WALDAPFEL IMRÉNEK, amikor így ír e szóról: „A jelentésváltozás művelődéstörténeti hátterét nem különlegesen magyar, hanem egyetemesen európai összefüggésbe állítva képelem“ (Lyka-émlékönyv. Bp., 1944. 157). Ugyancsak ő utalt arra az adatra, hogy már a XIII. századi VINCENTIUS BELLOVACENSISNÉL (Speculum naturale XVII. 120) *monachus marinus* az emberekre 'leselkedő tengeri barát'-ot jelenti, s hogy ez az alak a Kristóf-legendákkal is kapcsolatban álló, barátasukját viselő törpék misztikus társaságba tartozik (i. m. 152). Nincs időnk és terünk e 'cucullatus'-ok, csuklyás törpék népes csoportját közelebből szemügyre venni, pusztán utalni szeretnénk arra a körülményre, hogy a *Mönch* szónak az új-felnémetben is van 'Spuckgestalt in Mönchsgewanden, daemon metallicus, Bergmännlein' jelentése (GRIMM, DWb. VI, 2490; vö. BÄCHTOLD-STÄUBLI, Hwb. d. dtsh. Aberglaubens V, 477); figyelemre méltó az is, hogy a cseh Klaret XIV. századi Glossariumában *monacha*(!) a „De claudis monstribus“ fejezetben szerepel (434 v., Flajšhans-kiadás). Akad továbbá oláh analógia is: T. FRÂNCU és G. CANDREA gyűjtése szerint a móc vidéken a *päterii* (< latin *pater*, illetőleg magyar *páter*) „éji kísérteteknek egyik fajtája; hosszú fehér ruhában jár a víz mellett, s ha vele találkozol, jót jelent“ (Románii din Munții Apuseni. Buc., 1888. 18). A víz említése itt is talán a Kristóf-legenda halvány tükröződésére val; viszont nem tartom kizártnak, hogy a magyar *manó* inkább — talán a magyarországi német bányászok révén megismert — 'Bergmönch' lehetett. Mindenesetre annyi kétségtelen, hogy *monoh* szavunk eredetileg 'barát' jelentéssel bírt, e mellett azonban épp úgy felvehette a '(jó vagy rossz) manó' jelentést is, mint a *monachus* egyéb európai rokonsága. GÁLDI LÁSZLÓ.

Erdő gyapja, erdő szőre. MNy. XL, 374 SZABÓ T. ARTILA adatokat közöl arról, hogy Maros-Tordában, Szolnok-Dobokában az erdő levágni való faanyagát *erdő gyapjáj*-nak, *erdő szőré*-nek nevezik. A kifejezés elterjedéséhez és használatához további adatokat közölhetek. Gyalu (Kolozs m.), Mezőzáh (Torda-Aranyos m.), Girolt (Szolnok-Doboka m.) községekben, ha valaki erdőt vesz, társai ilyen kérdésekkel érdeklődnek a vásár után: *Szőrével vagy gyapjával vetted az erdőt?* Ez annyit jelent, hogy az illető a talajjal együtt olyan erdőt vett, amelynek a fáit már vágni, kitermelni lehet. Aki *gyapja nélkül vette az erdőt*, az letarolt, vágásra, kitermelésre még alkalmatlan erdőt vásárolt. Aki a *gyapját adta el az erdőnek*, az csak a fán adott túl, a talaj, az erdő területe, — amelyen magfát hagytak vagy csemetéket ültetnek, — tulajdonában maradt.

Magyarderzsen (Kolozs m.), aki *eladja az erdő szőrit*, csak a *vágott-at*: a tizenöt-harminc éves fákból álló erdőt adta el. A *vágott a csutkó*-ból kihajtó *cirá*-ból lesz. A *csutkó* az előző vágásból a földben visszamaradt fatuskó, a *cira* annak vékony hajtása. Magyarderzsen ismerik a kifejezést a románok is: *Vând pãrul de pe pãdure* 'eladom az erdő szőrit (haját)'.

Az *erdő szőre* kifejezés földrajzi irodalmunkban is előfordul. PRINZ GYULA írja: „A szentimentális németek a növényzetet a Föld ruhájának (Pflanzenkleid) nevezik, pedig találóbb azt szőrözetének, prémjének nevezni, amely nem készül, hanem belőle sarjadzik“ (Európa természeti földrajza. Bp., 1923. 167).

GUNDA BÉLA.

Persze. A mondatértékű latin *per se (intelligitur)* 'magától (értetik)' megfelelője. — FLUDOROVITS: MNy. XXVI, 372 közvetlen átvételnek tartja, jöllehet nem mutatható ki a régi nyelvből. — BÁRCZI, SzótSz. azt mondja, hogy első előfordulásának és egyben első szótározásának helye BALLAGI 1867-i szótára.

BÁRCZI megállapítása kiigazításra szorul. Először ugyanis BABOS KÁLMÁN szótározta szavunkat 1865-ben megjelent magyar-francia szótárában 'naturellement' jelentéssel. Első előfordulása pedig még régebbi keletű.¹ Az 1850-ben megjelent Pesti Röpívekben (122) olvassuk: „*Perse* [így] nálunk ez is másképen van.“ Vas Gereben 1855-ben (1886-i kiad. I, 392) és 1866-ban (1887-i kiad. VIII, 224) él a *persze* szóval. Jókai meg 1885-ben „A löcei fehér asszony“-ban (1897-i kiad. LXXI, 155) így ír: „Hát *persze!* No *persze!* *Persze, hogy persze.* Ezt te neked csak meg kell tudnod... Mindjárt odaadom [t. i. a lányt]. Itt a tarsolyomban.“ — A *persze, hogy persze* a múlt század utolsó évtizedeinek tréfás-gúnyos szólása volt.

A NySz.-ban *magános* címszó alatt az alábbi, 1669-ből való idézetre bukkanok: „Tagadgyuk, hogy a mi magyar eleink *per se, directe*, egyenessen és magánosan a pápistaságra teretnek volna“ Pósházi: Igazs. I, 14. — DU CANGENÁL, VI, 282 négy adatot találunk a középkori latinságból. — BARTAL, MLSz. nem mutatja ki a magyarországi latinságból. — PP., PPB., MÁRT. sem ismeri a *per se*-t. Közli azonban WAGNER, Phras.

¹ Az alábbi négy adathoz a Nagy Szótár cédulái vezettek.

(1750-i kiad.) 'magától, magából, őszintén' jelentéssel. A múlt század első feléből való műszótárak közül csupán a Tudós Társaság 1834-i Philosophiai Műszótára említi; itt — IMRE JÁNOS meghatározásában — 'önként, magától, magából' a latin szerkezet jelentése.

BGH. (MNY. XXII, 365) Bázelen járva azt tapasztalta, hogy: a *perse* régi — sőt már kissé régiesen ható — eleme a bázeli alemán nyelvjárásnak; művelt és egyszerű emberek egyként használják ilyenformán: „Ey freili', *perse*.“ Azt kérdi BgH., nem vert-e gyökeret a nyilván középkori latin eredetű *per se* más nyelvekben is?

Forrásaink az alábbi válasszal szolgálnak. A Schweizerisches Idiotikon IV, 1559 szerint a *përsë* (Bernben *përschë* is) Svájc több vidékén, közöttük Bázelen használatos. Zürichben — egy 1863-ban megjelent munka szerint — annyira divott, hogy a várost tréfásan *Persepolis*-nak nevezték, s ezzel a szójátékkal is éltek: „*perse* [per See helyett] und per Land“. — PALLIOP, WbRomMundarten I, 241 szerint — *dimpersë* címszó alatt — *in per se* 'verbunden', *impersë* 'an u. für sich selbst' az Engadinban használatos. — MEYER-LÜBKE, RomEtWb. 7761 az engadini *persë* 'an u. für sich, besonders, sondern' mellett kimutatja az oberwaldi *persei* alakot 'Alleinsein', a *perseiamain*-t 'getrennt' jelentéssel. — Hogy mióta használatos a latin szerkezet a svájci német és a raetoromán nyelvben, nem tudtam megállapítani. — Az olaszban, a spanyolban, a portugálban s a franciában nem akadtam a latin szerkezet nyomára. Amde megvan az angolban. MURET—SANDERS *per se*-t 'an sich, für sich' jelentéssel szótározza; GRIEB pedig kimutatja, hogy már Shakespeare használta a *per se*-t 'für sich allein' jelentéssel.

Adataink azt vallják, hogy a középlatin *per se* legkésőbb a XVII. században került be a hazai latinba, innen pedig a múlt század első felében nyelvünkbe, hogy e század utolsó harmadában közkeletűvé váljék.

LOVÁNYI GYULA.

Borzsova. SZTRIPSKY HIADOR (MNY. XL, 348—53) elveti a folyó nevének magyarázására eddig felmerült elméleteket, és a *Borzsova* név eredetét a szláv *Brežava 'partos, magas partú' szóban találja meg. Meg kell jegyeznünk, hogy nem vette figyelembe, és így nem is magyarázhatja a folyó nevének minden előfordulását. Nem szól például az 1336/1385: *Bursvyze* alakról (SZABÓ ISTVÁN, Ugocea megye 426), bár az okirat átírás-jellegénél fogva ennek az adatnak a név értelmezése szempontjából teljes jelentőséget aligha tulajdoníthatunk. Lehet ugyanis íráshiba *Borsvawyze* helyett.

SZTRIPSKY érvei között elsőnek említi azt, hogy a magyar *Bors*-ból való származtatás azért is valószínűtlen, mert így kellene tennünk, hogy vár és falu folyónak adott nevet. Személy- és helyneveink viszonyának kérdése még nincs eldöntve (vö. SZABÓ DÉNES: MNY. XL, 186), úgy látszik azonban, hogy ha nem is gyakran, de gyéren számolhatunk a személy-, illetőleg helynév

→ víznév fejlődéssel.¹ Nem szól arról, hogy az első adatok között előforduló első szótagbeli *u* miként magyarázandó. Magyar *Bors* személynévből való levezetés esetén ez a szó eredete révén (tör. *burž* > ómagyar *burš*), az *o*-s alakok pedig magyar nyiltabbá válással könnyen áthidalható. Nem adja kielégítő megokolását annak, hogy a szerinte eredetibb *e*-s adat miért csak egyszer és az első említések után több mint száz évvel tűnik elő. Mindezek alapján úgy tetszik, hogy a *Borzsova* név kifogástalan módon magyarázva még nincs. A megfejtési kísérletek közül pedig továbbra is a MELICH JÁNOSÉ kell a legvalószínűbbnek megjelölnünk.²

Megjegyezzük még, hogy *Borzsova* településnév Szabolcs megyében is van. Demecsértől mintegy ötödfél kilométerre délre fekszik a *Borzsova*-tanya, melyet 1415-ben *Borsuua* néven említenek (CSÁNKI I, 512). Ami pedig a *Borzsova* mai *Borzsa* nevét illeti, ennek a névnek már hagyománya van. PESTY kézirati helység-névtárában ugyanis ilyen hely- és vízneveket találunk: *Borzsa vize*, *Borsa mező* (SZABÓ i. m. 466, 468), 1900 körüli időből pedig *Borzsa hát* (i. h. 468). A *Borsa* pataknek a Visóba ömlésénél fekvő máramarosi *Borsa* falu nevére a következő adataink vannak: 1365: *Bors*; 1450: *Borsa*; 1475: *Borswafalwa* (BÉLAY, Máramaros megye társadalmi és nemzetiségi 130); 1473: *Bors* (CSÁNKI I, 447). A *Borsva* > *Borsa* fejlődés tehát itt is végbement.

MIKESY SÁNDOR.

Kövekél. A kódexeinkben előforduló 'flet, vagit' jelentésű *kövekél* ~ *köveköl* későbbi korból nem ismeretes. Úgy látszik, a mai népnyelv sem ismeri, mert a MTsz.-ban nincs meg, nyelvtárastanulmányaink szótáraiban sem találom.

A *kövekél* ~ *köveköl* tehát ma már nyilván kihalt szó.

Eredetének nyitját az adja meg, hogy csak kisdetről írták és mondták azt: *kövekél* ~ *köveköl*. A JordK. Mózes II. 2: 5—6. (RMNy. V, 110a) szerint is a fáraó leánya a kis gyermek-Mózeset a sás között egy kis szatyorban találta meg, „es mykoron megh nýtottak vona lataa az kyf ded őt hogy benne *kövekölne*: Aperiens cernensque in ea parvulum v a g i e n t e m”. Károlinál így van meg: „És mikor meg-nyitotta volna, látá a' kis gyermeket, és imé a kis gyermek sír vala”.

A kis Jézus is WinkIK. 344:

„A bçhçbe *köveköl*
angyalokath vygaztal”

(HORVÁTH, Középkori m. vers. 107.)

¹ A személynévből való származást különben MOÓR ELEMÉR is lehetségesnek tartotta, de ő a *Borš* nevet veszi eredetének (UJb. VII, 438, ZONF. VI, 116; vö. erre nézve PAIS: MNy. XXXIII, 277—8).

² Ennek a magyarázatnak csak az a gyöngéje, hogy az országban több olyan *Bor[z]sova* van, mint pl. a csiki falunév vagy a nyírlugosi határnév, amelyek személynévvél nehezen hozhatók kapcsolatba (l. még KNIEZSA, Erdély víznevei 12).

Egy másik versben megint öröla ez van:

„Kovekel be polkazot gyermek
az eg zoro fiazolban“

(I. h. 140.)

Mária Magdolna legendájában is ÉrdyK. 425: „[a fejedelem] efeek nagy mondhatatlan keferwfeegben, egy felől lathwan halwa zerelmes tarfaat Maffelől ew eedes magzattya at kővekölwen twdwan hogy az ees nem eelhetne towabbaa...“

A *kővekel* ~ *kőveköl* főnévi származéka: *kővekelés* ~ *kővekölés* 'fletus, vagitus'. — ÉrsK. 203: „Az artathlan gyermek mykoron zylethyk syrasrol kezdy el ő eelleseeth; az artathlan mag mykoron kywe iw ő zyleyeenek meheből, elezer *kővekölesth* tezen, honnem mynth mewetheesth *syrawan* vettethwnk ez nyawallyassaghos eeletre“ (NySz.). — Itt tehát a *kővekölés* a *mevetés* ellentéte és a *sírás* rokonértelműje.

De ez adatok alapján még mindig nehéz volna a *kővekel* eredetét megfjeteni, ha nem volna mélyhangú *koákkal* ~ *kovákkal*, melyről BARÓTI SZABÓ DÁVID ezt mondja: „kítsinded gyermek sírás“ (Kisded Szó-tár 1784. 47. lap). Megvan ez a szó már CALEPINUSnál is 720: „obuagio: Nyuok, riuok, *kouakkolok*“.

Mindezekből kétségtelenül kitűnik, hogy a csak kódexekből ismeretes 'flet, vagit' jelentésű *kővekel* ~ *kőveköl* és a csak kódexek kora utáni időkből ismerős 'kicsiny' gyermek sír, ri, obvagit' jelentésű *koákkal* ~ *kovákkal* egymásnak hangváltozatai: a *kővekel* ~ *kőveköl* magashangú változata a mélyhangú *koákkal* ~ *kovákkal* igének.

Erről a 'nyi, ri, obvagit, kisgyermek sír' jelentésű *koákkal* ~ *kovákkal* igéről mindenki tudja, hogy az a kis gyermek síró hangját utánzó szó -l igeképzővel ellátva. De akkor ugyanilyen eredetű a kódexek-korabeli *kővekel* ~ *kőveköl* 'a kis gyermek sír, flet, vagit' is, mert mint láttuk, a *koákkal* ~ *kovákkal* ~ *kővekel* ~ *kőveköl* egymás hangváltozatai.

A *kővekel*-t így magában vizsgálva aligha találná bárki is hangutánzónak, mert ez a hangváltozat a mai magyar nyelven beszélők számára már nem érzékeltet összefüggést e kihalt szó hangalakja és jelentése között. De ennek *koákkal* ~ *kovákkal* változatai — bár ezek is régiek (a XVI. és XVIII. század végéről valók) — még elevenen mutatják, hogy a *kisded* síró hangját utánzó szóval van dolgunk.

A *kővekel* ~ *koákkal* ~ *kovákkal* is olyan eredetű tehát, amilyen a *sí, ri, nyí, nyög, nyöszörög*; a magas és mélyhangú változatok úgy viszonylanak egymáshoz, mint a pápavidéki *kehül* 'tussit' (BEKE, A pápavidéki nyj. 40) és ennek mélyhangú mezőberényi párja: *kahól* (KENÉZ ZSUSZANNA, A mezőberényi nyj. 38). A *kehül* ~ *kahól*-nak még a képzője is azonos a *kővekel* ~ *kőveköl* ~ *koákkal* ~ *kovákkal* szavakéval.

NYÍRI ANTAL.

Kovákol, kövekel. MELICH „Német vendégszók“ című tanulmánya (1895. Nyr. XXIV, 300), továbbá a „Deutsche Ortsnamen und Lehnwörter“ (1900. 157) szerint a *kővekel* német nyelvjárasi,

illetőleg új-felnémet *quecken* és irodalmi *quacken* (SANDERS) szókkal tartozik össze.

ADELUNG szótára (III, 877) szerint: *quaken* 1. 'a béka kiáltása: coaxare'; 2. 'a kacsá és a holló kiáltása'; 3. 'az a hang, amelyet egy nehéz, nem egészen szilárd, nedvességgel töltött testnek a lecsapódása okoz'; 4. 'rikácsol, hangosan kiált', különösen az alnémetben, ahol 'nyög, nyöszörög, sóhajt' jelentésben is előfordul. Ugyancsak ADELUNG (i. h.) szerint: *quäken* vagy *quieken* az előbbihez igen hasonló, csak hangmivel világosabb hangot jelent, mégpedig különösen a róka hangjáról használatos a vadászok nyelvében, a nyúl kiáltásáról a közönséges életében; tartozéka *quaksen* mint intensivum, azonkívül *quakeln* 'cseveg' és szorosabb értelemben 'sokat és haszontalanul fecseg'. — HEYNE szótára (II, 1224) szerint: *Qak* 'a békakiáltás' meg a kacsá kiáltásának utánzója is; *quaken* vagy *quacken* (*quaquen*, *quagen*) hosszú vagy rövid magánhangzóval: a *quak* hangot hangoztatni, első sorban a békáról, de a kacsáról, lúdról, hollóról, varjúról is; tartozéka: *quaxen* vagy *gwaxen*. HEYNE szerint: *quäken* az előbbinek a mellékalakja, amely valami magasabb, csengőbb hangot tüntet föl; használják a rókáról és a nyúlról (ADELUNG), de a békáról, valamint a gyerekekről és a felnőtt emberről is. — LEXER közép-felnémet szótára (II, 313) szerint: *quacken*, *quaken* 'coaxare, quaxare', utalással DIEFENBACH Glossariumára és WACKERNAGEL „Voces variae animantium” című tanulmányára; tartozéka: *quaczen*, *quaxen*. — SCHADE ónémet szótára (II, 692) a *quaken*, *quacken* és *quaczen*, *quaxen* 'coaxare, quaxare' szokat késői közép-felnémetnek jelzi. — KLUGE—GÖRZE (461) úgy nyilatkozik, hogy a *quaken* — régebben *quacken* — is — csak korai új-felnémet hangfestő képződmény, és megjegyzi, hogy van korai németalföldi *kwaken*, a békáról.

A Nyíri idézte kódexadatokon kívül a *köveköl* igét és *kövekölés* ~ *kövekélés* főnévi származékát ezekből a kódexekből közli a NySz.: MargL., TihK., ThewrK., PozsK., GömK., ÉrsK. Ebből kiteszik, hogy a szó a XV. század végén és a XVI. század elején eléggé járatos lehetett, ha a felsorolt kódexadatok valószínűleg részben egymásra mennek is vissza.

Ami a mélyhangú formákat illeti, a Nyíri idézte C. 720: „obuagio: Nyuok, riuok, *kouakkolok*” adathoz hozzávehetők még ezek: MA. I. 1604.: „Obvagio: Nyivoc, *kovákkoloc*.” MA. m. 1604.: „*Kovakkoloc*: Obvagio. × *Kovakkolás*: Vagitus.” MA. I. 1611.: „Obvagio: Nyivoc, *kovákkoloc*.” MA. m. 1611.: „*Kovákkoloc*: Obvagio. × *Kovákkolás*: Vagitus.” MA. I. 1621., 1708.: „Obvagio: Nyivoc, *ková[al]kkoloc*. [1708.] Weinen wie die Kinder. × Vagitus: Nyivá[a]s, *kovackolás*, gyermek sirás. [1708.] Das Weinen, kleiner Kinder Geschrey.” MA. m. 1621., 1708.: „*Ková[al]ckolni*: Vagire vide *Kovákkolni*. [1708.] Weinen, wie ein klein Kind. × *Kovákkoloc*: Obvagio. [1708.] Ich weine wie die Kinder. × *Kovákkolás*: Vagitus. [1708.] Das Weinen der kleinen Kinder.” PP. 1708. I., PPB. I. 1767.: „Obvagio: Nyivogok, *Kovákokolok* valaki fülébe mint a' kis gyermek.” PP. m. 1708., PPB. m. 1767.: „*Kovákkolni*: Vagire. [1767.] schreyen wie ein unmündiges Kind. × *Kovákkolok*: 'Obvagio. [1767.] ich weine wie die kleine Kinder. × *Kovákkolás*: Vagitus. [1767.] das Kinder-Geschrey.” Míg SzD.¹

(47. l.) szerint: „*koákkol*: [jegyzetben] *kovákkol*. kitsinded gyermek sírás“, addig SzD.² szerint: „*Koákolni*: kovákolni. A' kitsinded gyermekekről mondatik, midőnn sirnak bölsőjökben.“ — Ezek a szótári adatok nyilván összefüggenek egymással, de valószínűleg nem úgy, hogy a CALEPINUS-féle adat egyszerűen végigvándorol, hanem úgy, hogy a későbbi szótárszerzők mint maguktól is ismert s éppen ezért módosított elemet veszik fel (feltűnő a SzD.-féle két közlésben mutatkozó *kk* ~ *k* eltérés). Tehát arra vallanak, hogy nem valami alkalmi csinálmánnyal vagy elszigetelt különlegességgel van dolgunk. Hogy pedig századok óta élő és elterjedt szó, kétségtelenné teszi a WICHMANN-féle moldvai északi-csángó adat (Wb.): „*koĳk* weinender Laut eines ganz kleinen Kindes. × *koĳkkā`l* (-t, -ni) weinen, schreien (von ganz kleinen Kindern).“

Elvileg német *kvaken* ~ *kvakken* vagy *kváken* ~ *kvákken* előzményből lehetett magyar *kovákol* ~ *kovákkol*, illetőleg német *kveken*-ből vagy *kviken*-ből magyar *kövekél* ~ *köveköl*, már csak azért is, mivel régi német jövevényigéink *-ol*, illetőleg *-él* végződést szoktak kapni. Azonban ez irányban lényeges szótörténeti, időrengi nehézség van. T. i. amennyire a nem éppen kielégítő forrásjelzésekből és időmeghatározásokból megállapítható, a német igék régen is éltek, de — különösen a *kveken* ~ *kviken* — korántsem kétségtelenül olyan régen és általánosan, hogy a XVI. század végétől kezdve adatosható magyar *kovákol*-nak és a még korábbi: a XVI. század első feléből kimutatható *kövekél*-nek eredetijeül szolgálhattak volna.

Én tehát Nyírivel együtt a *kovákol* ~ *kovákkol* vagy *kövekél* ~ *köveköl* szokat eredeti magyar nyelvi hangutánzó képződményeknek tartom. Alakulásmódjukra nézve pedig úgy vélekedem, hogy **kvak* vagy **kvák* > **kovak* vagy **kovák* > **koak* vagy csángó *koĳk* hangutánzó mellé keletkezett *-l* képzős **kvakol* vagy **kvákol* > **kovakol* vagy *kovákol* stb. ige, s ezek közül a **kovakol* forma magashangúsodásával jött létre **kèvekel* > *kövekél* ~ *köveköl*.

A **kvák* > **kovák* > *koák* alapszó nyilván rokona a R. *kák*, illetőleg a R. *káog* ~ *káog* 1. 'crocito', 2. 'coaxo', 3. 'elamo' igéknek, amelyekkel más alkalommal közlendő nézetem szerint összefügg a R. *kákom-bák*, R. *kákom-bákom* ikerítés, egyébként lehetségesen az *ákom-bákom* eredetije.¹ Ugyancsak ebbe a csoportba vonható a *váog*, amelynek régi nyelvi adata Com : Orb. 5: „a nyúl *váog*, nyi: lepus vagit“, népnyelvi előfordulásai pedig a Székelyföldről *váog* 1. 'gáog, hápog', 2. 'kuruttyol, vartyog (a béka)' (MTsz.). Hozzájuk kapcsolható a „Jesuita páterek titkai“ című 1657-ben megjelent vitairatbeli (179) „a pap a bölesőben *vahákol*“ (NySz.).

Felmerülhet az a gondolat, hogy a *kovákol*, *kövekél* olyan *-kol*, *-kél*, *-köl* képzős gyakorítók, aminő *tudákol*, mégpedig a *kovákol* megnyújtott tövégi magánhangzóval, mint: Com:Jan. Hall : Hist.: *nyí(l)vákol* (NySz.) | SzD.: *szipákol*, vö. 1772: *szipokál*

¹ Előadtam akadémiai rendes tagsági székfoglalóm egyik részleteként a Magyar Nyelvtudományi Társaságban 1942. június 9-én.

(NySz. III, 307) | KRESZN.: *pőfékel*. Ezzel szemben én megmaradok ama véleményem mellett, hogy az *-ol*, *-él*, *-öl* előtti *k*-t a hangutánzó alapszóhoz kell számítanunk. PAIS DEZSŐ.

Keleti Svájc. DEZSÉNYI BÉLANAK most (1946.) megjelent „Magyarország és Svájc” című érdekes könyvében, a „keleti Svájc” című fejezetben (185. l.) olvasom: „Az erdélyi románok jogai körül folyó vitában már az 1840-es években felmerült Svájc analógiája, hiszen Svájc már fekvésénél fogva hasonlít Erdélyhez, mint azt Baritiu György a Gazeta de Transsilvániában megállapítja.” — Szó sincs róla. Az analógia valószínűleg magyar eredetű s jóval régiebb. Úgy látszik, már Csokonai idejében közkeletű frázis lehetett: „Eljeteek szerencsésen a magyar *Helvétianak*¹ szerencsésebb polgárai; mi már csak igyekezni akarunk, tinektek pedig munkálkodni is lehet”, írja a költő 1798-ban az erdélyi Aranka Györgynek (Csokonai Összes Művei. Génius kiadás. II/2, 655). Természetesen, közben elmúlt négy évtized, s így míg az első esetben az érzelmi és érzületi meg földrajzi, a másodikban a politikai-ideológiai vonatkozásokon van a nyomaték. TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF.

NYELVMŰVELÉS.

Torzszülött összetett igék.

A szóalkotásnak, különösen rohanó korunkban, egyre uralkodóbb szempontja a rövidsége való törekvés. A másik éppoly veszedelmesen ható tényező a hozzáértés és a nyelvérzék hiánya. Ez a két bába állhatott az ilyen szavak megszületésénél, mint: *árdrágít*, *szomorújátsszik*, *pártvillong* stb. Erőszakoltságuk és magyartalanságuk rögtön szembeszökő; némelyikkel a közbeszédben, másokkal nyomtatásban találkoztam. Nyilván újabb alkotások, bár olyan ősük van, mint a *gondvisel*, Kónyi János szava a XVIII. század végéről, amelyet TOLNAI VILMOS (A nyelvújítás 53) mint szokatlan elvonást a *gondviselő* összetett igenévből (vagy talán a *gondviselés* főnévből) külön kiemel. Összetett szavakból (főnév, melléknév) való igeképzés gyakori nyelvünkben, pl. *nyugdíj-az*, *hangsúly-oz*, *központ-os-ít*, *nagyképű-sködik*, *fenegyerek-eskedik*, bár van köztük is erőltetett képzés, mint *pályadíj-az*, *betűrend-ez*, *rejtjel-ez*, *béraitó-zik*, *jelzálog-ol*, *hasznobér-el*, *alelnök-öl*. „A nyelvújítás módjai a szókészlet bővítésében” című fejezetében azonban TOLNAI idézett műve sem említi az összetett főnévből vagy igenévből elvonással, csonkítással képzett igetípust, amelynek egyik őse a *gondvisel*.

Ismert tény, s nyelvünk ősi szelleméből eredő sajátosság a tárgyias és birtokosjelzős összetételű névszók gyakran jelöletlen, ragtalan volta (*favágó*, *háztető*). Igében azonban a jelöletlen tárgyias összetétel általában csak főnévi igenév alakjában fordul elő: *favágni*, *szőlőszedni*, *háztűznézni*, *széna-*

¹ En szedtettem dölten!

kaszálni, pénzgyűjteni stb., bár megszokottá vált a *gondvisel* mintájára keletkezett *képvisel, pártfogol, kárpótol* stb. ragozott, illetőleg ragozható tárgyias összetétel is. Ennek társai: *árdrágít: elvonás* és igésítés az *árdrágító-, árdrágítás-ból* | *népművel (-ő, -és)* | *nyelvűjít (-ő, -ás)* | *közellát 'a közt ellátja, a közösség ellátásáról gondoskodik' (-ás 'a köz ellátása')* | *műkedvel (-ő, -és)* | *műélvez (-ő, -et)*.

Jelzős összetételű főnévből rövidült a *főigazgat: főigazgató* (Bóka László: Akiket az istenek gyűlölnek: Haladás 1946. augusztus 22. 7. 1.) | *szomorújátsszik: szomorújáték* (Heine: Firenzei éjszakák. Ford. Balla Ignác. Modern Ktár.) | *társbérel (-ő, -et)* | *orgyilkol: orgyilkos* | *pártvillong: pártvillongás 'pártok villongása'* (Zsolt Béla: Az eltűnt idő nyomában: Haladás 1946. szeptember 5. 1. 1.) | *védoltatott: védőoltás* (nyomtatott községi orvosi bizonyítvány-úrlapon).

Legfuresábbak a határozós összetételből kivált igék: *magánnyomoz: magánnyomozó* | *tanfelügyel (-ő)* | *tanulmányi felügyel (-ő): tanításra, tanulmányi ügyekre felügyel* (Bóka id. cikkében) | *szakfelügyel (-ő, -et): szaktanításra felügyel* | *tűzkárbiztosít: tűzkár ellen biztosít* | *gépír (-ő, -ás): gépen ír* | *gyorsír (-ő, -ás)* | *helyesírni (-ő, -ás)*. A megszokott s általános használt határozós összetételű igék szerkezetét és keletkezését ugyanis világosan jelölik a kapcsoló ragok, pl. *észbekap, földrehull, bérbead*. Van néhány ragtalan határozós összetételű igenevünk is, mint *vakmerő, kengyelfutó, rövidlátó, hétalvó, Marslakó, gépiró, gyorsíró*, s ezeknek kihagyásos, összevont szerkezete kétségkívül hatott a hasonló igealakok keletkezésére. A felsorolt példák előtagjának határozói jelentése többnyire rejtett, s csak körülírás, kiegészítés tárja fel. Egyébként is elszigetelt, különleges képzések, s ezért — bár analógias hatásuk valószínű — kevés lehetősége van annak, hogy előtagjuk mintegy igekötőként általánosul, s újabb igealakok sorának szolgál alapul. Szaporodásuk és életképességük egyik jele mégis, hogy a Magyarosan néhányat már gombostűre szúrt közülük, és felhívta rájuk a figyelmet, de nem ítélte el őket határozottan (l. Msn. IV, 135; PAIS KÁROLY, Jószágkormányoz és társai: Msn. V, 125).

A felsorolt igék tehát olyan tárgyias, jelzős és határozós összetételű főnevekből és igékből rövidültek le, amelyek *-ás, -és, -ék, -at, -et, -ó, -ő* képzős utótagjának igei megfelelője (töve) van. Ez azonban nem kapcsolódhatik egyszerűen és ugyanolyan vonzattal az összetétel előtagjához, mert ebben az esetben felborul, megváltozik vagy elmosódik az eredeti összetétel szerkezete, s a ragtalan igei összetétel nyelvünkben szokatlan és kirívó típusa keletkezik. Az ilyen alakok pedig mesterkéltnek, erőszakoltnak hatnak. Fanyar, nevetséges hangulatot keltenek, vagy a játékos mesterkélttség ízét árasztják. Ezért többnyire csak az irodalmi nyelvben használják őket, esetleg az egyszerűsítés címén az észszerűséggel és a nyelv szellemével ellentétes szóalakokat gyártó szakmai csoportnyelvekben fordulnak elő. A köznyelvi szóhasználat — helyes ösztönrel — lemond a rövidségről a helyes magyarság követelményéért, s inkább körülírással, teljesebb, ragozott összetételű igealakokkal él helyettük.

KOVALOVSZRY MIKLÓS.

Gyöngyvér, Gyöngyi, Gyöngyike.¹

A XIII—XIV. században elterjedt magyar női név volt a *Gyüingy* vagy *Gyöngy* (adatok rá az Oklevélszótárban). Török eredetű *gyöngy* közsavunkból vált személynévvé, mégpedig — úgy mondhatjuk — bóknévvé (vö. PAIS, Régi személynéveink jelentéstana: MNY. XVIII, 94). A latin *Margaretha* 'margarita, gemma, drágagyöngy, igazgyöngy' keresztnév megfelelője, egyenértékese is lehetett. Valószínűsíti ezt, hogy egy *Gyöngy* nevű asszony anyját *Margit*-nak hívták a XIII. században, 1270 körül, vagyis abban a korban, amikor igen gyakori eset, hogy a családtagok nevei vonatkozásban vannak egymással (vö. JAKUBOVICH, Régi magyar női nevek: MNY. XI, 366). A latin, bibliai és nyugati keresztnévek elterjedése következtében ez a szép magyar női név később teljesen kiszorult a használatból.

Arany János a Buda Halálában Buda feleségét *Gyöngyvér* néven szerepelteti. A nevet azonban hozzáfűzött jegyzetéből kiteszöveg Arany maga alkotta, mégpedig úgy, hogy ezt akarta vele kifejezni: *gyöngy-testvér* (vö. TOLNAI: MNY. XV, 27). A *Gyöngyvér* tehát nem ősi magyar név.

Ismeretes a régi és a népnyelvből — Arany is tudott róla — egy *gyöngyér* vagy *gyöngyvér* madárnév: újabban egy vadlúdfélet hívtak így, a középkorban pedig valami csodálatos madarat, amelyről azt hitték, hogy nem tojásból kél, hanem fán termő kagylóból pottyán a vízbe (vö. TOLNAI i. h. 27—8). A madárnévként az eredetibb formáját a *gyöngyér*-ben láthatjuk, s ebben a *gyöngy* szó -r: -ér képzős, azaz 'gyöngyöcske' jelentésű kicsinyítőjét kereshetjük. A madár valószínűleg azért kapta ezt a nevet, mivel a hiedelem szerint úgy termett, mint a *gyöngy*: kagylóból. Amikor az -r kicsinyítőképző elháltával a szó kicsinyítő jellege elhomályosodott, a népetimológia a *gyöngyér*-t a *gyöngy* és a *vér* szavak összetételévé „értelmesítette”.

Mármost az a kérdés, hogy mit lehetne vagy mit kellene anyakönyvileg hivatalosan alkalmazandó névvé tenni. A — bár megszakított — múlt, valamint a *Margarethá*-val való pontos egyezés a *Gyöngy* mellett szólna. Ellene szól, hogy a jelenlegi keresztnévek között alig fordulnak elő eleven jelentésű közzsók, ami a magyar régiségben közönséges. Bizonyos használati idő után ugyan egy ilyen *Gyöngy* név is egész bizonyosan meggyökerezhetne volna, amint pl. a latin eredetű *Flóra* nevet is nyugodtan helyettesíthetjük a *Virág*-gal. — Némely, nem tudományos, inkább hangulati tényezők a *Gyöngyvér*-t javasolják. Így az, hogy a Buda Halála sugalló hatása révén már elnyerte a személynévi jelleget, s elég gyakran találkoztunk is vele mint keresztnévvél. Előnyt jelent a számára, hogy nem világos a jelentése, de a *gyöngy*-höz való hozzákapcsolódása folytán kedvező hangulati velejárója van. Az szintén a javára eshetik, hogy kétszótagú, mint mai keresztnéveink jó része. Egy *Pados* vagy *Pálóczi Gyöngyvér* ritmikail okokból jobban hangzanék, mint *Pados* vagy *Pálóczi Gyöngy*.

¹ Felvilágosítás Borsod-Gömör vármegye alispánjának a Magyar Tudományos Akadémia nevében.

Ami a *Gyöngyi* és a *Gyöngyike* nevet illeti, mindketten újabb keletűek s egyik sem helytelen, hanem teljesen kifogástalan újabbkori becézői lehetnek a *Gyöngyvér*-nek, amint elképzelhető, hogy a *Gyöngyvér* előzményét: a *Gyöngyér*-t ugyancsak megtették becéző névnek a magyar hajdankorban.

PAIS DEZSŐ.

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK.

Egy kun Miatyánk-változat.

A kunszentmiklósi református gimnázium könyvtárának 039/1423. sz. kéziratosa könyvecskéjéből egy nem ismert kun Miatyánk került elő. A könyv valaha Nyikos István tulajdonában volt, s utolsó keltezése 1827. október 23-áról származik.

A 47 számozott lapra terjedő mű címe: „Privilegium. A Kunoknak a Magyarok közzé való jövetelekről. Azoknak Privilegiumaikról, amellyeket minden Hazafiaknak, de különösen a Kunoknak nem árt, sőt illő tudni.“ A cím egyúttal a tartalmat is jelzi. — A bizonyára a korabeli történettudósok tanulmányain alapuló történeti rész szerint: A jászok (ijászok, Balistei, Filistei) a Szent László alatt (1089.) Erdélybe betört és leverte kunok maradványai a mai Járszág területén. A görög császár által megvert és Moldvába visszahúzódo kunok közül sokan „Tatár vezérek alatt Magyarországra költöztek“, s ezeket II. István 1124-ben a Nagykunság területén telepíti le. A kiskunok a mongolok elől hazánkba menekült kunok leszármazottai, akiket a Duna-Tisza közén 1239-ben telepített le IV. Béla.

A Miatyánk szövege a 47. lapon található. Fennmaradására és használhatóságára vonatkozólag csatlakozunk NÉMETH GYULA szövegvizsgálati megállapításához (NNy. III, 173—5). Tekintve, hogy az eddig ismert szövegektől némileg eltér (vö. MÉSZÁROS GYULA, Magyarországi kun nyelvemlékek. Bp., 1914. 18—29; NNy. II, 155—6, 307—8, VII, 106), s több mint egy százada jegyezték fel kunsági területen, érdemes a közzétételre.

A szöveg bevezetésével együtt a következő:

„A Régi Kun nyelvem így mondották a Miatyánkat:

Bezom attam az kemzekikte Szelázon Szenádon dössön szeniküklön né czegerdé alikükte bézom oknem ez negüzt bütörgüngönn berbezge éli bezom ovgyi tengere Amen. (Én emeltem ki dőlt szedéssel.)

Ez a szöveg a már eddig is ismert kunszentmiklósi I. kun Miatyánktól (I. GÉZA KUUN, Codex Cumanicus XLIV—XLV. l.) alakilag lényegesen különbözik, tehát nem valószínű, hogy közvetlenül abból töredezett le. Sokkal inkább egyezik a DUGONICS ANDRÁS közlött fülöpszállási változattal, melyet az író 1774-ben B A N K O S I S T V Á N T Ó L jegyzett le (I. MÉSZÁROS GYULA i. m. 25). Lehetséges tehát, hogy ezt a töredékes változatot Kunszentmiklóson is ismerték, sőt az alábbiak szerint ez bizonyosnak látszik.

A Népiünk és Nyelvünkben 1936-ban (186—7) közöltem egy ütemesnek látszó borköszöntőt, melyet a kunszentmiklósi gazdák „kun Miatyánk“-nak neveznek. A fenti II. Miatyánk előkerülése után GyÖRFFY GyÖRGY hívta fel a figyelmemet, hogy

a verses formában még romlottabban és töredékesebben a II. Miatyánk lappang. A szöveg a következő:

*Gézum kalamász kezde küze
Szellárum dellárum nesze gerge
Bort nem inni veszteg élni
Obze tengere, Amen.*

A vers első sora összefügg a II. Miatyánk 5. első szavával. A 2. sorban az első két szó szintén. Ezután lekopás folytán három szó kimarad, és a sor a következő *né czegeerdé*-ből alakult *nesze gerge* szavakkal zárul. A vers 3. sora magyar szavakból áll, de nyugodtan feltehető, hogy a töredék *bézum oknem ez ne (gütz)* és némi átugrással *berbezge éli* szavaiból alakulhatott; ezután a töredék egy szava megint kimarad. Az utolsó sor ismét azonos a töredék három utolsó szavával.

Igy tehát egy nyelvileg már torzultan lejegyzett szöveg további változását figyelhettük meg. A II. Miatyánk már maga is erősen hiányos, a verses szöveg pedig valóságos példája a szavak további torzulásának; a kihullás még nagyobb, s a 3. sorban hangsorok és a népetimológia hatása alatt egy szólás-szerű magyar kifejezés került be, s talán éppen e miatt élnek vele borköszöntőként is.¹

Ez az egy helyen egy jó évszázadon belül lejegyzett két szövegváltozat világosan bemutatja a már nem értett kötött szöveg népi formálódását, a verses töredék egyúttal azt is igazolja, hogy a kun Miatyánkot a nép egy mondóka alakjában még napjainkig meg tudta őrizni.

TÁLASI ISTVÁN.

Az 1211-i tihanyi összeírás helyrajzához.

Az 1211. évi tihanyi összeírás felsorolja *Mortua* praedium halászeit és leírja a birtokcsoport határait. ERDÉLYI LÁSZLÓ a helymeghatározás legfontosabb részét elvégezte és megállapította, hogy az egykori *Mortua* birtok a torontálmegyei Padétól délkeletre fekvő mai Kis- és Nagy-*Morotva* puszták vidékén terült el (PRT. X, 432—3). Nem határozza azonban meg az oklevél *Ludos Here* (i. m. 509, OklSz.) víznevét. Mivel a két *Morotva* pusztának a bejárt területen belül kellett esnie, — 1389 (1092): „villa *Mortua*...quam vulgo *Morotua* nominant, cum lacu *Mortua*“ (PRT. X, 499) ugyanis később is apátsági birtok, — valószínűnek tarthatjuk, hogy emlékét ma Szaján község délnyugati határának *Ludas* dülőneve őrzi. *Ludos Here* azonban aligha azonos a mai *Ludas*-t most körül folyó vízzel (ezt most Nagy-Kunét-nak vagy Kunét-nak nevezik), hanem azon a vízállásos, mocsaras területen húzódtatott el, amelyet *Ludas* mellett, Boesár és Eszter-major északi oldalán találunk. Így érinthette itt az apátsági birtok határa a Boesáron lakó csanádi népek földjét, mint azt az 1211-i határjárás említi.

¹ Hogy a kun Miatyánk máshol is hasonló változások után hasonló funkciót töltött be, bizonyíték az a kun asztali áldás, melynek kezdetét CORNIDES DÁNIEL 1773-ban Pray Györgyhöz írt levelében közli: „*Mikemáz kunszenmeden szenakori kikemezne*...“ Feljegyzési helye, sajnos, nincs feltüntetve (HORVÁT ISTVÁN recensio-jából: TudGyüjt. 1833. X. 91).

A *Cucen Hereh* (i. h.) ERDÉLYI szerint azonos volna a Kikindán keresztülhúzódo, ma (Valom-)Bará-nak nevezett érrel. Ez az azonosítás nem helytálló, mert a *Kökényér*-nek a határjárás szerint a *Ludasér*-től északra kellett folynia. Ezen a vidéken több eret is neveztek *Kökényér*-nek, amint ezt pl. a megye északi sarkában egykor Porgány mellett fekvő *Kökényér* vagy *Kökényes* helység (CSÁNKI I, 699) neve is mutatja.

Bocsár helységnek a neve az összeírás hiteles példányában *Bogar* alakban olvasható (i. h.). A fogalmazvány *Bocar*-nak (o: *Bocsár*) írja. Ez az íráshiba is arra vall, hogy az oklevél hiteles példányát a fogalmazványról — legalább is részben — tollbamondás útján készítették: a felolvasó nem ismerve a helység nevét, azt *k* hanggal olvasta, és ezt írta át a hiteles példány írója tévesen *g* betűvel. A *Bocsár* helységnev régi alakjait l. CSÁNKI I, 694: az egykori Csanád megyében és i. h. 95: Nógrád megyében. ERDÉLYI *Bogár* olvasata tehát (NyK. XXXIV, 395) helytelen.

Az oklevél szerint Morotva birtok északi szélénél kezdődik *Harrangud* mocsara. Ugyanitt van *Harrangudfoca* határrész is. Az oklevél *Harrangud* mocsara ma az *Aranka* csatorna. Ennek a Szajántól nyugatra eső és *Barnahát*-nak nevezett földvonulat alatt elterülő részéből fakadt ki az a vízág, amely észak felől időszakonként táplálta Morotva tavát. Ennek a környéke volt *Harrangudfoca*. A *fok* szó jelentésére l. LEHR: MNy. XIV, 158. Az *Aranka* egykori *Harangod* neve ma is él Hódegyháza, Szaján, Padé magyar népnyelvében *Haranga* alakban. Nyilvánvaló, hogy az *Aranka* név népetimológia, illetőleg tudós névmagyarázás terméke eredetibb *Haranga* formából. JERNEY (MNyelvk. I, 51) változatként *Harangka* alakot közöl. RÉSŐ ENSEL szerint *Aranka*: *Aurelia* vagy *kis-arany* (A helynevek magy. 66; l. ORTVAY, Vízr. I, 366). CZIRBUSZ szerint *Aranka*, régen *Harangod*, oroszban elsikkadó eret jelent (A nagybecskereki gimn. ért. 1908. 48); de ilyen szó az oroszban nincsen.

Mivel a *Harangod* vagy *Harang* név sem víznévként, sem személynévként másutt nem fordul elő, alig lehet kétséges, hogy az oklevél *Harrangud* mocsara nevét a mellette fekvő egykori *Harangod* helységtől (CSÁNKI I, 697) vette. *Harangod* nevű helység, illetőleg pusztá van még Zemplénben (LIPSZKY, Rep.; e helységgel tévesen azonosítja az 1336. évi adatot az AnjOkm. III, k. mutatója) és Szabolcsban (CSÁNKI I, 516), *Harang* nevű pusztá pedig Békésben (CSÁNKI I, 651). A név bizonyára a magyar *harang* szó helynévi származéka. Vö. *Harangláb* Küküllő megyében: 1336: *Haranglab* (MNy. X, 80); 1358: *Haranglab* (AnjOkm. VII, 239, CSÁNKI V, 879) | *Harangozó*, Eger város része: 1336: *Haranguzow* (AnjOkm. III, 242); 1354: *Haranguzou* (AnjOkm. VI, 256, CSÁNKI I, 63).

SZABÓ DÉNES.

NÉPNYELV.

A gömörmezei Zádorfalva igeragozásából.

Alábbi közlésünk mutatóvány egy már régebben elkészült, de kiadási nehézségek miatt még mindeddig meg nem jelent nyelvtani dolgozattól.

Mivel a tárgyalt nyelvjárás (a palóc nyelvterület keleti szélén) főleg az ikes—iktelen ragozás elkülönítetlenségében mutat érdekes sajátságokat, a mintáigéket úgy választottuk ki, hogy egy ikes: *eszik* és egy iktelen: *ad* kerüljön egymás mellé, mindkettő alanyi és tárgyas ragozásban egyaránt. A *lesz* ige természetesen csak alanyi ragozásban szerepelhet.

Az egyes igemód- és igeidő-cikkek beosztása a következő: először a grammatikai rész (paradigma); utána a mondattani vonatkozások (pl. mivel fejezik ki a múlt időt); végül a levonható tanulságok, megjegyzések.

Hangtani tájékoztatás: *a* illabialis rövid *a* hang; *ā* az *ā* és *ó* közti nyelv- és ajakműködéssel ejtett hosszú magánhangzó, tulajdonképen *ā* vagy *ō* (nem *óó!*); *ou* tulajdonképen *ou*, vagyis a teljesnyomatékú elem *a* és *o* közti rövid hang; *őü*=*œü*, az *ő*-nél nyiltabb magánhangzót tartalmaz, mely nyelv- és ajakműködésre nézve az *q* előlképzett párja. — Mindkét kettőshangzóban meg az *ëj* diftongusban is, a teljes nyomatékú elem alig félhosszú; gyakorlatilag rövidnek vehető.

Jelentő mód.

Jelen idő.

Alanyi ragozás		Tárgyas ragozás		A lét-ige
Ikes	Iktelen	Ikes	Iktelen	
<i>észék</i>	<i>ádok</i>	<i>észëm</i>	<i>ádom</i>	<i>vágyok</i>
<i>észël</i>	<i>ádol</i>	<i>észëd</i>	<i>ádod</i>	<i>vágy</i>
<i>észik</i>	<i>ád</i>	<i>észï</i>	<i>ágyyá</i>	<i>ván</i>
<i>észöüñk</i>	<i>ádouñk</i>	<i>észük</i>	<i>áduk</i>	<i>vágyouñk</i>
<i>észték</i>	<i>áttok</i>	<i>észíték</i>	<i>ágyyátok</i>	<i>váttok</i>
<i>észnek</i>	<i>ánnák</i>	<i>észik</i>	<i>ágyyāk</i>	<i>vánnák</i>

A jelen időt a nyelvjárás háromféleképen fejezi ki.

1. Cselekvés esetében a jelentő módú jelen idejű alakokkal.

A) Alanyi ragozásban.

Eszt á csalánt eltészëm á malácñák. — Mit ábájjától tē mindēñkit?! — Mējē [‘még’] butykost is vizsēñ. Csák nem mēgyēñ. Mi csinál ez ott ijenkorig [‘eddig’]? Nem föj az á víz! Kēll-ē mējg á kējs? Muszáj nēki kergelöüdzni? — Nem ádouñk, fijám, sēmmit! — De jou hogy ijjem bolonnák nējszték, hom mindējēk száladosztáttok! — Nējcs csak, rájoznák á mējhējēk!

B) Tárgyas ragozásban.

Eszt mēg eltészëm kējsöübre. — Hozod mā á fenet [‘fenőkövet’]? — Hogy nyúzogjá [‘nyúzza’] ászt az ökröt! — Hoszhatuk á váját Kousiknoyl [‘Kosikéktól’]. Mēk sē monthátuk ápádnák! Elöjēb mējēk feltákáruk, mer mos voucs csak forgátrvá. — Mā á lékkisseb morcikáját isz széjtszēditék. Tuggyátok, hon nem jou! Mos mām föjshetíték, há föjül!

C) A lét-igével.

Mā réggel outä kivēl vágyok. — Tálám bolond vát tē? — Hojjan [‘milyen’] sok eszē vám válákinék! Hol vāñ ennek á rējtnek á hátárjá? Ojjány nyomáji vāñ, ákár ez á lávor. — Mind it váttok? — Apádejēk odábē vánnák?

2. Állapot esetében a lét-ige jelenjének és a *-vá*, *-vē* ragos határozói igenévnek a kapcsolatával.

Úty ki vágyok magám is álvá, akár éty kutya. — Tē is hájtvá vágy [robotra rendelve]? — Belē vám vetvē? Fēl vān-ē māny gyűjtve á széjnátok? — El váttok töröüdvē tik is. — Mēg vānnág bolondúvá ázók!

3. Tulajdonság esetében a harmadik személyben rendszerint ige nélkül (nominalis mondat).

Kēipēs kitúrogni [‘kitúrni’] mēig eszt is! Ojjan ez a B. Bertī, akár ēgy loy. De nágyon sajttalan [‘sótlan’] ez á levēs! Hojám [‘milyen’] mēirges ez á gyerēk! Nem gyerēk mā, há [‘hanem’] segēid!

Múlt idő.

A nyelvjárás — mint a legtöbb magyar nyelvjárás is — csak egyféle múlt időt ismer. Semmiféle különbséget nem tesz múlt és múlt között. Az úgynevezett consecutio temporum teljesen ismeretlen itt.

Mēgázott, oszt á nap mēksütte [‘meksütötte’], hāt mēkhá-sátt. Tē nyārom voutál(!) itt, öü mēg á távászon hált mēg. Mikor kápātunk, ot kijábāt áz oudálbá. Neköünk is üzengettek, de nem mēntem el. Nem voucs csillág, de láttám ēgy néhányát [‘néhányat’].

Csak nagyon élénk elbeszélésben, de akkor sem stilisztikai szándékkal, tesznek különbséget: Mondom neki, hoty hová mēnt!

A múlt idő ragozástáblája:

Alanyi ragozás		Tárgyas ragozás		A lét-ige
Ikes	Iktelen	Ikes	Iktelen	
ēltem	áttám	ēltem	áttám	voutám
ēttel	áttál	ētled	áttád	voutál
ētt	ádott	ēttē	áttá	vout
ēttöünk	áttounk	ēttük	áttuk	voutunk
ētteték	áttátok	ēttējték	áttátok	voutátok
ēttek	átták	ēttējk	átták	vouták

A múlt idő háromféleképen fejezhető ki:

1. A jelentő módú múlt idejű alakkkal.

A) Alanyi ragozásban.

Mos sēprētem áz elsőhāzbá. Csák kettöüt vāktám fēl. Jārtám B. Ferencnöt, mēk Touthott [‘B. F.-nél és T.-nál’]. — Hitál nápszāmost úgy-ē? Mit tēttel á Toud bēgrējēgbe? Mit teccet hozni P. nējnijējknöül? — Áz is csák ēt mēg it [‘evett és ivott’] mindēg. Mi lettē á Kousikējk lovokát? Bēgyütt-ē mān āpād kivēlröül [kintről]. Mēddöglött á B. Bertī ökrük. — Mi mēig nem gējpēltöünk, mēig nem is árátounk. De há mēig nem juttunk [‘jutottunk’] odá! Mikor kápātunk, ot kijábāt áz oudá'bá. — Tētteték á tűzre? — Közējmēntek á rējpa közēj. Neköünk is üzengettek, de nem mēntem el. Nālunkroul [‘tőlünk’] mēig nem hitág bē sēnkit.

B) Tárgyas ragozásban.

Ijjen kējsnek [‘késsé’] vājják, há nem áttám odá neki! Nem voucs csillág, de láttám ēgy néhányát. Áz bevettēm [‘bevetetem’] ábbá áz āgybá. — De bētāmāszottád ásztt áz ájtout! Elvitted á náty kējst? De mēgiddzājottád [‘megizzasztottad’] ásztt á lovát! Á tēāt is ábbá á bādogbá [‘bögrében’] hivitētted [‘hütötted’]. — Mēccsibdostá [‘megcsipkedte’] á tábodát a dāndár

['böglyöly'], *úgy-é? Hám pingöüjéi vetté ászt á koszos málacot? Az á lucérná is úty kelt, hon nem vetté ['vetette'] sénki. — Há messzántottá vouná . . . a főidet, amibe ütettünk . . . — Béhosztátok á borsout? Esz mék hunnán széttéiték? Mā kifā-rájtottāk ['fārasztották'] áz öregét.*

2. A lét-igévé.

A) Pusztán.

Mā ákkor is ot voutám, áhol mos vágyok. — Voutál (!)-é irmá nējnēidēik ['nénédéknél']? Voutál fájēi ['fáért']? — Oján széip nágy leveleji vout, hocs csak! Mijen széip létť á Kousik Jānos házok ['K. J.-ék háza']. — Nem voutunk ideházá mā vágy nēigy ējve. — Hāt ti hun voutátok? — Ez á lāpāk ['völ-gyek'] is mind á Bēgyikēik [B.-éké] vouták.

B) A lét-ige múltjának és a határozói igenévnek a kapcsolatával.

Ki vout dobolvá, hon nem lehet. Előüb mēik fēltakáruk, mer mos voucs sák forgátvá. Ki vouták kúdvē öük is. Mēv vout ['meg volt'] kötve á tehen?

3. Az úgynevezett élénk múltat, főleg elbeszélésben, a jelen idő alakjaival fejezik ki.

. . . oszt áhogy rákom lē, em mindēnūgy gyün utānām. Mon-dom neki, hoty hová mēnt . . . Mēgyēk komāni, em még áz úton szēmbē.

Jövő idő.

A jövő idő kifejezésére a fog segédigét nagyon ritkán s nem is általánosan használják.

Az eredeti nyelvjárás a jövő időt háromféleképen fejezi ki.

1. A jelentő módú jelen idejű alakkal.

A) Alanyi ragozásban.

Ēim még mēig elmosakodok ['elmosogatok'] áddig. Ász tele lét, Klāríká, mēik csinálók á Fērinek külön. Észť is mēt téccik tūrúni? Elmēigy á vāsārbá estvē? Hoz bē ászt á kácsát, mer fēlfázik osz mēddöglik! Osz mēre gyüvőünk le árrol á rēitřöül? Bēmēnőünk, há segítēl ti is. Vēsztēk kácsát tējlire? Nem mēnnek ázok útsē ki.

B) Tárgyas ragozásban.

Esz még mēccsinālom dēilutān. Vīgýāz, mer mēfforrouzod á kezēdēt. B. Bērti vēszi még áz ökrödēt? Bēhozuk ['behozuk'] ászt á csēp szējnād dēilutān. Māj csak mēllātuk ['meglátjuk'] mi lēsž mā. Māj csak elfogyájtyātok eszt á csēp rossz ūmāt.

2. A jelentő módú jelen idejű alak mellett néha jövőbe mutató időhatározó áll.

Māj fēltēsžőünk ēgy zsákkal. Hosz csak idi, māj mēgmosuk (!). | Eszt áz ugárát ['ugart'] hounāp mēsszāntom. | Vārjāl (!) vātý kējt pērcig, minygyā bēfogouunk. Minygyā szēitāgyozlák ['szét-szedlek'], tē gyerēk! | Rōktōn mēgyēk Juliskájēik (!).

3. Külön kell lajstromoznunk az *im* szócskát, mert használata a jövő idő kifejezésében gyakoribb, szinte a paradigmába tartozik.

Mēnēk válāmēre dudvájēi (!), oszt áhol im lēlēk, mēvvāgom. — Éttēl-ē tē? Im ēszēk. — Voutál-ē Kālóbá? Im elmēgyēk szērdān estve. — Ērigy mān á fojosourá, oszt im szólók, há kēisž lēsžēk.

Feltételes mód.

Jelen idő.

Alanyi ragozás		Tárgyas ragozás		A lét-ige
Ikes	Iktelen	Ikes	Iktelen	
<i>ënnëik</i>	<i>ádnëik</i>	<i>ënnëim</i>	<i>ádnām</i>	<i>vounëik</i>
<i>ënnëil</i>	<i>ádnāl</i>	<i>ënnëid</i>	<i>ádnād</i>	<i>vounāl</i>
<i>ënnëik [-e]</i>	<i>adnā</i>	<i>ënnëi</i>	<i>ádnā</i>	<i>vounā</i>
<i>ënnëink</i>	<i>ádnānk</i>	<i>ënnöük</i>	<i>ádnouk</i>	<i>vounānk</i>
<i>ënnëitëk</i>	<i>ádnātök</i>	<i>ënnëjtëk</i>	<i>ádnātök</i>	<i>vounātök</i>
<i>ënnëinek</i>	<i>ádnānāk</i>	<i>ënnëik</i>	<i>ádnāk</i>	<i>vounānāk</i>

A feltételes jelent a nyelvjárás kétféleképen fejezi ki.

1. A feltételes jelen alakjaival.

Mā ëin csāk nem túrnëim, hā ('hanem') othāgynām. — A temeccsëigët ['temetëst'] szeretnëid mënnëizni? — Mëig āz esztān lënnë szëip, hā fëltöütük. Annāk ā gyereknek këine ā zubbonyāt mëccsinālni. Noiszen, csāk idi gyünne! — Mā āshāt-nānk kifele āszt is: — Most mā ei lëhetne mënni gombāzni, hā rāëirnëjtëk. Csāg gyönne mā āz ā gyerek oszt ebëidëlhetnëink mā.

2. Néha a feltételes jövő értelmet a *ha* kötőszónak és a jelentő módú jelen idejű alaknak a kapcsolata hordozza.

Mos mām föüszhessük, hā föül. Hā ā szëilire ütöl, hāt ottām vëiknyābb ëcs csëppet.

Múlt idő.

Kifejezésére a nyelvjárás a jelentő módú múlt idejű alaknak és a *vounā* ragozatlan elemnek a kapcsolatát alkalmazza.

ëin odāättām vounā, de nem këllet nëki. Ti is mëgijettel ['mëgijedtel'] vounā. Vihettel vounā māmāni ëty kevest. Hotyhā mësszāntottā vounā.... ā föüdet.... Tik së ättātök vounā sëmmit. Csāk idi në gyüttek vounā. Letālāmb ['legalābb'] kidobolhāták vounā.

Jövő idő.

A feltételes jövő kifejezésformái:

1. Rendszerint a *jouđ* szócskának és a jelentő módú jelen idejű alaknak a kapcsolata.

Vigyāz, mert a söprünyelet jouđ eltöröm ['el találom törni, esetleg eltöröm'] rájtād. Në csug bë, mer jougy gyüm Fëri. Ne tāszingāld mā mer jouđ lëcsúszi! Mëk së mutāthātuk āpādnāk, mer jouđ elver.

2. A *jouđ* néha elmarad.

Gyertëk mā, mer elhível ['elhül'] ā leves. Vigyāsz, fijām, mer fëllököl.

Felszólító mód.

A felszólító módnak csak jelen ideje van. Erőssége szerint több csoportba különül.

1. A legenyhébb felszólítás, inkább csak a szükségyszerűség megállapítása: a kérés vagy óhajtás. Ezt leggyakrabban a ható ige alanyi és tárgyas feltételes jelene fejezi ki.

Kivihetnëid eszt ā sālātāt ā kúthoz. Athātñāl ëty kicsint nëki. Techetne nëikem is ādni ëcs csëppet. Önthetnëil ā vālóbā

váty kéjt vederrel. Cság gyönne az a gyerek oszt ebéidélhetnéink má. Méhetnéink má feküdni.

Összehasonlítva a többi felszólítókkal:

Kérés	Felszólítás	Parancs	Tárgyas
—	várják	várják	várjam
várhátnál	várjál	várj	várjad [vård]
várhátna	várjéik	várjon	várjá
várhátnánk	várjunk	várjunk	várjuk
várhátnátok	várjátok	várjátok	várjátok
várhátnánák	várjánák	várjánák	várják

A felszólító és parancsoló mód egybeeső alakjainak hovatartozását a mondat értelme, iránya és az esetleges enyhítő közbevetések (pl. *várjátok má, népsz csak* stb.) döntik el.

2. A közönséges, vagyis az enyhébb felszólító alakok a köznapi beszéd használatosabb formái.

Há gyün a gyerek, mond má, hogy várjéik éty pércig. Várjál váty kéjt pércig! Méib butykost is viszén, hogy még né szokjazzéik. Aszontám, mēnnyéik Kousikni [‘K.-ékhoz’]. Vágjal inkább a kéitnyistés [‘kétnyüstös’] vászombol. Tégyel csak a tázre, né aluggyéik mán ki. Aggyál má neki écs csēppet, hágy égyéik. Vegyjük (‘vegyítsük’) össze a kettőit! Ki hozzéig bé kényeret? Hát terijem ide eszt az ábroszt. El né füsséik a leves! Tégyel fedőit a vízre, hát főjjéik lássán. Huszkocs csak ki eszt a párat.

3. A parancsoló formát a határozott felszólítás, veszekedés, káromkodás nyelvezetében találjuk meg. Hangulati értéke egészen más, mint az enyhébb felszólítóé.

Vigyáz, mer... Hosz csak idi! Gyerink [!] má fekünni! Csák né gāngoskogy [‘hireskedj, hangoskodj’] úgy. Tárdzsd elejbe ászt a tálát! Hogy az éjn istenēm rothásszom még. Hogy a kezi szárá szakágyyon el! Hogy a testi pérégjén lē!

*

Fent közölt anyagunknak a magyar igeragozásra vonatkozó tanulságait a következőkben foglalhatjuk össze.

1. A jelentő mód jelen idejében érdekes alakok: *ádol, abájgától, kéjrel* stb.: az ikes ragozás egyes második személyű -l ragja behatol az iktelen ragozásba, majdnem teljesen kiszorítva a szabályos -sz ragot. — *viszén, mégyén, vészén*: az egyes harmadik személy -n-jének megőrzése. — *észöünk, ádoünk*: a más nyelvjárásokbeli *észünk, adunk* formákkal szemben; ugyanígy a birtokos személyragozásban is: *házoünk, kezöünk*. — *észük, áduk*: más nyelvjárásokban *ésszük, adjuk*; a zádorfalvi nyelvjárásban azonban a tárgyas ragozás többes első személyében a -j-nek semmi nyoma.

2. A jelentő mód múlt idejében feltűnőek: *éttel, áttál*: a többi magyar *éttél, áttál* alakokkal szemben rövid hangzóval. — *étt, itt* ‘evett, ivott’: nem a -s-től. — *vettē* ‘vetette’: a -t végű igék nagy része közvetlenül a többeli -t-hez veszi fel a múlt idő -t-jét. — *éttöünk, áttöünk* stb.: mint a jelenben és a birtokos személyragozásban. Feltűnő azonban, hogy a lét-igénél viszont

a jelenben mutatkozó *vágyounk* alakkal szemben gyakoribb a *voutunk* alak *voutouunk* helyett.

3. A feltételes mód jelen idejében érdekesek az *énnéjl* ~ *ádnál*, *lënnéjl* ~ *vounál* párhuzamok, vagy a magashangúaknál hosszú (illetőleg e helyett kettőshangzó), mélyhangúaknál rövid a kapcsolóhang. — *këjrne* ~ *énnéjk*, *ádná* ~ *fäznéjk*: az ikes igék *-éjk* ragjával szemben az ikteleneknél *-a*, *-e* végződés áll. — *énnöük*, *këjrnöük* a tárgyias ragozás többes első személyében: sok nyelvjárásban ezt az alanyi ragozásból átütő *énnénk*-félék pótolják.

4. A felszólító jelen egyes 2. személye *värjäl*, *këjrijel*: végződésében a magánhangzó ugyanúgy rövid, mint a jelentő módú múlt megfelelő *värtäl*, *këjrtel* alakjában. A *värjäl*, *këjrijel* meg a *värj*, *këjrij* között határozott intenzitásbeli értékkülönbség van; pl. felszólítás: *márággjäl mëjg*, ellenben parancs: *márággj itt!* *värjéjk*, *këjsséjk* ~ *värjon*, *këjssen* ugyancsak intenzitásbeli különbséget hordoz: ... *el në szákkággjéjk* ~ *Hogy ä kezü szärü szákkággon el!* — *värjäd* és *värd* a tárgyias ragozásban ugyanezt az erősségbeli megkülönböztetést képviseli. DEME LÁSZLÓ.

KÜLÖNFÉLÉK.

† Horger Antal.

A Magyar Nyelv 1942-ben tudományos munkásságának ünnepi méltatásával köszöntötte az 1872. május 18-án született Horger Antalt élete hetvenedik évének betöltésekor. TOMPA JÓZSEF üdvözlő cikkéből (MNY. XXXVIII, 145—9) barátai és tisztelői mindnyájan örömmel láttuk, hogy az egyetemi oktatástól visszavonulva jó egészségben és lankadatlan munkakedvvel szenteli életét tovább is tudományos céljainak. Reméltük akkor, hogy még hosszú ideig fogja a magyar nyelvtudományt gyarapítani. De a hazánkon keresztülgázoló kegyetlen háború, a főváros pusztító ostroma s a háború utáni szenvedés, nélkülözés összetörte testi eréjét: tudományáért és nemzetéért hevülő szíve 1946. április 14-én megszünt dobogni. Sírjánál KNIEZSA ISTVÁN mondott a Magyar Nyelvtudományi Társaság nevében búcsúztatót.

Horger Antal egy év híján ötven esztendeig volt lelkes és nagy szorgalmú művelője a magyar nyelvészetnek. E hosszú idő alatt alaposan vizsgálta a magyar nyelvjárások kérdéseit, a székelység nyelvét a helyszínen végzett megfigyelései alapján, nagyobb tanulmányokban és kisebb cikkek sorában fejtegette a magyar történeti hangtan és alaktan számos kérdését, s igen sok szó- és névmagyarozattal gazdagította ismereteinket. Mindegyik tárgykörben igen jó összefoglaló kézikönyveket is köszönhetünk munkásságának. Az első nagyobb igényű általános nyelvészeti munkával is ő ajándékozta meg irodalmunkat.

Ennek a szép, termékeny és értékes tudományos pályának csak a legfőbb mozzanatait tudjuk itt röviden megrajzolni. Le kell mondanunk arról, hogy munkássága minden részletét számbavevő teljes méltatással áldozzunk az elhunyt kiváló tudós emlékének.

Első dolgozata 1897-ben jelent meg, és Ráskai Lea kódexei-nek nyelvjárási sajátságait vizsgálta (Nyr. 1897. XXVI.). Ez a tanulmánya belekapcsolódik nyelvészeinknek abba a munkájába, amely BALASSA JÓZSEF kezdeményezésére célul tűzte ki a könyvnyomtatás előtt írott kódexeinknek mint nyelvjárási emlékeknek a vizsgálatát és mai nyelvjárásainkkal való kapcsolatuk kiderítését. Horger látta az ilyen irányú kutatás akadályait, látta, hogy nemcsak a helyesírás ingadozása meg a szövegek másolt volta teszi kérdésessé a megoldást, hanem főképen az, hogy a nyelvjárások századok folyamán maguk is sok változáson mentek át, nem lehet tehát egy kódexet sem találni, mely valamely mai nyelvjárással teljesen egyeznék, ezért a kutatásnak meg kell elégednie a főbb és jellemzőbb sajátságok egyezésével. Éles megfigyelésre valló elemzéssel kiválasztja azokat a sajátságokat, amelyek a Ráskai Lea előtt levő eredeti szövegek sajátságai voltak, s megállapítja azokat, amelyek a másoló nyelvjárásából kerültek a reánk maradt kódexek nyelvébe. Eredménye megerősíti az irodalomtörténetnek azt a feltevését, hogy a buzgó kódexíró apáca a zempléni Ráska faluból származott. Ez a logikusan megalkotott és világosan megírt tanulmány tanári szakdolgozatnak készült, de egyúttal kiindulása lett Horger nyelvjárási tanulmányainak és egész tudományos munkásságának.

Nyelvjárási tanulmányokra kedvező alkalmat adott Horgernek az, hogy 1898-ban a brassói állami főreáliskola tanára lett. A székely nyelvjárások iránt egyébként is érdeklődést keltett benne BALASSA JÓZSEF és STEUER JÁNOS vitaközövé a székely nyelvjárások osztályozásáról (Nyr. 1893. XXII.). Maga mondja, hogy nem csekély mértékben ez a vitaközös volt az oka annak, hogy a székely nyelvjárások vizsgálatába belefogott (MNY. I. 447). Tanulmányozza az addigi irodalmat, megfigyeli székely tanítványai beszédét, de nem elégszik meg ennyivel, hanem éveken keresztül az iskolai szünidő egy részét a székely nyelvjárások helyszíni tanulmányozásával tölti. Másfél évtized alatt bejárja községről községre a székelyföld legnagyobb részét, csak egy egészen kis területet, a Nyárad és a Maros összefolyása táján 10—12 községet nem tudott személyesen megvizsgálni (MNYjár. 25, 2. jegyz.).

Első nyelvjárástanulmánya a nagyküüllőmegeyi Halmágy nyelvének ismertetése (NyK. 1901. XXXI.). Brassói tartózkodása első éveiben a hétfalusi csángó nyelvjárást vizsgálta, s már akkor elhatározta, hogy a Steuer Jánostól csángónak minősített halmágyi szigetet is felkeresi, hogy megbízható anyagot gyűjtsön a nyelvjárás megítéléséhez. Közben az Akadémia szótári bizottsága is felhívta figyelmét Halmágy nyelvére, mert az onnan beküldött szótári adatok között több addig ismeretlen és merőben új, meglepően érdekes szó találkozott. Az 1900. év nyarán és őszén tanulmányozta a halmágyiak nyelvét, feleletet keresve arra a kérdésre, hogy a több százados elszigeteltség után mi közös sajátsága van a halmágyi meg a többi székely nyelvjárásnak, s melyik székely nyelvjárással egyezik meg leginkább a halmágyi. Összehasonlító vizsgálata szerint a halmágyi leginkább a középsíki székely nyelvjárással mutat rokonságot. Későbbi

tanulmányai szerint Halmágy nyelve vegyülék-nyelvjárás (NyK. XXXIX. 290. jegyz.). A gazdag anyag alapján alapos készült-séggel megírt tanulmányt az Akadémia a Sámuel-díjjal tüntette ki. — Nyári tanulmányútjai eredményeként közli a „Nyelvjárási jegyzetek“ (Nyr. 1903. XXXII.) és „Székelyudvarhelytől Brassóig“ (Nyr. 1904. XXXIII.) című dolgozatait. Az előbbiben Szovátáról kiindulva Maros-Torda és Udvarhely, valamint Kisküküllő megye egy részének, az utóbbiban pedig a homoródvidéki és erdővidéki nyelvjárás jellemző sajátságait tárgyalja, s megállapítja az egyes sajátságok elért határait. Nem csupán egymás mellett élő nyelvi sajátságokat lát a vizsgált községek nyelvében, hanem keresi az összefüggést az egyes területek és sajátságok között, történeti szempontú megjegyzések, fejtegetések vegyülnek a leírásba, magyarázatul felhasználja a településtörténetet is. — Megemlíti Datkot, a csodálatos nyelvjárásszigetet. Ennek „nyelvész füle nem hallotta, lelke nem is sejtette nyelvjárási sajátságait“ egy külön tanulmányban ismertette (SZILASI-féle Nyelvészeti Tanulmányok 1905. I.). — Öt esztendő alatt Csik, Háromszék, Brassó és Udvarhely megyében végzett tanulmányai alapján megrajzolja és kíséző magyarázattal közzéteszi a keleti székelység nyelvjárási térképét (MNY. 1905. I.). Nem a legjellemzőbbnek tartott sajátságokat egyformán beszélő községek, járások területét egy-egy foltnak véve rajzolja meg a térképet, hanem az egyes hangtani és alaktani sajátságok határait tünteti fel. Véleménye szerint a magyar nyelvterületet bár csak megközelítő pontossággal sem lehet nyelvjárásokra felosztani, hanem csak az egyes nyelvjárási sajátságok elterjedését lehet megállapítani. — „Udvarhely vármegye székely nyelvjárásának hangtani sajátságai“ című nagy tanulmányában (NyK. 1909. XXXIX.) a maga megfigyelései, gyűjtései és az irodalom alapján összefoglaló képet ad az egész megye nyelvjárásának hangtanáról. Azokat a hangtani sajátságokat tárgyalja, amelyek a megye nyelvében törvényszerűek, de nem általános székely nyelvi jelenségek. Tisztázza a nyelvjárás hangállományát, meghatározza a köznyelvtől eltérő hangjait, azután pedig az ő-zésről, az á hangnak a megelőző *a*-ra gyakorolt hasonító hatásáról, a liquidák előtt álló magánhangzók megnyúlásáról és a *hójszú*-félékben mutatózó hangcseréről közöl egyenként is egy-egy kis tanulmányban számítható fejtegetést. A jelenségeket összehasonlítja a többi nyelvjárással, s megrajzolja külső és belső történetüket. Az egész székely nyelvterület átvizsgálása után meg akarta írni a székely nyelvjárások hangtörténetét. — A szakadati nyelvjárássziget ismertetésében (MNY. 1910. VI.) a szebennmegyei kisközségben századok óta elszigetelten, román környezetben élő csekély számú székelység nyelvét írja le egy fiatalon elhunyt tanárjelölt gyűjtése és a maga ellenőrző és kiegészítő megfigyelései alapján. A nyelvjárási alakoknak a köznyelvielkkel való szembeállítás helyett a történeti fejlődést igyekszik feltüntetni azzal, hogy a mai nyelvjárási alakot a közvetlenül megelőzővel hasonlítja össze, bár nagy nehézség az ilyen munkában, hogy még sem az általános magyar hangtörténet nincs rendszeresen kidolgozva, sem etimológiai szótárunk nincsen. — A brassómegyei hét csángó községben gyűjtött népi szövegeit

„Hétfalusi csángó népmesék“ címen a Kisfaludy Társaság adta ki 1908-ban. Horger minden mesét abban a formában közöl, ahogyan a mesélő elmondta. Így a kötet a nyelvésznek is megbízható, hiteles népnyelvi forrás.

A magyar nyelvészet más területein is figyelemre méltó munkásságot fejtett ki már ebben az időben. Mint az Akadémia szótári bizottságának gyűjtője a gyűjtéssel kapcsolatban több cikkben adatokat szolgáltatott Bessenyei, Dugonics és a XIX. század elején élt, egyébként ismeretlen Erdélyi János nyelvújításához. Ugyancsak Brassóban kezdi meg egyrészt a szótörténet, másrészt a történeti hang- és alaktan körébe vágó tanulmányait.

Brassóból 1910-ben Budapestre helyezik. Előbb az Andrásy-úti leánygimnáziumban tanít, majd hamarosan az Erzsébet Nőiskola polgári iskolai tanárképzőjében lesz a magyar nyelvészet tanára. A fővárosi tudományos körökkel való közvetlen érintkezés és új munkaköre fokozza munkakedvét, lendületét.

Különösen hangtörténeti tanulmányait igyekszik elmélyíteni. „Egy ismeretlen hangtörvény“ című értekezése (Nyr. 1910—1911. XXXIX—XL. és NyF. LXV.) a magánhangzókiesés következtében a XIII—XV. században bekövetkezett rövidülések feltételeit igyekszik a szótó belsejében megállapítani, s az eredményt hangtörvényként megfogalmazni. Ezt a „kétnyíltszótagos“ hangtörvényt alkalmazza aztán alaktani jelenségek magyarázatában is pl. a *kedd* szóról (Nyr. 1912. XLI.) meg a *rajt*-, *ról* és *red* fejlődéséről írott fejtegetéseiben (MNy. 1912. VIII.). — MELICH JÁNOSnak szláv jövevényszavainkról és GOMBOCZ ZOLTÁNNAK régi török jövevényszavainkról írt összefoglaló munkája alapján több alkalommal fejtegeti jövevényszavaink e két nevezetes rétegének magyar hangtörténeti tanulságait. Így: „A szláv szótagképző *r, l* megfelelései“ (Nyr. 1912. XLI.); „Szláv -o és magyar -a“ (NyK. 1912. XLII.); „*Borjú, gyapjú és csalán*“ (MNy. 1913. IX.); „Régi török jövevényszavaink hangtani tanulságai“ (MNy. 1914. X.).

A főiskolai tanítás a nyelvtudomány minden részének tanulmányozására ösztönözte. Érezte jó kézikönyvek szükségét. Általános nyelvészeti tanulmányainak gyümölcse „A nyelvtudomány alapelvei“ című munkája (Bp., 1914.). A szakkörök örömmel és elismeréssel fogadták ezt a hasznos kézikönyvet. Régen érzett hiányt pótol, hiszen megjelenése előtt az újabb nyelvtudományi elvekről csak GOMBOCZ ZOLTÁNNAK előbb PAUL, majd WUNDT művét ismertető tanulmányaiból meg RUBINYI MÓZESnek egészen rövidre fogott kis munkájából (Általános nyelvtudomány. Bp., 1907.) szerezhették magyar nyelven tudomást a főiskolai hallgató meg a szakember egyaránt. Bírálói megállapították, hogy a könyv olyan ember munkája, aki nemcsak a szakirodalmat ismeri, hanem gyakorlati kutatásai közben maga is igen sokat elmélkedett elvi kérdésekről. Az Akadémia a Marczibányi-jutalommal tüntette ki ezt az értékes művet.

Az első világháború idején katonai szolgálata miatt ő sem folytathatta tudományos munkásságát. A háború után az Akadémia 1919-ben tagjává választotta. Az Erzsébet Nőiskolában a polgári iskolai tanárképző igazgatója lett, majd 1922-ben a

Kolozsvárról Szegedre telepített Ferenc József Tudományegyetem bölcsészeti karán elnyerte a magyar nyelvészeti tanszéket. Mint egyetemi tanár még fokozottabban szentelhette idejét, erejét tudományos kutatásainak. Munkásságában ezután is mindig szem előtt tartotta a pedagógiai érdeket: összefoglaló munkákkal igyekezett az egyetemi oktatás/szükségeit kielégíteni és a magyar tudományos műveltséget gazdagítani.

„Magyar szavak története” című munkája (Bp., 1924.) alcíme szerint is közérdekű magyar szófejtések gyűjteménye. Első sorban hallgatóinak, a magyar nyelv leendő tanárainak szánta munkáját, hogy legyen olyan kézikönyvük, amelyből megismerhessék, és az iskolai tanításban értékesíthessék a fontosabb és érdekesebb magyar szófejtéseket. De gondolt a művelt közönségre is. Mint maga mondja, főcélja volt, hogy a tárgyalt szavak történetének megismerésével magyarabbá, nemzetibbé s így hazánkra nézve értékesebbé válják az olvasó műveltsége. Mintegy 500 cikkben tárgyalja az utolsó ötven esztendő szófejtéseinek javát, különös kedvvel fejtegetve azokat a szavakat, amelyeknek magyarázata hangtörténeti tanulságokat is nyújt.

Második kiadásban is közzétette 1926-ban „A nyelvtudomány alapelvei” című könyvét, mert az egyetemi oktatásban szükség volt rá. Időközben, 1922-ben megjelent GOMBOCZ ZOLTÁN „Nyelvtörténeti módszertana”. Horger nagy elismeréssel méltatta Gombocz művét (MNY. XVIII, 173); különösen kiemelte világos, logikus, mintaszerűen tömör stílusát, s valóságos klasszikus értékű kis remekműnek mondta a szavak jelentéséről szóló V. fejezetét. Gombocz nagyobb figyelemmel volt az általános nyelvészetben WUNDT után megjelent irodalomra. Horger legtöbb kérdésben továbbra is kitartott régebbi tanulmányaiból, különösen PAUL meg WUNDT tanításából és a maga megfigyeléseiből kialakult meggyőződése mellett. A nyelv társadalmi vonatkozásait nem értékelte eléggé, nem különböztette meg a nyelv és a beszéd fogalmát, az analógiás jelenségek egy részét HERBARTRA emlékeztető terminológiával a képzetmechanika tökéletlenségével magyarázta. Horgernek a tudnivalókat kissé bővebben fejtegető munkája és Gombocznak rövid, de mélyen járó módszertana szerencsésen kiegészítette egymást, egyaránt kielégítve egyenként is, de együtt még inkább, a kezdőnek és a szakembernek igényeit. Felfogásbeli eltéréseik összehasonlítása további tanulmányra serkenti a tudós hajlamú olvasót.

Ugyancsak az egyetemi oktatást szolgálja „Általános fonetika” című kézikönyve (Bp., 1929.). Már székelyföldi nyelvjáráskutatásait éles és gyakorlott megfigyeléssel, valamint alapos fonetikai ismeretekkel végezte; most az újabb fonetikai irodalom tanulmányozása meg a maga gondos megfigyelései alapján igen jó fonetikai kézikönyvvel gazdagította irodalmunkat. A könyv célja szerint a beszédhangok keletkezésének fizikai és lélektani feltételei mellett legrészletesebben tárgyalja az élettani feltételeket, a beszélő szervek működését, majd összefoglalóan a hangok osztályozását. Legnagyobb gonddal és legtöbb önálló megfigyeléssel dolgozta ki a beszédhangok kapcsolódásáról szóló fejezetet. Bár egyetemi kézikönyvnek készült, a szakember is nagyon jó hasznát veheti.

Egyetemi előadásaiban nem elégedett meg mások kutatásainak egyszerű közvetítésével, hanem igyekezett tanítását a maga önálló vizsgálataival élő tudománnyá alakítani. — Ilyen irányú munkájának eredménye „A magyar igeragozás története” című tanulmánya (Szeged, 1931.). A mű sorban vizsgálja először az alany, azután az alany és a tárgy, az idő és végül a mód jelölésére szolgáló egyes igealakok finnugor eredetét és külön magyar nyelvi történetét. Kísérletet tesz arra is, hogy az egész igeragozási rendszer fejlődését megrajzolja: nyolc egymást felváltó rendszert tételez fel, hármat a finnugor korra és ötöt a magyar nyelv külön életére. ZSIRAI MIKLÓS bírálata joggal mutat rá, hogy Horger nagyon is merész feltevással „éles rajzokat, tiszta színeket vél látni ott, ahol legfeljebb ha vonalrészletek és ködös foltok mutatkoznak” (MNY. XXVII, 201).

Népnyelvi kutatásainak koronája „A magyar nyelvjárások” című könyve (Bp., 1934.). A munka a huszas évek elején készült, de a mostoha kiadási viszonyok miatt csak 1934-ben jelenhetett meg. A bevezetésben a nyelvjárások és nyelvjárászigetek keletkezését magyarázza, a második részben a magyar nyelvjárássterületek földrajzi leírását nyújtja. Bár elméletben nem híve annak, hogy a nyelvterületet nyelvjárásokra osszuk, mégis gyakorlati szempontból szükségesnek tartja a földrajzi alapú felosztást. Megtartja a BALASSA JÓZSEF könyve (1891.) óta elfogadott nyolc nyelvjárássterületet; LAZICZIUS GYULA fonológiai alapú felosztását bővebb megokolás nélkül elfogadhatatlannak tartja. Az egyes területeket jellemző nyelvjárásai sajátosságokat azonban nem írja le. Valószínűleg az volt ennek az oka, hogy sok község nyelvét még hiányosan, megbízhatatlan adatokból vagy sehogy sem ismerjük. A harmadik részben a nyelvjárásai sajátosságok történeti ismertetését adja; különösen bő adatgyűjtéssel és gondos magyarázattal fejtegeti a népnyelv hangtani jelenségeit, de kiterjed a tárgyalás az alaktani és a mondattani sajátosságok történetére is.

Még egy összefoglaló munkát alkotott, amelyet maga is élete főművének tartott. Ez a „Rendszeres magyar hangtörténet”. Már a harmincas években elkészült, de kiadását szerzője nem érthette meg.

Összefoglaló művei mellett az utolsó húsz-huszonöt évben egymás után jelennek meg folyóiratunkban szebbnél szebb hangtörténeti értekezései a hiátus megszüntetéséről, az inetimologikus magánhangzók fejlődéséről, a mássalhangzók kieséséről, az inctimologikus *p* és *b* fejlődéséről, az egyszerejtésről, az *alszik*: *olt*-féle hangviszonyról, a páros mássalhangzóváltásokról. Általános fonetikai munkájának helyesbítésére írt cikkével megindítja az affrikáta-kérdés termékeny vitáját. — A Magyar Nyelvnek szinte minden füzetében olvashatók szótörténeti fejtegetései, ugyanúgy a Szegedi Füzetek, a Népünk és Nyelvünk, majd a Nép és Nyelv lapjain szintén gyakran találkozunk szómagyarázataival.

Horger Antal tudományos munkásságának indító oka a megismerésnek állandó, mindig többre törő vágya, a tudás útján megközelíthető igazságnak önzetlen szeretete. Székelyföldi tanulmányútjai sok fáradságáról mondja, hogy minden fáradsalmát

könnyen elviselhetővé tette az a remény, hogy sikerül gyarapítani a magyar nyelvről való ismereteinket (MNy. I, 446). Általános nyelvészeti kézikönyvében a nyelvtudomány szépségéről szólva tapasztalatai alapján vallja, hogy a nyelv százával és ezrével tárja a kutató elé az érdekesnél érdekesebb jelenségeket, és kifogyhatatlan gyönyörűséggel jutalmazza a jelenségek vizsgálóját. „A magyar szavak története” bevezetésében figyelmezteti a művelt olvasót, hogy a tudomány művelése, különösen pedig a magyar tudományok művelése a haza oltárán hozott legnagyobb áldozatot jelenti, mert igen-igen csekély kivétellel azonos az élet világi örömeiről és javairól való teljes lemondással. Önzetlen igazságszeretete annyira őszinte tulajdona volt lelkének, hogy bár önérzettel védte tanítását, felfogását, ha akár a maga, akár mások kutatásai meggyőzték tévedéséről, készségesen megváltoztatta a kérdésben előbb vallott felfogását. A tudományos erkölcs legelső parancsának tartotta „csak azt írni, amiről azt hisszük, hogy igaz, de azt aztán feltétlenül megírni, akár tetszik valakinek, akár nem” (MNy. XXXI, 112). Az igazság megismerésére irányuló állandó erős vágyából érthető, hogy mindig volt a vizsgálatai körébe eső területen kérdése, problémája; nem csupán a másoktól bogozott, de meg nem oldott csomókat, kérdéseket fejtegette. Megvolt benne a megismerésre törekvés mellett a tanítás, a közlés vágya, a mások segítésének ez a nemes indítója. Mindig törekedett arra, hogy a tudomány eredményei ne csupán a kiválasztott szakemberekhez szólnanak, hanem a művelt magyar közönség tudását is erősítsék, gazdagítsák. Mint tanár világos, logikus előadásával, mint tudományos író pedig élénk, élvezetes, bár kissé részletező stílusával terjesztette tudományát.

Horger Antalnak félszázadon keresztül fáradhatatlan lelkeséggel végzett kutató és tanító munkája, könyvei és értekezései szebbé, gazdagabbá tették a magyar tudományosságot. Minden munkájával önzetlenül szolgált a magyar nyelvtudományt, és hitt ennek a tudománynak nemzetet fenntartó erkölcsi erejében. Aldott legyen az emléke!

SÁGI ISTVÁN.

† Györke József.

Mielőtt a szörnyű világegés, századunk második világháborúja után újra munkához foghattunk volna, szomorú feladat várt a magyar nyelvtudomány összeverődött munkásaira: számba kellett vennünk, kik maradtak életben, s kik azok, akiknek befejeződött vagy éppen derékba tört földi pályájuk. Mikor az első számbavétel megtörtént, nehéz volt a szívünk, de azt hittük: a halál most már bizonyára hosszú időre megelégette az aratást, s akik megmaradtak, azok részt vehetnek a magyar nyelvtudomány új életre keltésének nagy munkájában. De tévedtünk... Bár a háború véget ért, az azt követő nyomor, szenvedés és nélkülözés tovább szedte és szedi az áldozatokat. Most fájdalmas megilletődéssel azt kell jelentenünk, hogy a magyar nyelvtudomány egyik legtöbb reményre jogosító fiatal művelője, a Magyar Nyelvtudományi Társaság választmányának egyik leglelkesebb

tagja, a Magyar Nyelv buzgó munkatársa, Györke József, életének negyvenedik évében eltávozott az élők sorából.

Györke József 1906. december 21-én született Cellödömölkön. Egyetemi tanulmányait a pécsi egyetem bölcsészeti karán végezte 1926-tól 1930-ig. Itt Zolnai Gyula volt a tanára. Tőle kapta az első ösztöndíjakat a nyelvtudomány művelésére. Érthető tehát, hogy eleinte minden érdeklődésével a mestere megjelölte irányba, a mondattan felé fordult. Miután 1930-ban megszerezte a bölcsészettudományi oklevelet, pályája szerencsésebben kezdődött, mint legtöbb kortársáé. Ugyanis már 1931-ben a tartui egyetem lektorává és az ottani Magyar Intézet titkárává, majd megbízott igazgatójává nevezték ki. E kinevezés által nemcsak az 1930-as években kortársaira nehezedő mindennapi kenyérgondoktól mentesült, hanem olyan állásba került, ahol bőségesen nyílt alkalma nyelvtudományi ismereteinek gyarapítására, tudományos látókörének kibővítésére és a gyűjtő megalkotó tudományos munkásság folytatására is. Györke a kínálkozó alkalmakat ki is használta, lankadatlan szorgalommal és mohó tudásvágygal, minek — mondhatnám — szinte nem volt nála határa. Miután az észti rokonnép köréből élettársat választott magának, ötévi lektori működés után Budapesten, az Országos Széchényi-Könyvtárban kapott szolgálati beosztást. Idehaza jó ideig osztozott kortársaival a kezdő tudományos tisztviselők küzdelmes sorsában, de később — úgy látszott — ezért is kárpótolja a sors, amennyiben 1945-ben mint főigazgató élére került a legnagyobb magyar könyvtárnak, az Országos Széchényi-Könyvtárnak. Új hivatalát a legnehezebb időben, nem sokkal Budapest ostroma után vette át. Rá várt a Könyvtár megrongált épületének helyreállíttatása, a hatalmas könyvanyag újra használhatóvá és hozzáférhetővé tételére irányuló nagy munka vezetése és mind az a sok gond és probléma, amelyekkel egy új történelmi korszak kezdetén, fönkretett hazánkban, minden felelősségérzettel rendelkező magyar tisztviselőnek és hivatalfőnöknek nehéz küzdelmet kellett vívnia. Györke fáradhatatlan volt új munkakörének ellátásában, de nem tudott mellette lemondani a szenvedélyévé vált tudományos munkáról sem. A Budapest ostroma alatt kiállott szenvedések és a háború utáni nélkülözés következtében legyengült szervezete azonban nem bírta el a mértéken felüli megerőltetést. A szüntelen lázas munka közepette végül is a halál parancsolt pihenést az életben pihenni nem tudó és nem akaró embernek: Györke József 1946. szeptember 11-én meghalt, és magával vitte a sírba tudományos eszméinek gazdag tárházát, megvalósulóban levő terveinek egész sorát.

Györke (Georgovits) József tudományos munkásságát „Vogul jelzős szerkezetek” című doktori értekezésével 1930-ban kezdte meg. Ebben a vogul szövegkiadásokból gyűjtött bőséges példanyagán mutatta be a jelzős szerkezetek különféle fajait, különös tekintettel a jelöletlen birtokviszonyra. A birtokviszony kifejezésének ez a legegyszerűbb, ősi formája tovább is foglalkoztatta, s következő dolgozatát (Tunnuseta omandussuhtest uráli keelis: Eesti Keel 1932.) e kérdés részletesebb megvilágításának szentelte. Kutatásait most már valamennyi uráli nyelvre kiterjesztve, hasonló eredményre jutott, mint WINKLER HENRIK „Japaner und

Altaier“ című művében: a jelöletlen birtokviszony alapja a birtokos jelző és a birtok szórendjében, mégpedig az egyenes szórendben keresendő.

Györke tartui éveinek legnagyobb szabású terméke s egyben egész munkásságának legnagyobb igényű alkotása: „Die Wortbildungslehre des Uralischen. Primäre Bildungssuffixe“ 1935. (Tartu). Szükségtelen elhallgatnunk, hogy e tanulmányának vannak hibái is. Ezek forrása jobbára az a fiatalos hév és sietség, amellyel az alig huszonkilenc éves szerző dolgozott. Egy évtized alatt párját ritkító kitartással végighajszolta magát valamennyi uráli nyelv fontosabb forrásanyagán, gyűjtve a megfigyeléseket és az adatokat; ahhoz azonban már nem volt türelme, hogy a kényes tárgy részleteinek kidolgozására elegendő időt fordítson. Mindamellett Györke e munkája több szempontból jelentős. Miután SZINNYEI JÓZSEF Magyar Nyelvhasonlítása 1927 után nem jelent meg több kiadásban, összefoglaló jellegű szóképzéstanként a hazai nyelvészeti irodalomban hézagpótlónak mondhatjuk. Növeli e könyv értékét az egyes fejezetekhez csatlakozó gazdag könyvészeti irodalom, még inkább pedig az a tény, hogy a képzők elterjedtségének vizsgálata közben különös tekintettel volt a szerző a szamojéd nyelvekre, s számos elsődleges finnugor képző megfelelőjét kimutatta a szamojédből is.

Főművén kívül még több kisebb cikkében is foglalkozik képző problémákkal: „Sugemeid -ng (-ngu) deverbalse ja denominaalse nominaaltuletuslõpu ajaloo juurde“ (Eesti Keel: 1934.); „Ein denominales Nominalsuffix im Uralischen“ (UngJb. XV.); „A magyar -t kicsinyítő képző uráli megfelelői“ (MNy. XXXIII, 244–6) és „A -gy névszóképző“ (MNy. XXXVI, 34–41). — „Das Verbum *lë- im Ostseefinnischen“ című dolgozatában a finnugor *lë-* igető kiegészülési alakjait mutatja be. Gazdag példatára a balti-finn nyelvek alapos ismeretére vall, s a forrásanyag gondos feldolgozásáról tesz tanúságot.

„Uráli szóegyezések“ címen megjelent közleményei (MNy. XXXVII, 303–6, XL, 13–9) ismét első sorban a szamojéd nyelvek kutatásába való elmélyülésének a bizonyosságai. Mind a szófejtések, mind Györke egyéb dolgozatai azt mutatják, hogy szerzőjük legalább is 1940 óta a nálunk HALÁSZ IGNÁC óta meglehetősen elhanyagolt szamojéd nyelveket tekintette első számú kutatási területének. Akár a feltett magyar -u, -ü praeteritumképző problémáit boncolgatja (NyK. LI.), akár az igeidő mivoltának nagy kérdését kívánja tisztázni (Melich-Emlékkönyv), bizonyító anyagát főleg a szamojéd nyelvekből veszi. „Adalék a szamojéd igeidőalakok kérdéséhez“ (NyK. LI.) címen pedig már sajátosan szamojéd problémákat fejteget.

Miután Györke a szamojéd nyelvek megismerése után az uráli nyelvek legtöbbjében kellő jártasságra tett, szertes, széleskörű tájékozottsága végül is az általános nyelvtudomány problémáira terelte figyelmét. Ebből az érdeklődéséből született meg második legterjedelmesebb értekezése s egyben legértettebb nagyobbszerű munkája: „Tő, képző, rag. Szó- vagy jelrésztan.“ Főeredménye az, hogy a töveket, a képzőket és a ragokat nem szabad a nyelvtudomány különféle résztanulmányaiban külön-külön tár-

gyalunk, hanem vizsgálatukat egy stúdiumba kell egyesítenünk. Erre — Györke szerint — egy új tanulmány hivatott, melyet szó- vagy jelrész tannak nevez.

Miután korábbi tudományos érdemeinek elismeréseképpen a Pázmány Péter Tudományegyetem bölcsészeti kara 1942-ben magántanárává fogadta, utóbb említett dolgozatai meghozták Györkének a magyar tudományos világ egyik legnagyobb kitüntetését is: a Magyar Tudományos Akadémia 1945-ben levelező tagjává választotta.

Utolsó éveiben Györke több nagyszabású tervet szövögetett: szamojéd szótárt akart szerkeszteni, s meg akarta írni az általános nyelvtudomány történetét. Különösen sokat vártunk tőle a szamojéd nyelvek kutatása terén. Egyrészt magántanári működése kapcsán — fiatal kutatók nevelése útján, másrészt tanulmányaival új távlatokat nyithatott volna meg összehasonlító nyelvtudományunk számára. Látva az utóbbi évtized folyamán megjelent dolgozataiból egyfelől azt, hogy a részletmunka megkívánta pontosság iránt érzéke egyre jobban fejlődött, másfelől viszont látóköre egyre tágult, kétszeresen sajnálhatjuk, hogy terveit nem tudta megvalósítani.

De volt Györkének még egy elgondolása, mely szoros kapcsolatban állott a hazai nyelvtudomány jövőjével és annak alakulására rendkívüli hatással lehetett volna. Ez az elgondolása részint saját tapasztalataiból, részint pedig kortársai sorsának figyelemmel kísérése útján született meg. Közvetlen forrása az a belátás volt, hogy a magyar nyelvtudomány fiatal művelőinek nem elég csupán ismereteket adnunk, hanem gondoskodni kell arról is, hogy tanulmányaik befejeztével m o d j u k legyen a tudomány ápolására, azaz olyan megélhetési lehetőséghez kell őket juttatnunk, amelynek birtokában tudományos munkát kifejezni képesek lehetnek. Ezért elgondolása az volt, hogy a vezetése alatt levő intézményben a jövőben tervszerűen helyet biztosít az egyes szaktudományok fiatal művelőinek s köztük nem utolsó sorban a nyelvtudomány munkásainak is. Ha tervét valóra tudta volna váltani, remélhettük volna, hogy a jövőben fiatal nyelvészeink nem kallódnak el első dolgozatuk megírása után az élet útvesztőiben, hanem — mint Finnországban — idővel jól szervezett nyelvészgárda alakult volna belőlük.

Györke Józsefben a magyar nyelvtudomány nem egyszerű munkását, hanem valóságos rajongóját veszítette el. Sírjánál a Magyar Nyelvtudományi Társaság nevében ZSIRAI MIKLÓS elnök búcsúzott el tőle, rámutatva arra a veszteségre, mely Györke József halálával a magyar nyelvtudományt érte, s kifejezve azt az őszinte fájdalmat, mely korai távozása miatt az egybegyűltek szívét eltöltötte.

LAKÓ GYÖRGY.

A SZERKESZTÉSÉRT ÉS KIADÁSÉRT FELELŐS: PAIS DEZSŐ.

MAGYAR NYELV

KÖZÉRDEKŰ FOLYÓIRAT

XLIII. ÉVF.

1947. JÚNIUS

2. SZÁM

A történeti nyelvjáráskutatás.*

Tisztelt Társaság!

Aligha vonható kétségbe az a tétel, hogy a régi magyar nyelvben — az ősmagyarban és az ómagyarban — voltak nyelvjárások. Ezt vallotta Révaytól kezdve (ElabGr. I, 810) Hunfalvyt át (Magyarország Ethnographiája 385) a kiváló magyar nyelvészek zöme, s a nyelvtudomány mai művelői ebben talán kivétel nélkül egy véleményen vannak. De ha egyrészt tudjuk, hogy nagyobb területen élő nyelv táji színeződések nélkül elképzelhetetlen, másrészt meg a nyelvtörténeti kutatás számos olyan jelenséget tett ismertté, melynek legvalószínűbb magyarázata nyelvjárási eredetre utal, a részletek tekintetében minden csupa homály és bizonytalanság. Pedig ahogyan ma látjuk a nyelvek fejlődésének vonalát, minden nyelvtörténet, legalább is több szakaszában, a nyelvjárások történetén alapul. Minden nyelvi változás szűkebb téren indul meg, zsírfoltszerűen terjed, ellentétes jelenségekbe ütközve velük megharcol, s e küzdelem eredménye az a tüneményes tarkaság, mely már középkori nyelvemlékeink jellegzetes vonása. Ha tehát nyelvünk történetét szilárdabb alapokra akarjuk építeni, ha közelebb akarunk férkőzni az elmúlt valósághoz, nem térhetünk immár ki régi, ősmagyar és ómagyar nyelvjárásaink kérdésének vizsgálata elől. A nehézségek, melyekkel ily módon szembe kell néznünk, igen nagyok.

A régi nyelvjárásainkhoz fűződő problémák, mint általában véve minden történeti nyelvjáráskutatásban, főleg három kérdés köré csoportosulnak. Az első az, hogy mik azok a jelenségek — hangtaniak, szóragozás- és szóképzéstaniak vagy akár a mondatban körébe vágók —, amelyek a nyelv történetének egy-egy meghatározható szakaszában nyelvjárási jellegűeknek mutatkoznak, érte ezen, hogy a nyelvterület egy bizonyos részén már általánosak vagy túlnyomóak, ezen kívül pedig ismeretlenek vagy mennyiségileg még jelentéktelenek. A második az időrendi kérdés: mikor indulnak meg ezek a változások, és meddig őrzik meg hatóerejüket. S végül a harmadik, a leg súlyosabb kérdés, hogy ezeket a jelenségeket keletkezésük szakaszában, majd a nyelvtörténet során megfigyelhető eltérébelye-

* Elnöki megnyitó előadás a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1947. február 4-én tartott közgyűlésén.

sedésükben vagy visszahúzódásukban milyen területhez, illetőleg a magyar nyelvközösség milyen részéhez lehet kapcsolni. Ha megállapítjuk a fontosabb jelenségeket a rájuk vonatkozó időrendi adatokkal együtt, és ezeket a jelenségeket kibontakozásuktól elenyészésükig, összevegyülésükig, vagy esetleg, — ha mind máig megőrizték nyelvjárási jellegüket, — napjainkig több-kevesebb pontossággal el tudjuk határolni területileg, nemcsak mostani nyelvjárásaink kialakulását vázolhatjuk meg lényegesebb vonásaiban, de általában nyelvünk történetére igen fontos, alapvető részletek birtokába juthatunk.

A problémák e három csomópontja azonos ugyan, mint említettem, bármely nyelv dialektusainak kutatásában, az az út azonban, melyen a kutatónak járnia kell, nyelvenként különböző lehet. Más nyelvtörténeti adottságok más módszert követelnek. A francia nyelvjárástörténetben pl. egyszerűen következetes ascendens módszerrel, fokról-fokra nyomon követve a jelenségeknek területhez kötött előzményeit, súlyosabb zökkenők nélkül szinte az Euláliáig és a valenciennes-i töredékig (IX. század), vagy akár esetleg a strassburgi esküig (842.) föl lehet hatolni. Nehéz problémák pesze ott is vannak, de más természetűek, mint nálunk, ahol maga a kiinduló pont, a finnugor alapnyelv megoldatlan és talán megoldhatatlan kérdések tömegét veti föl, a nyelvtörténetnek egy igen hosszú szakaszáról, az ősmagyar korról úgyszólván semmi, legalább is közvetlen adatunk nincsen, az ómagyar korban viszont nyelvmelkéink száma csekély, s ezek történelmi szempontból kellően föl sem derített okokból különös módon a nyelvjárási jelenségeknek máris nagyfokú keveredésére mutatnak. Az ascendens kutatási módot a magyar nyelvjárások történetében is sikerrel lehetne alkalmazni, de csak e történet újabb szakaszában, a kódexek korától napjainkig terjedő időben. Maga a történelmi nyelvjáráskutatás azonban mindenütt az elhanyagoltabb területek közé tartozik. Ezt talán a hozzáfűződő nehézségek magyarázzák, melyek mindenütt jelentékenyek.

Ami az első kérdést illeti, eddig is több nyelvi, főképen hangtörténeti jelenséggel kapcsolatban vetette föl a kutatás a nyelvjárási eredet gondolatát. Csak egy-két közismert példára hivatkozom. SZINNYEI (LAZICZIUS, Bev. a fonológiába 87) a finnugor velaris szókezdő *k-nak az általános *h*- helyett szórványosan felbukkanó magyar *k*- változatával kapcsolatban (pl. *kajla*, *kíván*, népn. *kum* stb.) folyamodott a nyelvjáráskeveredés lehetőségéhez. Azóta ez a kérdés tüzetesebb megbeszélésben részesült TOIVONEN (FUF. XXII, 134) és LAZICZIUS (i. h.; MNy. XXXIV, 26; AECO. III, 325) részéről. LAZICZIUS egyrészt igazolja TOIVONEN merev dogmatizmusával szemben a kettős fejlődést, másrészt határozottan a nyelvjárási eredet mellé sorakoztat föl figyelemre méltó érveket. GOMBOCZ a finnugor *s- kettős magyar: *sz*- és *s*- megfelelését (pl. *sün*,

sül ~ szül, szől stb., sövény ~ szó stb. stb.) magyarázza elágazó nyelvjárási fejlődésből (MNY. XX, 62). — Az ősi nyelvjárási fejlődések megállapítása terén, bár itt történt talán eddig a legtöbb, még mindig szintén sok a teendő. E vonásokat az ebből a szempontból lefolytatott tüzetes vizsgálat nyilván szaporítani fogja. Hiszen elvileg minden olyan esetben, amikor egy finnugor hangnak kiderítetlen okból kettős vagy hármas magyar megfelelése van, felbukkanhat az a gondolat, hogy a hang történetének szétágazása nyelvjárási különfejlődésnek köszönhető. Így, hogy csak egy példát említsek, a finnugor szókezdő *p-nek és *t-nek a magyarban szórványosan mutatkozó zöngésüléssel kapcsolatban (pl. *bal*, *bonyolódik*, *bőr* stb. vagy *dug*, *darú*, *dorgál* stb.) szintén fölmerülhet a nyelvjárási eredet kérdése. Hogy ez a zöngésülés régi, azt valószínűvé teszi a *p- > *b*- fejlődés, melynek az általános *p- > *f*-fejlődést meg kellett előznie, valamint a második személyű személyrag -*d* alakja, mely csak akkor fejlődhetett, mikor a névmás még nem tapadt a megelőző szóhoz. Ha ez azonban így van, jelentősen nyomul előtérbe az a gondolat, hogy e jelenség összefügg a permi nyelvekben közismert zöngésüléssel, s így még az ugor-permi kapcsolat idejébe tehető. Ez esetben, segítségül véve a többi lényeges permi-magyar egyezéseket (vö. MNY. XXXIX, 287), talán kikerekednék egy olyan magyar-ugor nyelvjárás képe, mely a finnugor együttélés utolsó vagy az ugor különválás legkezdeti szakaszában az ugarság leendő magyar ágának legnyugatibb karéjába volna helyezhető. Természetesen mindez tüzetes vizsgálatot követel, hiszen a permi-magyar összefüggéssel szemben komoly ellenvetés is hangzott el (BEKE: Nyr. XLV, 106). Ebben a kérdésben mindenesetre a finnugor nyelvészetet illeti a szó. Ehhez hasonló problémák nagy számban vannak. Eddig csak hangtani jelenségeket próbáltak nyelvjárási eredettel magyarázni, de nem lehetetlen, hogy igeragozásunk fejlődésében, alakvegyüléseiben nagy szerepük volt a történelem előtti idők nyelvjárásainak.

Könnyen meglehet, hogy egyes esetekben a legkörültekintőbb vizsgálat sem tudja eldönteni, vajjon egy-egy ilyen jelenség régi nyelvjárási megoszlással magyarázandó-e vagy máskép. Hiszen valahányszor az általános hangfejlődés nagyszámú adalékával szemben néhány szórványos esetben az eredeti hang őrződik meg, mint pl. éppen az említett finnugor velaris *k-nak magyar *k*- megfelelés-változatában, aligha dönthető el, vajjon valóban nyelvjárási elkülönülésről van-e szó és nem egyszerűen regresszióról, visszaüetről. Ha igen régi időkben lefolyt változások esetén ilyen kétségek fennmaradnak is, az alapos vizsgálat kétségtelenül sokszor megállapítja majd egyes jelenségek nyelvjárási eredetét, főleg olyankor, amikor már nyelvtörténeli adataink vallomását is felhasználhatjuk.

Az eddig példaként felhoztam jelenségek és a hozzájuk hasonlók nyilvánvalóan mind az ősmagyar korba tartoznak. Kezdetüket a legtöbb esetben vajmi nehéz meghatározni. LAZICZIUS (i. h.) a $*k > *χ \sim k$ fejlődést az ugor-korba teszi, de érvei alkalmasint nem győztek meg mindenkit. Ha egyes változásokról, mint pl. a zöngésüléstről vagy a denasaliatióról beigazolódik, hogy a permi nyelvek hasonló változásaival összefüggnek, keletkezésük még korábbi szakaszba tartozik. Ahhoz azonban alig fér kétség, hogy e folyamatok régen lezáródtak abban a korban, amikor a nyelv első felhasználható szórványai megjelennek. Azok a nyelvjárások, melyekre a jelenségek valamikor jellegzetesek lehettek, a magyarságnak mai hazájában való megjelenésekor már nem álltak fenn, elkeveredtek volt a többivel, s e vonásoknak már a honfoglalás táján nyelvjárási jellegük nem volt. Harmadik kérdésünket, azt, hogy a magyarság mely részének a nyelvére voltak jellegzetesek, rájuk vonatkozólag föl sem tehetjük.

Vannak azonban olyan jelenségek, melyek a honfoglalás korában és az azt közvetlenül követő időkben még nemcsak elevenek voltak, de nyelvjárási jellegüket nagyrészt felismerhetően megőrizték. Ilyen első sorban a magánhangzók labialisatiója, s ennek legjobban feltárt változata, az $ü$ -zés (MELICH: MNy. XXI, 52), melynek későbbi foka az $ö$ -zés — legalább megközelítően teljes megvalósulásában — ma is nyelvjárási jelenség. Ilyen valószínűleg a nyíltabbá válás s a többi között ennek legrégebbinek látszó és legvilágosabban követhető esete, az $i > ē$ változás (MELICH i. h.), majd ennek egyik következménye, a nyúlás folytán előálló $i \sim é$ megfelelés, mely ma is nyelvjárási elkülönülés jellegzetes kritériuma. Ilyen a szóvégi $γ$ -nek kettős, $-u$, $-ü$ és $-i$ -vé való fejlődése, az i -s kettőshangzók kettős, $i \sim é$ elágazódása, mely úgy látszik, legalább a mai nyelvben általában egybevág a nyúlás folytán keletkező $i \sim é$ megfelelés földrajzi elterjedésével. Ezekkel a jelenségekkel, valamint az ó-magyar kor folyamán felbukkanó egyebekkel kapcsolatban jut nagy fontosságra a második kérdés, a mikor?, de főleg a harmadik, a hol?

Az időrend szempontjából a kutatás módszere az ismert. Ezt a jelenségekre eddig is alkalmazták, függetlenül attól, hogy nyelvjárási jellegűeknek tartották-e őket vagy sem. Egyrészt az adatokból következtetünk a változás megindulásának a korára, pl. a nyíltabbá válás idejére Konstantinos ἀρελ (< tör. *artil*) vagy λεβεδίαις (vö. λιούντικας) adataiból (LOSONCZI: Szent István-Emlék II, 593). Másrészt összevetések, megfontolások alapján próbáljuk meg megközelíteni a valóságot; pl. abból a körülményből, hogy a török $ö$, $ü$ -nek a magyarban az esetek túlnyomó részében labialis hang felel meg, s hogy általában a labialis palatalis magánhangzók százalékos aránya honfoglalás előtti török jövevényszavainkban lényegesen nagyobb,

mint a finnugor eredetűekben, arra következtethetünk, hogy e szavak átvételének legfontosabb szakaszában a magyarnak volt már *ü-ző* nyelvjárása (másként GOMBOCZ: MNy. XVI, 115 és ÖM. II, 72), s hogy a magyar nyelv sok esetben ezen a nyelvjáráson át kölcsönözhetette török szavait.

Bonyolultabb az a kérdés, hogy a keletkező nyelvjárási jelenség a magyar nyelvterület melyik részén volt honos, vagy más fogalmazásban, hogy a magyarság melyik részének nyelvébe tartozott mint jellegzetes vonás. Az eddigi kutatás néha, legalább részben, helyesen látta meg a követendő eljárást; pl. ERDÉLYI LAJOS, ki legtöbbet foglalkozott régebbi nyelvemlékeink nyelvjárásával, a történelmi nyelvjáráskutatás kérdésével kapcsolatban kifogástalan elveket is hangoztat, más, erősen vitathatókkal elegyesen (NyF. LXXI, 13 kk.; MNyT. II, 98; helyes megállapításokra jut LOSONCZI is: Nyr. XLV, 397). A gyakorlatban valóban követett módszer azonban semmiképpen sem állja meg helyét. Ez ugyanis rendszerint abban áll, hogy egy-egy nyelvemlékünknek kiemelik néhány vonását (gyakran már e kiválogatásban is valamely mai nyelvjárásunkra kacsintva), azután megállapítják, mely mai nyelvjárásunkban lelhetők fel hozzávetőleg ugyanezek a jelenségek, s ezek alapján megjelölik a nyelvemlék keletkezési helyét. Vagy, mint ERDÉLYI mondja, egyes esetekben a leőhelyről (!) következtetnek a nyelvjárásra (mint ez pl. a Jókai-kódexszel kapcsolatban történt), másokban a nyelvjárásról a keletkezés helyére (i. h.). Ez az eljárás a történeti nyelvjáráskutatás szempontjából elfogadhatatlan, mert szembezőkően hibás, annál hibásabb, minél régieb nyelvemlékre alkalmazzák. Az első esetben meglepő a leőhelyről levont messzemenő következtetés, de azt még valahogy meg tudnók érteni, hogy, ha egy nyelvemlék nyelvjárása és a leőhelyén ma használatos nyelvjárás között lényeges rokon vonások vannak, ebből, jobb híján, valaki arra következtet, hogy talán a mai nyelvjárás ugyanazon vidék régie nyelvjárásának közvetlen folytatása, természetesen, amennyiben van némi alap annak a feltevésére, hogy a nyelvemlék keletkezési helye és leőhelye azonos, mert ilyen alap nélkül az egész következtetés összeomlik. Főltétlenül vissza kell azonban utasítanunk olyan eljárást, mely egy ómagyar-kori nyelvemlék keletkező helyét valamely mai nyelvjárás néhány jelensége alapján akarja meghatározni. Ez az elv veszedelmes, mert ha néha a segítségével elért eredmény megközelítené is az igazságot, még többször tévedésre vezet (elég rámutatni az ilyen belső bizonyítékok útján elért egymásnak ellentmondó eredményekre pl. a HB.-del kapcsolatban), de főleg, mert elkődősíti, elleplezi a tulajdonképeni problémát azzal, hogy mint szilárd alapot teszi föl mindazt, ami voltaképen bizonyítandó. Ez az eljárás főltetzi ugyanis, hogy a korai magyar középkortól mind máig egy-egy terület nyelvjárására ugyanazok a jelenségek (legfőljebb más fejlődési fokon)

jellemzők, és hogy minden mai nyelvjárás nagyjában ugyanazon határok között él ma, mint az Árpádok korában. Ez, főleg ilyen mereven megfogalmazva, már eleve valószínűtlen. Középkori adataink hangtani tarkasága világosan utal a jelenségek harcára, vagy, ha úgy tetszik, a nyelvjárások állandó keveredésére. Tudjuk azonfelül, milyen hatalmas népmozgalmak zilálták meg a magyarságot letelepülése után is történelme során. Nem beszélve a kirajzásokról, határvidéki és egyéb telepítések-ről, besenyők, kunok beköltözéséről és sok más, a felszínen szétterülő történelmi események tükre alatt feljegyzetlenül maradt s így ellenőrizhetetlen más hasonló folyamatokról, elég, ha a tatárjárás és a török hódítás megrázó következményeire gondolunk. Egyetlen nyelvjárásunkról sem biztos eleve, minden bizonyítás nélkül, hogy háborítlan folytatója a honfoglaló magyarság ugyanazon területen letelepült része nyelvjárásának, az egyes nyelvjárási jelenségek áramlása meg éppen rendkívül kuszálttá teszi a helyzetet. Tudjuk pl., hogy a XVI. század elején az ő-zés egybek közt Pest megye nagy részében összefüggő területen honos volt (BALASSA: Ethn. IX, 282; HORGES, A magyar nyelvjárások 16), sőt a XVI. század második felében Debrecenben is általános volt, hogy a többi ő-ző területtel összefüggően-e vagy attól függetlenül, esetleg az ő-ző területekről odamenekültek nagy száma folytán, átmenetileg, az homályos (ZOLTAI: Nyr. XXXV, 123), — ma pedig kiterjedése egészen más. Axiómának, sarkalatos tételnek tehát egyáltalában nem tekinthető a nyelvjárások területének és jellegzetes vonásainak folytonossága a honfoglalástól napjainkig. Lehet, sőt valószínű, hogy egyes esetekben egyes nyelvjárási jellegzetességek régi és mai földrajzi elhelyezkedése között szoros kapcsolat van, ezt azonban először igazolni kell (vö.: LOSONCZI: Nyr. XLVI, 43; MOÓR E., A honfoglaló magyarság megtelepülése és a székelyek eredete 12).

Mi hát a követendő eljárás? Kétségtelenül magukból a nyelvemlékekből kell kiindulnunk, s megállapítanunk a nyelvemlék korában, a nyelvemlék keletkezési helyén, szerzőjének ajkán virágzó nyelvjárás kimutatható vonásait. Vétenénk a méltányosság ellen, ha nem említünk meg, hogy ilyesfélére is történt már kísérlet, elvek hangoztatása nélkül. Mint annyi új út első gyakorlati kipróbálása, ez is MELICH JÁNOS nevéhez fűződik. Az ő megfigyelése szerint a nyelvterület északkeleti, keleti és erdélyi részében víznevekben sűrűn találjuk a folyónak jó elnevezését, míg másutt e szó nincs kimutatva, továbbá, hogy körülbelül a jó területén ma, ha nem is megszakítatlan folytonosságban, a *-nott*, *-ni*, *-nól* ragsor változatai élnek a többi területek és a köznyelv *-nál*, *-hoz*, *-tól* ragjaival szemben. Bár az előbbieket a régiségből nem tudjuk kimutatni, ősi voltak kétségtelen, viszont az ország többi részén e ragok ismeretlenek. Ebből arra következtet, hogy a régi magyarban valószínűleg két nagy

nyelvjárás volt, mely e jelenségek határain megvont képzeletbeli vonal két oldalán terült el (MNy. XXI, 53). Ám, ha az elv helyes is, a következtetés aligha fogadható el; két ilyen sovány jelenség megoszlásából a magyar nyelv két uralkodó, egymástól lényegesen különböző nyelvjárására következtetni nem lehet. Igaz, hogy e két jelenséghez MELICH hozzákapcsolja, egymással szembeállítva az *ő*-zés és az *ē*-zés jelenségét is, sőt a fentebb említett *s*-*sz*-megfelelést, mely a magyar középkorban már alig lehetett területileg elkülönült valóság. Ezek földrajzi elhelyezkedésére azonban már nem hoz bizonyítékot. Gondolatmenete, ahogy azt a sorok közül vélem kihámozni, körülbelül a következő: ha volt több (valószínűleg két nagy) nyelvjárás az országban, akkor oly nyilvánvalóan nyelvjárási tényeknek, mint az *ő*-zés meg az *ē*-zés, az *s*-ezés meg az *sz*-ezés, szintén e nyelvjárási határokhoz kell igazodniuk. Kétségtelen, hogy e jelenségeknek bizonyítékok nélkül feltett területi összefüggése egyáltalában nem meggyőző, ha viszont ezt elejtjük, az *ő*-zés *ē*-zés régi területi megoszlásáról homályban maradunk.

Azonfelül, azt hiszem, bárminő ilyen szintézisnek, mely az ómagyar nyelvet többé-kevésbé biztos kézzel megvont nyelvjárási határok hálójába akarja befoglalni, még egyáltalában nem jött el az ideje. A kitűzendő célok még most sokkal szerényebbek, s a követendő eljárást azokhoz is kell szabni. Nem is általában a nyelvemlékek összesége alapján kell, legalább is ma még, következtetni, ez még meglehetősen távoli feladat; valamennyi nyelvtörténeti forrásunk egyidejű vallatóra fogása a szükséges előmunkálatok nélkül egy ember erejét meghaladja. Előbb az egyes nyelvemlékek körül egyenként kell rendet teremteni.

Már másutt kifejtettem (MNy. XL, 313), mennyire szükségesnek tartom, hogy minden egyes fontosabb nyelvemlékünk monográfia-szerű feldolgozásban részesüljön. Csak ilyen tervszerű eljárásnak a segítségével várhat az egész magyar nyelvtörténet oly bőséges új anyagot, melynek birtokában eddigi eredményeit felülvizsgálhatja, s a megoldatlan vagy csak szükségmegoldással tengődő kérdésekre feleletet kereshet. A történeti nyelvjáráskutatás szempontjából is ez az első feladat. A fontosabb összefüggő szövegekhez vagy szórvány-forrásokhoz fűződő monográfiáknak ugyanis gondosan össze kell gyűjteniük a kérdéses emlék történeti hangtani és, ha az emlék ilyenre módot ad, szóragozás- és szóképzéstani, valamint mondattani sajátosságait. Ha ez megtörtént, meg kell kísérelnünk e nyelvi adatoknak helyhez rögzítését, erre azonban nem szabad magából a nyelvemlékből kihámozott nyelvi jelenségekből következtetni. Hiszen előbb éppen azt akarjuk megállapítani, hogy a nyelvemlék korában a benne feltáruló nyelvi vonások mely területre jellemzők. Ismeretlenből ismeretlenre következtetni nem

szabad. Tehát a nyelvi tanulságokat (az ú. n. „belső bizonyítékokat“) figyelmen kívül hagyva, más, külső, történelmi vagy egyéb kritériumok alapján kell próbálni meghatározni, akárcsak megközelítően, a nyelvi adatok keletkezési helyét, szerzőjük származását. Ha ez sikerül, máris fontos fogódzó-pontot szerezünk a magyar nyelvterület egy részén, esetleg csak egy pontján egy bizonyos időben észlelhető nyelvi jelenségekhez. A nyelvemlékek egész sorának ilyen vallomásai azután egymást kiegészítve, pótolva, helyesbítve lassanként a nyelvterület egy jelentős részét fogják oly hálózattal belepni, melynek hézagait talán nyaktörő feltevések nélkül lehet majd kitölteni.

E feladat kétségtelenül fáradságos, és gyors sikert nem ígér. A káosz csak lassan fog tisztulni. Hiszen egy-egy nyelvemlék nyújtotta fogódzó-pont magában még gyöngye, bizonytalan lesz, szüksége lesz másokkal való egybevetésre, megerősítésre. Megközelítőleg ugyanarról a területről viszont sokszor csak nagy időbeli távolságból áll majd ellenőrző adatesoport rendelkezésünkre, az ország jelentős területei pedig talán teljesen kimaradnak. Szinte bizonyos, hogy adataink jelentős részben és éppen a legfontosabb jelenségekre vonatkozólag már zavaros helyzetet fognak feltárni, gyakran már csak az egymásba szüremkedő vagy feloszló-félben levő nyelvjárásokra, nyelvjárási jelenségekre fognak világot vetni, s tudjuk, hogy az ilyen ellentmondó adatok között megnyugtató módon rendet teremteni, igazságot tenni milyen kényes feladat. Sok becses emlékünkhelymeghatározása külső kritériumok alapján leküzdhetetlen nehézségekbe fog ütközni s teljesen eredménytelen marad. Gondoljunk csak arra, hogy pl. bizánci szórványaink magyar tudósítóinak, Anonymusnak vagy az Ómagyar Mária-siralom szerzőjének származását külső, nem nyelvi kritériumok alapján meghatározni milyen reménytelennek látszó feladat. Legtöbb eredménnyel okleveleink kecsegtetnek. Ezek keletkezésének ideje rendszeresen könnyen megállapítható, és nagy valószínűség szól a mellett, hogy szórványaik annak a vidéknek a nyelvjárását tükrözik vissza, amelyre vonatkoznak. Hiszen az oklevél hely- és személynévi (főképp szolganevekre gondolok) adatait kétségtelenül a kérdéses területről való ember szolgáltatta. Természetesen olyan város- és folyónevekre nem építhetünk, melyek az egész országban ismeretesek voltak. *Debrecen* neve ő-ző vidékeken *Döbröcön*-nek hangozhatik ma is (vö. pl. a vasi Hegyhátról idézve MNy. XVIII, 56); ilyen név hangalakja az oklevél szerkesztőjének, leírójának ejtését adhatja a helyi ejtés helyett, esetleg keverheti a kettőt. Országszerte általános személynevek hasonló okokból nem sok eredménnyel bíznak. Így mutatkoznak labialis magánhangzóval az *ü-ző* Anonymusnál olyan személynevek, melyek viselőjük lakóhelyén helynévvé válva, mint ilyenek, régi forrásainkban rendszeresen illabialis magánhangzót mutatnak. De különösen fontosak az olyan dülőnevek,

melyeknek az élő nyelvvel való kapcsolata, közszoói eredete vagy jelentése a kortárs számára már felismerhetetlen. Azért a monográfiák írói helyesen járnának el, ha figyelemmel lennének arra is hangtörténeti megállapításaikban, hogy egy-egy hangfejlődési adat milyen jellegű példában fordul elő.¹ Becsesek lesznek a — sajnos, jobbára már fiatalabb — helyi oklevelek, melyekről nagy valószínűséggel tehető fel, hogy szórványaik helyi emberek helyi nyelvét tükrözik.

Bármilyen fáradságosnak és hosszadalmasnak is látszik ez az út, erre kell lépni, egyrészt mert a régi nyelvünkre vonatkozó adatok ritkás bozótjában más nincsen, másrészt, mert noha göröngyös, mégsem kilátástalan. Legyen szabad itt egészen vázlatosan egy példát hoznom, melyet részletesebben másutt fejtek ki. Konstantinos magyar szórványait próbálom meg vallatóra fogni, milyen nyelvjárástörténeti tanulságokat lehet belőlük levonni.

Az *ü*-zéssel kapcsolatban ismeretes LOSONCZINAK az az elmélete, hogy a labialisatio kezdete a szóvégi rövid magánhangzók sorvadásával van összefüggésben, e sorvadó hangokban kellett először jelentkeznie, innen terjedt át a ragos vagy képzős szó tövhangzójára, majd ebből tovább a szó testébe, előre (NyK. XLIV, 405). Ezt az elgondolást, melyet általában el szoktak fogadni (vö. pl.: MÉSZÖLY: Nyr. XXXVII, 295; KOVÁCS MÁRTON: Nyr. XXXVII, 417; HORGER: Népünk és Nyelvünk V, 105; stb.), valóban LOSONCZI érvei és felsorakoztatott óriási bizonyító anyaga egyik legjobban megalapozott nyelvtörténeti feltevéseink rendjébe avatja. Ennek alapján *ü*-ző nyelvközösségben a szóvégi *-i* labialisatiójának meg kellett előznie a szóbelseji *ü*-vé válást, s ebben kell keresnünk a labialisatio első nyomát.

Konstantinos magyar szórványaiban az *ü* már (a szóvégi sorvadó hangot nem számítva) egytagú szó belsejében is előfordul, tehát az *ü*-zés már fejlettebb alakjában mutatkozik. A törzsnevek közül azonban négyben: *Nyék*, *Megyer*, *Kér* és *Keszi* nevében (νέκη, μεγέρη, κερή és κασή) a szó végén *-i*-t találunk. A *Jenő* (γενάχ) és a *Tarján* (ταριάνου) törzs neve nem ad útbaigazítást. A *-γ* után a szóvégi magánhangzó, úgy látszik, igen korán lekopott (egyetlen kétes adatunk van rá, vö. MNy. XXIII, 503), a ταριάνου *-u*-jának szerepe pedig legalább is igen kétes (vö. GyÓNI, A magyar nyelv görög fel-

¹ A tapasztalat azt mutatja, hogy még az értelmes község- és főleg dülőnevek is legtöbbször abban a nyelvjárási alakban fordulnak elő az oklevelekben, mely a helységnevéjelölte vidéken használatos. Ennek valószínűleg az a magyarázata, hogy jogügyletekről lévén szó, a helyi formák megőrzésével elejét akarták venni annak, hogy később, per esetén a helynév azonosságát vitatni lehessen.

jegyzékes szórványemlékei 129), de a legjobb esetben is nem az *i*, hanem az *-i* labialisatiójára adna példát. Azt pedig, hogy az egyes magánhangzók labialisatiója egymással mennyire összefüggő folyamat, egyelőre nem tudjuk, de a teljes területi és időbeli párhuzamosság nem látszik nagyon valószínűnek. Marad tehát, mint *ü-ző* forma az egyetlen *Kürtgyarmat* (κουρτουγερμάτου). Próbáljunk erről arra következtetni, — világosan látva, hogy következtetésünk egyelőre nagyon ingatag —, hogy a Nyék, Megyer, Kér és Keszi törzsek nem voltak általában *ü-ző* nyelvjárásúak, a *Kürtgyarmat* törzs ellenben *ü-ző* volt, a Tárjánról és Jenőről pedig e forrásból semmit sem tudunk meg. Persze az *ü-zés* azért már másutt is fölbukkanhat, talán szórványosan, egyes szavakban, hiszen semmi sem bizonyítja, hogy Konstantinos a κουζου, ἀτελουζου nevet *Kürtgyarmat* törzsből kapta. Az *ü-zés* ilyen foszlányos szétszivárgása mindenestre összhangban van azzal, amit középkori nyelvemlékeink általában mutatnak.

Mindez magában sovány. Egy ellenőrzési mód azonban kínálkozik. Konstantinos felsorolja néhány Árpád-házi úr nevét. Minden valószínűség a mellett szól, hogy e névsort Termacsutól kapta, ki maga is Árpád-ivadék. E nevek tehát hangalakjukban a Megyer-törzsbeli Árpád-nemzetség kiejtését tükrözik. Sajnos, a *Teveli* (τεβέλης) kivételével mind mélyhangúak. E görög alakban NÉMETH GYULA (MNY. XXV, 88) és MIKOS J. (MNY. XXXI, 496) magyar *teveli*-t lát, GyÓNI viszont *tevel*-t, érvei azonban engem sehogysen győztek meg. De még a mélyhangúakban is túlnyomó az *-i* (talán *-j*), azaz a nem labializált szóvéghangzó. Ez inkább a mellett az első feltevésünk mellett szól, hogy a Megyer törzs nem volt labializáló, *ü-ző*. Inkább bizonyos-fokú *ē-zés*re vallanak ilyen nevek, mint a már említett λεβεδίας, valamint talán ἐζέλεχ.

A Megyer törzs letelepülési helyét HÓMAN BÁLINT (Turul XXX, 89; MTört. I, 122 és térkép) és MOÓR ELEMÉR idevágó fejtegetései (A honf. magyarság megtelepülése és a székelyek eredete 12) alapján eléggé megbízhatóan ismerjük. E területen van a személynévből keletkezett *Tétény* (MELICH: MNY. XXI, 126; HonfKial. 217) és *Üllő* helynév (GOMBOCZ: MNY. XI, 436; PAIS: MNY. XVII, 189; LIGETI: NyK. XLIX, 210). Az előbbi világosan nem labializáló nyelvjárásra mutat, szemben az erősen *ü-ző* Anonymus *Tuhutum*-jével; *Üllő* — Konstantinos *ιέλεχ*-je — egészen a XV. századig számos adatban *Heü*-féle alakban szerepel, tehát szintén nem *ü-ző*, bár Anonymusnál ez is *Hulec* alakban jelentkezik (PAIS: Scriptorum I, 74, annot. 4). Mindez megerősíti eredeti feltevésünk helyességét. Valószínű tehát Konstantinos alapján, hogy az ország szívéig elfoglaló magyar törzs nyelvében az *ü-zés* ekkor még nem, vagy legfőképpen csak igen fejletlen állapotában lehetett meg, ezzel szemben inkább a nyíltabbá válás tendenciája érvényesült.

Hol kell tehát keresnünk az *ü*-zést? Ha a Konstantinosnál olvasott törzsnévből a Megyer törzs nyelvére levont következtetésünk nem látszik helytelennek, valószínű, hogy a Kürtgyarmatéra sem lesz elvetendő. Ám a törzsek elhelyezkedéséről semmi biztosat nem tudunk. Az idevágó feltevések között MOÓR ELEMÉRÉ a legmeggyőzőbb (i. m. 7 k. k., uo. a régebbi elméletek ismertetése és bírálata). Mindenben nem értek vele egyet; ő pl. a Kürtgyarmatot két törzsre választja szét, véleményem szerint kellő alap nélkül. A minket jelenleg foglalkoztató kérdés szempontjából ez azonban nem fontos. Nyomós okok alapján MOÓR a Kürt törzset a Dráva-torkolat tájékára helyezi. Ez természetesen, ismerve a magyar törzsek folyómenti letelepülésének módját, annyit jelent, hogy a törzs a Duna meg a Dráva folyók másik partját is megszállotta. Ha tehát helyes volt első föltevésünk, az *ü*-zés gócpontját itt kell keresnünk Baranya megyében. Bácsmegeye nyugati felében, s a Dráván túl.

Tudjuk, hogy a XV—XVI. században ez a terület volt az *ö*-zés tengelye (BALASSA: Ethnogr. IX, 187, 282; HORGER, A magyar nyelvjárások 16). De az *ö*-zés földrajzi elhelyezkedése is azt teszi valószínűvé, hogy innen sugározhatott szét, a közeli nyelvterületekre tömörebben, a távolabbiakra vékonyabb foszlányokban. Amde, ha az *ü*-zés legsajátosabb területe a honfoglalás után a Duna—Dráva-vidék volt, a XV—XVI. században pedig ugyancsak a Duna—Dráva-vidék mutatkozik az *ö*-zés középpontjának és feltehető kiinduló helyének, valószínű, hogy e területen e jelenség folytonossága az egész középkoron át nem szűnt meg. Az ellenkezőjét elképzelni vajmi nehéz volna.

E megfontolásokkal tehát, igaz, hogy magukban ingatag, de egybevágásukkal egymást hathatósan támogató feltevésekre alapozva, egyetlen kútfőnk segítségével olyan tételhez jutottunk el, mely legalább is használható kiinduló pontot ad középkori nyelvjárásaink egy igen fontos jelensége földrajzi elhelyezkedésének további kutatására.

Világos, hogy e tétel nem sziklaszilárd. Nem is csak azért, mert egyetlen kútfőn alapszik, mint inkább, mert létrejöttéhez számos feltevés közbeiktatására volt szükség, bár e feltevések erőszak nélkül egybeillenek. Kívánatos volna minél több más kútfő tanúbizonysága, hogy ez a tétel megizmosodjék. De itt különben is csak arról kell tanúskodnia, hogy az az út, melyet helyesnek vélek, valóban járható.

Ezzel a Magyar Nyelvtudományi Társaság XLV. közgyűlését megnyitom.

BÁRCZI GÉZA.

Tudatosak-e a hangváltozások?

1. A szakemberek és más beavatottak szűkebb társadalmában közismert tapasztalati tény, hogy a különböző nyelv-közösségek hangképzési szokásai, beszédmozgásai többé-kevésbé lassan átalakulnak, módosulnak. F. DE SAUSSURE is szükségesnek tartja hangoztatni, hogy mindig voltak és lesznek hangváltozások, „on peut considérer ce phénomène comme un des aspects constants [a mi aláhúzásunk] du langage; c'est donc une de ses lois“ (Cours³ 134—5). Fejtegetéseink középpontjába ezúttal a hagyományosan fokozatosnak nevezett hangváltozásokat (transformations lentes, changement phonétique progressif; Lautwandel) állítjuk, melyek pl. GOMBOCZ szerint is „a hangkép és a mozgásképp fokenkénti, észrevétlen“ átszerveződésekként jelentkeznek (Nyelvtörténeti módszertan 17). Az át- és újjáalakulásnak ez a lassú, de folyamatosan továbbliketű üteme nemcsak az egyes hangtípusra (artikulációs részmozgásra), hanem — nagyobb nyelvtörténeti korszakok távlatából nézve a folyamatot — a nyelvi hangok egész rendszerére is jellemző. Ciklon persze az utóbbiban sem keletkezhetik, mert a hangváltozások lefolyásának medrét egyfelől bizonyos feltételektől függő közösségi együttműködés, másfelől pedig az a szerkezeti elrendeződés szabályozza, amelyben a hangtípusok és ezek beszédbeli megvalósulásai játsszák sajátos megkülönböztető nyelvi szerepüket. Tanulságosnak ígérkező egybevetések kedvéért másfajta hangváltozások felemlítésétől sem zárkozhatunk el.

A „langue“ tudománya mindig megelégedhetik azzal, hogy tudomást vesz az átalakulásokról, s számot vet azok következményeivel — írja SAUSSURE (i. m. 37). Ez tipikusan nyelvlingvisztikai álláspont: a „langue“ csakugyan vizsgálható a maga puszta rendszerszerűségében is, amint a tiszta logika sem törődik az érvényesnek elismert tétel lélektani vonatkozásaival, annak tényleges elgondoltságával. A jelrendszerben beálló változás szükségszerű következményeit is tanulmányozhatom a nélkül, hogy egy átalakult vagy eltűnt nyelvi tény diakrónikus sorsának külső: lélektani, társadalom-, művelődéstörténeti hátterével közelebbről foglalkoznám.

A beszédlingvisztika — SAUSSURENEK ez a mostohagyermek (l. ehhez a kiadók megjegyzését: Cours³ 197, 1. j.) — azonban nézetünk szerint már nem zárkozhatik el ennyire önelvűségének elefántcsonttornyába. A maga örökös ki- és továbbbontakozásában („devenir“, „Werden“) szemmel tartott mindig és sohasem kész nyelvnek sajátos törvényszerűségeit kizárólag nyelvlingvisztikai eszközökkel és módszerekkel nem közelíthetjük meg, megismerésükhöz szükség van a lélektan és a társadalomtudomány segítségére is. A „parole“-ban, az élő mindennapi beszédben — mint számtalan egyéni beszédcselekményből összetevődő tömegtevékenységben — a káoszt már eleve csírájában

ban megfojtó állandó nyelvmódosító irányzatok, az esetleges végleges rögződés kisebb-nagyobb reményével nekiinduló és továbblendülő potenciális „fait de langue“-ok mérkőznek egymással; az ilyen értelemben vett „parole“-nak természetszerűleg már nem annyira a statikája, mint sokkal inkább a szüntelenül mozgósított dinamikája érdekel bennünket. Az élet szinte végtelenül tagolt valóságába ágyazott s annak minden rezdülésére szeizmográfyszerűen együttmozduló mindennapi beszéd tömkelegében itt is, ott is új kezdések, új irányvételek sűrűsödnek: egyesek már nem egyéniek, de még nem is általánosak, mások még csak egyes csoportok vagy osztályok nyelvében vernek gyökeret, de a köznyelvben még „hibák“ abban az értelemben, amelyben CH. BALLY és a „hibák nyelvtaná“-nak szerzői: H. FREI (*La Grammaire des Fautes*. Paris, 1929.) és I. JORDAN (*Limba română actuală, o gramatică a greșelilor*. Iași, 1943.) használják a szót. Elég, ha itt röviden utalunk a LAZICZIUS GYULA és TECHERT JÓZSEF tárgyalta ú. n. átmeneti szókatagóriákkal kapcsolatos kérdésekre (vö. MNy. XXXVIII, 254 kk.), amelyeknek kapcsán TECHERT is kijelenti, hogy „az egyéni és alkalmi szóhasználat csak lassan válik általánossá és szokásossá“ (i. h. 253—9). A közösségi norma merev kereteit szétfeszegető és a mindennapi tömeggyakorlat dús televényéből szakadatlanul sarjadzó tendenciák felfedése csak az eleven értelmi és érzelmi nyelvhasználatra irányuló kisebb-nagyobbfokú csoport- vagy tömegészleléssel lehetséges, mint ezt P. J. ROUSSELOT (*Modifications phonétiques du langage étudiées dans le patois d'une famille de Cellefrouin [Charente]*. 1891.), L. GAUCHAT (*L'unité phonétique dans le patois d'une commune: Festgabe f. H. Morph. Halle a. S., 1905.*) régebbi, valamint L. SPITZER (*Italienische Umgangssprache*. Bonn—Leipzig, 1922.; szempontunkból érdekes még: *Italienische Kriegsgefangenenbriefe*. Bonn, 1921.), W. BEINHAEUER (*Spanische Umgangssprache*. Berlin—Bonn, 1930.) és A. MARTINET (*La prononciation du français contemporain*. Paris, 1945.) újabb munkái bizonyítják. Ami a hangváltozási tendenciákat illeti, itt a statisztikai és eszközhangtan nagyobb társadalmi egységekre kiterjesztett további megfigyelésekkel gazdagíthatná eddigi ismereteinket, különösen saját nyelvészeti irodalmunkban. A budapesti népryelvkutatással kapcsolatban legutóbb BÁRCZI GÉZA hangsúlyozta tervszerű kutatások szükségességét (MNy. IV, 87). Ilyenmő adatfelvételeknek pusztán statisztikai kiértékelése önmagában is nélkülözhetetlen támaszpontokat nyújthatna a hangváltozások bonyolult kérdésszövevényének tisztázásához.

2. Ezt az igen bonyolult kérdésszövevényt szeretnők néhány fontosabb vonatkozásában érinteni. Nem azzal a szerénytelen szándékkal, hogy mindig és mindenképen újat mondjunk, hanem inkább azért, hogy a nyelvészetnek elismert és az ilyennek

közvetlenül el nem ismert tudományágak felhasználható eredményeinek, szempontjainak lehető összehangolásával próbáljuk meg a talán nem egészen felesleges együttes problémalátást.

Helyezkedjünk először a pszichológus álláspontjára. Mindenekelőtt utalnunk kell arra, hogy „a beszédhangok képzése határozott és gépies szervi mozgások útján történik“ (LAZICZIUS, Fon. 4). BRUNOT egyenesen reflexekről beszél (Précis² 37), sokan mások pedig ösztönös mozgásokról. A tisztánlátás kedvéért talán nem felesleges megjegyeznünk, hogy ez a gépiesség nem egyivású pl. a térdreflex velünk született és mindenütt egyformán általános gépiességével, nem is ösztönös a szó medougalli társadalomlélektani érteimében, hanem másodlagos automatikus készség, mely az ú. n. ideomotórikus cselekvések végrehajtására képesít. Nem velünk született, hanem begyakorolt, erősen megszokott, egyéni életünk folyamán elsajátított cselekvés a beszédmozgás, amelynek MENZERATH-tól megállapított ballisztikus jellege már eleve kizárja, hogy a figyelem a beszédtevékenység végrehajtása közben ráirányulhasson.

Egyike ugyanis a legfontosabb mozgáslélektani törvényeknek, hogy csak lassú, vezetett mozgások állnak figyelmünk ellenőrzése alatt. Már magából ebből is következik, hogy a beszédhangok képzése minden nyelvközösségben olyan társasjellegű lelki automatizmus segítségével történik, amelynek mindenkori működését senki sem teszi tudatos ellenőrzés, elemzés tárgyává. A beszédhangképzés a már CONDILLACTÓL felfedezett „moi d'habitude“ tudatosságnélküli pszichofiziológiai mozgástevékenysége. Lehetővé teszi, hogy a „moi de reflexion“ figyelem a mozgások végrehajtásával egy időben a nyelvi aktus másik, belső, tartalmi felére, a mondanivalóra összpontosuljon. „Gépiesség nélkül nincs értelmi tevékenység“ — mondja a lélekbúvár-nyelvész H. DELACROIX (Le langage et la pensée² 116), s ez a megállapítása éppen a beszédmozgásokra érvényes legnagyobb mértékben. L. BARAT pedig már 1917-ben leszögezte, hogy a beszédtevékenységgel kapcsolatos gépies tényezők a szellem gazdaságos eljárásának eredményei („procédé d'économie intellectuelle“ ap. DUMAS, Traité de psychologie 753, 1. j.). Nyilvánvaló, hogy a társas érintkezés szempontjából méginkább beszélhetünk ökonomiáról. „A szerszámhasználat mellett“ — mondja HARKAI SCHILLER PÁL — „... az artikulált beszéd- és íráskifejezés az emberi mozgáskultúra legmagasabb vívmánya“ (Bev. a lélektanba 111). Csak éppen utalnunk arra, hogy a beszéd, az írás, sőt az olvasás elgépiesíthető tényezői milyen hatalmas mértékben mozdítják elő a kultúra terjesztését és átszarmaztatását. Az emberek tudatos, figyelő énjének felszabadítását jelenti a mindenkiben együttműködő 'automata ember'. Ennek tudatosság nélküli, önkénytelen, ráfigyelés nélkül végzett munkáját éppúgy nem volna szabad összekeverni az egyén

tudatos cselekvéseivel, mint a szinkroniát a diakroniával. Az „Einzelwesen“-t, az „Individium“-ot tehát bátran ketté kell metszeni s ebben a kettősségében együttlítani. Minden beszéd-cselekmény ezen a lélektanilag élesen elváló kettős síkon perog le: a hangképzés mindig automatikus, de a társas érintkezés gyakran ismétlődő, stereotip helyzetekben szokásos fráziskészlete még tartalmilag is erősen elgépiesedhetik a hozzátartozó arcjátékkal és taglejtésekkel együtt. „A folyékony társalgásban“ — írja BARAT (i. h. 760) — „a figyelem és értelem minden megerőltetése nélkül váltott udvariassági szólamok tiszta papagályszerűsége teljesen tudatosan fogalmazott és megértett mondatokkal váltakozik“. Az értelem és a figyelem megfeszítésének a foka természetesen sok mindentől függhet, azonban tömegesen akadhatnak és akadnak is készen kapott, szajkószerűen használt, elnyűtt klisék, szófűzések, amelyek közkeletűek a mindennapi beszélgetésekben éppúgy, mint pl. az újságok papirosnyelvében, Petrarca követőinél vagy más epigonoknál. Még az egyéni teremtő szellem nagy rajongója, az idealista VOSSLER is kénytelen volt elismerni, hogy „ein bisschen Papagei steckt freilich wohl in jedermann“ (Positivismus u. Idealismus 38), bár érdeklődésének középpontjában első sorban a remekművekben kibontakozó „Sprache als Schöpfung“ áll, nem pedig a gépies társadalmi egyöntetűség, az ú. n. 'conformisme social automatique' (FR. PAULHAN: Journ. de Psych. XXV, 317). A 'mindenki nyelve': a közkeletű nyelvi eszközök rendszere pedig, amely egy kicsit a saussure-i 'langue' édestestvére, egyoldalúan individualista felfogása szerint csak arra jó, hogy fáradhatatlan pozitivistáknak szolgáltasson esztétikailag értéktelen, holt anyagot. Így a beszéd-cselekményben is „az embernek kiváltképpen lelki funkcióját“ látja (uo. 53) csakhogy B. CROCE hatására azt minden ízében újjáteremtő egyéni cselekvésnek fogja fel, akaratlanul is elsikkasztva annak gépies mozzanatait, azokat, amelyeket az egyén mint társaslény hajt végre, nem pedig mint közössége számára újat alkotó egyéniség. VOSSLER csak azt nézi, hogy a cselekvés alanya mindig az egyén, de hogy $\zeta\psi\omega\ \text{πολιτικόν}$ -i minőségében vagy pedig társas kötöttségei fölél emelkedve, azt már nem látja tisztán.

A mondottak után világos, hogy a beszédhangok képzése távolról sem a tudatosan teremtő vagy újjáteremtő személyiség műve, mert hiszen olyan csak eredetileg tudatos és akarat cselekvésekről van szó, amelyek a társas érintkezés mindennapi gyakorlatában teljesen elgépiesedtek, elönkéntelenedtek. Az idealista tudós nyilván holmi képtelenség-félet látott volna olyan lelki, pszichofiziológiai funkciókban, amelyek az értelem és akarat ellenőrzése nélkül is 'értelmesen', nagy rendben történnek: beszédmozgások, a zongoraművész vagy a jó gépíró ujjmozgásai, stb. VOSSLER egyoldalúságának ellensúlyozására hivatkozhatunk itt BARATnak a 'mindenki nyelvére' vonatkozó

helyes megállapítására: „a nyelv oly automatizmussá lett, amelyet az értelem eszközként használ fel, miután saját maga alkotta meg“ (i. h. 753). És mit mond SAUSSURE a nyelvrendszerről: „összetett szerkezet; csak gondolkodással ragadható meg, s még azoknak sincs sejtelmük róla, akik minden nap élnek vele“ (Cours³ 107). J. DAMOURETTE és ED. PICHON pedig a grammatikában egyenesen a tudattalan kifürkészésének egyik leghálásabb területét látják (La grammaire en tant que mode d'exploration de l'inconscient: L'Évolution psychiatrique I, 235 kk.; sajnos nem olvashattam).

A beszédhangképzés ellenőrzetlenségének szempontjából említést érdemel még az a körülmény is, hogy a mindennapos beszédforgalomban tömegesen elhangzó bühleri értelemben vett Sprechhandlungok lebonyolításakor a nyelv nem mint öncélú tevékenység szerepel, hanem csak 'outil sonore': hangos közvetítő eszköz. SEBESTYÉN GÉZA szerint pedig, aki DELACROIX gondolatát fejleszti tovább, a nyelv általánosságban is csak azt a célt szolgálja, hogy szövegek jöhessenek általa létre (Nyelv és nyelvtudomány 71). De az öncélúság szempontjából a beszélt vagy írott szöveg rész-egészei: a mondatok és ezeken belül a szavak sem egyenrangúak. A szó a megfelelő mondategészbe, a mondat pedig a beszédegészbe tagolódik. A figyelem dinamikája is ehhez képest alakul: a kibontakozó összefüggés egésze irányul. Nyilvánvaló, hogy a hangos pszichofizikai tünetmény szokásszerűen lepergő mozgásháttérének külön figyelemmelkísérésére ebben a konstellációban egyszerűen nincs mód (vö. ehhez még LUX Gy., A nyelv. Bp., é. n. 108 és különösen SEBESTYÉN fejtegetéseit a husserli „azonosítás“-ról, i. m. 43). A jó zongorista sem a jobb- és a balkéz egyidőben igen bonyolult akkordsorokat megszólaltató folyamatos munkáját figyelő játék közben. A figyelem egyidejű megoszlásának megvannak a maga szűkös emberi határai, még a hangtalan, belső beszélgetés, az ú. n. „parole intérieure“ is szünetel, ha sakkolásba, számolásba vagy zenehallgatásba mélyedünk el.

3. Ha a beszédhangképzés szolgálatába állított társas automatizmus a beszélők figyelmének külön ellenőrzése nélkül is el tudja végezni munkáját, s ha a társadalom a beszédcselekmények során éppen az artikulációs mozgásokra figyel legkevésbé, akkor a hangváltozások csak a nyelvközösség tudtán kívül mehetnek végbe. DELACROIX szavaival: „La pensée n'assiste pas, entièrement inactive, à l'évolution des sons“ (Le Langage et la Pensée 163). Persze csak a fokozatos hangváltozásokról állíthatjuk ezt ilyen feltétlenül, mert pl. — mint NYROP is megjegyzi — az eufémizmusok, a különféle bizarr divatok (vö. ehhez ZOLNAI B., Szóhangulat és kifejező hangváltozás. Szeged, 1939. 151), amelyeket egyébként a medougalli tekintélyi ráhatás (Prestige-Suggestion) elvével magyarázhatunk, már a tudatosság félreismerhetetlen nyomait mutatják. Később, a megszokás révén

ezek is gépiessé válhatnak, s inkább csak kezdő fokon tudatosak. Mivel pedig a társadalom elvben örök életű, az ilyen eredetű hangváltások is könnyen a nemzedékes feledés martalékai lesznek: a mai francia mit sem sejt a *sapristi* eredetéről, s arról sincs fogalma, miért rezegteti az ínycsapját a nyelve helyett az | r | ejtése közben.

A hangképzés társas automatizmus jellege nemcsak régebben nem részesült az őt megillető figyelemben, hanem még ma is sajátos tévedések születnek hasonló okokból. Ilyen pl. az ú. n. pszichofonétikai iskola felfogása a nyelvileg fontos hangokról, amelyet LAZICZIUS ismertet (Bev. a fonológiába 15—6), s amelynek hatására akkoriban ő maga is még a 'hangszándék' (Lautabsicht, Lautintention: TRUBETZKOY) ugrásszerű megváltozásával magyarázta a hangváltást. Gépiesség és szándékosság ellentétes, egymást kizáró tényezők lévén, nyilvánvaló, hogy ez a felfogás nem helytálló. SEBESTYÉN GÉZA MENZERATH nyomán szintén egyetlen artikulációs szándékról beszél a szöveggel kapcsolatban (i. m. 84), holott helyesebbnek tűnik egyetlen indítású gépies mozgásegészről beszélni.

Tudjuk, hogy régebben anyagelvűséggel vádolták azt a nyelvészt, aki a „hangtörvény”-ek osthoffi „vak szükségszerűség”-ével magyarázta a hangváltásokat. Ezért egyesek a nyelvtudomány szellemtudományi rangját úgy igyekeztek menteni ebben a vonatkozásban is, hogy a hangváltások lefolyását tudatos, de legalább is féltudatos folyamatoknak tették meg. Elkerülte figyelmüket, hogy önkénytelenség, tudatlanság és lelki funkció nem szükségképpen ellentmondó fogalmak, s hogy gépiesen, tudatosság és szándékosság nélkül, figyelmen kívül lelki folyamatok és bonyolult, tagolt mozgások is lefolyhatnak, pl. éppen a lelki automatizmusok működése közben. Aki tehát társas automatizmusról beszél, egyáltalában nem csinál természettudományt a nyelvtudományból, hanem egyszerűen különbséget tesz az emberi lélek tudatos és gépies funkciói között. Az újgrammatikusokat ez a megoldás általában azért nem elégítene ki, mert lelki automatizmusról beszél, az idealistákat pedig azért, mert tudatosság nélküli, szándék-talan, tehát tervszerűtlen (!?) szellemi, lelki erőket emleget. Szinte hihetetlen, hogy SCHUCHARDT, igaz hogy 1885-ben, így írhatott: „Bevallom, hogy itt semmiesetre sem öntudatlan tevékenység kizárólagos játékát látom, bár nem akarom a hangtörvényeket MÜLLER F.-hez csatlakozva egyszerűen az öltözködési divatokkal egybevetni, mégis úgy látom, hogy nagy mértékben a divatnak, t. i. a tudatos vagy legalább is féltudatos utánzásnak esetével állunk szemben.” (Über die Lautgesetze. Gegen die Junggrammatiker; vö. Schuchardt-Brev. 63.) Az újabbak közül elégedjünk meg ezúttal S. PUŞCARIU említésével, aki a hangváltások ügyét „nyelvtelhetséggel megáldott emberek” kezébe teszi le, akik tudatosan működnének közre

a hangtörvények általános érvényűvé tételében („oameni cu talent de limbă“ Dacorom. II, 19 kk.). VOSSLER hatása itt egészen szembeszökő. S gondoljunk végül arra, hogy V. HENRY 1896-ban megjelent „Antinomies linguistiques“ című művében kereken kijelentette, hogy minden olyan nyelvi jelenségre vonatkozó magyarázat, amely a beszélő részéről tudatos tevékenységet tesz fel, eleve elhárítandó és semmisnek tekintendő (vö. ehhez A. DAUZAT, *La langue française d'aujourd'hui*. Paris, 1927. 239). Kell ennél nagyobb felfogásbeli különbség?

Mindamellet megállapítható, hogy a nyelvészek újabban csaknem egyhangúan a tudatosságnélküliség hívei, akkor is, ha közelebbről nem mindig indokolják ezt a nyilván természetesnek tartott nézetüket. WUNDT szerint pl. „a hangváltozásokat az azokat átélő egyének először is közvetlenül nem tapasztalják, másodsor pedig különben is csak aránylag nagy időközben észlelhetők“ (Völkerps. Die Sprache I, 403). Lényegében ugyanígy nyilatkoznak H. PAUL (Princ.² 51—2), E. SIEVERS (Grundz.⁵ 271), A. MEILLET (BSL. 1910. 362), KR. NYROP (Gramm. hist.³ I, 135), J. VENDRYES (Le langage 43, 361), A. DAUZAT (i. m. 238, 241), HORGER ANTAL (A nyelvtud. alapelvei 54) és sokan mások. O. JESPERSEN salamoni állásfoglalásával zárhatjuk a sort: „A hangváltozások és általában az összes nyelvi változások elterjedését mások nyelvi szokásainak tudatos utánzása magyarázza.“ (Die Sprache 278.)

Nem érdektelen megemlíteni, hogy a nyelvtudomány történetében oly sokat szereplő analógia megítélésében teljesen hasonló ellentétességgel találkozunk. Újabb bizonyítékául annak, hogy a „parole“-nak, a nyelvi változások melegágyának lélektanával a nyelvészek nem vetettek eléggé számot. Az újgrammatikusok a végzettszerű következetességgel ható hangtörvényekkel szemben gátat emelő lelki tevékenységet láttak benne, s erősen hajlottak arra, hogy tudatosnak minősítsék. Majd VOSSLERREL szemben P. G. GOIDANICH sikeres érveléssel mutatott rá arra, hogy az analógiás alakok létrejöttükben „gépiesek, váratlanok, előre nem látottak, tudatosság nélküliek“ („automatiche, improvvise, impreviste, incoscienti“: Saggi Linguistici 14), s a közönséges beszélő „öntudatlan analógiaérzékéről“ beszél többek között ZOLNAI GYULA is (MNY. XL, 153). De ellentmondásokba keveredik maga SAUSSURE is, mikor azt mondja, hogy az analógia a nyelvi „formákat összefűző viszony tudatát [!] és megértését tételezi fel“, egy lappal odébb pedig így folytatja: „Minden teremtő tevékenységet meg kell előznie a nyelv kincstárában felhalmozott anyag öntudatlan [!] egybevetésének.“ (Cours³ 226, 227.) Kétségtelen, hogy ebben az esetben is a 'szokásszerű én' és a 'gondolkodó én' lélektanának összekeveréséről van szó. Az ö n t u d a t l a n / t u d a t o s ellentéte ezúttal is a lelki automatizmusban (analógiás automatizmusban) egyenlítődik ki, amely feloldja a bréali 'homályos akarat' („volonté

obscure“) titokzatosságát is (Essai de sémantique. Paris, 1897. 7). CH. BALLY (Traité de styl. fr. I, 38) és H. FREI (i. m. 33, 43) „analógiás ösztön“-ről beszél („instinct analogique“), ami persze az általános lélektani ösztönfogalom szempontjából nem szabatos, mert hiszen nem mindenütt és szükségképen egyöntetűen működő, velünk született ösztönről, hanem egy lassan és alaposan elsajátított adott nyelvrendszer erősen begyakorolt mintáinak gépies alkalmazásával van dolgunk.

4. A ritmikusan tagolt, ballisztikus beszédmozgások tudatalan, gépies lefolyásából természetszerűleg adódnak azok a testi-lelki alkatunkkal összefüggő tendenciák, amelyek az automatizmust általában is jellemzik. „Az automatizmus általános tendenciái magyarázzák azokat a tényeket, amelyek minden nyelv hangváltozásaiban fellelhetők“ — írja A. SOMMERFELT egy lélektani folyóirat hasábjain, amelynek többek között GRAMMONT, MEILLET és TRUBETZKOY is munkatársa volt (Journ. de Psych. XXV, 660). Ilyen általános gépies törekvés pl. a grammont-i „loi du plus fort“ („az erősebb törvénye“), melynek értelmében mindig a mechanikai, lélektani vagy nyelvi okokból erősebb hang hasonítja magához vagy hasonítja el magától a gyengébbet: egy vagy több hangképző mozgásmozzanat átlépi eredeti szerepkörét, illetőleg a gyengébb hangban elmarad (vö. Traité de phon. 185). Ne tévesszen meg senkit, hogy a francia fonétikus artikulációs figyelemről beszél (pl. i. h. 192 és másutt) — a tudatosság lélektanából kölcsönvett kifejezéssel —, mert ennek a 'figyelem'-nek megoszlása őszertie is éppúgy „magától megy“, mint az izomerőé, amikor egy-egy kézzel különböző súlyokat emelünk meg. GRAMMONT „grands phénomènes de l'évolution phonétique“ néven tárgyalt hangváltozási kategóriái voltaképpen azoknak a tagolt, elgépiesült mozgásoknak általános alakulási törvényszerűségeit, módosulási tendenciáit mutatják be, amelyeket beszédmozgásoknak nevezünk. Az elhasonulást pl. az olasz *veneno* > *veleno* (ófr. *velin*) úgy magyarázza, hogy a hangképző szervek mozgásvégrehajtó munkája elmarad az előre siető cerebralis figyelem mögött, amely így a második: az 'erősebb' -*n*-re összpontosul, s ezért az elsőnek: a 'gyengébb'-nek ejtése közben már nem nyitja meg az ínnyitrlával az orrúregbe vezető utat (az eredmény így *l* lesz *n* helyett). VAN GINNEKEN ú. n. ideodinamikus törvénye, mely szerint egy elképzelt mozgás egyszersmind spontán megvalósulásra is törekszik, szintén anticipációval magyarázza ezt a jelenséget: az önkénytelen figyelem már az időben első -*n*- képzése közben a másodikat tartja szem előtt, s így az első létrehozó mozgás mintegy kisiklik a normális vágányból (Principes de linguistique psychologique 302; vö. SOMMERFELT i. h. 667 és DELACROIX, Le Langage et la Pensée 165, 169). SOMMERFELT szerint a mozgáskülönféleségek egészébe iktatózó azonos (ismétlődő) részmozgások automatikus végre-

hajtása általában nehézségekbe ütközik (i. h. 666), s ez elhasznulási tendenciát szabadíthat fel, amely törvényszerűségekhez igazodik: *pelegrinu* < *peregrinu*, spanyol *árbol* < *arbor*, *erkél(y)* > *Erker* stb. A RANSCHBURG-féle halmozott hasonlóságok, egyformaságok elve (l. erre nézve HARKAI SCHILLER, Bev. a lélektanba 114, 128) pl. jól magyarázza az egyszerűítési jelenségeket: egy részmozgás teljesülése mintegy a hasonló vagy vele azonos jellegű másik részmozgás megvalósulásának is számít, s ténylegesen már nem ismétlődik meg.

Általánosnak nevezhető mozgáslélektani törvényszerűség az is, hogy minél gyakrabban ismétlődik egy meghatározott mozgás-, illetőleg hangkapcsolat, pl. *-nd-* egy adott nyelv gyakorlatában, annál inkább hajlamos a szokatlanabb sorrendű (jelen esetben *-dn-*) mozgáskapcsolat gépies elnyomására, annál nagyobb a képessége, hogy a „*chaîne parlée*“-ban felújuljon, újból és újból szerephez jusson. Idetartozik többek között a grammont-i 'interversion', amelyet DEME LÁSZLÓ a hangátvetés egyik típusaként tárgyal (MNy. XL, 44—5, pl. *szelindek* < szláv *slédniko*). A két vagy többemű mozgáskapcsolatoknak kisebb vagy nagyobb fokú automatizáltsága, a mozgássémáknak „termékenysége“ természetesen minden adott nyelvben elválaszthatatlanul összefügg a szó- és szólamtestek tipikus hang-, illetőleg mozgásszintaktikai tulajdonságaival, s ez utóbbiak a beszédmozgások általános dinamikáját önkénytelenül is úgy befolyásolják, hogy a nagy mértékben begyakorolt, legjobban megszokott mozgáskapcsolatok állandóan veszélyeztetik a kevésbbé vagy alig begyakoroltakat. Ez sokkal inkább egy adott mozgáskapcsolat-rendszer önismételő, önkiterjesztő dinamikája, mintsem a beszélő egyének holmi többé-kevésbbé tudatos keresgélése, szándékos törekvése a jesperseni kényelmességi elv ('*Bequemlichkeitsprinzip*') értelmében.

A „könnyebbejtés“-re irányuló törekvésről (l. erről még DEME: MNy. XLI, 56) egyébként már WUNDT is azt írja, hogy „Ez a kifejezés persze elkerülhetetlenül valamilyen akarati mozzanatra utal, amelyről azonban itt szó sem lehet. Mindamellettagadhatatlan, hogy ebben a könnyebbejtésre történő utalásban helyes gondolat rejlik, csakhogy ezt a „kényelmességre törekvés“ helytelenül fejezi ki . . .“ (Völkerps. Die Sprache 515). Véleményünk szerint is: ha közelebb akarunk jutni a valósághoz, akkor egy adott beszédmozgás-rendszer mintáinak gépies áthasonfító, felszívó, vonzó erejéről kell beszélnünk. Bizonyos minták a nyelvközösség minden tagjában élnek és hatnak, s ezért találkozunk olyan csoportosan, tömegesen elkövetett „beszédhibák“-kal (ahogy sokan még a hangátvetést és az elhasznulást is nevezték), amelyek egyenesen kínálkoznak az együttművelésre. Éppen ez különbözteti meg őket az elszigeteltségre ítélt, visszahangtalan egyéni kisiklások szervesen tömegétől.

Itt kell megemlékeznünk arról is, hogy idegen nyelvi szavak hangjait, hangkapcsolatait általában saját anyanyelvünk automatikus Énünkbe mélyen beágyazott adottságain keresztül halljuk, s hogy különösebb erőfeszítés nélkül csak azokat az idegen hangokat érzékeljük hűen, amelyeket gépiesen mozgósítható beszédmozgásokkal magunk is ejteni tudunk. Gondoljunk csak pl. a mi fülünknek oly jellegzetes svéd-norvég *u*-ra (*hus* 'ház', high-mixed-narrow-round, BELL): milyen tehetetlenek vagyunk vele szemben, mert beszédmozgás-rendszerünkől hiányzik a megfelelő automatikus részmozgás. Legtöbbször — egyenestől függetlenül is — *ü*-vel fogjuk helyettesíteni, „azonosítani”. Idegen beszédmozgások tökéletes utánzásához igen éles fül és fejlett artikulációs készség szükséges; az átlagembernek eszébe sem jut kikökönni abból az automatikus magatartásból, amely pedig lehetetlenné teszi a pontos megfigyelést és beszédmozgásalakítást. VOSSLER és GOĐANIČH vitájában híres fonetikusokra és színészekre történik hivatkozás, de az olasz tudósnak teljesen igaza van abban, hogy: „a nép széles rétegeiben ez a képesség viszont igen közepes” (Positivismus u. Idealismus 52; Saggi Linguistici 11). Még ha jól beszéljük is az idegen nyelvet, a belőle származó szavak idiomatikus kiejtése magyar beszélgetés közben az anyanyelvi artikulációs bázis ellenállásába ütközik, amelynek leküzdésére a többség nem igen vállalkozik. A közönséges beszélő hangképző szerveinek „beállítottság”-án ugrásszerű átcsapásokkal nem változtat. WUNDT említi, hogy Amerikában élő németek nagyobb csoportjai jó angoltudásuk ellenére is angol szavakkal erősen kevert német „slang”-et használnak egymás között. Ebben a lényegében még mindig német csoportnyelvben azonban az angolokkal való érintkezés közben helyesen ejtett angol szavak is „dialektisch gänzlich verderbt” illeszkednek bele a német beszédmozgások rendszerébe (i. h. 400). Hangképző szerveink beszélgetésközbeni átállítgatása minduntalan megszakítaná a folyamatosságot, s egyébként is olyanszerű hatása volna, mintha valaki egy melódia hegedülése közben hol ebbe, hol abba a hangnembe siklanék át.

Mindezek a jelenségek tudatosan-figyelő Énünk szemhatárán kívül esnek, beszédcselvényeink során a beszédhangsort, a chaîne parlée-t mint fizikai tüneményt sohasem objektívaljuk. Az utcán járó közember nem tud helyzethangokról, hangképekről, hangjelekről, mondathangtani sajátságokról, a szavak helyzetalakjairól, s mégis az anyanyelv gépies biztonságával peregnék le beszédmozgásai, amelyeket egyébként soha nem is lát. Nem tudja, hogy van ínyvitorlájája, s ha tudja, sem ismeri működését és szerepét. H. PAUL filológusokat talált, akik nem hitték el neki, hogy a *leben-t lebm*-nek ejtik (Princ.² 48); MARTINET fogolytársa pedig olyan akusztikailag tudatosan jól megfigyelhető eltéréseket hallott bele a francia tudós kiejtésébe,

amelyek csak az ő, a fogolytárs kiejtésében voltak meg (La prononciation du français contemporain 10). VENDRYES pedig megjegyzi, hogy rengenget angol egyáltalán nem ejti többé a szóvégi uvularis -r-et „sans s'en douter, peut-être“ (Le langage 49). Pedig lehet, hogy a beszédmozgásokat előkészítő grammont-i „attention cérébrale“ (Traité 192) még nem törölte ezt a hangot, de az attention musculaire „qui se présente dans leur exécution“, már nem hajtja teljesen végre az egységes impulsus minden mozgásrészletét. Akkor pedig a beszélők tudtán kívül lekopik a szóvégi -r, hangváltozás keletkezik, már legfeljebb csak írják, de nem ejtik a hangot. Írástudatlan közösségekben, ahol nincs az időtlenség és változatlanság igényével fellépő rögzített norma, ez persze nem fordulhat elő, mert az egyetlen norma minden történelmi pillanatban a ténylegesen szokásos hic et nunc kiejtés lesz egyedül önmagához viszonyítva.

(Folytatjuk.)

TAMÁS LAJOS.

Piac.

1. Nyelvészeti irodalmunkban ez a szó eddig mint az olasz *piazza* közvetlen átvétele szerepelt s így tartja számon BÁRCZI GÉZA, SzófSz. is. A magyar szóban az olasz szóvégi magánhangzó hiánya úgy magyarázható, hogy a magyar nyelvérzék ezt az *a*-t birtokos jelnek érezte, s ennek elhagyásával új alapalakot alkotott. Ilyen elvonásra akár birtokos jellel, akár másféle ragokkal ellátottnak vélt alakokból számos példát ismerünk, a magyarázat tehát természetes és valószínű.

A mi *piac* szavunknak hangalak és értelem tekintetében teljesen megfelelő szó azonban a szerb-horvát nyelvterület több pontján is kimutatható, s ezért újabban felmerült az a gondolat, hogy a szó az olaszból nem közvetlenül, hanem szerb vagy horvát közvetítéssel kerülhetett a magyarba.¹ Ilyen közvetett átvétele

¹ Egyik, márciusban tartott Eötvös-kollégiumi órán *piac* szavunknak olasz eredetét és az olasz alak szóvégi *a*-jának a magyarban való hiányát tárgyaltuk. Tanítványaim közül RUSVAY TIBOR felhívta a figyelmet, hogy a *piac*-léle forma megvan a szerb-horvátban, és ezzel összefüggésben rámutatott arra, hogy így a magyar alak *a* nélkülisége délszláv átvétellel is magyarázható. Megjegyeztem, hogy ez mindenesetre érdekes lehetőség, de határozottabb állásfoglaláshoz meg kellene vizsgálni a szóval kapcsolatos délszláv nyelvtörténeti és szóföldrajzi mozzanatokat. Megjegyeztem egyszersmind azt is, hogy művelődéstörténeti körülményeknél fogva a közvetlen olasz-magyar átvételel tartom valószínűnek, az *a* nélküli délszláv formát pedig ugyancsak művelődéstörténeti okokból is a magyarból magyaráznom. — Így fordultam a délszláv-magyar vonatkozások legilletékesebb szakemberéhez, HADROVICS LÁSZLÓHOZ. Ő készséggel vállalkozott arra, hogy foglalkozik a neki is érdekesnek tetsző kérdéssel. Ekként jött létre ez a cikk, amely nyilvánvaló világosságot derít a RUSVAY felvetette lehetőséggel kapcsolatban. E szerint úgy láthatjuk továbbra is, hogy a szóvégi *a* a magyarban tűnt el.

PAIS DEZSŐ.

nem ez volna az egyetlen példa, s már maga a földrajzi helyzet is valószínűvé tenné. Csakhogy az ilyen esetekben döntő hangtani érvek hiányában az időrendi, szóföldrajzi s az esetleges művelődéstörténeti körülmények mérlegelése után szabad csak ítéletet mondanunk. Mivel *piac* szavunkkal kapcsolatban megvan a lehetőség arra, hogy az említett körülményeket figyelembe véve eredetét kielégítően tisztázhassuk, csupán mint módszertani példával is érdemes vele foglalkozni, de a szó jelentőségénél fogva is megérdemli a behatóbb tanulmányozást.

2. A mi *piac* szavunkkal kapcsolatba hozható szó a délszláv nyelvterületen kettő ismeretes. Az egyik *pijaca* (alakv. *pijaca*), a másik *pijac* (alakv. *piac*); mindkettő jelentése 'forum, platea'. A két szó elterjedése a szerb és horvát nyelvemlékek alapján pontosan körvonalazható.¹

A *pijaca* (*pijaca*) alak a dalmát tengerparton a XVI. század elejétől ismeretes, később (a XVII. és XVIII. sz. folyamán) használják bosnyák és szlavóniai katolikus írók; aztán elterjedt a történelmi Magyarország területén élő szerbek, bunyevácok, sokácok körében is, s a HASz. és VUK³ úgy tartja számon, mint Szlavóniában és az úgynevezett Vajdaságban általánosan elterjedt szót. Érdekes megfigyelni, hogy míg ez a szó a szerb-horvát nyelvterület északi részén általánossá vált, Dalmáciában egyáltalán nem terjedt el. A spalatói Marulic költőből (1450—1524.) idézett egyetlen példa vonatkozik csak erre a vidékre. Helyette már sokkal korábban Dalmácia déli részén a *placa*, északabbra a *plac* szavak lettek általánossá, amelyek azonban a mi *piac*-unkkal nyilván nem hozhatók összefüggésbe. Valószínűnek látszik, hogy a *pijaca* (*pijaca*) alak a török időkben az egész Balkán és Dél-Magyarország főbb pontjait behálózó raguzai kereskedőtelepekkel terjedt el a szerb-horvátban.

Első pillantásra fel lehetne tenni, hogy ebből a szerb-horvát *pijaca* (*pijaca*) alakból való a mi *piac*-unk. Ennek azonban ellene mond a kronológia. Amikor ugyanis a *pijaca* az egyébként rendkívül gazdag horvát nyelvemlékekben jelentkezni kezd, kódexeink tanúsága szerint nyelvünkben már régóta él a *piac* szó. Kétségtelen tehát, hogy ezen a vonalon a szerb-horvát közvetítés nem tehető fel.

3. Ami mármost a *pijac* alakot illeti, ennek elterjedésére a HASz. csak kevés adatot nyújt. Bizonyos, hogy Szlavóniában (főleg Eszék táján) a XVIII. század óta ismeretes és ma is él. Van egy muraközi adat a XVI. századból; a többi adatok részint régi szótárakból, részint RITTER—VITEZOVIĆ (1652—1713.) műveiből valók, s így szóföldrajzi szempontból megbízhatatlanok.

A HASz. adatait azonban szerencsére kiegészíthetjük a kaj-horvát írókból, akik ebből az egyébként páratlan szótárból

¹ A továbbiakban a forrás megjelölése nélkül idézett példákat a horvát akadémiai nagyszótárból (HASz.) veszem, s mivel ebben a szavak szigorú betűrendben állnak, a lapszám idézése fölösleges.

sajnálatosan kirekedtek. Régi tervem ugyanis, hogy a nyelvemlékek alapján feldolgozom a szerb-horvátban levő magyar elemeket, s e munkához már évek óta gyűjtöm az anyagot. Ebből a gyűjtésből emelem ki az alábbi adatokat:

1574: „na Buoiogha duffnogha poznania *pyaczu*: in foro conscientiae“ Pergošić: Tripartitum (KADLEC kiad. 209) | 1578. „Galba Sergius... na *Piacze* v Rime vmorien be“ Vramec: Kronika (KLAJČ kiad. 20); „Vitellius... vmorien be na *Piazu* Rimzkom“ (uo.); „na pozred *Piacza*“ (i. h. 31); „na Budinzkom *piacze*“ (i. h. 48) | 1651: „I zefedfi okolu tréte óre vide druge na *pijacze* za vman ztojecse: Et egressus circa horam tertiam, vidit alios stantes in foro otiosos“ Matth. 20:3. (Sveti Evangeliomi 32); „Izidi berzo na *pijacze* i vulicze várafka: Exi cito in plateas et vicos civitatis“ Luc. 14:21. (i. h. 91) | 1662: „gdafzu múfi na *piacz* fitek na konyeh prodavat donaffali“ Habelić: Zrcalo Mariansko 204; „kakua je vulicza, *piacz*, etc. i oztala“ i. h. 250 | 1670: „*Piacz*. Forum.“ HABELIĆ, Dictionarium P2a | 1697: (A rágalomról beszélve:) „Jeli ktero mezto od toga greha prozto? Nigder: morebiti *piacz*? ali kajfze vech na *pijaczu* verfi, nego ogovorov?“ Šimunić: Feniks pokore 352.

Ezeket a példákat a későbbi irodalomból is tetszés szerint lehetne szaporítani, de már ennyiből is látszik, hogy a *pijac* szót a kaj-horvátban általánosan használták 'forum, platea' értelemben, s hogy itt sokkal elterjedtebb volt, mint Szlavóniában.

4. Az a kérdés most, hogy ez a *pijac* miképpen viszonylik a szerb-horvát *pijaca*-hoz, az olasz *piazza*-hoz és a magyar *piac*-hoz. Először is meg kell állapítanunk, hogy a kaj-horvát és szlavóniai *pijac* nem származhatik a már tárgyalt szerb-horvát *pijaca*-ból. Ez utóbbi ugyanis, miután az olaszból átkerült, beleilleszkedett az *-a*- végű nőnemű főnevek csoportjába, s nem ismerünk arra példát, hogy ebből a csoportból egyes főnevek az *-a* végződés elhagyásával a hímneműek csoportjába csaptak volna át. Itt tehát nem a *pijaca*-nak egy alakváltzatával, hanem egy másik, független átvétellel van dolgunk.

Fel lehetne tenni, hogy ez a *pijac* közvetlenül került az olaszból a horvátba, s onnan a magyarba, de ennek nagyon csekély a valószínűsége. Két körülmény is szól ellene. Az egyik az, hogy az olaszból a szerb-horvátba átkerült *-a*- végű főnevek általában megtartják ezt a végzetet, és a nőneműek sorába illeszkednek be, pl. *bandira* (< *bandiera*), *dota* (< *dota*), *fadiga*, *fatiga* (< *fadiga*, *fatiga*), *knestra* (< *canestra*), *korizma* (< *quaresima*), *menda* (< *menda*), *munita* (< *moneta*), *oferta* (< *offerta*), *prsurá* (< *fersora*), *temperanca* (< *temperanza*), *taverna* (< *taverna*) stb., s maga a *pijaca* is ezt a szabályt követi.¹

¹ A felsorolt szavak a „Kolunićev zbornik“ című 1486-ban írt glagolita horvát prédikációs könyv nyelvéből valók (VALJAVAC kiad., a bevezetésben az ide-

A másik körülmény, amely a horvát *pijac* közvetlen olasz származása ellen szól, az, hogy éppen az olasz nyelvhatár és a kajkavština közé eső ča-nyelvjárás területén egyáltalán nem ismeretes, s így éppen az összekötő kapocs hiányzik, amely az olaszból való közvetlen átvételt megmagyarázná. Ha pl. a fentebb idézett evangéliumi részleteknek megfelelő helyeket a tengerparti horvát lekcionáriumokban megnézzük, a kaj-horvátban *pijac*-cal fordított *forum* és *platea* kifejezéseknek megfelelően *trg*, *dvor*, *polje* szavakat találunk, a ča-nyelvjárásban író protestáns Antun Dalmatin 1568-ban kiadott Postilla-jában pedig az egyik helyen „vidi drugih na *targu* zaman *štoyechih*“ (I, 106b), a másik helyen „Izaidi harlo po *placzeh* i po *štazah*“ (II, 97a) van. Kétségtelen tehát, hogy a kaj-horvát és szlavóniai *pijac* nem lehet közvetlen átvétel az olaszból, s így nem lehet forrása a magyar *piac*-nak sem, hanem ellenkezőleg éppen a magyar szó ment át a horvátba, amint azt földrajzi elterjedése is mutatja.

5. Az eddigi fejtegetések végső eredményeit tehát a következőkben foglalhatjuk össze: A magyar *piac* szó közvetlen átvétele az olasz *piazza*-nak. A magyar szó átment a szerb-horvát nyelvterületnek a magyar nyelvhatárhoz közel eső részeire, s főképp a kaj-horvátban általánosan használták. Ettől függetlenül a szerb-horvátban él egy *pijaca* szó, amely közvetlenül az olaszból került oda, de ez nem forrása a magyar szónak.

HADROVICS LÁSZLÓ.

A Thaly-pör és a kézzel rakott domb.

Képzettörténeti kísérlet.

1. A Thaly-pörben még nem hangzott el az utolsó szó, de azt hiszem, az akták bátran lezárhatók.¹ Az eddigi eredményekből mindenesetre kiderül: Thaly nem volt sem csaló, sem hamisító; amit csinált, nem volt misztifikáció, nem akart belőle

gen szavak jegyzékével). Néhány régi városnév -a végződés nélkül került át a horvátba, mint pl. *Roma* > *Rim*, *Albona* > *Labin*, *Ancona* > *Jabin*, de ezek az átvételek nem tartoznak a felsorolt szavak rétegébe, s még más szempontból is tűzetesebb vizsgálatra várnak.

¹ A pör irodalmából a következő elvi jelentőségű vagy anyagelvű tanulmányokat emeljük ki: RIEDL FRIGYES, A kuruc balladák: Irtört. 1913. — TOLNAI VILMOS, Kuruckori irodalmunk szövegeiről: EPhK. 1913. — HARSÁNYI—GULYÁS—SIMONFI, A kuruc balladák hitelessége. Sárospatak, 1914. — UA-OK, A kurucdalok forrásairól: Ethn. 1914—1917. (Vö.: KIRÁLY GYÖRGY: BpSzemle 1915. — TOLNAI VILMOS: EPhK. 1914., 1921. és „A sátorhalom”: Ethn. 1918.) — LÁSZLÓ ZSIGMOND, A kurucballadák. Bp., 1917. — SZERB ANTAL: Rákóczi-émlékkönyv. Bp., 1935, II. — VARGA I., A kuruc költészet hitelessége: IrtörtKözl. 1936.

anyagi hasznot húzni, nem kereste a „szenzációt“, nem akarta a közvéleményt vagy a filológusokat megtéveszteni. Éppen ezért csak részben, akkor is inkább csak technikailag s nem lélektanilag illenek hozzá azok a külföldi analógiák (Walpole, Chatterton, Pinkerton, R. Surtees), amelyekre E. K. CHAMBERSnek (1891.) vagy J. A. FARRERnek (1907.) az irodalmi hamisításokról írt könyvei alapján és RIEDL FRIGYES, TOLNAI VILMOS tanulmányai óta hivatkozni szokás. (Intenciójukban Thalyhoz talán a Hanka-féle ó-cseh epikus költemények állanak a legközelebb, amelyekből RIEDL SZENDE fordított magyarra szemelvényeket.)

Thaly lényegében egy hosszú stílustörténeti gyakorlat folyamában áll: történeti helye a XVIII. századi és a XIX. század-eleji balladaköltők és balladakiadók között van. Aki az angol Percy, a német Herder, a francia Berquin (1767—1774.), W. Scott óta népi eredetű vagy népies balladaszövegeket közöl, rendszerint azt az eljárást követi, hogy modernizálja és stilizálja őket, töredékeket egészít ki, rokonváltozatokat forrászt össze. De hasonló elveket tartanak szem előtt főleg a német Bürger óta a balladaköltők is: kiválasztanak maguknak egy-egy népi típust vagy vélt ősförmát, s szótárral, régi szöveggel a kezükben archaizálva és restaurálva írják műveiket, sokszor hiteles töredéket, régi képeket, „szabadon lebegő“ sorokat, rímeket építve beléjük. Innen van, hogy pl. a Walter Scotttól kiadott népi balladaszövegek alig különböznek a maga eredeti balladáitól, hogy a német Cl. Brentano és A. von Arnim balladáit és románcai nyelvükben, hangnemükben alig mutatnak eltérést a Wunderhorn darabjaitól, hogy Berquin francia gyűjteményében is összefoly a két világ. Csak a filológiai iskolázott kritikusok ütköznek meg az ilyen nyelvi-formai időellenességen, a naiv olvasóközönség és költők azonban természetesen tartják az egészet. Lényegében így jár el Erdélyi János és Kriza, sőt a művészet és eredetiség legmagasabb, legegységibb fokán néha Arany János is. S így jár el Thaly, persze, a történetíró és régiségértő iskolázottságával, ritka forrásokból merítve, hol tudatosan, hol felelőtlenül vegyítve egymással régít és újat, kezdetleges és fejlett technikát. Jóhiszeműségét két nemzedék szentesítette, s e jóhiszeműség tudatában maga is feleslegesnek tartotta, hogy leleplezze magát, ahogyan pl. az angol James Pinkerton tette. Hivatkozása kitalált lelőhelyekre, nem létező kéziratokra, naptárakra, élő forrásokra ugyancsak régi hagyományon (Chatterton, Macpherson, Pinkerton stb.) alapul, s ezzel a Thaly-problematika egyszerűen módszertani kérdéssé válik, ami persze nem mentesíti filológiánkat az alól a régi és mindmáig nem teljesített kötelezettsége alól, hogy kiadja XVII. és XVIII. századi kéziratok dalszövegeinket, s megírja a magyar irodalmi archaizálás történetét Kazinczyn kezdve Móricz Zsigmondig. (Erre a kérdésre legközelebb még

visszatérünk).¹ Thaly irodalomtörténeti funkcióját viszont teljesen igazolja az a hatás, melyet két nemzedék költőire tett (Ady!).

Thaly hitelességének vitatói és védői (főleg a sárospatakiak) lényegében csak RIEDL és TOLNAI érveit erősítették, cáfolták vagy helyesbítették, ellenkezőre változtatva az előjeleket; kitágították a „gyanús“ versek körét, vagy pedig olyant cáfoltak vagy bizonyítottak, amit már nem kellett bizonyítani, vagy amit felesleges volt cáfolni. A nagy vita utolsó fejezete az egy helyben topogás hatását teszi az emberre. Ezzel kapcsolatban csak utalni szeretnék egy olyan vonátkozásra, amely az egész idő alatt a háttérben maradt: ez a kétféle régiség, egy igazi, reális és egy irreális álrégiség (régisség) kérdése. Az egyik a nyelvemlék, a nyelvi „kövület“ természetes régisége, amely önmagáért beszél, önmagán viseli, önmagában hordja egy idejét múlt nyelvi korszak és nyelvzrület, egy elmúlt emberfajta jegyeit, megértése tehát egyszerűen exegetikai feladat, nyelv- és lélektörténeti probléma. Ezzel szemben az ál- vagy képzelt, kikövetkeztetett régiség, úgy amint a történeti balladában, novellában, regényben találkozunk vele, forráskutatással, modern lélektani, szociológiai megértésen alapul. Mozgósítja a nyelvtörténet eredményeit, részleteiben talán végletesen hiteles, de lényegében mégis csak egy elképzelt „mintha“-régiség, káprázat és illúzió. Ehhez járul, hogy a restaurálandó kor végső formájának kialakításába mindig beleavatkozik a restauráló személy időpontja, szociológiai helye, világnézete, ellenérzése és rokonérzése, klasszikus vagy romantikus hitvallása, történeti optimizmusa vagy pesszimizmusa. Flaubert minden bizonnyal jobban ismeri az antik Karthagót, mint akik benne éltek s mint antik forrásai, a modern francia Stendhal vagy a svájci C. F. Meyer kétségtelenül többet tud a renaissance „lelké“-ről, mint azok az olasz krónikák, életrajzok, amelyekből mindketten merítettek, Arany plasztikusabb, hitelesebb képet ad Attiláról, mint Priskos Rhetor, Móricz Zsigmond Erdélye mozgalmasabb és színesebb, mint az eredeti; de éppen ez a lélektani és történeti tudástöbblet, ez a hibátlan teljesre való törekvés teszi sokszor olyan illuzóriussá, változtatja romantikává azt a bizonyos, helyi színeivel meggyőző korhűséget. Még kérdésesebbé válik a korhűség és belső hitelesség, ha nem az elbeszélő evokatív, művészi újjáteremtő erején, hanem a történeti adatok teljességén, nyelvtörténeti hitelességen alapul, mint pl. a Thaly esetében. Az ál-kuruc balladák hiteles és meggyőző hatása csak addig tart, amíg érületi, légköri, terminológiai közösségben élnek a hiteles kurucversekkel. Mihelyt

¹ Különben a Kazinczy-kornak is megvan a maga szerény „Thaly-pör“-e, amelynek középpontjában az első magyar archaizáló-restauráló kísérlet, a Bartalis A.-féle „O deucheoseoges zent job keez“ (1794.) áll.

kiemeljük őket belőle, — s ezt tették RIEDL és TOLNAI tanulmányai, — azonnal észrevesszük a mögöttük meghúzódó régi-eskedő szándékot, hirtelen vége minden illúziónak, s Thaly újra azzá a középszerű költővé válik, aminek „eredeti“ verseiből ismerjük.

2. Ha mármost egy eddig ismeretlen adattal járulok hozzá a pör anyagához, ezzel inkább csak a magam elvi álláspontját szeretném megvilágítani.

Valamennyi kuruc-ballada között az Esztergom megvételéről szólót terheli legsúlyosabban az irodalmi modernség és a legtöbb Arany-émlék, s ennek is a legköltőibb és legnagyobb mértékben irodalmi ízű részletét, a mesterségesen, emberkézzel rakott Rákóczi-dombot:

Rákóczi tábora torpad az síkságon:
Rákóczi sátora dombon áll magában.

Friss kerek dombon áll tegnapi nap ólta,
Nemcsak az sátor, az domb is csak azóltá.

Jó kuruc vitézek csak tegnap dombolták,
Az földjét kezekben, süveggel hordották.

„Urunknak sátora magas helyen legyen;
Szép tábora fölött végig tekénthessen!

Aranyos zászlója lobogjon magasra:
Messzéről mindenki minjárst megláthassa.“

Süveggel hordották, a dombot úgy rakták,
Rákóczi patyolat-sátorát rávonták.

RIEDL és TOLNAI rámutatott a képzet föltehető forrására, A. Thierry Attila-mondáira (magyarul 1864. 29—30): az Udinét ostromló Attila halmát hun katonák hordják össze sisakjaikban. Az eset egyik űs-, de semmiesetre sem első lelőhelye a középkor legnagyobb német történetírója, Freisingi Ottó, de már Thierry magyar fordítása előtt is akad magyar elbeszélője (Remény 1851. IV.), halvány emléke pedig jóval előbb Oláh Miklós „Attilá“-jában (Cap. XV.). A HARSÁNYITÓL és GULYÁSTÓL felfedezett nagyon is irodalmi jellegű beregi rege (Ethn. 1915: 132) viszont nem tartozik ebbe az összefüggésbe, éppoly kevésbé, mint az ugyancsak tőlük idézett „ellenképzet“, egy ma is énekelte népdal részlete („Azt a hegyet csakómban is elhor'nám . . .“) vagy TOLNAI adata, a Zsitva partján emelkedő kerek domb, amilyen a Komáromot ostromló török vezér sátóra állott, annál inkább egy másik adata a Mátyás számára sisakkal összehordott dombról. A *sátorhalom* szó maga különben Anonymusnál és néhány oklevélben is előfordul. Ezek az adatok és analógiák

motivum- és tárgytörténeti szempontból igen érdekesek, de egy lépéssel sem visznek közelebb a kérdés megoldásához. Mert lényegében mit bizonyítanak? Azt, hogy a mesterségesen rakott vezérhalom vagy domb képzete vagy a képzet egyik eleme (vezér-, sátorhalom) nálunk is élt. Ezúttal nem bolygatjuk azt a problémát, vajjon irodalomról, „lesüllyedt“ irodalomról, néphagyományról vagy rokon feltételek mellett azonos lélektani, történeti-földrajzi helyzetekben gyökerező élmények emlékképéről van-e szó. Minthogy a dombképzet Freisingi Ottón kívül más középkori krónikásnál is megtalálható, azt hiszem, olyan, eredetileg helyhez kötött aitiológiai mondáról van szó, amelyet útonjárók, katonák, zarándokok vittek haza magukkal, ahol aztán megtörtént a hely- és személycsere.¹ Sem nem cáfolják, sem nem igazolják Thalyt, a legjobb esetben epikai hitelét erősíthetnék. Pontosan ugyanezt kell mondanunk DÉZSI LAJOS utalásairól is (Irtört. 1916: 165). Ő t. i. Nádasdy Ferenc „Mausoleum“-ának² dombon álló Árpád-alakját az Athenaeum 1822-i évfolyamának Árpád-illusztrációjával (magaslaton álló Árpád, balján kard, jobbában buzogány) rokonítja, s az utóbbiban keresi Vörösmarty Árpád-ábrázolásának inspirációs forrását. Nem beszélve arról, hogy itt is csak a képzetnek egy nem is lényeges alkotó eleme s nem maga az egész képzet kerül elő, egyáltalán nem látjuk a Thalyval való kapcsolatot, még nyelvi vonatkozásban sem. Ami pedig a „Mausoleum“ Árpád-metszetét vagy az Athenaeum képét illeti, tudni kell, hogy a korai barokk óta fejedelmet, ostromló vagy diadalmas hadvezért — keresztényt, pogányt egyaránt — alig ábrázolnak másképen, mint lóháton vagy dombon állva, ahonnan messzire elláthat. Ezek után nem tartjuk egészen logikusnak TOLNAI végső következtetését: „... lehetetlen, hogy az Esztergom megvételének Rákóczi-halma kuruc-kori hitelességébe vetett hitünk meg ne rendüljön, ha csak hitünk nem erősebb a tényeknek ellenkező tanúságtételénél“. Szerintünk éppen ellenkezőleg ez a többé-kevésbé összefüggő s irodalminak látszó adatsor támogatná a ballada kikezdett hitelességét és Thaly hitelét.

Van mármost ennek a képzetnek egy eddig ismeretlen irodalmi változata. Ez a mesterséges dombot ugyan nem helyezi Esztergom alá s nem domboltatja Rákóczi használatára, de mindenesetre kapcsolatba hozza az ő nevével, és „sövegekben“ az ő kurucjai számára emelteti. Lelőhelye Kreskay Imre pálos

¹ Feltűnő, hogy a legilletékesebb tanú, az első humanista szellemű világkrónika szerzője, Marcantonio Caccio Sabellicus, aki 1473—1483-ban az eloquentia tanára volt Udinében, sem Aquilejáról szóló prózai művében (De vetustate Aquilejao. 1482.), sem azonos tárgyú költeményében (Carmen in Hunni originem; mindkét munka: Opera. Basel, 1560.) nem említi a helyi hagyományt. Ennek oka nyilván a humanista történetírás mondaellenes álláspontjában keresendő.

² A „Mausoleum“ barokk-jellegéhez l. „következetesen“ elfelejtett s kiaknázott régi dolgozatomat: Magyar elemek a XVII. század német irodalmában. Temesvár, 1914.

szerzetes és műkedvelő egyik verses levele Ányos Pálhoz 1783-ból (kiadva: RMK. XXII, 94).

„En Szatthmárban lakom, Szamos partja mellett,“ — írja többek között az érzékeny és érzelmes Kreskay,

„Élek, bádjodozom és szivem szomorú;
Néha rettegtem is az Oláh háború....¹
De nem irok erről, nehogy bizonytalant
Hirlelvén versemben fessek egy oktalant.
Oh mennyit és mit nem mondanak! de jobb leszsz
Halgatni, másulást talán az idő tesz.
Legalább reménység táplálhat bennünket,
Hogy még az Ég jobbra fordítja ügyünket.
Gyakran futok az illy esetek hírére
A kertemben levő dombnak tetejére:
Itt a Dobolóról nézek Erdély felé, ...
Mellyet Dobolónak ez okból neveztek,
Hogy itt a dob szóra öszve gyülekeztek,
Kik Rákoczy Ferencz alatt fegyvert fogtak,
Kik lám kurutzoknak neveztetni szoktak,
Ők hordották öszve tsákos sөvegekben
A földet, s e dombot építették féltekben,
Nehogy a Lobontzok (mert így hívattattak,
Azok, kik ellenző hivségben maradtak)
Nehogy véletlenül rajtok üthessenek,
S megvertt Táborjokból tsufot üzhessenek,²
Tsakugyan itt lön meg végre az egyesség,
Ama nevezetes Szatthmári Békesség....“

Ez az idézett néhány sor amolyan egyszeri „olvasat“, megvan benne a teljes képzet, a mesterségesen rakott domb kapcsolata a Rákóczi-korral és a kurucokkal, amire sem előtte, sem — Thalyt kivéve — utána nincsen példa. Kreskay önállótlan, szegényes és gyértehetségű költő, semmiesetre sem maga találta ki az egészet. Bizonyára a kuruc-kor hagyományaiból merített, hiszen időben aránylag elég közel állt hozzá. Ha nem tanultunk volna a közelmúlt filológiai tapasztalataiból, s ha feltehetnők, hogy Thaly ismerte Kreskay irodalmi hagyatékát, ami alig hihető, mert első ízben IIATYÚFFY DEZSŐ tette hozzáférhetővé, azt kellene mondanunk, hogy előttünk a ballada egyik főforrása, az a termékeny ötlet vagy helyzet — Goethe aperçu-nek nevezte az ilyet —, amelyhez igazodva bontakozott ki a balladaszerű cselekmény. Csakhogy ezt a feltevést még csak valószínűsíteni sem lehet. Annál valószínűbbnek látszik viszont, hogy volt a képzetnek egy olyan XVIII. századi

¹ Célzás a Hóra (Horia)—Kloska (Closka)-féle román parasztfordalomra.

² En emeltem ki!

magyar változata, amelyet Thaly is ismert. Adatunk minden-
esetre még csak jobban megtámasztja azt az állításunkat,
hogy Thaly nem a Chatterton—Macpherson-féle jóhiszemű
csaló, misztifikáló, hanem az önzetlenül, lelkesen restauráló
Percy-, W. Scott-, Brentano—Arnim-típushoz tartozik.¹

TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF.

A skytha név.

I.

A skythákról az antik irodalomban először Hesiodos egy
fragmentumából (RZACH 54) szerzünk tudomást, tehát Kr. e.
700 körüli időből. Bővebben több mint két századdal később
szól róluk Herodotos és még előbb nagy elődje, Hekataios.
Náluk a *Skytha* név már gyűjtőnév, jelöli az egész, nagyjából
irániakból álló népöveget a délorosz és nyugatszibériai steppe-
vidéken, amint viszont a perzsák ugyanezen népek megjelölésére
a *saka* gyűjtőnevet használták. Herodotos szavaival: οἱ γὰρ
Πέρσαι πάντας τοὺς Σκύθας καλοῦσι Σάκας, ő pedig csak Heka-
taios felfedezését ismétli (JUNGE, Saka-Studien. 1939. 30—1).

Ha a görögök által e népek megjelölésére használt Σκύθαι
név eredetét kutatjuk, nem szabad megfedkezünk több fontos
tényről.

Először is azt kell szem előtt tartanunk, amire legutóbb
JUNGE mutatott rá nagy határozottsággal, hogy t. i. Hekataios-
nál két nézőpont lehető fel a Scythiáról szóló leírásban: egy
pontusi, a görög városokból a hátország felé irányuló vonal
és egy keleti, iráni vonal. Nyilvánvaló, hogy a Σκύθαι név,
a Hekataiosnál jóval régibb időből származván, a pontusi néző-
pont eredménye, vagyis benne a pontusi görögök igyekeztek
valamilyen helyi nevet rögzíteni. Ez igen fontos a szóátvétel
szempontjából. HARMATTA JÁNOS ugyan legutóbb hangoztatta,
hogy a népnév „eredete ismeretlen“, sőt hogy „az iráni nyelv-
vekből kielégítően nem magyarázható meg“, és ezért lehetsé-
gesnek tartja, hogy „nem a Pontos-vidék iráni törzseinek maguk-
ról használt neve volt, hanem valamelyik szomszédnéptől szár-
mazik“ (Skythika. 1941. 31). E megállapítás azonban természetesen
csak addig helytálló, amíg nem sikerül iráni magyarázatot

¹ Mialatt Thaly vádlói és védői tüvé tették a világirodalmat s a magyar
régiséget sátorhalom-analógiáért, tökéletesen megfedkeztek a legszembetűnőbb,
legközelebb eső magyar analógiáról: a koronázó dombról, amelyet úgy raktak
össze valamennyi vármegye földjéből a koronázási szertartás idejére. Ez a tény,
az udinei eset, az Attila-kapcsolat megerősít abban a felfogásban, hogy a
sátorhalom-közpöt nem irodalmi fikció, hanem — akárcsak a legtöbb hasonló
szerepű képzet — valóság, békés (hieratikus) vagy profán, háborús gyakorlat,
a mi esetünkben kétségtelenül és kimutathatóan keleti gyakorlat emlékét őrzi.

találni, s a következőkben éppen ezt szeretném megadni. Ha iráni alaphól indulunk ki, akkor a görög formából arra a következtetésre kell jutnunk, hogy ez az iráni forma *skuθa- volt, mert egyszerű *t*-t nem *θ*-val helyettesítettek volna.

Másodszor emlékeztetnem kell arra, hogy a skythák a VIII. század végén kiszorítván a kimmerieket, nem maradtak meg a Pontus északi vidékein, hanem mint rabló-fosztogató nomádok, Kisázsziába, sőt Előázsziába is becsaptak. Assarhaddon, aki 680-tól 669-ig uralkodott, a feléje özönlő kimmeriek ellen egy azokat mozgásban tartó néppel igyekszik szövetségre lépni, amely az ékírásban *ašgūzai* vagy *iškūzai* néven szerepel. A nevet a görög Σκούθαι névvel szokás azonosítani. Az ékírásos formák alapján ez lehetséges, ha feltesszük, hogy 1. az *ašgūzai a*-ja, illetőleg *iškūzai i*-je ejtéstkönnyítő vagy csak írásbeli előtét, 2. az *š* nem *š*-et, hanem *s*-et jelöl, végül 3. ha a görög *θ* és az ékírásos *z* számára valami közös alapot tudunk felvenni.

Az előtét feltétele nem okoz nehézséget, hisz az ékírás szókezdő mássalhangzó-csoportot csak így tud jelölni. Sokkal nagyobb nehézséget jelent, hogy az iráni *sk*- szókezdetnek — *šk*- az iráni szókezdetben ismeretlen — megfelelő ékírásos *šk*- mögött *šk* ejtésnek is kell állnia, mivel a Gen. 10: 4-ben szereplő Jafet-ivadék: יַשְׁכְּזִן: 'šknz kétségtelenül יַשְׁכְּזִן: 'šknz-ra helyesbítendő, és ezzel az *š*-et biztossá teszi. Végül leküzdhetetlen nehézséget okoz az ékírásos *z* is, mert önmagában ugyan felfogható emfatikus *š* (šade) jelölésének, és ezzel tükrözhetne egy — esetleg a görög *θ*-ban is kifejezésre jutó — iráni *č*-t, de ennek megint ellene mond az imént említett héber *aškūz z*-je, amely nem fejezhet ki *č*-t, mert annak megfelelőse minden bizonnyal *š* vagy *š* volna, semmiesetre sem *z*.¹ A bibliai *aškūz* alapján tehát kétségkívül asszir *aškūzai*, *iškūzai* a helyes olvasat, ez pedig szerintem nem hozható összhangba a görög formával.² Ezek szerint, bár történetileg valószínű, hogy ugyanarról a népmozgalomról van szó, mégis azt kell mondanunk, hogy nyelvileg nem azonos képződményekkel van dolgunk, és ezzel szabad kezét nyerünk a görögök használtá névalak magyarázatára.

A görög Σκούθης forma önmagában iráni *skuθa- alakot kíván, mert az iráni *θ*-t próbálták a görögök, akárcsak az angol és a mögötte álló ír helyesírás a *th* kapcsolattal megközelíteni. E szóban a *-θ*- tartozhatik akár a *t*höz, akár a *k*épzőhöz. Előbbi esetben nem tudunk vele mit kezdeni, mert *skuθ*- tövet nem ismerünk; utóbbi esetben az óiráni *-θa* — tehát árja *-tha* — képzőt kell közelebről szemügyre vennünk.

¹ Vö. a Talmud iráni jövevényszavait, amelyekben az iráni *č*-nek *š* vagy *š* felel meg (TELEGDI, A talmudi irodalom iráni kölcsönszavainak hangtana. Bp., 1933. 27).

² Nem tudom tehát elfogadni MARQUART rekonstrukcióját, aki (Philol. Suppl. X, 112) óiráni *skuča* alakból indul ki.

Az indoiráni *-tha* suffixummal legutóbb HJALMAR FRISK foglalkozott behatóan (Suffixales *-th-* im Indogermanischen. 1936.). Eredményei szerint ez a képző az indben, mégpedig a Rig-Védában első sorban nomen actionis képzésére szolgál, ritkábban nomen agentis képzésére. Az iráiban éppen fordítva a nomen agentis képzés a biztosabban felismerhető. Ilyen képzések: *dāṭa-* 'okcs', *adāṭa-* 'bolond' a **dāy-* 'lát' tőből; *hiṭā* 'társnő' a **hāy-* 'köt' tőből; *urvaṭa-* 'barát'; *friṭa-* 'vidám, meglegedett, kedvelt', amely szerinte a parthus *fr̥h* 'kedves' szóban élne tovább stb. Ha mármost a **sku-* tő jelentését próbáljuk az iráiban rögzíteni, akkor elakadunk, ilyen tő nincs. Az ind sem segít, mert ott van ugyan **sku-* tő, de jelentése 'megmozgat, tüzet felpizskál, fogat pizskál'. Ha viszont az európai, közvetlenül szomszéd nyelvrokonzokra vetünk egy pillantást, akkor azonnal kínálkozik az összehasonlításra a germán nyelvekben nagyszámú származékban még ma is élő **skut-* tő: ó-felnémet *sciozzan*, ószász *skeotan*, angolszász *scēotan*, óizlandi *skjóta*. A szó valamikor a gótban is élt, amint az a krími gótok *schieten* 'mittere sagittam' szavából következik, vagyis olyan területen is, illetőleg annak közelében, amely a skytha-görög érintkezés középpontja volt. E tőből származnak még a mai német *Schütze* előzményeként, illetőleg megfelelőseként a közép-felnémet *schütze*, ó-felnémet *scuzzo*, alnémet *schütte*, angolszász *scytta*, ó-izlandi *skyti* 'sagittarius' szavak. Különösen ez utóbbi szó értelmezése az, ami szerintem a *skytha* népnév helyes magyarázatához vezet.

Tudjuk, hogy a lovasnomádnépeknek, így a skytháknak is főfegyverük az íj volt. A perzsáknál ezt kitűnően mutatják a különböző szobrászati emlékek ábrázolásai, de talán még jobban szemlélteti Herodotos egy helye, ahol elmondja, hogy Maratonnál a perzsák az aténieket örülteknek tartják, ὀρῶντες αὐτοὺς ἐόντας ὀλίγους, καὶ τοῦτους δρόμῳ ἐπειγομένους οὔτε ἵππου ὑπαρχούσης σφι οὔτε τοξευμάτων (VI. 112.). A lovasság mellett tehát első sorban az íjászok hiánya tűnik fel, illetőleg a kettő együttesének, a lovon száguldó íjásznak a hiánya. Ugyancsak Herodotos egy másik helyen ezeket mondja a skythákról: τοῖσι γὰρ μήτε ἄσπεα μήτε τεῖχεα ἢ ἐκτισμένα, ἰλλὰ φερείοικοι ἐόντες πάντες ἔωσι ἵπποτοξόται... κῶς οὐκ ἄν εἴησαν οὔτοι ἀμαχοὶ κτλ. (IV. 46.). Hogy a skythák mennyire mint lovas íjászok éltek a görögség, nevezetesen az aténiek tudatában, azt talán mindennél ékebben bizonyítja az az ismert tény, hogy az aténiek közbiztonságára ὄρκődő miliciának a neve Σκῦθαι vagy Τοξόται, tehát a két név legalább tartalmilag azonos. S ez utóbbi név alapszava, τόξον, mely BENVENISTE meggyőző magyarázata szerint a skythák nyelvéből került át (l. Mél. Boisacq 1937. I, 37 sk.), szintén azt mutatja, hogy a skythák különleges, megkülönböztető és jellemző fegyvere az íj volt. Úgy látom tehát, hogy tárgyi szempontból igen megfelel a tényleges

viszonyoknak, ha a *skytha* nevet 'sagittarius'-nak, 'íjász'-nak értelmezzük.

Ezek után visszatérhetünk a név alaki kérdéseinek vizsgálatához. A germán nyelvek fentebb idézett szavai egy germán **skut-*, indoeurópai **skud-* tövet bizonyítanak. Ez azonban semmi esetre sem lehet az iráni **skuθa-* töve. Tovább jutunk, ha a germán szavak egyéb nyelvi rokonnait fogjuk vallatóra. A germán **skut-* tönek közvetlen megfelelése a litvánban a *šaudyti* 'ismételten lő' ige, amely mellett viszont van egy egyszerűbb *šauti* 'lő' ige is. Ez utóbbi indoeurópai **skeu-* töből származik, vagyis vele szemben a germán szavak és a litván *šaudyti* egy *-d-* képzőt mutatnak. Ez az egyszerűbb tő kétségkívül a **skuθa-* szó töve, vagyis a **skuθa-* népnév az indoeurópai **skeu-* 'lő' tő iráni *-θa* nomen agentis képzővel alkotott származéka, s jelentése 'lövész, íjász'. Hogy a **skuθa-* népnév ezen jelentése maguk a skythák, illetőleg a velük először érintkezett görögök előtt világos volt, azt talán bizonyítja az a Herodotostól (IV. 9 sk.) őrzött eredethagyomány, amely szerint a Herakles nászából született három fiú közül a legifjabb, névszerint *Skythes* volt az, aki az apja által hátrahagyott íjat fel tudta ajszani, és ezzel a teljesítményével, vagyis íjászi tudása és ismeretei alapján kiérdemelte, hogy nemzete ősapja legyen.

A skythákról tudjuk Herodotos alapján (IV. 6.): σύμμασι εἶναι ὄνομα Σκολότους τοῦ βασιλέως ἐπυωνυμίην· Σκούθας δὲ Ἑλληγες οὐνόμασαν. Felmerül tehát az a kérdés, hogy ha a skytháknak megvolt a saját nevük, hogyan, milyen alapon nevezték el őket a görögök. Azt hiszem, e kérdésre a válasz eléggé természetes. Amikor az első görög gyarmatosok Skythia partjain megjelentek, és az általában lovon járó, íjász uralkodó nép felől érdeklődtek, ezek maguk és alattvalóik is, a kérdést félreértve, arra válaszoltak, hogy miféle ember volt az, akit a görög maga előtt lát. A nemzetségnév helyett hallott — mondhatnám — foglalkozás- vagy állásjelölő név lett aztán a parti görögség számára népnévvé, mégpedig, mivel a legkülönbözőbb iráni törzsek, ha névben és nyelvjárásban nem is, de e felszerelésben megegyeztek, — valamennyi, a gyarmatos görögség látóhatárába eső iráni néptörzs nevévé. Az ión tudományosság megszületése hozta aztán magával azt, hogy a görögöktől származó népnév mögött felfedezték a skythák saját törzsi neveit is, és a gyűjtőnév mellett használni is kezdték őket, éppúgy, ahogy a magyarság saját nevét is még sok helyen egyáltalán nem, vagy rövid idő óta használják.

II.

Az eddigiek alapján, azt hiszem, elfogadható módon tisztázódott a *skytha* népnév jelentése. Alaki szempontból azonban, ezt meg kell vallanom, továbbra is erős kételyek maradnak fenn, első sorban azért, mert — a fenti indokolások ellenére is —

az ékírásos *ašku*zai és a görög *skutha*-alakok hangalakilag oly közel állnak egymáshoz, hogy szétszakításukba, merev elválasztásukba nehéz beletörödni. A következő sorok az I. fejezet eredményeinek figyelembevételével megkísérlik e két névalak közös származtatását.¹

A *skytha* népnév az indoeurópai **skeu-* 'lő' tő származéka. Hogy e származék milyen képzővel képződött, azt azért nehéz eldönteni, mert a népnév csak két, idegen ajkonn megőrzött változatában maradt ránk. A görög θ és az előázsiai (akkád és héber) z azonban semmiesetre sem magyarázhatók közös iráni θ hangból. Könnyebbé válik azonban a probléma akkor, ha a balti és germán rokonságra emlékezünk. Láttuk, hogy mindkét nyelvágban él a **skeu-* tő egy *-d* képzős bővítője: **skeud-*, sőt a germánban csak ez él és itt pl. az óészakigermánban él a *skyti* 'sagittarius' névszó, amely kétségtelenül a mi népnévünk germán megfelelője.

Az óészakigermán *skyti* szó az ó-felnémet *scuzzo*, alnémet *schütte* és angolász *scytta* szavakkal együtt egy régebbi **skutjan-*, ez pedig indoeurópai **skudyon-* tőre megy vissza, vagyis a *-y-en-* képzőbokkal képzett nomen agentis a *skud-* tőből. Ez a képző individualizáló jelentésű, amint azt OSTHOFF a germán gyenge ragozással kapcsolatban oly szépen kimutatta, és szemben áll a generikus jelentésű alapszóval, a mi esetünkben tehát egy **skudos* *o*-tövű főnévvel. E névszó az irániiban **skuda-* lenne, illetőleg mivel a mediák magánhangzók között spirantizálódtak, pontosabban **skuda-*.

Vizsgáljuk meg mármost, hogy egy iráni **skuda-* milyen alakban jelentkezhet a görög nyelvben, illetőleg a szóban forgó előázsiai nyelvekben. A görögnek ebben az időben nincsen interdentális spiransa. A szükségessé váló hanghelyettesítés tehát csak bizonyos rokonjegyek kiemelésével és mások elhanyagolásával érhető el. A spirans jelleg egyszerű elhanyagolásával a hanghelyettesítés megfelelőként a zöngés foghangú zárhangot választhatná, mely esetben **σkuda-* volna az eredmény. E durva hanghelyettesítés mellett azonban elképzelhető, s a valóságban létezik is más kiút. Így az irániiban oly gyakori zöngétlen interdentális spirans $+ r$ helyettesítésére kezdetben a $\tau\rho$, $\delta\rho$, később a $\theta\rho$ hangkapcsolat használatos (: Μιθραδάτης). A zöngétlen spirans megközelítésére tehát itt éppúgy, mint iráni $\int$ ~ görög ϕ esetében, az azonos helyen képzett hehezetes zárhang mutatkozott alkalmasnak. A zöngés spirans esetében

¹ Őszintén meg kell vallanom, hogy az I. fejezetben élesen megvont szakadék átugrására KNEZSA ISTVÁN és GÁLDI LÁSZLÓ barátaim készítettek, akik a kifejtettek ellenére is úgy vélték, hogy a történetileg összetartozó és hangalakilag sem túlságosan távolálló görög és előázsiai formáknak össze kell függeniük. A következő fejtegetések elindításáért tehát mindkettőjüknek, - a hanghelyettesítésre vonatkozó fejtegetések sok részletéért pedig még TAMÁS LAJOS barátomnak e helyen is őszinte köszönetemet fejezem ki.

természetesen ugyanez az eljárás teljes megfeleléssel nem volt járható, mert a görögnek nem volt zöngés hehezetes hangja. Ez a fajta helyettesítés tehát szükségképpen azzal a következménnyel járt, hogy a zöngés spirans helyett is a zöngétlen hehezetesnek kellett beugrania, vagyis egy iráni **skuda-* görög helyettesítése ebben az esetben **skutha-*, tehát éppen a szóbanforgó görög alak.

Az akkád *aškušai*, héber *aškuš* esetében a helyettesítés sokkal egyszerűbb. Az akkádnak csak zárhangjai, illetőleg *s/z* spiransai voltak, helyettesítésre tehát csak a durván megközelítő *d* vagy az ugyanolyan durva, de legalább a hang spirans jellegét megőrző *z* állott rendelkezésre. Ugyanígy a héber esetében. Itt tehát majdnem azt mondhatjuk, hogy egy skytha **skuda-* várható megfelelése éppen *aškuš. A szókezdő *sk-* hangcsoportnak *šk-*val való helyettesítése ugyan eltérést jelent, de végeredményben nincs kizárva, hogy itt az eltérés már az irániiban adva volt. Arra gondolok, hogy a mai perzsa nyelvben az ó-perzsa *sk-*nak csaknem mindig *šk* felel meg. Lehetséges, hogy ez a jelenség — nyelvjárásilag — sokkal régebb keletű, amint az ó-perzsa feliratokon is a normális *škauiš* 'szegény' szó egyszer *škauiš* alakban jelentkezik, a közép-iráni kortól pedig állandóan *škōh*. Ebben az esetben tehát az előázsiai megfeleléssel szemben a görög alak a durvább helyettesítés, amit az idézett elő, hogy a görögnek zöngétlen spiransként csak [*s*] állott rendelkezésére.

Az eddigiek alapján tehát annyit megállapíthatunk, hogy a görög Σκούης és az előázsiai *aškuš* származhatnak egy közös skytha **skuda-* vagy esetleg *škuða-* szóból. Nyilvánvaló, hogy ennek a megoldásnak az I. fejezetben előadottal szemben nagy előnye az, hogy a történelmileg nehezen elszakítható két alakot egy forrásban egyesíti. Azt hiszem azonban, hogy ezen az eredményen még túl is juthatunk.

Ismeretes, hogy Herodotos szerint (IV. 6.) a skythák önmagukat királyukról Σκόλοτοι néven nevezték. A névadó király neve Κολάεις, vagyis iráni **kula-xšaya-* 'a kula-nép uralkodója', ahol is a **kula-* kétségkívül (grafikus vagy nyelvi) változata a Σκόλοτοι névben őrzött **skula-* népnévnek. E nevet bizonyítja még a Justinustól említett *Scolo-pitus* király neve is (vö. MARQUART, PhilSuppl. X, 78 sk.). Tehát VASMER minden ellenkezése ellenére is valamiféle többesszámi jelnek kell rejtenie a név mögötti *t-* elemben (l.: MARQUART i. h.; VASMER: RVG. XII, 241). E név összefüggéseire egy Herodotosnál hagyományozott másik skytha név vet világosságot. Herodotos (IV. 6.) elmondja, hogy az előbb említett Κολάεις-től származik a Παραλάται nevéű királyi család. Ennek nevét VASMER (i. m. 238) kétségtelenül helyesen egyezteti az Avesztából ismert *paradāta-* szóval, amely ott *Haušyaha-* fejedelem jelzője, a későbbi hagyományban pedig *pēšdāt* változatban a legrégebb királyi családot jelöli.

VASMER ugyanott utal már arra is, hogy az ezen egyeztetésben feltett $d > l$ hangváltás a szogd és a pamiri nyelvjáráásokban is megtalálható. Ha ezt a magyarázatot elfogadjuk a Παπαλάτται esetére, akkor viszont egyszerre megvilágosodik a skytháknak maguk használta neve is: a *skula- alak a régebbi iráni *skuθa- későbbi alakja. Világos, hogy a Herodotos által más összefüggésben említett Σκύλης király is (IV. 76.) tulajdonképpen népe nevét hordozza, vagy, ha úgy tetszik, heros eponymosa népének vagy törzsének. E magyarázat annál nagyobb valószínűséggel bír, mivel az l nem lehet eredeti l , hanem csakis más hangból fejlődhetett, mivel az eredeti l -ből a skythában is r lett.

Ezek az eredmények, úgy hiszem, kölcsönösen támogatják egymást. A skytha népnév iráni előalakjaként rekonstruált *skuθa- 'lövész, íjász' szó jelentésileg is kielégítő, formailag pedig megmagyarázza mind a külső: görög és előázsiai, mind a belső: skytha hagyományt. A belső hagyomány anyagába vonható még szerintem a Tanais vidékének egy feliratán előkerült Σκόζος személynév is, amelyet tehát MARQUARTTÓL (i. m. 79^a) eltérően nem *Skua-, hanem *Skuθa- görög átírásának tekintek.

Befejezésül még arra a kérdésre kell kitérnem, miért jelentkezik a külső hagyományban az iráni spirans, ha a belső hagyományban l -lé lett. A felelet igen könnyű. A $θ > l$ változás a skytha nyelvterületen nem volt általános, hanem egy kis területre korlátozódott. A görögök első találkozásukkor nem ezekkel a skythákkal jutottak érintkezésbe, hanem a tengerpartiakkal, akik viszont az eredeti iráni zöngés spiranst őrizték nyelvükben. Így érthető, hogy ezektől a skytha népnévet vévén át, később, amikor a *skula- törzssel kerültek érintkezésbe, az eltérő hangalak megakadályozta őket a névazonosság felismerésében.¹

SZEMERÉNYI OSZVALD.

P. magister forrásai és módszere.

Ez a tanulmány tulajdonképpen folytatása és kiegészítése annak a munkámnak, mely tíz évvel ezelőtt, 1937-ben jelent meg: „Az Anonymus kérdés revíziója“ címen: Száz. 1937: 1—54, 136—202. Abban a tanulmányomban a Gesta Hunga-

¹ Itt jegyzem meg, hogy a II. fejezet fenti eredményei további felismeréshez vezettek, nevezetesen ahhoz, hogy a skytha népnévvél azonos a steppe-lakó északirániak másik végpontján élő szogdok neve. Ez a mai napig megfejtetlen, s az ó-perzsa feliratokon Suguda, Sugda alakban jelentkező népnév ugyanis szerintem a következőképpen magyarázandó: skuda- > sukuda- > suguda- > sugda. Részletesebben minderről cikkem idegen nyelvű szövegében fogok szólni, amely előreláthatólag a Kőrösi Csoma-Archivumban fog megjelenni.

rorumnak, — történetírásunk eme, kétségtelenül legrégebbi ránk maradt emlékének — iratása korát és szerzőjét igyekeztem megállapítani, azonban már akkor szükségesnek láttam, hogy a kutatást kiterjesszem magának a Gestának mint történeti műnek a vizsgálására is. Ezt a tanulmányt — egy készülő nagyobb kiadvány részére — már a következő évben meg is írtam, s jelen formájában 1938 márciusában lezártam. A közelmúltban kézirataim legnagyobb része megsemmisült, ez a tanulmányom azonban az említett tervbevett kiadvány szerkesztőjének, SZENTPÉTERY IMRE professzor úrnak, gondossága folytán megmaradt.

Mikor ezt a „porából megéledett“ szerény munkám a horatiusi elv kényszerű megtartásával most — kilenc év után — az érdeklődő szakköröknek bemutatom, tanulmányomnak talán bizonyos időszerűséget is ad az a körülmény, hogy a most elmúlt 1946. évben volt éppen kétszáz esztendeje annak, hogy az osztrák J. G. SCHWANDTNER és a magyar BÉL MÁTYÁS a bécsi udvari könyvtárban őrzött, ismeretlen szerzőjű Gesta Hungarorumot kiadta, s az az előszó, melyet BÉL MÁTYÁS — korának egyik legkiválóbb tudósa — az új történeti forráshoz írt, tekinthető egyúttal az Anonymus-vita legelső emlékének.

*

Azonban annak ellenére, hogy az Anonymus-kérdés ilyen régi, munkámhoz az eddigi irodalomban meglehetősen kevés útmutatást találtam. Az eddigi kutatókat ugyanis annyira lefoglalta az ismeretlen szerző korának és személyének kérdése, hogy magával a Gestával jóformán alig foglalkoztak, s az a kevés is, amit e tekintetben találunk, inkább csak közvetve s más krónikákkal kapcsolatban merült fel. Pedig tulajdonképpen az kellene, hogy ez legyen az Anonymus-kérdés végső célja, — nem is szólva arról, hogy ezeken a kérdéseken keresztül nem egyszer magára a szerzőre és annak korára is újabb támpontokat találunk.

Tanulmányomban tehát legtöbbször saját kutatásaim alapján igyekeztem kinyomozni azokat a forrásokat és értesüléseket, melyeket Gesta-írónk munkájában felhasznált. Ezek a források kétségtelenül első sorban irodalmiak voltak, hiszen — mint tudjuk — Gestája bevezetésében szerzőnk nagyon is fölényesen szól a ioculatorok csacsogó énekéről és a parasztok csalfa meséiről, s kijelenti, hogy művét „az íráskor biztos fejtegetéséből s a történeti művek világos magyarázásából“ fogja megírni: *ex certa scripturarum explanatione et aperta hystoriarum interpretatione*.

Kérdésünk szempontjából tehát mindenekeelőtt az jöhet számításba, hogy mely történeti munkákat használt

szerzőnk.¹ Ezeket igyekeztem bemutatni az első részben. De a Névtelen — mint látni fogjuk — később rájött arra, hogy a szóbeli hagyományokat sem hagyhatja figyelmen kívül, s ezekből is merített. Ezen a ponton különösen sok érdekes megfigyelést lehet tenni, az eddigi eredményeket továbbépítve.

A Gesta írott forrásai közül főképen három történeti munkára gondolhatunk. Ezek közül kettő külföldi, egy magyar. A két külföldi egyike az Exordia Scithica néven ismeretes Justinus-kivonat, másika a Regino-féle világkrónika. A magyar forrás az ú. n. Ós-Gesta volt.

A Gesta felhasználta írott források közül a legrégebb elemek M. Justinianus Justinus római történetíró Historiae Philippicae című, a legnagyobb valószínűség szerint a Kr. u. III. században keletkezett munkájára vezethetők vissza, mely részletesen foglalkozott az ókorban ismert összes orszákok és népek történetével, egyszerű, de vonzó előadásban.² E munkából, mely maga is kivonat volt, egy régebbi római történetíró:

¹ Itt mellőzendőnek tartottam azt a két, mai szempontból nézve tisztán szépirodalmi jellegű munkát, Dares Phrygius könyvét és a Gesta Alexandri Magni-t, melyek magisterünknek inkább csak irodalmi mintaképei voltak, s belőlük — a dolog természeténél fogva — nem történeti adatokat, hanem formai elemeket, stílári fordulatokat stb. kölcsönzött. — Dares Phrygiusnak a trójai háborúról szóló könyve (De Excidio Troiae Historia), melyet, — mint azt maga említi, — *olim in scolari studio*, talán éppen a Sainte Geneviève-apátság iskolájában, más írók munkáival együtt olvasott, sőt kivonatolt, az V. századból származott, de a francia litteratus körökben a XI—XII. században, új megbecsülésre talált. Hatása szerzőnknel valóban több helyen kimutatható. Így őt követi a bevezetés azon mondatában, ahol elmondja, hogy a dolgokat „igazán és egyszerűen” fogja előadni, ahogy azok megtörténtek; őt követi Almos és Szulta alakjának leírásánál (akiket csaknem ugyanazon szavakkal jellemez, mint Dares a maga trójai hőseit); sőt, úgy látszik, Daresra megy vissza a *principes et ductores* szókapcsolat (sereg vezérei) is stb. — Hasonlóképpen több részt kölcsönzött a Gesta Alexandri Magni-ből. Azok a szavak, melyeket Almos vezér a ruténnel és kunokkal való csata előtt katonáinak mond, valamint a csata leírása csaknem szóról-szóra egyeznek az említett munkának Nagy Sándor s a perzsák közti harcáról szóló részleteivel (azzal a különbséggel, hogy Gestánk közben a Justinus-kivonat alapján még betoldott egy „történeti” részt a scitháknak Darius és Cyrus, sőt éppen Nagy Sándor feletti győzelméről). — Az alábbiakban P. magister Gestáját a SZENTPÉTERY IMRE szerkesztette Scriptores alapján idézzük. Teljes címe: „Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. Volumen I.” Budapestini, MCMXXXVII. Az idézeteknél a lapszámon kívül a sorokat is jelezzük. Az említett rész kb. a Script. I, 44: 1—27 sora (vö. M. FLORIANUS, FontDom. II.). — A jelzett — inkább klasszikus reminiscenciákon alapuló — munkákon kívül azonban kétségtelenül ismerte az éppen e tájt, a XII. század folyamán lendületnek indult tipikusan középkori jellegű angol és francia gesta-irodalmat is, mely végeredményben az ő munkájának is legközvetlenebb őstönzője lehetett (vö. FEST S., Anonymus angol forrásai: EPhK. 1935. — SZILÁGYI L.: Száz. 1936: 218—20).

² Historiarum Philippicarum ex Trogo Pompeio libri XLIV. Nova Scriptorum Latinorum Bibliotheca. Vol. VII.; A. GUTSCHMIED, Die Fragmente des Pompeius Trogus: Jahrbücher für Philologie 1885.

Trogus Pompeius óriási világtörténeti művéből, a középkor folyamán több kivonat készült,¹ melyek azután forrásul szolgáltak mindazoknak a krónikásoknak, akik népük származására vagy régebbi történetére „adatokat“ kerestek.² Egy ilyen, körülbelül a VII. századból származó — Exordia Scythica néven ismeretes — kivonat szolgált alapul a Gesta Hungarorum szerzőjének is,³ aki annak a scithákról szóló részét teljes egészében felhasználta.

E rész az említett kivonatban Scithia földrajzi helyzetének leírásával kezdődött: *Scithe antiquiores populi et est posita Scithia in oriente et interclusa est sicut et Gothia, nam ab uno latere mare, ab alio montes Riphei a dorso Asia et Tanais fluvius*; ehhez az a megjegyzés járult: *Primum in ea* (t. i. Scithiában) *habitavit Magog filius Jafet*. Utána következett, úgy látszik, egyéb források nyomán, amennyiben *Et dicunt quidam* megjegyzés vezet be, a scithák életmódjának elbeszélése: „Egykor“ e nép „bölcös“ és „szelid“ volt; földet nem műveltek és semmi bűn nem volt közöttük; nem voltak házaik, csupán sátraik, tejet és mézet ettek s a vadak bőrével ruházkodtak; aranyuk, ezüstjük és egyéb drágaságaik oly nagy számmal voltak, mint a kövek és rengeteg barmot bírtak. Ezt külön rész követte — szintén régebbi források nyomán, — a scithák erkölceiről: Nem kívánták a másét, mivel mindnyájan gazdagok voltak, s állatokat és élelmet nagy bőségben bírtak; nem voltak paráznák, hanem csak „saját feleségeik“ voltak; s soha semmi hatalomtól nem igáztattak le; később azonban, teszi hozzá az elbeszélő, — s itt másodszor is hivatkozik forrásaira: *ut dicunt quidam* — oly nagy kegyetlenségre jutott e nép, hogy emberi húst evett és vért ivott. Majd annak elmondása után, hogy a scithák Daryus királynak 100.000 emberét megölték, s őt magát Perzsiába szalasztották, míg Cyrust 300.000 emberével megölték, hadi erényeik dicsőítésére tér át: Hogy kemény volt e nép minden fáradtság elviselésére, a háborúban vitéz s testében erős; hogy semmi sem volt előttük, amit elveszíteni féltek volna, s hogy mikor győzelemre tettek szert, semmit sem akartak a zsákmányból, csupán a dicsőséget keresték. S az egész hadakozási módjuk leírásával fejezi be, lovakon harcoltak, könnyű páncéljuk volt, lábukat vassal borították, s fejükön aranyozott sisakot hordtak.⁴

A scithákról szóló eme leírás, — mely általánosságban minden, e korbeli nomád népre ráillett — szerzőnk előtt igen

¹ MonGermHist. AuctAnt. Tomus XI. Chronica Minor Saec. IV. V. VI. VII. Vol. II. 311—22.

² FRANZ RÜHL, Die Verbreitung des Justinus im Mittelalter. Leipzig, 1871.

³ Vö.: FÓTI JÓZSEF, Góg és Magóg: IrtörtKözl. 1913: 28—59; DEÉR JÓZSEF, Szkitia leírása a Gesta Ungarorumban: MKönyvez. 1930: 243—63.

⁴ MonGermHist. i. h. 319—20: Cod. Bambergensis.

alkalmasnak látszhatott arra, hogy azt saját nemzetére átvigye.¹ E tekintetben különben sem járt töretlen utakon. A Tanais (= Don) mellett fekvő Scithiának a magyarok „ősi” hazájával való azonosítása már benne volt a X. század elején írt s e részében ugyancsak Justinust kivonatoló Reginó-féle krónikában (mely, mint a következőkben látni fogjuk, Gestánknak szintén egyik fontos forrása volt), s ezt — a Scithia nevet a régi magyar Dentumoger (olv. Dentümogyer vagyis „Don-i Magyarország”) megjelöléssel s több más elemmel kiegészítve — átvette a XI. századi Gesta is. Sőt, úgy látszik, éppen e két forrás volt az, mely az író figyelmét magára Justinusra irányította, amennyiben saját Scithia-leírásában előbb — mintegy bevezetésül — elmondta mindazt, amit e tekintetben Reginónál, illetőleg a régi Gestában felhasználhatónak talált: *Scithia igitur maxima terra est, que Dentumoger dicitur (!)... etc.*,² — itt Reginóra, illetőleg Justinusra mennek vissza a *versus orientem, ... pontum, flumen... Thanais cum paludibus magnis* megjelölések s még néhány inkább csak stiláris elem, — s csak ezután tért át a tulajdonképeni Justinus-szövegre, hogy ezt teljes egészében átvegye.

A Scithia-leírásnak e második része úgy kezdődik, mint az előbb már idézett Justinus-kivonat: *Scithici enim sunt antiquiores populi et est potestas Scithiae* [Justinusnál eredetileg: *posita Scithia* volt] *in oriente*; azonban észrevéve, hogy e dolgokról már az előző részben szó volt, az ismétlés enyhítésére mindjárt hozzáteszi: *ut supra diximus*. Utána — elhagyva Scithia határainak mégegyszeri leírását, csupán Magogról emlékezik meg, az eredeti forrás szövegét úgy alakítva, hogy *primus rex Scithie fuit Magog filius Japhet*, s ehhez még hozzáteszi mintegy szükséges kiegészítéseként a már említett Scithia — Dentumoger azonosításnak: *et gens illa a Magog rege vocata est moger* (akitől származott Athila és hosszú idő múltán Vgek, Álmos apja, ...). E rövid kitérés után csaknem szószerint következik mindaz, amit az Exordia a scithák életmódjáról és erkölceiről, — mint tudjuk — más források nyomán elmondott. Ezt azonban a Gesta úgy adja vissza, mintha ezeket ő közvetlenül használta volna: *... de quibus hystoriographi qui Gesta Romanorum scripserunt, sic dicunt*. Változtatásokat eredeti szövegével szemben csupán ott tett, ahol annak teljes átvételét nemzeti önérzete nem engedte meg, vagy ahol forrásával szemben tájékozottabbnak gondolta magát. Így átvette, amit forrása a scithák „egykori” bölcseségéről és szelidségéről mondott, de az *aliquando* szót

¹ Az alábbiak több tekintetben módosítják az eddigi irodalomban található felfogást.

² Script. I, 34 : 11—35 : 4. Az ott található szövegkritikai egybevetések azonban helytelen alapokon jöttek létre.

elhagyta, s a *sapiens* szót felső fokba tette. Átvette, hogy földet nem műveltek, és semmi bűn nem volt közöttük, s hogy nem voltak házaik, hanem csak sátraik, de a táplálkozásukról szóló részben a *lac et mel* felsorolást — vadászó népről lévén szó — úgy egészítette ki: *Carnes et pisces et lac et mel manducabant*... Átvette, hogy állatok bőrében öltözködtek, de a *ferarum* elé odatette: *zobolorum* (amelyekről már a Scithia-leírás előző részében is megemlékezett) stb. Átvette, hogy nem kívánták a másét, s hogy nem voltak paráznák, de a *sed solummodo suas habebant uxores* kitételt így alakította át: *sed solummodo unusquisque suam habebat uxorem*. Azt a kritikus részt pedig, mely az emberi hús evését és vér ivását említette, úgy módosította, hogy ily kegyetlenségre csak *fatigata in bello* és *iracundia ducti* jutott e nép. És mintegy enyhítésül hozzátette ezeket a hetykélkedő szavakat: *Et credo, quod adhuc eos cognoscetis, duram gentem fuisse de fructibus eorum*. Ezekén kívül teljesen átvette a Darius, Cyrus és Nagy Sándor vereségeiről szóló részeket és „adatokat“, valamint mindazt, amit a scithák edzettségéről, vitézségéről és dicsőségszeretetéről forrásában talált, de itt az eredeti szövegből kiírt *nichil de preda volebant* után megjegyezte, *ut moderni de posteris suis*. Az Exordia utolsó részletéből pedig, mely a scithák harcmódjáról és fegyverzetéről szólt, kihagyta a páncél és lábvért említését, s helyükbe az íjat és nyilat toldotta be, hozzáfűzvé, hogy e tekintetben: *meliores erant super omnes nationes mundi et sic cognoscetis eos fuisse de posteris eorum*. (Script. I, 35 : 4—37 : 5.)

A Scithia-leírás ezután következő harmadik — egyébként lényegtelen része — *Scithica enim terra quanto a torrida zona remotior est*... semmi kapcsolatot sem áll az Exordiával, hanem Paulus Diaconus Historia Longobardorum című munkájának Reginótól készített kivonata alapján, egyébként annak teljes elferdítésével jött létre. (Script. I, 37 : 5—13.)

Ellenben minden valószínűség szerint szintén a Justinus-kivonat fentebb említett részére vezethetők vissza — az előadás későbbi folyamán, a ruténekkal és kunokkal való csata leírásában — Álmos beszédének Dariusra és Cyrusra vonatkozó, a Scithia-leírásban mondottakhoz hasonló részletei is, bár ugyanezen „adatok“ (a Gestához közelebb álló formában) a Justinus-féle munka még egy helyén előkerülnek. (Script. I, 44: 13—7.)

A másik világtörténeti forrás, mely Gestánkon erősen éreztette hatását, a Regino-féle világkrónika volt. Regino, aki 892 és 899 között a Lotharingiában levő prümi kolostor apátja volt, majd innen való elűzetése után a trieri Szent Márton-kolostort igazgatta, művét, mely Krisztus születésétől saját koráig terjedt, már ez utóbbi hivatáshelyén írta s 908-ban fejezte be. A munkát több mint félszázaddal később egy

hasonlóképpen trieri szerzetes (a Szent Maximin-kolostor valamelyik tagja, a tudomány mai állása szerint Adalbert, a későbbi magdeburgi érsek) folytatással látta el, melyet 907-től 967 vezetett.¹ A világesemények folyamán — Regino vala, mint folytatója² egyaránt többször megemlékezik a magyarokról is, mint a Scithiából kijött új népről, mely évszázadokon át háborgatta a nyugati világot. Első említésüket az eredeti Regino-féle részben, a 889. évnél találjuk, ahol a szerző annak elmondása után, hogy ebben az évben a magyarok szilaj és addig sohasem hallott népe a *Scythicis regnis et a paludibus, quas Thanais sua refusione... porrigit, egressa est*: egyszerűen Scithia fekvéséről és a scithák szokásairól kezd beszélni, miket *historiographorum dicta sequentes*, vagyis — mint tudjuk — Justinus és Paulus Diaconus nyomán mond el. A későbbi évek eseményei azonban, melyek a *gens Ungarorum*-ra vonatkoznak, már mind Reginónál, mind bizonyos fokig folytatójánál is, egykorú hallomások alapján jegyeztettek fel. Így: Reginónál a 894. és 901., míg folytatójánál: a 907—910., 912., 913., 915., 917., 924., 926., 932., 934., 938., 944., 954. és 955. éveknél.

A Regino-féle krónika hatása a Gesta Hungarorumra aránylag szintén nagy volt.³ Belőle származott át a Scithialeírás már említett részletein kívül (amikre már MÁTYÁS FLÓRIÁN rámutatott, bár ő a Justinus-féle kapcsolatot még nem ismerte): a *Carintinorum Moroanensium fines*-t említő sajtószöveg rész, ahol az eredeti Regino-szöveg *Carantanorum, Marahensium ac Vulgarum* (más kéziratokban: *bulgarum*) vagyis: „karantánok, morvák és bulgárok“ kifejezése — a központozás elhagyása folytán — tévesen alakult át „murai karantánok“-ká.⁴ Hatása azonban főképpen a kalandozó hadjáratok elbeszélésénél mutatható ki, ahol négy egymásután következő fejezet épült az ő adatain.

Így reá megy vissza az 53. fejezet második fele Lél, Bulcsú és Botond lombardiai hadjáratáról, mely csaknem szó szerint követi Reginónak a 901. évhez csatolt elbeszélését (ahol azonban a magyar vezérek nevei nem szerepelnek). Hasonlóan reá megy vissza az egészen rövid 54. fejezet: *De devastatione Lotaringie, Alemannie et Francie*, mely rendkívül erős

¹ W. WATTENBACH, Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter I, 4. Berlin, 1877. 210—3, 297—8; M. MANITIUS, Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters. I. München, 1911. 695—7, 699—701.

² A munka kiadásai: MonGermHist. Script. I, 537—629 és F. KURSE (1890.). Itt az előbbit idézzük.

³ E kérdésekkel foglalkoztak: MÁTYÁS FLÓRIÁN (M. FLORIANUS), Font-Dom. II, 250; R. F. KAINDL, Studien zu den ungarischen Geschichtsquellen IX—XI. Wien, 1900. 16—22; PAULER GYULA, A magyar nemzet története Szent Istvánig. Bp., 1900. 206 stb.; HÓMAN B., A Szent László-kori Gesta Ungarorum 45; DOMANOVSKY S., Anonymus és a II. Géza korabeli Gesta: Száz. 1933: 176. — Az ő eredményeiket azonban több helyen módosítottuk.

⁴ Regino a 889. évnél; a Gesta az 50. fejezetben.

összevonásokkal a Regino-féle 907., 908., 909., 910. és 912. évi adatokból jött létre. Sokkal zavarosabb a következő (55. fejezet) származása, mely *De morte Lelu et Bulsuu* címet visel. Ennek első része tkp. a Regino-krónika 913. évi bejegyzését látszik követni, ezt azonban sajtóságos tévedés folytán úgy tünteti föl, mintha az itt elmondott dolgok az előző fejezet eseményei után, melyek mint tudjuk a 912. évvel végződtek, öt évvel későbbiek lennének: *Postea vero anno V. regnante Cuonrado imperatore...* (I. Konrád egyébként 911—918 közt uralkodott). Mindehhez járul, hogy itt beszéli el Lél és Bulsú halálát, akik — egyéb forrásainak tanúsága szerint 955-ben (!) az augsburgi csatavesztés után kerültek az ellenség kezébe. Ezután az egyensúly ismét helyreáll. Az, amit a Gesta a következőkben a különböző bajor és francia területek pusztításairól elmond, általában megfelel a Regino-folytatótól a 915. és 944. év közt feljegyzett adatoknak. A kalandozásokkal foglalkozó utolsó (=56.) fejezet: *De inimicis Athonis regis* eseményei általában a Regino-folytatás 954. és 955. évi adatait követik, bár a Gesta-író azon kétségtelen elnézése folytán, hogy e fejezetet *Eodem anno*-val kezdi, míg az előbbi fejezetben utoljára, Taksony születésével kapcsolatban, a 931. évről beszélt, úgy tűnhetnék fel, mintha mindez a 931. évben történt volna.¹

Regino munkájával kapcsolatban még egy kérdésre kell kitérni. Mint azt MÁTYÁS FLÓRIÁNTól kezdve több kutató, így főképen HÓMAN és DOMANOVSKY kimutatták: mind az eredeti Regino-féle munka, mind a *Continuatio Reginonis* említett részletei kisebb-nagyobb mértékben megtalálhatók Kézai munkájában és a XIV. századi krónikákban is, éspedig olyan szerkezeti és stiláris sajtóságokkal, amelyekből kétségtelen, hogy azok nem az eredeti szöveget használták, hanem valamely már kész feldolgozást. Mivel pedig ez a kész feldolgozás magister P(etrus) munkája nem lehetett, fel kellene tenni, hogy nemcsak ezek, hanem Gestánk is említett részleteiket egy, a Gesta Hungarorumnál jóval régibb közös forrásból merítették. Ez a közös forrás lenne az a sokféle elemből álló magyar történeti munka, melynek első részét, — mint azt már többször érintettük, — különböző források alapján a XI. század második felében állították össze, s mellyel, mint azt a következőkben látni fogjuk, Gestánknek egyébként is sok kapcsolata volt. Ezzel szemben, mi legvalószínűbbnek tartjuk azt a megoldást,² hogy szerzőnk nemcsak az *Exordia Scithicát*, hanem magát a Regino-féle krónikát is ismerte eredetiben is, azonban céljának megfelelően csak az elsőt használta fel részletesebben, míg az utóbbinak adatait, mivel úgyis kivonatolnia kellett

¹ E kronológiai zavarok megmagyarázására fölösleges olyan bonyolult okokat keresni, mint PAULER teszi.

² Ez a feltevés bizonyos fokig KAINDLnál is megtalálható (i. h. 18).

volna, átvette a régi Gestából, s csak némely helyen iktatott bele az eredeti alapján egy-egy újabb részletet, így pl. Ugek története elé az oda nem illő 819-es évszámot: *Anno dominice incarnationis DCCC-o XVIII-o Vgek... erat quidam nobilissimus dux Scithiae...*¹ vagy a lombardiai hadjárat után István comes nek, *Walo* (mint ő írja: *Waldo*) testvérének halálát.² Feltevésünk valószínűségét megerősítheti az a körülmény is, hogy mind az eredeti, mind a folytatással ellátott Regino-féle világkrónikának a XII. században Európa több műveltségi központjában voltak kéziratai; így magában Párizsban kettő maradt fenn (MANITIUS i. m. 700).

Ennek ellenére is kétségtelennek kell mondanunk azt, hogy magisterünk *Gesta Hungarorum*ának legfőbb forrása a már említett XI. századi *Gesta Ungarorum* volt,³ melynek, amint azt DOMANOVSKY kimutatta, egy olyan átdolgozását használta, amely minden jél szerint II. Géza után keletkezett (Anonymus és a II. Géza korabeli *Gesta*: Száz. 1933: 181—4). Ennek a régi Gestának szűkszavú előadása után építette fel a maga első 12 fejezetét (a munkának kb. egy ötödét). Így a Scithialeírás egyes elemein kívül, amelyeket beleiktatott az említett Regino-, illetőleg Justinus- és Paulus Diaconus-féle szövegekbe (a névadó ős: *Moger*, az őshaza: *Dentumoger*, a hét vezér: *Hetumoger* stb.), kétségtelenül az Ős-Gestából vette át a következő részeket: Ugek történetét, aki „igen előkelő vezér“ volt Scithiában és feleségül bírta *Emesu*-t (olv. *Emesü*-t), *Eunedubelianus dux* leányát; fiuknak, *Almos*nak történetét, kinek születését csodás álmom előzte meg (a turul-monda) (3. és 4. fej.);⁴ Árpád fejedelemmé választása és a vérszerződés eseményeit (5. f.);⁵ a hét magyar: *Hetumoger* = *septem principales persone* személyneveit⁶ (bár a XIV. századi krónikák más névsort adnak); az elindulás történetét Scithiából a 889. évben (7. f.);⁷ a honkeresők vándorlásait Ruscián és Ruthenián keresztül,

¹ Script. I, 38: 2—4; itt P. mester minden valószínűség szerint Regino azon részletét utánozza, melyben műve saját önálló elbeszélését kezdi: *Anno Dominice incarnationis DCCCXVIII. Bernhardus...*

² Az 53. fejezetben, mely egyébként a szöveg félreértése, illetőleg felületes olvasása révén került oda.

³ Az újabb eredményeket összefoglalja: JOSEPHUS DEÉR, *Quis fuerit fons primigenius Gestorum Chronicorumque Hungaricorum medii aevi ex saeculo XI-o oriundus at post deperditus*: Script. I, 1—11.

⁴ Körülbelül a következő mondatok illetőleg szövegrészek vétettek az Ős-Gestából (mindig az első és utolsó szót vagy kifejezést idézzük.): *De Almo primo duce. Anno... Vgek* (Script. I, 38: 1—2) | *erat quidem... vocatus est Almus* (Script. I, 38: 4—14) | *Dux autem Almus, dum ad maturam aetatem... duxit in Pannoniam* (Script. I, 39: 13—6).

⁵ *Gens itaque... fide stabiles* (Script. I, 39: 19—40: 15) | *Tunc supradicti... iuramentum* (Script. I, 40: 18—9).

⁶ *Quorum VII... VII-us Tuhutum* (Script. I, 41: 11—5).

⁷ *Anno domini... et filio suo Arpad* (Script. I, 41: 19—24) | *Nec labores... erant in venatione* (Script. I, 41: 29—42: 3).

Kiev megsarcolását (7., 8., 9. f.);¹ végül a megérkezést a „Havas-erdőn keresztül“: *per silvam Houos* „az ungi részek“-re: *ad partes Hung* s ezzel kapcsolatban Pannonia leírását és a *pascua Romanorum* elnevezést, valamint az Attila-örökség többször is visszatérő motívumát (9—12. f.).² A honfoglalás történetéből főképp a Pannonia megvételeéről szóló monda³ és Erdély földjének leírása⁴ megy vissza kétségtelenül a régi Gestára.

Ezek az átvételek legnagyobb részükben valószínűleg inkább csak tartalmiak voltak. Van azonban néhány részlet, mely kétségen kívül, szövegében is a régi Gestából való. Ezek között, szerencsés véletlen folytán, éppen a magyar mondakincs legrégibb darabja, az *Emesu* álmáról szóló az, amely csaknem szó szerint abban az eredeti szövegben maradt ránk, ahogy az Ős-Gesta írója megfogalmazta. (Ez megállapítható, ha Gestánk szövegét összevetjük a XIV. századi krónikák megfelelő helyeivel, amelyek azonban magisterünk kerek szövegével szemben több helyen erős összevonásokat vagy romlásokat mutatnak.) E rész igen jellemző befejező szavai magisterünknel, — kétségtelenül az eredeti szöveg szerint, — így hangzanak: „*Quia ergo sompnium in lingua Hungarica dicitur almu et illius ortus per sompnium fuit pronosticatus, ideo ipse vocatus est Almus*“ (Script. I, 38 : 6—15). A XIV. századi krónikákban e helyen mindössze annyi változtatás történt, hogy az *almu* szóról — a nyelvtörténeti fejlődésnek megfelelően — elhagyták a végvocalist: „*Quia vero sompnium in lingua nostra dicitur alm (!)...*“ sőt az egyik kéziratban e helyen egyenesen *alom* olvasható (Script. I, 284 : 19—21).

Ellenben lényeges változás van a fehér ló mondájában. Itt azt a — mindenestre eredetibb — elbeszélést, mely a XIV. századi krónikákban maradt fenn, hogy Árpád fejedelem Szvato-pluknak, a tőle ajándékba kapott vizért, fűért és földért („*Kusid autem de aqua Danubii lagenam implens et herbam periarum ponens in utrem et de terra nigri sabuli accipiens...*“) egy aranyos fékű és nyergű fehér lovat: „*equum album et magnum*“ (Script. I, 288 : 14—31) küldött, magister P(etrus) erősen átalakítva s jelképes jellegéből kivetkőztetve: Salánhoz, a bolgárok fejedelméhez köti, akitől Árpád csupán vizet és fűvet kér, és pedig — úgy látszik, a Kalán nemzetség hagyományainak hatása alatt — Alpár mezejéről: „...peto ab ipso duce

¹ *Et sic Almus... vocatur Susudal* (Script. I, 42 : 5—6) | *De Rutenia-Postquam... transierunt* (Script. I, 42 : 7—10).

² Az Attila örökség gondolata főképp e részekben: *Ultra silvam... fuisset* (Script. I, 45 : 6—8) | *ibi confluunt... pascua Romanorum esse dicebatur* (Script. I, 45 : 9—46 : 3) | *ultra Houos... pastores suos* (Script. I, 48 : 3—10) | *egressi in terram... desuderunt* (Script. I, 51 : 3—4). L. még: *Athile regis... dicebatur* (Script. I, 61 : 1).

³ Script. I, 54 : 5—15 (vö. M. FLORIANUS i. m. 258).

⁴ Script. I, 65 : 24—66 : 4 (vö. uo.).

vestro, ut mittat mihi gratia ipsius duas (!) *lagungulas plenas aqua Danubii* et unam sarcinam de *herbis sabulorum Olpar* ...“ Ennek fejében 12 (!) fehér lovat: XII *albos equos* s számos egyéb ajándékot küld (Script. I, 54: 5—15). Ellenben ismét csaknem szószerinti az átvétel Erdély földjének leírásában, csupán szerzőnk az Ős-Gesta eredeti szövegét (vö. Script. I, 315: 5—7) nem egészen művészietlen eljárással — a Tuhutum (olv. *Tühütüm*) kiküldte követ, *Opaforcus Ogmand* szájába adja: „Qui cum venisset, domino suo de bonitate illius terre multa dixit: Quod terra illa *irrigaretur optimis fluviiis* ... et quod *in arenis eorum aurum colligerent et aurum terre illius optimum esset*“ (Script. I, 65: 24—66: 4).

(Folytatjuk.)

SZILÁGYI LORÁND.

Küküllő.

Rejtélyes név. S talán ez okból is már régebben megpróbálkoztak magyarázatával. De mindenesetre nincs még egy földrajzi nevünk, amelyre annyi hivatkozás történt volna a közelmúlt településtörténeti irodalmában. E név egyik újabb magyarázata ugyanis alkalmas érvek látszott a legváltozatosabb településtörténeti elméletek számára is.

A *Küküllő* nevet elsőnek SZABÓ KÁROLY értelmezte, *kékellő*-nek. Ám a *kéklík* igének -ő képzős igeneve — amint erre MELICH (HonfMg. 30) rámutatott — mindig *kéklő* volt, s ilyen alakban jelenik meg e szó bizonyos, már középkori oklevelekben említett hegynevekben is. — SZABÓ KÁROLYON kívül foglalkozott e névvel HUNFALVY PÁL is; ő — úgy látszik — már a folyónak szláv-oláh *Tárnava* nevére is tekintettel volt, s ez alapon annak a véleménynek adott kifejezést, hogy a „*Kükül-jó* folyó nevében a *kökény* szó látszik lappangani“. Ezt a magyarázatot nyelvészeink közül többen (GOMBÓCZ, HORGER) annak hangsúlyozásával fogadták el, hogy az eredeti névalak csak **Kökél-jó* lehetett volna. Csakhogy a *Küküllő* névnek, amint erre szintén MELICH mutatott rá (i. h.), sem az emlékekben, sem a mai népi ejtésben olyan változata nincs, amely megfelelne a HUNFALVY-féle magyarázati kísérlet alapján felteendő ejtési alaknak; de még a felteendő **kökél* 'kökény' melléalaknak sincs a magyarban semmi nyoma. Szerinte tehát ez a magyarázat sem fogadható el.

E magyarból való értelmezési kísérletekkel szemben MELICH maga e nevet idegen, éspedig bolgár-török eredetűnek tartotta. Szerinte valami bolgár-török **Kükeley* névalakból származnék. S a név feltett ősalakja egy feltételezetten 'kökény' jelentésű török **kökäläk* ~ **kükäläk* közszó bolgár-törökös **kükäläy* megfelelőjének volna tekintendő. Első sorban is e névmagyarázat alapján pedig arra a következtetésre jutott, hogy Erdélyben

a honfoglaló magyarság valami bolgár-török néprétegre települt volna rá. Ezt a településtörténeti elméletet nyelvészeink és történészeink általában elfogadták. De már ASZTALOS MIKLÓS (A székelyek őstörténete letelepülésükig: ErdFudFüz. 45. sz. 1932. 19) a *Küküllő* név MELICH-féle törökös magyarázata alapján nem bolgár-törökök, hanem avarok jelenlétére következtetett Erdélyben, s így e névmagyarázatot saját székely származáselméletének főpillérévé tette meg.

MELICHnek az előzőkben ismertetett magyarázatát illetőleg jelen sorok írója első hozzászólásában (UJb. VI. 441) mindenképp azt kifogásolta, hogy az állítólagos bolgár-török névadás alapjául szolgáló török szó csak ki van következtetve, mind alakja, mind pedig jelentése tekintetében; ellenben a **kökél* 'kökény' magyar szóváltozat az 1453: *Kwkelthe* (Komárom m.) helynév alapján szerinte feltehetőnek látszanék. Majd arra is rámutatott, hogy a *Küküllő* név folyónévként nemcsak Erdélyben van meg, hanem a PESTY-féle kéziratoss helynévtár szerint dülőnévként Köröstarcsán is előkerül.

E kifogások ellenére Magyarország XI. századi etnikai viszonyaira vonatkozó fejtegetéseiben KNEIÉZA is elfogadta MELICH névmagyarázatának lényegét (Magyarország népei a XI. században: Szent István-Emlék II, 436, 440). A *Küküllő* szerinte is „az ország egyetlen kétségtelenül török nevű folyója”; csupán e név határozottan bolgár-török jellegét nem volt hajlandó elismerni.

KNEIÉZA tanulmányát ismertetve ezek után (NNyv. X, 114) hangsúlyozottan rámutattam arra, hogy a 'kökény' még mindig nem 'kökényes', pedig a szláv-oláh *Tárnava* alapján a feltett török névalaknak ezt a jelentését kellene várunk.¹ De meg arra is hivatkoztam, hogy Köröstarcsán a *Küküllő* dülőnévként már olyan területen fordul elő, amelyre nézve tanulmányában KNEIÉZA még elvileg sem tartotta lehetségesnek, hogy ott bolgár-törökök laktak volna a honfoglalás korában. Ez álláspont mellett tehát alapjában véve még csak a lehetősége sincs meg annak, hogy e név bolgár-török eredetű volna a magyarban. De már csak azért sem lehet okunk e nevet idegen eredetűnek tartani, — fűztem még hozzá hivatkozott kritikai megjegyzé-

¹ Illetőleg KNEIÉZA tanulmányában ténylegesen a 'kökényes' jelentést tulajdonította MELICH török **Kükeley*-jének. Ezért ehhez azt a megjegyzést fűztem, hogy KNEIÉZA „teljesen önkényesen a támasztandó kívánalomnak megfelelően korrigálta MELICH fejtegetéseit”. — Az anyag áttekintése során most azonban rájöttem arra, hogy ezt a megjegyzést helyesbítenem kell. A hibát t. i. ebben a vonatkozásban nem KNEIÉZA, hanem MELICH követte el. Idézett műve 35. lapján ugyanis a feltett bolgár-török **küküláj* szóalak jelentésére vonatkozólag ezt írta: „A bolgár-török szónak 'kökény' volt a jelentése.” A következő lapon ez olvasható: „*Küküllő* neve tehát a m. 'kökényes', eredetire bolgár-török név”. — Én tehát eredetileg a MELICH-féle mű 35. lapján olvasható szövegre voltam tekintettel, KNEIÉZA pedig a 36. lapon olvasható szövegre hivatkozott.

seimhez, — mert a magyarból is minden nehézség nélkül értelmezhető. Ahogy például a régiak „rózsás ajkak“ helyett „rózsdáló ajkak“ emlegettek, úgy mondhatták *kikinés* 'kökényes' helyett *kikin-lëü-t* is; ebből pedig szabályszerűen *Kikillő* > *Küküllő* fejlődhetett volna. A felteendő *-nl-* > *-ll-* hasonulás semmiesetre sem volna annyira szokatlan a magyarban, „hogy inkább egy nem létező török szót kellene konstruálnunk az alakilag homályos *Küküllő* hn. megmagyarázására“.

Ez utóbbi megjegyzések — amint ezt későbbi idevonatkozó fejtegetéseiből megállapíthattam — Kniezsát még mindig nem győzhették meg, de azt most már ő is belátta, hogy Melich magyarázata eredeti alakjában semmiképp sem állhat meg. Ezért azon oly módon igyekezett javítani, hogy most már ő maga szerkesztett egy félreérthetetlenül 'kökényes' jelentésű török szóalakot névmagyarázata számára. Újabb tanítása szerint ugyanis a magyarok valami 'kökényes' jelentésű török *Kökel-liy névalakot vettek volna át (Erdély víznevei: ErdTud-IntÉvk. 1941—1942. 623. sz.) — E feltevéshez a következő megjegyzéseket fűztem: „A 'kökény' neve ugyan ma a legtöbb török nyelvben *m-re*, *n-re* végződik, de a mongol *kügül* 'prunellier' és kún *kükel* 'spina' alapján kétségtelenül *l*-lel végződő szóvariáns is feltehető. Hogy a melléknévképző *-liy* tényleg meglévő török képző-e, vagy csak konstruált és feltételezett képzőalak, arra nézve Kniezsa nem szolgál számunkra felvilágosítással; a »valamivel ellátott«-nak kifejezésére ugyanis tudomásunk szerint török nyelvekben általában a *-li* képzőt használják. Ennek ellenére formailag e magyarázattal szemben jelentősebb kifogás természetesen nem emelhető; a névmagyarázatok helyességének elbírálásánál azonban sok esetben még egyéb szempontoknak is tekintetbe kell jönniök.“ (A honfoglaló magyarság megtelepülése és a székelyek eredete: Szegedi Múzeumi Kiadványok I. 13. 1944. 59.)

Ami mármost az egyéb szempontokat illeti, idézett tanulmányomban rámutattam arra, hogy a Küküllők mellékén és kiváltképp e folyók torkolatának vidékén, ahol a magyarok e folyóval és nevével először ismerkedhettek meg, szláv lakosság jelenléte a honfoglaláselőtti időkben még a Kniezsa által közölt helynévanyagból is világosan kitűnik, aminthogy ő maga sem vonta ezt kétségbe; ellenben annak semmi nyoma a helynevekben, hogy e vidéknek szlávokon kívül valami más nyelven beszélő lakossága is lett volna a magyar honfoglalás korában. De rámutattam arra is, hogy akár abból indulunk ki, hogy szlávok fordították volna le a maguk *Trnava*-ját törökre, akár abból, hogy törökök fordították volna le a maguk állítólagos *Kökel-liy-jét szláv nyelvre, mindkét feltevésből településtörténetileg helytelen, illetőleg képtelen tételek következnének, s így a *Küküllő* név törökös magyarázata helyes már csak ezért sem lehet.

Hogy ez így van, az GYÖRFFY GYÖRGY kutatásaiból már szinte kézzel foghatóan igazolódott is. GYÖRFFY (Besenyők és magyarok) ugyanis e nevet a besenyőknek akarta volna tulajdonítani; besenyő-nyomok után kutatva azonban az ország területén hat *Küküllő*-t sikerült lennie. Ez már egy kissé mégis csak sok a jóból, s ezért KNEI ZSA GYÖRFFYnek említett dolgozatát ismertetve ezt a besenyő-ötletet azzal a megjegyzéssel utasította vissza, hogy a Küküllők mentén nem lehet nagyobb számmal besenyőket találni, sőt ehhez még szükségesnek látta hozzátenni: „Különb is a név török eredetének hitelét nagyon lerontja hatszoros előfordulása...” (Száz. LXX, 474). Ezzel a megjegyzéssel KNEI ZSA nyilván a *Küküllő* név törökös magyarázatára vonatkozó saját korábbi tanításait is visszavonta.

Mivel tehát a fentiek szerint a *Küküllő* név török eredetű nem lehet, már csak a magyarból való származtatása jöhet szóba. Mivel továbbá a szláv > oláh *Tárna* névalak jelentése nem lehetett más, mint 'kőkényes', azt hiszem, az általam javasolt magyarázaton kívül más lehetőség most már nincs is.

Régi nyelvi emlékekből bizonyára több példát is lehetne találni a *rózsáló*-hoz hasonló igenévi szerkezetre a 'valamivel ellátott' fogalmának kifejezésére. Azonban helyneveket mégis csak leghelyesebb — amennyiben ez lehetséges — helynevekkel magyarázni, tehát én is kutatni kezdtem helyneveink között olyanok után, amelyek valami magyar növénynevből a feltételezett módon volnának származtathatók. Kettőt sikerült is találnom. Ezek: 1. *Nyárló*, egy 1474-ben említett pusztá neve Kolozs megyében; továbbá egy ma is meglévő ilyen nevű falu Biharban, amelyre vonatkozólag azonban történeti forrásadatra nem akadtam. 2. *Hásoló*, a Juhos-féle 1882-i Helységnevtár szerint a vas megyei Alsószeleste határrésze. — Az egyik nevet, 'nyárfás'-nak, a másikat, 'hársas'-nak értelmeztem, amint ez értelmezések szinte önként kínálkoznak is.

A minap pedig irataim rendezése közben kezembe került egy régi dűlőnévgyűjteményem (az adatok java részét a PESTY-féle kéziratos helynévtárból jegyeztem ki). A cédulák között lapozva szemembe ötlük egy név, amely a feltételezendő *kikin-lőu ~ *kiken-lőu* ~ *küken-lőu* szó- és névalaknak alakilag is tökéletes párja. Ez a név: *Gyikéllő*: szántó, rét, legelő és mocsáros ér neve Nagyfűssön Komárom megyében. A közlő a névhez még a következő megjegyzést fűzte: „... ezen dűllő nevét hihetőleg az ottan létező mocsáros értől, melyben hajdan gyikénynek való kákó termett, kapta.” Ez nyilvánvaló. De most már az is világos, hogy a *Küküllő* földrajzi név 'kőkényes' jelentésben a magyar *küken* ~ *kikin* szó igenévi származéka. — Hasonló képzésű helynevek még: 1355: *Mehleu*; ma: *Méhelő*, falu Biharban | 1344: *Mehleu* határrész neve a biharmegyei Kalocsán (JAKÓ Zs., Bihar m. 267, 299) | 1522 k.: *Malomlowth*, földrajzi név a szatmármegyei Luskodon | 1412: *Kech-*

keelew, földrajzi név a szatmármegyei Hodászon (MAKSAI, A kö-1 zépkori Szatmár m. 147, 167). — Egy 1435-i herpályi (Bihar m.) határleírásban előfordul a *Kykellewkerthwel* kifejezés „arbor piri“-vel értelmezve (JAKÓ i. m. 259); de körtefában van *Fodor-kurthwel* is (JAKÓ i. m. 321). Ezek a kifejezések is tanúsítják, hogy a *Küküllő* helynév magyar közszóból származik.

*

Szólnom kell még néhány szót a szláv > oláh **Trnava* > *Tárnava* és a magyar **Kikin-lëu* > *Küküllő* nevek jelentésbeli párhuzamosságáról is... A közelmúltban alkalmam volt áttanulmányozni KNEI ZSA ISTVÁN barátom „Párhuzamos helynévadás“ című becses dolgozatának nyomdai korrektúrapéldányát.¹ Ő ebben a tanulmányában hatalmas névanyagra támaszkodva arra a megállapításra jut, hogy valamely helynek két vagy több nyelvben meglévő, jelentésileg hasonló megnevezése egy időben egymástól függetlenül történt. Az általa közzétett anyag valóban azt tanúsítja, hogy a személynévi eredetű párhuzamos helynevek (pl. m. *Bagonya* ~ tót *Bohunice*) az esetek többségében (KNEI ZSA szerint kivétel nélkül) a tőle feltett módon jutottak megnevezéseikhez. De már a természeti vagy műveltségi eredetű helynevekben előforduló jelentéspárhuzamosságot ilyen módon magyarázni nézetem szerint csak kivételes esetekben lehetséges.

A Küküllő-melléki honfoglalás előtti szlávok, akiknek a létét — amint említettük — KNEI ZSA sem vonta kétségbe, példának okáért kétségtelenül nem vártak a magyarokra a folyó megnevezésével, hanem azt már a magyar honfoglalás előtt is **Trnava* néven ismerték. Mivel pedig annak semmi valószínűsége sincs, hogy a magyar folyónév a szláv megnevezéstől függetlenül jött volna létre, azért csak arról lehet szó, hogy kik értelmezték e szláv **Trnava* nevet a magyarban **Kikin-lëu*-vel: szlávul tudó magyarok-e, vagy pedig elmagyarosodó-félben lévő szlávok-e. KRANZMAYER német nyelvésznek (Zur Ortsnamenforschung im Grenzland: ZONF. X, 118) egy ismert tétele szerint ilyen esetekben a névfordítók mindig a kipunztulóban levő nyelvnek, illetőleg valamely vidék régebbi telepeseinek a képviselői szoktak lenni. Nem akarnék ugyan e tételből dogmát csinálni, mégis azon a véleményen vagyok, hogy a mi esetünkben tényleg elmagyarosodóban levő szlávok fordították le a maguk **Trnava*-ját **Kikin-lëu*-vel magyarra. — Ezt a névalakot a Küküllő-melléki szlávok természetesen csakis akkor használták, amikor magyar szomszédokkal magyarul beszéltek. Szláv beszédükben a *Trnava* névalak bizonyára továbbra is megmaradt, mert hisz

¹ Időközben megjelent a M. Történettud. Int. „Településtörténeti Tanulmányok“ című gyűjteményében (2. sz. Bp, 1944. 59).

különben nem vehették volna át tőlük ezt a névalakot azok az oláh pásztorok, akik csak a magyar honfoglalás után érkeztek e vidékre. Az ottani szláv parasztság — úgy látom — csak a tatárjárás után magyarosodott el végkép és teljesen.

MOÓR ELEMÉR.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Páros mássalhangzóváltások. HORGER ANTAL: MNy. XXXVII, 12—6 a fenti címen az orrhangú mássalhangzó + azonhelyi zárhang kapcsolatok páros változásaival foglalkozik.

I. Első megállapítása az, hogy két szomszédos mássalhangzónak egyszerre történő megváltozása csak a fentebb említett kapcsolatokban mutatható ki. Itt két ellenvetést kell tennünk.

1. Első ellenérvünk az, hogy az affrikáták, amelyeknek ilyen változásaira éppen a tárgyalt cikk idéz nagyszámú példát, nem vehetők egyszerűen a zárhangok csoportjába. Nevezték őket zárhang + homorgán réshang kapcsolatának, zárhangféléknek, félzárhangoknak, vegyes zárhangoknak stb. (vö. LAZICZIUS, Fonétika 78—84), de egyik felfogás sem jogosít fel bennünket arra, hogy egyszerűen a közönséges zárhangok közé sorozzuk őket.

2. A nasalis + azonhelyi zárhang megfogalmazás szűk voltának második bizonyítéka az, hogy a HORGER-től felsorolt változások mellett van példa páros *mp* > *mf* változásra is, mint: *sompordál* > *somfordál* (SzófSz.) és *kámpicsorodik* > *kámficsorodik* (MTsz.). A változás páros, noha az *f* mai tudásunk szerint nem zárhang.

Úgy látjuk, hogy páros változás csak a következő esetekben történhetik: orrhangú mássalhangzó és egy olyan másik mássalhangzó kapcsolatában, amely mássalhangzónak legalább variánsértékű önálló, azonhelyi orrhangú párja van. E megfogalmazás felvetheti azt a más oldalról is támogatható gondolatot, hogy az *f*, illetőleg *v* hangnak bizonyos helyzetekben számolhatunk egy zárhangos viselkedésű formájával, s esetleg az affrikáták is ilyen kettős viselkedésű mássalhangzók volnának. — Ha az affrikátákat zárhang + réshang kapcsolatának tartjuk, gondolhatnók, hogy e változásnál csak a nasalis közvetlen szomszédságában levő zárhangú elem jön számba.

HORGER idézett tételét a fentiek figyelembevételével azonban mindenképen úgy kell módosítanunk, hogy: páros mássalhangzóváltások orrhangú mássalhangzó + azonhelyi zárhang vagy affrikáta vagy *f* (esetleg *v*?) kapcsolatokban történhetnek.

II. A bő példatárral szemléltetett hangváltozás okát HORGER a következőkben jelöli meg: „...a mássalhangzóváltásnak párossága az azonhelyi viszony következménye. Ha tehát valamely orrhangú mássalhangzónak a zárképződése bármiféle ok következtében máshová helyeződött át, akkor a rákövetkező azonhelyi zárhangnak a zárja is, azonhelyi volta miatt, automatikusan ugyanoda helyeződött át...”

HORGER tehát természetszerűleg csak az egyik hang változását tartja függetlennek, a másikat már társulás útján beállott-nak: részleges, képzési hely szerint történő hasonulásnak gondolja. Ez valószínűleg így is van. Nem helyeseljük azonban azt, hogy HORGER e független változóként az orrhangú mássalhangzót jelöli meg. E megállapításával szemben a következő ellenvetéseket kell tennünk:

1. Ha az ilyen $nd > ng$ stb. változásokban a nasalis a független változó és a zárhang záralkotási helye ennek hatására tolódott el, a jelenség előreható hasonulás. E jelenség azonban köznyelvünkben jóformán példátlan, s a nyelvjárásokban is csak igen kis területen él (vö. HORGER, A magyar nyelvjárások 100): a köznyelv a *dobtam*, *csukd*-féle esetekben előforduló képzésmódbeli különbségeket *doptom*, *csugd* formában oldja meg, s ez éppen hátraható hasonulás. Így oldják meg a nyelvjárások is; egészen kivételes a nyugati *ötven > ötfen*-féle megoldás. Hátraható hasonulás pl. a Zádorfalván feljegyeztem *egy kis*, *egy nagy > ek kis*, *en nagy* megoldás is (saját feljegyzésem).

2. A nasalis és nem azonhelyi zárhang egymás mellé kerülve rendszerint azonhelyi párrá lesz. A változás nem feltétlenül kényszerű: a *tömkeleg* szót ejthetjük *tönkeleg*-nek és *tömkeleg*-nek is, s a *Tomka* családnevet szintén *k* előtti *m*-mel ejtjük; a köznapit ejtés nasalis + zárhang kapcsolatai azonban az esetek legnagyobb részében mégis igyekeznek azonhelyi párrá válni. Ez a változás azonban soha sem a zárhang alkalmazkodásával történik, hanem miután az orrhangú mássalhangzóval: *t* miatti $mt > nt$ vagy *b* miatti $nb > mb$ változásra sok adat van, *m* miatti $mt > mp$ vagy *n* miatti $nb > nd$ változásra azonban egy sincsen; például: a *számt*, *romt*-féléből *szánt*, *ront* lesz, nem *számp*, *romp*; a *különb*, *vén bolond*-féléből *külömb*, *vém bolond* lesz, nem pedig *különd*, *vén dolond*.

3. A nasalis mássalhangzó független változó volta ellen még egy világos és nagyon súlyos érv szól. A példatárban szép számmal található $mp > \eta k$ | $mp > \eta g$ | $mb > \eta g$ | $nt > \eta g$ | $nd > \eta g$ | $nygy > \eta g$ változások, meg az említettem $mp > \eta f$ változás HORGER ellen tanúskodnak. Van ugyanis $m > n$ vagy $n > ny$ változás, s van $m \sim ny$ megfelelés, mint: *humor* $\sim$ *hunyor*, *permeszt* $\sim$ *pernyeszt*, *iszomtató* $\sim$ *iszonytató* stb., sőt előfordul $\bar{m} > ny$ is: *kánva* $>$ *kányva* (adatokat l. MTsz.), de ugyanakkor a nekik megfelelő $b > d$, $t > ty$, $d > gy$ stb. változásra is találunk példát. A felsorolt $mb > \eta g$ | $nd > \eta g$ | $nygy > \eta g$ meg az $mp > \eta f$ változásoknál azonban ez a kettősség megszűnik. Van tudniillik $p > k$ független változás, mint *röptön* $>$ *röktön*, *kuptor* $>$ *kuktor*, *parapli* $>$ *parokli*, *hopmester* $>$ *hokmester*; van $d > g$, mint: *darabont* $>$ *garabont* (EtSz.), *furdancs* $>$ *furgancs* (MTsz.), *daraszol* $>$ *garaszol* (uo.); van $gy > g$, mint: *égyenés* $>$ *igenés*, *gyentet* $>$ *gentet*, *gyönyörű* $>$ *görönyű*; sőt van $p > f$ változás is, pl. *dupla* $>$ *dufla*, de független η és $\bar{m}$ beszédhang a magyarban nincsen, tehát független $n > \eta$ | $m > \eta$ | $ny > \eta$ || $m > \bar{m}$ változás sem lehetséges, ez csak társulásosan, rákövetkező $k \sim g$ vagy $f \sim v$ hatására mehet végbe. Tehát nem az orrhangú mássalhangzó záralkotási helye tolódott el, hanem a

zárhangé, illetőleg az azonhelyi mássalhangzóé, az orrhangú mássalhangzó megváltozása pedig másodlagosan, ennek hatására keletkezett.

*

A páros mássalhangzóváltozásoknak HORGER megállapította eredményeit tehát így módosíthatnók:

1. Páros változás nasalis + azonhelyi zárhang vagy affrikáta vagy *f* kapcsolatokban történt.

2. E változásokban mindig a második mássalhangzó a független változó, az orrhangú mássalhangzó záralkotási helyének eltolódása pedig csak ennek hatására keletkezett másodlagos jelenség. DEME LÁSZLÓ.

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK.

Vécke. Község Udvarhely megye északnyugati csücskében. A rá vonatkozó első adatok: 1342: *veychake* (SzékOkl. I, 50); 1448: *Veczke* (i. h. 157). Egy korábbi oklevél ma már meg nem levő *Véckefő* nevű települést említ mellette: 1319: *Weichkefew* (i. h. 32). Ez az adat kétségtelenné teszi, hogy eredeti víznévvel van dolgunk, s hogy *Vécke* község e víztől kapta nevét. Ma a Véckénél elfolyó patakot *Zsákod pataká*-nak hívják (ORBÁN I, 13); a felső folyásánál fekvő Magyarzsákodtól kapta új nevét. A patak régi *Vécke* nevét tudomásom szerint ma nem ismerik. — E *Vécke* víznév nem az egyedüli a Székelyföldön. Nyárádmenti földrajzinev-gyűjtésem során több *Vécke* nevű patakra akadtam. A legnagyobb közülük (ez is csak körülbelül 12 km hosszú) végigfolyik a Nyárádvölgy egész alsó részén. Első adatunk rá: 1638: *Véczke marton* (MNy. IV, 416). *Vécke* nevű kisebb patakot találtam még Székelytompán, Nyárádszentannán és Nyárádandrásfalván (itt kettőt is!). Az udvarhelymegyei Siménfalváról is közölnek *Vécke* földrajzinevet, a nélkül azonban, hogy patak voltát jeleznék (MNy. XXX; 119). Bizonyosan víznévnek vagy víznévből jelöléstágulással keletkezett határnévnek kell lennie.

Mielőtt a *Vécke* víznév magyarázatát megkísérelnők, az említett nyárádmenti patakokról meg kell még jegyeznem a következőket. A nagy *Vécke* környéke — bár néhány évtizede szabályozták — még ma is annyira vizenyős, hogy csak kaszálnak használható. Szabályozásáig minden tavasszal kiáradt, s a völgy alsó részén a Nyárádnál jóval nagyobb károkat okozott. Míg a Nyárád mellett egész sor település keletkezett, a *Vécke* mentén egyetlen sincs. A kisebb *Véckék*-nél is azt jegyeztem fel, hogy környékük mocsaras és tavasszal kiöntenek.

Valószínűnek látszik előttem, hogy e pataknevekben a *vész* 'veszedelem' szó *-ke* kicsinyítő képzős származéka rejlik. A *vész* a földrajzinevekben a növényzettel kapcsolatban is előfordul 'vihar, tűzvész, árvész' jelentésben (vö. KNIEZSA: MNy. XLII, 67—9). A Székelyföldön mint közszó is él, s 'vihar döntötte erdő-rész' a jelentése (MTsz); sok földrajzinevben is fennmaradt. A *Vécke* pataknevekben a *vész* természetesen 'árvész, áradás' jelentésű. — A *-ka, -ke* kicsinyítő képző igen gyakori volt a

székely régiségben, a személy- és földrajzinevek egész sora keletkezett vele. Jelenléte e patakneveknél érthető: a *Vécke* nevek mind kisebb patakokra vonatkoznak. Valószínűnek tartom, hogy mint köznévi is élhetett a székely népnyelvben 'árvész, áradást okozó kisebb patak' jelentésben; erre mutat, hogy több egymás mellett fekvő községben felbukkan, sőt egy községben két *Vécke* is van. Jelentéstani tekintetben a *Kárpatak*-féle víznevekkel hozható szoros kapcsolatba.

A *vécke* tehát vízrajzi köznévi fogható fel, mely a *vész* 'árvész' szóból *-ke* kicsinyítő képzővel alakult. Az *sz* az utána következő *k* hatására affrikálódott, mint ezekben: szl. *trosk* > m. *tarack*, szl. *brasky* > m. *barack* (SzófSz.); *deszka* > N. *decka*, *viaszk* > N. *viack*, *suviszk* ~ *suviszk* > N. *subick* (MTsz.).

BENKŐ LORÁND.

Az ördögnek is kell gyertyát gyújtani. Az ördögnek óvakodó tiszteletből vagy megalkuvásból kedveskedő világító eszközök sorában szólásaink *gyertyát, lámpást, mécset* emlegetnek; ezeket kell *gyújtani, hordozni* vagy *tartani*, hogy a sátánt magunkra ne haragítsuk (KERTÉSZ, Szokásm.; GYÖRGY LAJOS: Ethn. XXXIX, 183). A szólás *lámpás*-os változatára én sem ismerek régiebbet annál, melyet SZABÓ T. ATTILA (MNY. XL, 308) közölt 1720-ból. Tíz évvel későbbi a következő példa: Teleki Miklós írja Mantuából 1730. december 25-én a házasodni készülő Radvánszky Lászlónak: „Megvallom örömet éreztem, hogy az éltednek kedvezvén ez 731., beálltával tovább az ördögnek lámpást hordozni nem kívánván: nem úgy mint eddig pap híre nélkül, de pap hírével istenesen melegedel szerelmében kedvesednek“ (IrtörtKözl. XIII, 314). Láthatjuk, hogy a szólásnak ebben az alkalmazásában nem megalkuvásról van szó, hanem az ördög egyedüli szolgálatáról: nem az ördögnek is, hanem csak az ördögnek hordozott lámpást Radvánszky László, amíg pap híre nélkül melegedett kedvese szerelmében.

A szólás változatai közül eddigi tudomásunk szerint a gyertyát említő a legrégebb. Beniczky Péter „Magyar ritmusok avagy versek“ című munkájában (1664, de én most csak az 1803-i kiadásból idézhetem) olvassuk: „Ördögnek ideig | De nem azért fottig | Kell gyertyát-is gyújtani, | Náladnál roszszabnak, | És alább valónak | Ollykor sokat kell tűrni“ (i. h. 165). Éppen két évtizeddel előbből való (1644.), tehát eddig ismert legkorábbi adatát idéztem már (Ethn. XL, 187) I. Rákóczi György egyik leveléből: „... az ördögnek is kell .. gyertyát gyújtani.“

Virgát hány. IMPLÓM JÓZSEF (MNY. XL, 231) azt állítja, hogy a latin eredetű *virga* 'vesző' szavunknak valamikor 'varázsvessző; Wünschelrute' jelentése is volt. Ez nem volna éppen lehetetlenség. Azonban 1702-ből és 1711-ből való idézetei, melyekben a *virgát hány* kifejezés pénznézéssel, pénzásással kapcsolatban fordul elő, egyáltalában nem bizonyítják azt, hogy bennük csakugyan a földben rejlő érc felkutatására használt varázsvesszőről volna szó. Ha jobban szemügyre vesszük őket, csakhamar az derül ki belőlük, hogy a debreceni Szaniszló Mihályné csak azért *hányt virgát*; hogy megtudja, vajjon a tervezett

pénzszásás az óhajtott eredménnyel jár-e, az ásás nyomán meglátják-e a pénzt. Eppúgy vethetett volna kockát, babot, hányhatott volna kártyát, esetleg forgathatott volna rostát, ha kedve tartotta volna, mert csak jóvendőmondás, jóslás volt, amit csinált, nem pedig a föld érceinek és vízereinek felkutatására régente általánosan használni szokott virgata mercurialisnak: a kétágú mogyorófavesszőnek az alkalmazása, melynek csodás tulajdonságairól azt írja Lippay János (Pozoni kert III. Gyümölcsös kert. 1667. 215), hogy: „...ez által a' föld gyomrában aranyat ezüstöt, és más-féle értzet fel-találhatni, s' azoknak ereit; és azért, *Isten veszejének* nevezik“. A varázsvesszőt különben sem *hányják*, nem is *vetik*, hanem bizonyos módon maguk elé tartva viszik a vele bánni tudó emberek.

Tévedésére maga is rájön IMPLON, ha forrásában (KOMÁROMY A., Magyarország boszorkányperek oklt.) el nem kerüli figyelmét egy 1693-ból való és ugyancsak debreceni származású adat, amelybet szintén találkoztunk a virgahányással. Ime: „Hallottam ezt is az incta [= in causam attracta 'vádlott, gyanúsított nő'] szájából mondotta: mind *vetettem* az éjjel *virgát*, de Isten teremő úgy segéljen, nem tudhattam meg, ki kötött meg, mert erre, hogy meggyógyulsz, mind egyszers mind kiperdült [a virga], de Kata leányom most zárkózott be, ő is megpróbálja, ki dolga, reggelre meg tudom mondani“ (i. h. 168). Ebből a pár sorból kétségtelen világossággal kitetszik a virgahányás jósló célzata. De megerősíti ezt a következő (1717. Békés vármegye) is: „Annak utánna a kecskeméti nézőhöz mentem s leültem házában s azt mondja a néző: mi lelte kegyelmedet? Én azt mondtam neki: nézzen meg engem, hogy mi lelt. Annak utánna *virgát hányt* a néző... Azt is mondta a néző asszony, hogy a két Kőrös közt lakik egy bába, *arra réá ment a virga*, hogy az boszorkány“ (Békésvm. rég. és műv. tört. társ. évkönyve 1886/7: 83).

A vesszőkről való jóslást (rhabdomantia) mint a skythák szokását említi Herodotos: „Jósaik fűzfavesszőkből jósolnak, amelyeket előbb a földre raknak s aztán egyenként felszedegetnek“ (Gombos A., Tört. olvasókönyv 55). Részletesebben ír róla mint germán szokásról Tacitus (Germania. TONELLI L. fordítása: MKönyvt. 279. sz. 14): „Jelekre és jóslatokra oly sokat adnak mint senki más. A jóvendőmondásoknál való eljárásuk egyszerű. Egy bükk- vagy cserfának a vesszőjét darabokra vágják, azokat bizonyos jegyekkel látják el és találomra összevisza a fehér szöveten szétszórják. Azután, ha nyilvános dolgaikról tanácskoznak, a törzs papja, ha magánosról, a családnya könnyörgést intéz az istenekhez és az égre tekintve felvesz három darabot és a felvetteknek az előbb berótt jegyek szerint jelentésüket megmagyarázza.“ A finnek a betegség jeleit nyárfából faragott kis hengerre vésik rá, minden betegségnek külön jelet. A hengert vörös fonálra kötve a beteg ágya mellett felfüggesztik, megpörgetik két tenyér között és pörgeni hagyják, míg magától meg nem áll. Aztán abból a jelből, mely a henger megállapodásakor a beteg felé fordul, fejtik meg a bajmi voltát. (KRONH Gy., A finn-

ugor népek pogány istentiszt. 193.) SCHRADER (Reallex. 2. kiad. II, 15) szerint a rhabdomantiát ismerték az alánok is.

Nem tudom, hogy a virgával való jóslást gyakorolják-e még hazánkban valahol. De azt tudom, hogy csökevénye helyenként megvan ma is egy gyermekjátékban: a király, bíró, pandúr, rablóban. Hogy a játszók közül ki melyik tisztet töltsse be, azt az dönti el, hogy mit mutat a kb. deciméternyi nagyságú kettéhasított és domború, héjas részén megrovátkázott négy darab vesszőcske, melyet a két tenyér között megörgetve a földre hullatnak (nagyobb fiúk kockavetéshez hasonló szerencsejátékot szoktak vele játszani). Azt hiszem, ilyen lehetett a jósoló virgahányás is, természetesen több-kevesebb berbitéléssel egybekötve.

CSEFKÓ GYULA.

Gulya, konda. *Gulya* szavunknak régebben tudvalevőleg 'szarvasmarha' jelentése is volt.¹ De hogy miként történt ez a 'szarvasmarha → szarvasmarhacsorda' jelentésváltozás, azt tudtommal még senki sem próbálta megmagyarázni. — Szerintem egyáltalán nem történt ilyen változás. Hanem az történt itt, hogy a 'szarvasmarha' jelentésű (*gula >) *gulya* szóból előbb 'marhapásztor' jelentésű jelzős *gulyás embër, legény* vagy *pásztor* kapcsolat, majd ennek megrövidülése következtében ugyanilyen jelentésű *gulyás* főnév képződött (vö. *csikó* mellett *csikós* főnév), s ebből a foglalkozásnévből aztán a *csordás : csorda* (vö. *asztalos : asztal, kocsis : kocsi, birtokos : birtok* stb.) irányító-sor alapján elvonódott egy új, 'marhacsorda' jelentésű (tehát 2.) *gulya* szó. Ennek megtörténte után a régiebb, 'szarvasmarha' jelentésű (1.) *gulya* főnév, mivel ennek jelentését a csak egyjelentésű, tehát félreérthetetlen *szarvasmarha* összetétellel is ki lehetett fejezni, szabályosan elavult, s így mai nyelvünkben már csak a 'szarvasmarhacsorda' jelentésű (2.) *gulya* főnév használatos.

Azt hiszem, *gulya* szavunknak e története *konda* szavunk történetét is megvilágítja. Ezt t. i. MUNKÁCSI (AKE.) szintén kaukázusi szóval vetette össze: az and *zunta*-val, melynek azonban 'disznó' a jelentése. BÁRCZI szerint persze ez az egyeztetés is elfogadhatatlan, de én, a *gulya* példájára, igenis elfogadhatónak tartom. És a két (t. i. a kaukázusi nyelvbéli 'disznó' és a magyar 'disznócsorda') jelentés viszonyának MUNKÁCSI-féle magyarázatát is lényegében helyesnek tartom (csak nem eléggé világosnak). Szerinte ugyanis „a szóban forgó állat sokféle jelölése mellett, a *kondá*-t a nyelvhasználkodás a 'konda nyáj'-ra alkalmazta, miben a *kondás*-nak 'kondanyáj-örző' jelentése is közreműködhetett az analógiai jelentés-elvonás révén“. Ezt világosabban úgy fejezhetjük ki, hogy a *csordás : csorda* (és esetleg már a *gulyás 'marhapásztor' : 2. gulya 'marhacsorda'*) viszony irányító hatása alatt a 'disznópásztor' jelentésű *kondás*-ból is elvonódott egy 'disznócsorda' jelentésű új (2.) *konda* főnév. És ennek megtörténte után a *'disznó' jelentésű R. *konda* (a csak

¹ Éppen ezért, BÁRCZIVAL ellentétben, nagyon is valószínűnek tartom MUNKÁCSI feltevését, hogy honfoglaláselőtti kaukázusi jövevény. Vö. chürkilin *gula* 'szarvasmarha' (AKE.).

egyjelentésű, tehát félreérthetetlen *dísznő* javára) éppen olyan szabályosan avult el, mint a 'szarvasmarha' jelentésű *R. gulya*.

Paraszt. Megbízható forrásból arról értesültem, hogy *paraszt* szavunknak Zentán és környékén *pariszt* alakváltozata is van, melyet azonban csak gúnyos vagy megvető, sértő szándékkal szoktak használni. Felmerül tehát ezzel kapcsolatban először is az a kérdés, hogy hogyan viszonylik ennek feltűnő *i* hangja a köznyelvi alak (második) *a* hangjához? — Azt hiszen, a (szláv *prostъ* >) *R. poroszt*-ból (MTsz.) a felső és középső nyelvválású rövid magánhangzók nyíltabbá válása korábban előbb *paroszt* (OkI Sz.) lett, majd ebből nemsokára a köznyelvivé vált *paraszt*. A régibb *paroszt* alaknak gyakran használt ragos-képzős *parosztot*, *parosztok*, *parosztos* alakjaiból azonban egyes vidékeken a második *o* hátraható elhasonító hatása következtében (l. e jelenéségről MNy. XXXV, 44, 182, XXXVII, 268, XXXVIII, 14, NNy. I, 194) *parisztot* stb. lett, s ezekből aztán elvonódott egy új, *a—i* hangú alanyeset (vö. *abroncs* : *abroncsot* > *abrincsot* : > *R., N. abrincs*; talán ugyanilyen eredetű a *Babics* családnév *i* hangja is). Ahol ezen elvonás következtében ilyen *i* hangú *pariszt* változat is keletkezett, ott a régibb *paroszt* (> *paraszt*) és az újabb *pariszt* alakok egyikének természetesen el kellett avulnia. Zentán és vidékén azonban jelentésmegosztás történt, s ezért megmaradhatott mindkettő: a *paroszt* (> *paraszt*) alak e szónak közömbös, érzethangulat nélküli, a *pariszt* alak pedig ennek gúnyos, sértő célnévi használatával párosulva.

† HORGER ANTAL.

Ciszerák-miszerák. Az ikerszóról szóló irodalomban visszavisszatér a rejtélyes *csiszerák-miszerák* szó. Először KÜNOS IGNÁC említi (Tanulmányok az egyetemi magyar Nyelvtani Társaság köréből I, 3 [1881] 246): „Természetes, hogy az ilyen ikerszókat, mint: *heble-hubla, zelle-felle, csirsz-csursz, ikcis-bikcis, irics-virics, igrom-figrom, ejelőkec-malókec, c s i s z e r á k - m i s z e r á k*¹ stb. alig lehetne valahogy magyarázni.“ Alább, a 250. lapon ismét közli az „érthetetlen“ ikerszók közt *csiszerák-miszerák* alakban. FÜLÖP ADORJÁN (ErdMúz. 1889. VI, 168) az ikerszóknak abban a csoportjában idézi a *csiszerák-miszerák*-ot, amelyben az ikerszók „a kezdő mássalhangzó elváltozásából erednek oly formán, hogy az elváltozott mássalhangzóval kezdődő szó lesz az ikerösszetétel másika.“ APOR DEZSŐ (Az ikerszók. 1906. 18) KÜNOS után idézi, de nem magyarázza. E három tanulmány *csiszerák-miszerák* szava ebben az alakjában tulajdonképpen olvasási hibán alapul: VOZÁRI GYULÁNÁK következő közlésén: „*csiszerák miszerák* Székely S. 11“ (Nyr. VIII, 283). A forrásként megjelölt helyen, SZÉKELY SÁNDORNÁK „Tréfás népdalok, csufolóó versikék, gyermekdalok s játékok, dajkarimek és találás mesék“ című gyűjteményében (Bp., é. n. 11) pedig *Ciszerák, miszerák* változatot találunk. A *cs-* kezdetű változat tehát nyilván a VOZÁRI-féle

¹ A kiemelés tőlem való K. J.

cz- kezdetűnek hibás olvasásából keletkezett, s világosan bizonyítja, hogy az idézett tanulmányok szerzői nem első kézből, hanem másod-, harmadkézből idézik adataikat, bár SZÉKELY S. gyűjteményét Kúnos éppen 1881-ben ismertette (Nyr. X, 519—22), és FÜLÖP a megtévesztő „Székely S.” forrásjelzést használja.

Ha az első közlést mint az egyetlen adattal igazolt ikerszónak eredeti forrását megnézzük, a helyesbített *ciszterák-miszterák* változat sem olyan magyarázhatatlan, amilyennek Kúnos állítja a cs- kezdetű közölt változatot. Csak a szövegösszefüggést kell megfigyelnünk. A *ciszterák-miszterák* ugyanis olyan gúnyversben fordul elő, amelyben a főispán, vicispán, kancellárius, alispán, perceptor, főnotárius, főbíró, albíró, exaktor, tolvajkomiszáros, viceperceptor stb. mellett az érsekséget, püspökséget, káptalant, kis és nagy esperest, plébánosokat is gúnyolja a szöveg; a kérdéses szó előtti versszakban a kopasz barát-ról s közvetlenül a *ciszterák-miszterák* után a minoritákról van szó: a szövegösszefüggés tehát arra figyelmeztet bennünket, hogy a *ciszterák-miszterák* ikerszóban is szerzetesek nevét keressük:

Ciszterák, miszterák és minoriták,
Nem tudom miféle cifra regruták.
Hát az a sok bomlott kis pap,
Hát az a sok bomlott kis pap,
Medikánsokkal.

(SZÉKELY S., Tréf. népd. 11. l. 9. sz. Ungvárról.)

A *ciszterák-miszterák* tehát minden bizonnyal a *cisztérciták*, esetleg *cisztérciták* és más rendhez tartozó szerzetesek nevének ritmikus szövegben szövegromlással keletkezett változata. Nem lehetetlen, hogy a két ütemnek megfelelő *ciszterák* | *miszterák* egyszerűen a két ütemben tagolt *ciszter* | *citák*-ból alakult, de a ritmus így erősebb zökkenőt mutatna: „Cisztër | citák || és mino | riták...”, azért valószínűbbnek tartom, hogy a *ciszterák-miszterák* közvetlen előzménye 3 | 3 tagolású kifejezés volt: ez felel meg az utána következő sor első fele ritmusának is. Pl.

*Ciszterek | *miszterek* || és mino | riták,
Nem tudom | miféle || cifra | regruták...

Vagy: *Ciszterek, | *szerviták* || és mino | riták,
Nem tudom, | miféle || cifra | regruták...

A *ciszterciták* helyett *ciszterek* annál inkább feltehető, mert a népnyelvben is van a *cisztercitáknak* ilyen rövidült népies neve: *ciccër* Eger (Nyr. XVIII, 20, innen MTsz., EtSz.). A *ciszterák-miszterák* -ák végződése könnyen érthető, ha feltesszük a *ciszterek, | *szerviták felsort mint előzményt: a 3 | 3 tagolású párhuzamos szók közül a másodiknak végződése hatott az elsőére, s további szövegromlással a felsor két párhuzamos szavát: *cisz(t)erák*, | *szerviták*) ikerszóval: *ciszterák-miszterák* helyettesítették, amint a kiolvasó gyermekversek *égyém- | *ketém* (vö. *égyém-kettőm* NNy. IX, 155) kezdetét is *égyém*- | *bégyém* ~ *étyém-pétyém* (stb.) ikerszóval, a feltehető *égyedém- | *ketédém*

kezdetet pedig *egyedem*-| *begyedem* ikerszóval helyettesítették (vö. KELEMEN: NNy. IX, 158—60).

Az *m*-mel való ikerítésnek példája az ugyancsak folklorszövegben előforduló *kecske-mecske* (∩ *kécske-mécske*): „*kécske-mécske* micsinász a szőlőmben” [gyermekjátékban] Hont m. Helemba (Nyr. III, 503) ∩ „*Kecske, kecske*, mi csinász a szőlőmben” [gyermekjátékban] Körmend vid. (Nyr. III, 430) | „*Kecske-mecske!* Mit keressz a kertbe?” Sopron m. Pottyond, Veszprém [o: Győr] m. Újmalomsok, Sopron (Kiss Á., Gyermj. 76) ∩ „*Kecske, kecske*, mit keress a kerbe? [gyermj.] Sopron m. (Nyr. VI, 157) stb. Vö. még *cica-mica*, *cicuska-micuska*, *csóka-miróka*, *cók-mók*, *csókolódzik-mókolódzik*, *csórál-mórál*, *szotyog-motyog*, *szuszog-muszog*: *szusza-musza*: *szuszi-muszi*: *szuszi-muszi*, *totyog-motyog*: *tutyi-mutyi*, *töty-möty*, *tyutyu-mutyu* ∩ *tyütyü-mütyü* stb.

A *ciszterák-miszterák* és *minoriták* kapcsolat más szempontból is figyelemreméltó. A latin *cisterciensis* (német *zisterzienser*) alakkal szemben magyar és hazai latin sajtáságnak látszik a *cisztercita*: hazai latin *cistercita* forma, s a *cisterciensis*: *cistercita* megfelelés magyarázatra szorul (vö. EtSz. I, 738). Az idézett kapcsolat alapján jogosan gondolhatunk analógiás változásra: a *minorita* és a *szervita* szók analógiás hatására, ahogyan azt már SIMONYI (Nyr. XLV, 295) is sejtette. Mindenesetre meglepő, hogy a *cisztercita* változat eredete (a *minorita* mellett) ugyanahhoz a *szervita* szóhoz vezet bennünket, amely az idézett gúnyvers-részlet feltehető szövegébe is legjobban beleillik. Előkerül-e valahonnan a *Ciszterek, | *szerviták-féle félsorváltozat, magam is érdeklődéssel várom.

A *ciszterák-miszterák* sorsa is szemléletes példája annak a módszertani tételnek, hogy folklorszövegek szavait nem célszerű a szöveggösszefüggésből kiszakítva, önálló életet élő szóegységként vizsgálni. (Vö. még: KELEMEN, Pöndöröeki-Pöcki Pál: MNy. XXXVIII, 293.) KELEMEN JÓZSEF.

Padrag, Paloznak. Ez a két helynév tudvalevőleg legrégebb hazai emlékünknél, a veszprémvölgyi apácák görög oklevelében fordul elő először, mégpedig τοῦ παδροῦγου és τοῦ πωλοσνίκου alakban. Mivel rájuk, mint általában a legrégebb szórványainkra, van felépítve az egész magyar hangtörténet, fokozott gondosságra van szükség magyarázatuknál, hiszen minden tévedés a tévedések sorozatát vonja maga után. Ennek ellenére az eddigi magyarázatok véleményem szerint nem egészen helyesek, és így a belőlük levont hangtörténeti következtetések sem helytállóak.

A neveket legutóbb MELICH JÁNOS magyarázta (SzlávJövsz. I/2, 121, illetőleg MNy. XXVII, 151 és HonfMg. 400), és magyarázatához PAIS DEZŐ is esatlakozott (A veszprémvölgyi apácák görög oklevele mint nyelvi emlék. Bp., 1939. 14—5: MNyTK. 50.). E magyarázat szerint a *Padrag* helynév egy szláv *Po-drugъ vagy *Po-dragъ személynévből való. Ami a *Po-dragъ lehetőséget illeti, az egy 1297. évi oklevélnek új kori másolatában előforduló *Podragh* változatra támaszkodik (CSÁNKI III, 246),¹

¹ A MODL. 1026. jelzetű oklevél, amelyből CSÁNKI ezt az adatot idézi, XVIII. századi másolat (BOTLÓ BÉLA szíves közlése).

eredeti okleveleinkben a XIV. század közepéig csak *u-s* alak található, magyarázatainkban tehát csak is ebből indulhatunk ki. De nem egészen helyes a kiindulás a *Po-drugъ esetében sem. MELICH ugyanis a görög oklevél hamis példányának πωδρούρου (AÜO. I, 348) alakját veszi alapul, amelynek első szótagbéli *o*-ja, összevetve a későbbi források *o* és *u*-jával, valóban csak egy eredeti *o*-ra mehetne vissza. A hiteles görög oklevélben azonban nem *ω*, hanem *α* van, és így, ha csak lehetséges, ezt kell alapul vennünk. És ez valóban lehetséges is. Egy szláv *Po-drugъ-ból való magyarázat esetében ugyanis a név praepositíós összetétel, amelyben a *po*-nak erősítő funkciója van. Bár a *Podrugъ személynév a szlávól nem mutatható ki, egy-két hasonló jellegű név alapján (pl. szerb *Pobrat*) feltehető. Ugyanilyen valószínűséggel azonban egy szláv *Pa-drugъ alakot is fel lehet tenni. A *pa*-gyengítő praepositio, amely pl. a 'mostohalány' jelentésű egyházi-szláv *padšterica*, orosz *padočka*, *padčerica* és ukrán *padčerka* szóban, a 'mostohafiú' jelentésű lengyel *pasierb*, ukrán és orosz *paserb* szóban, az ugyancsak 'mostohafiú' jelentésű ukrán *pasynok* és a ma 'legény' jelentésű orosz és tót *parobok* (< *pa-robikъ*; a *robъ* 'rab' szóból) szóban van meg. Egy *pa-drugъ 'nem igazi *drugъ*', azaz 'nem igazi társ' lehetett. Igaz, hogy ilyen személynévet a szláv nyelvekből kimutatni nem tudunk, de a *Podrug* személynév sem igazolható, pedig a név szláv eredetében kételkedni nem lehet.

A *Paloznak* nevet MELICH egy szláv *Poloznikъ személynévből magyarázta, amely egy *poloznikъ* 'mászkaló, járó, látogató, köszöntő' szóból alakult volna. Bár ez is lehetséges magyarázat, én mégis egy másik magyarázatot ajánlok helyette. Nem azért, mert a feltett szláv személynév sehonnan sem mutatható ki, hanem mert az első adat második szótagjának az *o*-jánál felesleges nehézségeket támaszt. Én ugyanis az első adatot *Poloznik*-nak olvasom, és egy szláv *Poloznik* névből magyarázom, amely eredeti *po-loz-nikъ alakból származott. Ez pedig a szláv nyelvekben 'szőlőtő, szőlővenyige', illetőleg (ahol a szőlő ismeretlen, mint a lengyelben és a csehben) 'vessző, fűz' stb. jelentésű *loza* szónak (vö. BERNEKER, EtWb. I, 737) *loznikъ* 'hely, ahol szőlővessző, illetőleg fűz van' származékából való, a *po*- pedig az a 'mentén' jelentésű praepositio, amely főleg folyó mentének elnevezésére szolgál (pl. tót *Povážie* 'Vág mente', szerb *Posavlje* 'Száva mente' stb.; vö. MELICH, HonfMg. 65). A *Poloznik* tehát 'szőlőtővek melléki telep'. Nem tekintve azt, hogy a *loza* szóból minden szláv területen igen sok helynév alakult — pl. szerbhorvát *Lozna*, *Loznik*, *Loznica* (ImReg.), bolgár *Lozen*, *Lozenica*, *Lozno*, *Loznica*, *Lozeto* (Spisák), lengyel *Łoza*, *Łoziska*, *Łoznica*, *Łoznik* stb., (vö. még MIKLOSICH, PON. 279) —, a nevünknek pontosan megfelelő *Poloznik* helynév ki is mutatható szerb területről a Drinai bánságból (ImReg.): magyarázatunk tehát nem feltett névalakra támaszkodik. Maga a típus a szlávtságban nem gyakori ugyan, de nem ismeretlen. Így van a lengyelben *Potravnik* < *po-travniki* <: *trava* 'fű', a szerbben *Poružnica* < *poružnica* <: *ruža* 'rózsa', az oroszban *Polozna* patak (MAŠTAKOV 99) < *po-loza* stb. A *Loznik* helynév a szerbben az 'alatt' jelentésű

pod praepositíóval is előfordul: *Podloznik*, ugyanúgy, mint *Podlipnik* (<: *lipa* 'hárs'), *Podvučnik* (<: *vuč* 'farkas') stb.

A *Padrag* és *Paloznak* nevek e szerint a szláv *Padrug* és *Poloznik* nevekől származnak, a görög oklevél magánhangzói tehát pontosan megfelelnek az átvett szláv nevek magánhangzójának. Minden változás, amely e két név magánhangzójánál a későbbi korokban tapasztalható, a görög oklevél keletkezése után ment végbe.

KNIEZSA ISTVÁN.

Muszáj. A német *muss sein* átvétele. LEHR ALBERT (MNy. XI, 184) szerint első adata 1850-ből való, A r a n y J á n o s használta a Bolond Istókban: „Azonban Istókhoz térnem *muszáj* itt“. Azt mondja LEHR, hogy A r a n y ezzel a szóval kétségtelenül az akkori német abszolutizmust akarta jellemezni, azért is nyomatja dült betűkkel. — TOLNAI VILMOS (MNy. XXX, 56) a szabadságharcot követő önkényuralom nyelvi maradványának tartja a *muszáj*-t. A magyar élet ekkor a *muss sein* korlátai közé volt fojtva; a dült szedésben a szó új és idegen voltát látja TOLNAI. Megjegyzi, hogy szavunk társai, a *becirker*, a *spicli* és mások elenyésztek, a *muszáj* azonban ma is él az egész magyar nyelvetületen. TOLNAI teljesen valószínűtlennek tartja ÁGAI ADOLFNAK (Nyr. V, 240) azt az adatát, hogy *muszáj-erdő* 'egy erdő, melyet a nagy kolera után kényszer munkával ültettek Pozsony megyében'. Azzal okolja meg állásfoglalását, hogy a nagy kolera 1831-ben volt, akkor pedig még nem ismerték a *muszáj*-t. — BALLAGI 1854-i német-magyar szótárában ezt mondja a *müssen* szóról: 'gyakran nyomatékszócska gyanánt használtatik, akkor nem fordítatik'. 1857-ben mutatta ki BALLAGI a német szót — ez az első szótározása — ilyenformán: *muszáj* 'muss sein'.

Láttuk, LEHR is, TOLNAI is a Bach-korszak szülöttjének tartja szavunkat. TOLNAI döntő fontosságot tulajdonít annak, hogy A r a n y dült betűkkel szedette a *muszáj*-t. Ez a fölfogás téves. Se szeri, se száma a Bolond Istókban dülten szedett efféle kifejezéseknek: *nedélyes* (első ének 3. sor), *derék* (5.), *ez jó nekem, terjedt, egész, anyja* (31.) stb., viszont álló betűkkel szedette a *phrenológ* (13.), *versifikátor* (20.), *proletár*¹ (44.) és sok más idegen szót. Világos hát, hogy A r a n y a dült szedéssel nem a szó új és idegen voltát, hanem helyzeti súlyát akarta kiemelni.

Jóllehet LEHR meg TOLNAI okfejtései nem helytállóak, elméletben megvan a lehetősége annak, hogy a *muss sein* az elnyomatás korában került be nyelvünkbe. Ámde ellentmond ennek a föltevésnek a népnyelvi adatok gazdagsága. Ügyszólván az ország minden részéből van adatunk. A Nyelvőr Pozsony megyéből (V, 240), Somogy megyéből (VI, 41), Gyergyószentmiklósról (VIII, 232), Szentesről (VIII, 370), Székesfehérvárról és Kolozs megyéből (IX, 502), a Dráva vidékéről (XVII, 44), Mátyusföldéről (XX, 261), a Répcevidékről (XX, 412), Debrecenből (XXII, 36, XXIII, 93) idéz adatokat. Mármost A r a n y szóhasználata meg az ada-

¹ Alkalmassint ez a *proletár* szó első irodalmi használata nyelvünkben. A francia *proletaire*-t a múlt század harmincas éveiben vette át a német (vö. LADENDORF, HistSchlagWb. 254), s német közvetítéssel jutott el hozzánk.

toknak a Nyelvőrben történt ismertetése között annyira rövid az idő, hogy semmiképen sem lehet a Bach-korszak a népnyelvi használat forrása. Az idéztem *muszáj-erdő* kifejezést a Nyelvőr 1876-ban közölte. a gyergyószentmiklósi és a szentesi adat 1879-ből, a székesfehérvári meg a kolozsmegyei 1880-ból való.

Még nagyobb súllyal esik latba, hogy az idézetek jó részének szólásmondás jellege van: Szentes: *nagy úr a muszáj, még nagyobb a nem lehet* (i. h.); Somogy megye: *nagy úr a muszáj* (i. h.); Debrecen: *nem erőszakos muszáj* (i. h.). SIMONYI (Nyr. XXXVIII, 243) később további szólásokra hivatkozik: *a muszáj Kecskeméten van* (= ott van a törvényszék); Makó: *a muszáj Apátfalván lakik*; Dévaványa: *a muszáj má vízbe hótt*; Debrecen, Szilágyság: *lüttek a muszájnak*. A gyergyószentmiklósi idézet meg éppenséggel népmeséből való. De a hazai ruménségből is megszerezhetem a szólásmondásokat. ALEXICS „Magyar elemek az oláh nyelvben” című dolgozatában (Nyr. XVI, 554) Arad megyéből idéz — magyar fordításban — egy rumén közmondást: *meghalt a muszáj* [rumén: *musaj*], *jó sor van az országban*.

A sok és korai szólásmondás bizonyossá teszi, hogy szavunknak erősen benue kellett gyökereznie nyelvünkben a közlés idejében. A r a n y szóhasználatát meg a Nyelvőrnek népmeséből való adatát azonban mindössze huszonkilenc esztendő választja el.

De maga Arany János is segítségünkre van érveink megerősítésében! 1879-ben (Nyr. VIII, 381) — Szalontai álnéven — megjelent Szójátékok című cikkében olvassuk többek közt: *Nagy úr a muszáj. Megdőglött a muszáj. Nem hal a cigány a vízbe* (hanem cigány). Aligha tévedünk, ha a Bolond Istók *muszáj*-ának forrását is a népnyelvben látjuk.

Kimutathatunk azonban az irodalomból is A r a n y nál régebbi adatot. Már Vajda Péternek 1835-ben megjelent Pesti Leveleiben (I, 24) megtaláljuk szavunkat. Az 1834-ből keltezett Halhatatlanság című levél így kezdődik: „Fölpecen, Győr vármegyében a *muszáj*, azaz a kénytelenség meghalt, és — gondold meg csak édes olvasóm — örök emlékül sírkő emeltetik neki.” (Az adata a Nagy Szótár cédulái nyomán akadtam.) Vajda Péter is a népnyelv *meghalt a muszáj*-át használja, ő is, akárcsak Arany, a népnyelvből merített.

De vajjon honnan került szavunk a népnyelvbe? Magam a német szó közvetítőjét az osztrák katonai nyelvben látom. A katonai nyelv közvetítő mivoltára érdekes fényt vet SCHUCHARDT-nak „Slavo-deutsches u. slavo-italienisches” című becses munkája. Azt mondja itt (127) SCHUCHARDT, hogy a csehországi Theresienstadtban, továbbá Prágában a *Bago* szó használatos, „die Soldaten der ungarischen Regimenten haben hier ihr *bagó* zurückgelassen”; Prágában pedig a színházak körül lézengő suhancok *koukni tam leti бага!* kiáltással szedik össze a bagót. — Ha tehát a magyar bakák kis szigete hatással volt az idegen nyelvi környezetre, mennyivel erősebbnek kellett lennie a környezet befolyásának a magyar fiúkra! Ez a hatás már 1686-ban kezdődött, akkor, amikor az első magyar huszárezred megalakult és idegenbe, német és más környezetbe került. De nemcsak katonáink hozták haza idegenből környezetük nyelvének egyes elemeit. Német

katonaság is terjesztette nálunk anyanyelvének egyik-másik kifejezését. Az 1657-ben fölállított állandó császári hadseregeknek ugyanis tekintélyes részei tanyáztak országunkban a XVII. század második felétől kezdve. Az idegen katonaságot a magyar parasztnak kellett szállással és élelemmel ellátnia (vö. LOVÁNYI: MNy. XXXIX, 397—9). S vajjon hányszor hallhatták katonáink az idegenben, parasztjaink meg idehaza a német katonától a *muss sein-t*?

A német *muss* kisugárzó ereje igen erős. Nemcsak a magyarra, hanem más nyelvekre is hatott. MIKLOSICH, EtWb. 205 az alábbi nyelvekben mutatja ki: cseh *museti* | lengyel *musieć*, *mus* 'Zwang', *wymusić* 'erzwingen' | felső-szorb *musyć*, *musac* | alsó-szorb *musas*, *mysas* | kisorosz *mušity* | fehérorosz *musieć* | litván *musiti* | román *musai* | magyar *muszáj*. A csehben (vö. JUNGSMANN II, 516, KOTT VI, 1051) igen régi, a lengyelben (vö. KARLOWICZ II, 1074) igen elterjedt az átvételek használata. WAGNER, Phras. 887 (1750-i kiad.) szerint *oportet* jelentése 'szükség, meg köll lenni, ... *musy* byti ...'. Hogy a tóba a mi nyelvünk-ből került-e a szó, nem tudtam megállapítani. TIKTIN II, 1023 a kilenevenes évekből való két idézetének egyike egy Bukarestben, másika pedig Craiovában megjelent könyvből való; TIKTIN ezt a *musai-t* a magyarból való átvételnek tartja. MEYER-LÜBKE, RomEtWb. 5776/a. szerint az erdélyi szász *musai* a magyar *muszáj* átvétele. Hogy az északi szláv nyelvek egyikébe-másikába nem a katonai nyelv közvetítésével került-e be, nem lehetett földerítenem. MEYER-LÜBKE i. h. szerint a német szó Tirolnak a raetorománok lakta grödeni völgyében *mesai* alakban használatos. — A déli szláv nyelvekbe nem került be a *muss*.

Hangtani tekintetben említést érdemel, hogy a *muss sein* > *muszáj*, ellentétben a szintén népnyelvi *fein* > *fajn*, *fájn*, *fájin*, *fajing*, *fájint* hangalakokkal (vö. EtSz. II, 137), a — szóvégi — mássalhangzója vesztett alakot mutatja. PERZ: MNy. XXIII, 144 szavunkkal összefüggésben rámutat arra, hogy a bajor-osztrák nyelvjárásokban gyakori a szóvégi -n eltűnése. Ez is valószínűvé teszi, hogy az osztrák nyelvjárás volt az átadó.

A TMNy. 433 kimutatja a *muszájit* 'kényszerít' igealakot. — A Nyr. idézett adatai szerint Pozsony és Kolozs megyében szavunk hangalakja *muszaj*.

A LEHR szerint (i. h.) „bolondos“, CSÜRY BÁLINT szerint (Nyr. XI, 35) „szerencsétlen“ *muszáj* az irodalmi nyelvben is gyökeret eresztett. Imnár kiváló közírók is használják (Almásy József: MNemzet 1942. X. 11).

Az adatok azt mutatják, hogy a *muszáj* a német katonai nyelv közvetítésével került be nyelvünkbe, valószínűleg a XVIII. században. Terjedése nem fölülről lefelé, hanem megfordítva történt: a népnyelv vette át, s a nép nyelvéből került be az irodalmi nyelvbe.

LOVÁNYI GYULA.

Inaszakla. A szabolcsmegyei Szakoly határában, a falutól nyugatra fekszik az *Inaszakla* nevű határrész, melyhez egy mintegy 10 holdnyi mocsár is tartozik (Ethn. LIV, 42). Története a középkorba nyúlik vissza: 1314: „terram seu possessionem

Inezakala“ (ZichyOkm. I, 147) | 1329: *Inazakala* (i. h. I, 323—4) | 1332: *vnezakala* (i. h. I, 396) | 1337: „Possessionem *Inezakala* seu *Inethuleke* vocatam“ (OklSz. 2. inő al.) | 1423: „predium *Juasza-kol* vocatum“ (ZichyOkm. VIII, 92); ebben az adatban az *u* olvasási hiba *n* helyett. MAKSAI FERENC (A középkori Szatmár megye 208) *Inezakala* és *Inetheleke* változatait is ismeri, de közelebbi forrás- és időmegjelölés nélkül. — Előtagja az *Ine* ~ *Ina* személynév, második pedig a MOÓR ELEMÉR által (ZONF. VI, 106) szlávból magyarázott *Szakoly*. Talán névadóját is meghatározhatjuk. Ez lehetne az az *Yna*, akit a VárReg. 212. §. a szabolcsi „minister regis“-ek közt 1221-ben említ. Nevével kapcsolatban gondolhatnánk arra az *in* 'servus, sclavus' szóra, amelynek származékai az Árpád-korban gyakran szerepelnek személynévként; pl.: VárReg. 164, 286: *Jna*, 1237: *Yna* (SZENTPÉTERY, Krit-Jegyz. I, 190), 1249: *Jne* (i. h. 275), 1299: *Ine comes* (ÁÜO. X, 361), 1338: *Jne* (AnjOkm. III, 489) (vö. PAIS: MNY. XVIII, 99). De egy másik lehetőség is van: talán annak az 1290 előtt magtalanul elhalt *Jwne* fia *June*-nak nevét örzi, akinek Szakoly birtoka volt, vagy legalább is része volt benne (ÁÜO. IX, 599, BánffyOkl. I, 22, KállayLt. I, 14). Ugyanezen *Iune* 1265-ben is előbukkan egy tiszalöki birtokátengedéssel kapcsolatban (KállayLt. I, 8, 1336. évi másolatban).

Aradvány. PAIS DEZSŐ írt a szóeleji *a*-elhagyásáról (MNY. XI, 271), de az *a*-val való bővülésre helynévi példát nem ismerünk. Ilyennek látszik a Nyiradonyhoz tartozó *Aradvány* puszta neve. Első előfordulása 1325-ből ismeretes: *Radván* (!) (FEJÉR VIII/7, 182). Ilyen alakjai vannak: 1424: „predii *Radwan* vocati“ (ZichyOkm. VIII, 192) | 1453 és 1455: *Radwan* (i. h. IX, 359, 489) | 1459 és 1489: *Radwan* (i. h. X, 74 és XI, 520—2) | 1520: *Radowan* (KárolyiOkl. III, 128—9; MAKSAY, Szatmár 198). 1648-ban még *Radvány* (KárolyiOkl. IV, 332). 1724-ben mint a fiscus része *Radvány* puszta 1800 frt-ra becsültetett (KÁROLYI LÁSZLÓ, A Károlyi-uradalom birtoklasi története I, 152—3). VÁLYI ANDRÁSNÁL (1799.), LIPSZKYNÉL (1808.) és FÉNYESNÉL (1839.) már mai névalakjával találjuk. — A *Radvány-Bogát* cseh eredetű nemzetséggel függhet össze, mert a közelében van *Nyírbogát* (SRH. 190 és KARÁCSONYI, Magyar nemzetségek I, 248 kk.). Az *a* névelő a XVIII. században kapcsolódott hozzá, ami azt mutatja, hogy határnévként használták, mint pl. *Radó kutja*: > *Aradó kutja* (MNY. XXXVI, 139).

Rázom. Tiszalök, Tiszadada és Büdszentmihály között terül el a Lőkhöz tartozó *Rázompuszta*. Régi előfordulásai: 1307: *Razin* (SoprVármTört. I, 67) | 1308—1313 körül: *Razin* (MNY. X, 277) | 1265/1336: *Raazon* (KállayLt. I, 8) | 1427: *Razon* (OMOlV. 288) | 1459: *Kason* (íráshiba; CSÁNKI I, 536). VÁLYINÁL (1799.) *Rázson* alakban találjuk, de ez valószínűleg az utána álló abaúji *Rázsony* hatására keletkezett íráshiba. FÉNYES Magyar Országnak Föld-leírásában (1839.) és Geographiai Szótárában (1851.) *Rázson* Az 1913. és 1944. évi Helységnévtárban *Rázompuszta* a neve. Az *m*-es változat már LIPSZKYNÉL (1808.) is megvan: *Rázom* (*Nagy*). — Neve egy *Raz*-kezdetű szláv személynév *-im* képzős száрма-

zékából ered, mely a magyarban először mindkét szótagjában mélyhangúvá lett, majd a *ráz* ige jelenidejű egyes I. személyű alakjának népetimológias hatására vagy a *Rázonból*, *Rázonba* ragos alakok *Rázomba*, *Rázomból* ejtéséből elvonva *Rázom*-ra változott.

Emány. A kiskörei határ Tarnaszentmiklós felé eső részén van egy földterület, melynek neve *Emány* vagy ritkábban *Emánföld*. A gazdák így beszélnek róla: „Megyek az *Emányba*“, „elvesztettem az *Emány* mellett“, „az *Emányon* innen vagy túl“ stb. A név nem régi. Ez a föld a szatmári püspökség birtoka volt. Az első világháború után egy *Vágány Emány: Emánuel* nevű tarnaszentmiklói ember vette meg. Csakhamar túladott rajta, a földön azonban a neve megmaradt. A földnek azelőtt ugyanis nem volt külön neve. — Az *Emánuel* keresztnévnek ez a magyaros rövidítése van meg Kállay *Emánuel* becenevében, az *Emán*-ban is (KÁLLAY ANDRÁS, Régi dolgok — újabb idők. Nyiregyháza, 1907. 56). (SZABÓ T. ATTILA: ErdMúz. I, 112 Gyeróvá-sárhely határából közöl *Emán(y)* ~ *Emán* helynevet; ez azonban az 1822-ből való *Emáj* adat tanúsága szerint inkább a *mál* alakváltozatának veendő.) A *Vágány* vezetéknev különben a kiskörei anyakönyvben 1791-ben és a következő évben *Susanna Wágány*, majd 1800-ban *Susanna Vágán* nevében előfordul. Eredete valószínűleg egy a *vákáncsos*-éval, a *vágány*-nyal, amelyeknek közös eredetije a latin *vagabundus*.

Püpillős hegy. Nyelvészeink körében újabban kedvelt feladat a felszínformanevek vizsgálata (pl. legutóbb *mál*, *bérc*, *ropó*, *kotyor*). A jelentéstani háttér megvilágításához és a theriomorph névadáshoz talán nem egészen haszontalan adalék a címűl írt név magyarázata. — A szabolcsmegyei Pátróhától északkeletre fekszik a 25.000-es térképen *Püpillős h.* névvel jelölt *Püpillős hegy* (MNy. XXXVII, 214). A jelen esetben csupán kisebbfajta kiemelkedést, domborulatot jelentő hegy nevében szereplő szó legelőbb egy XVI. század közepéről ránk maradt recipében fordul elő. Ebben az van, hogy torma, reték és petrezselyem *pipelléjét*, azaz azt a részét, ahonnan a csírák, gyenge hajtások kinőnek, perjét, farkasnyílát stb. jól össze kell főzni (MNy. XXIX, 188). Megvan MOLNÁR ALBERTNél is a latin *oropygium* megfelelőjeként: „Tic és madár Seggi fölött való *püppölle*, kiben az farki tollac allanac“ (1604. kiad.). Az *oropygium* magyarja pedig nála ez: „Farkczomokin az tiknac ludnac farka nő, Farczik“. A MTsz. csak a Dunántúlról ismeri *pipelle* alakban és 'püspökfalat' jelentéssel. Szavunk, amely a *píp* ~ *púp* származéka lehet (vö. MNy. XXIII, 558), olyan homokdombot jelöl, amelynek a tetején az ellenszél kis buckát, földrajzi szakkifejezéssel *koszorú*-t alkot, Az így keletkezett alakulat valóban hasonlít a „püspökfalat“hoz, és ezért a *püppölle* tájszó használatát igen találónak kell mondanunk. Ugyanígyen képzéssel keletkezett a *csücs* ~ *csücs*-ből a *Csücsüllős hegy* nevű halom neve, amelyet Gyulaházáról közöl PESTY 1864-i Helységnévtára.

MIKESY SÁNDOR.

Kardos menyecske. Így (nyilván a magyar nyelvterület minden részén) az olyan nőt nevezik, aki férfi módra, erélyesen beszél, illetőleg jár el dolgaiban. Nem egyszer enyhébb-erősebb tréfás, sőt gúnyos árnyalat is vegyül az illetén való minősítésbe akkor, ha a kérdéses nőszemélyben az ilyenféle képesség túlhaladja azt a határt, amelyet a nőiességgel kiki összeegyeztethetőnek tart. Mindenképen nyilvánvaló azonban, hogy a *kardos menyecske* megjelölés ma már csak képes értelmű, és az emlegetés alkalmával talán senki nem gondol arra az érzékletes képre, amelyből a megjelölés kiindult.

A kolozs megyei Borsavölgy helynévtörténetének tisztázására irányuló kutatómunkám során egy olyan forrásra akadtam, amelyet itt érdemes a *kardos menyecske* kapcsolat közelebbi megértetése szempontjából legalább röviden ismertetnem. Nadudvarj János, Doboka megye egyik főbírája és Horvat Ferenc ugyane megye vicelspánja 1654. március 28-án Borsán kelt bizonyosságlevele szerint: az ezévbeli (gyula)fejérvári diétán Kjdében (Kide) lakó Mony Györgyné Kenderesi Orsolya ellen hozott sententia értelmében Sarpatakj Márton országos director neve alatt a nevezettek március 24-én elmentek Borsára, hogy Mony Györgyné nemes házázt foglalják el. Itt az összehívott, név szerint is felsorolt hivatalos és magánszemélyek előtt Mony Györgyné Kenderesi Orsolya asszony is „saját személyében jelen lévén“, felszólítottatott arra, hogy a diétai végzés értelmében a végrehajtásnak engedelmesskedjék. De „belől alva(n) az kapuian Kenderesi Orsolia aszoni feligh kivont fegiverel repulsiot tön az Executionk ellen maga szemelie szerent.“ Ezért aztán az executorok őt Sarpatakj Márton nevével a táblára evocálák. (Erd. Nemz. Múz. lt. Gr. Mikó lt. Reg. XXXVIII. 1002.)¹

Mint hogy a sérelmes vagy legalább is sérelmesnek vélt országgyűlési végzések és bírói ítéletek Erdélyben és másutt is a dolog természeténél fogva elég gyakoriak lehettek, s a velök szemben való fegyveres tiltakozás sem tartozott a ritka események közé, az ura vagy más férfirokona távollétében Kenderesi Orsolya asszonyhoz hasonlóan még sok-sok asszony élhetett ezzel a szokásjogban gyökerező joggal. Azt hiszem tehát, a *kardos menyecske* minősítés megett is inkább állhat ilyen törvénykezési mozzanattal kapcsolatos szemlélet, mint a háborúban vagy verekedésekben, villongásokban valóban résztvevő, harcoló, és így csakugyan kardot, fegyvert is viselő asszony képe.

Magyar Szarazáj: rumén Szerezaj stb. Szolnok-Doboka megyében a Kísszamos Dész—Kolozsvár közötti szakaszának balpartján egysorjában fekvő Szamosjenő, Nagyiklód, Dengeleg és Kérő XVI—XIX. századi helynévanyagában ilyen adatokkal

¹ Megjegyzendő, hogy a Borsával tőszomszédos Kide csaknem minden lakosa kurtanemes volt; a falu máig is megtartotta nemesi öntudatát. A környékbeli, jobbára jobbágy- és zsellér-faluk lakosaitól máig is, természetesen nem minden gúnyos árnyalat nélkül gyakran hallhatni a „nemes Kide“ nevet. A falu nemesi öntudatáról is nem egy anekdótászerű történet kering a környékbeliek száján.

találkozunk: Szamosjenő: XIX. század első fele: „In Szerézájé“ (szántó) | „Szerézájé pé Dimb“ (ua.) (Erd. Nemz. Múz. It. SOMBORY LÁSZLÓ gyűjt.) | 1817: „In Szerézaje pe Dimb“ (ua.) | „La Szerézaje pe Grape“ (ua.) | „In Szerézaje“ (erdő) (i. h.) | 1898: „Szerézaj“ (Száraraj, a múlt században lakott hely, pusztá) (ErdTudFüz. 192. sz. 32: SzolnDobMon. IV, 151) | 1942: *Sărăzaia* | *Dosu Sărăzaia* | *Fatsa Sărăzaia* | *Părău Sărăzaia* (i. h. 33). — Nagyiklód: 1775: „In Szerézár“ (szántó) | „La Szerézare“ (ua.) | „In Szarazare“ (sz.) | „In Gyalu Szerézari“ (ua.) | „Pe Gyalu Zerezei“ (ua.) (Erd. Nemz. Múz. It. Conscriptiók. Fasc. 7) | XVIII. század legvége: „Pe Valje Szerézej“ (Szék. Nemz. Múz. Csíkszentmártoni Szabó es. It.) | 1942: Szerézaj ~ r. *Sărăzaia*: *Serezaia* | „Szerézaji patak“ ~ r. „Val'ea Sărăzaia“ | *Serezaia* († GERGELY BÉLA gyűjt.). — Dengelég: 1775: „La Szerézori“ (sz.) | „Peszte Paro Szerézori“ (sz.) | „La Paro Szerézori“ (sz.) (Erd. Nemz. Múz. It. Conscr. Fasc. 7) | 1895: *Szerézaje* (Telekkönyv. GERGELY adata) | 1942: Szerézaj ~ r. *Sărăzaia* (szántó, kaszáló, legelő) | „Szerézaji út“ ~ r. „Drumu Sărăzaia“ | „Szerézaji patak“ ~ r. „Părău Sărăzaia“ | „Szerézaji hid“ ~ r. „Podu Sărăzaia“ (GERGELY gyűjt.). — Kérő: 1825: „In Szerézár“ (kaszáló) | „Peszte gyal in szerézár“ (ua.) | „In Szeréaj(e)“ (ua.) | „Linge Szerézaj“ (ua.) | „Gyin Gyálu Szerézaji“ (ua.) (OL. Erd. Fisc. XII) ¹/₂. Fasc. 10. A) | 1899: „Szórozáj“ (Népr. Múz. Semayer-gyűjt.).

Az itt felsorolt adatok közül az 1898-ból való, szamosjenőinek útmutatása alapján e település helynévtörténeti adatai között ilyen helynevekre akadunk: 1747: „La Száraraja (~ Szurázaja)“ (szántó) | „Lá Száraraja a Teren“ (ua.) | „Lá Száraraja“ (tölgyes, bokros erdő) (ErdTudFüz. 192. sz. 30—1). 1864-ből is idéznek egy nyilván rumén szájról lejegyzett *Saradiaja* helynévalakot (i. h. 151). — A másik három, előbb felsorolt községből idézhetem: Nagyiklód¹: 1642: „Az szaraz ajban“ (szántó) (M. Nemz. Múz. Bethlen It.) | 1763: „Száraraj bércz“ (SzolnDobMon. IV, 90) | 1769: „Az Szárar ajban“ (ua.) | „Az Szárar aj oldalon“ (ua.) (Szék. Nemz. Múz. Csíkszentmártoni Szabó es. It.) | 1783: „a' Száraraj Bérczin“ (kaszáló) (i. h.). Ugyanez a helynév azonban előfordul egy 1478-ból való oklevél következő szövegrészletében: „...terras arrabiles (!) ipsorum exponentium Zarraz (!) Ay vocatas in territorio dietae possessionis Iklod...“ Az itt előforduló helynévalak *Száraraj*-nak olvasandó.² — Dengelég: 1796: „Száraraj torka“ (SzolnDobMon. III, 276) | 1898: „Száraraj“ (*Szerézaj*) (i. h.). — Kérő: 1772, 1898: „Száraraj“ (SzolnDobMon. IV, 351—2) | 1942: *Száraraj* ~ r. *Sărăzaia* (GERGELY gyűjt.).

Ezekből az adatokból kétségtelen, hogy a címszöbeli, nyilván rumén helynévalakok rumén szájon átfőrmálódott alakjai a

¹ E falu határában 1782-ben egy *Száraraj* nevű pusztát (praedium) említenek (SzolnDobMon. IV, 89). Itt tehát egykor település is lehetett.

² Ezt az adatot SzolnDobMon. IV, 89 csak átírásban, *Száraraj* alakban közli. Szerencsére azonban megvan az eredeti oklevél fényképhasonmása az Erdélyi Nemzeti Múzeum levéltárában, és így a fentebb idézett szövegrészletet onnan közölhetem.

magyar *Száraráj* helynévnek, amely a *száraz* és az elavult *áj* 'völgy' szó összetételével alakult. Az *-aj*, *-aja*, *-aje*, *-ej* végződésű rumén alakok olyanféle elváltozások, mint amilyenek a *Bartalusáj* ~ r. *Bortolešej(a)*, *Bozáj*: *Buzáj* ~ r. *Buzaja*, *Keresztáj* ~ r. *Krestaja*, *Pokoláj* ~ r. *Pakulaja*, *Péteráj ~ r. *Pe'eraja*, *Sziláj* ~ r. *Silaja* és *Szenásáj* ~ r. *Senešeje* átkölcsönzésben figyelhetők meg (Melich-Emlék 363 kk., ErdMúz. 1945: 296 kk.). Feltűnő azonban a *Szarazare*, *Szerezare*, *Szerezár* és *Szerezare* alakváltozat. Ezek már szabályos hangváltozással nem, csak úgy magyarázhatók, hogy a ruménség számára értelmetlen helynévalakok *í:r* hangcserével nyerték ilyen formájukat. Ilyen hangcsere eddigi adataim szerint csak a nagyiklói *Sósáj* ~ r. *Sušeja* helynévnek 1775-ből idézhető „In *Suser*” alakváltozatában figyelhető meg (l. alább).

Susej, Suséj, Suser. A fiatalon elhunyt GERGELY BÉLA kéziratban levő helynévgyűjteményében (1942.) a szolnokdobokai Nagyiklóról olvasom a *Suséj* ~ rumén *Sušeji* és a *Suséj pataka* ~ r. *Val'ea Sušeji* helynevet. E helynévre nézve levéltári forrásokból a következő történeti adatokat idézhetem: 1775: „In *Susej*” (szántó) | „In *Vale Susej*” (ua.) | „Linge vale *Susej*” (kaszáló) | „In vale *Sesej* (!)” (szántó) | „In vurou *Suseji*” (ua.) | „In vurou *Suseuluj*” (sz.) (Erd. Nemz. Múz. levéltára. Conscriptiók. Fasc. 7.). Ugyanebből a forrásból kijegyeztem ezt az adatot is: „In *Suser*” (kaszáló). Már az idézett praepositívus alakokból is nyilvánvaló, hogy az itt közölt történeti adatok rumén szájról kerültek bele a levéltári forrásba.¹ Ugyancsak így érthető meg, hogy ez a forrás őrizte meg a következő adatot is: „In Gura *Suseitzi*” (szántó). Ennek utótagja ugyanis egy rumén *Sušeji* helynév *-itsă* (*-ită*) kicsinyítőképzés származékából alakult birtokos eset.² Az előbb idézett helynévadat előfordul ugyanilyen alakban ugyancsak 1775-ből a tőszomszédos Dengelegen is. De hogy ez is csak ilyen kicsinyítőképzés származék, azt bizonyítja az ugyane forrásból idézhető két adat: „La *Susej*” (szántó) | „La *Suseitze*” (ua.). GERGELY itt 1942-ben egyébként szintén feljegyzett egy *Sušeja* ~ *Sušeja* alakú helynevet. Kétségtől ide tartozik a helyi jegyzői hivatal 1895-tájáról való kataszteri térképvázlatairól GERGELYTŐL lejegyzett *Soszei* adat is; ezt azonban magam (mint az alábbiakból kiderül, gondolom, kellő megokolással) csak egy *Sosej* alakú helynév elírásának tartom.

A címszóbeli, illetőleg a fentebb felsorolt történeti helynévalakokat nem lehet a ruménből megmagyarázni. Szerencsére Dengeleg és Nagyiklód elég gazdagnak mondható történeti

¹ Egyébként a vallatásos birtokösszeírás minden tanúja — nevéből ítélve — rumén nemzetiségű volt.

² Ez, az alább 1703-ból és 1730-ból idézendő, egyes magyar adatok jelzette területre vonatkozó helynév lehetett. — Egyébként ugyanilyen származék a Dengeleg helynevei közül 1796-ból idézhető *Sosajca* alak (SzolnDobMon. III, 275); ez is egy rumén *šoaj* kicsinyítőképzés alakulása.

helynévanyagából fölös számmal idézhetőek olyan adatok, amelyek kétségtelen bizonyossággal rámutatnak a helynév eredetére. Már 1345-ben említenek Dengelegen egy *Zozay* nevű völgyet (Szoln-DobMon. III, 275); ezt már a forrás felhasználója is *Sósaj*-nak olvasta. Ennek útmutatása nyomán a nagyiklói határból a történeti helynévadatok egész sora idézhető: 1642: „Az *Sós ájban* az Dengelegh felöl valo' oldalban“ (M. Nemz. Múz. Bethlen lt.) | 1703: „A nagy *Soós ájban*“ (szántó) | „A *Soós ájban*“ | „A *Kis Soós ájban*“ (Erd. Nemz. Múz. Bánffy Nemz. Fasc. 67. No. 32—3) | 1730: „Az *Sosájban*“ (szántó) | „A *Kis Sosájban*“ (ua.) (uo. No. 43) | 1769: „Az *Sos ájban*“ (ua.) | „Az *Sosej Pataka között*“ (ua.) (Szék. Nemz. Múz. Csíkszentmártoni Szabó es. lt.) | 1908: *Sosáj* ~ *Sósej* (Telekkönyv. GERGELY adata).

Ha a közvetlenül itt felsorolt történeti adatokhoz hozzácsatoljuk a fentebb idézett, rumén ajakról lejegyzett levéltári adatokat, nyilvánvalóvá válik, hogy a címszóbeli helynévalakok a magyar *Sósáj* helynévnek rumén ajkon átalakult közvetlen leszármazottai.¹ A változás úgy indulhatott meg, hogy a magyarságtól hallott *Sósáj* alakot a ruménség nagyjában ilyen: *Šosaĵ(a)* alakban vette ugyan át, de birtokos viszonyban (például egy **Val'ca Šoseĵi*, illetőleg *Gura Šoseĵi* helynévben) az utótág maga *Šoseĵi*-nek hangzott. Ebből vonhatta el a ruménség az 1769-i *Sosej pataka* tanúsága szerint a *Šoseĵi* alakot. Minthogy e tájra az egyre kevesbedő nagyiklói magyarságban a helynév összetett voltának tudata a második tag (*áj*) köznévi minőségben való elavulásával megszűnt, a magyarság *Sosej* alakban kölcsönözte vissza és használta adataink tanúsága szerint esetleg még e század elején is e helynevet. Ez a ruménben egyébként teljesen „értelmetlen“ helynév alakult azután a ruménben már a XVIII. század második felére *Sušeĵi* és még további elalaktalanodással *Šușer* és magánhangzóhasonulással *Šešeĵi* alakúvá (l. az 1775-i nagyiklói adatokat). A nagyiklói magyarság ajkán azonban, úgy látszik, 1908 táján még élt a *Sosej*, sőt a *Sosáj* alak is, ha ugyan ez utóbbit nem kell csak a tagosító, illetőleg földmérő mérnököktől származó, egyébként pusztán véletlenből az eredeti alakra jól rátapintó javításnak tartanunk. Itt is tehát olyan-szerű, az átkölcsönzés és visszakölcsönzés során átalakult helynévről van szó, mint amilyenre közelebbről föbbre is rámutattam (Melich-Emlék 363, 367, ErdMúz. 1945: 269—71, MNy. XXXVII, 121).

SZABÓ T. ATTILA.

¹ A kihalt *áj* 'völgy' jelentésű köznévünk nagyon gyakori éppen e vidék helynévanyagában. L. ÁRVAY JÓZSEF, A térszíni formák nevei a barcasági Hétfalu helyneveiben: MNy. III, 42 és kny. 6 és UA., A térszíni formák nevei Kalotaszegen: MNy. IV, 12—3 és kny. 14—5. Az *áj*-jal alakult helynévadatok egész sorát találhatni főként a tőlem, részben GERGELY BÉLA gyűjtésének felhasználásával kiadott középszamosvidéki, kalotaszegi, borsavölgyi tóki völgyi, valamint dobokai völgyi helynév-adattárakban.

NYELVMŰVELÉS.

Az idegen szavak írása.

Helyesírásunknak egyik legtöbbit vitatott kérdése az, hogyan írjuk az idegen szavakat: magyarosan-e, a nálunk szokásos kiejtés szerint vagy pedig eredeti, idegen helyesírással.

Elméletben ennek a kérdésnek háromféle megoldása lehetséges. 1. Egyik ilyen elvi álláspont az volna, hogy írjuk minden idegen eredetű szavunkat az átható nyelv helyesírása szerint. A kérdés megoldásának erre a módjára azonban nem szükséges több szót vesztegetnünk, mert ezt a túlzó felfogást a gyakorlatban nem vallja senki. Kinek is jutna eszébe afféle dőre kívánság, hogy olyan teljesen megmagyarosodott szavunkat, mint pl. a *kántor*, *cantor*-nak kellene írni! 2. El lehet képzelni ennek a szélsőségnek az ellenkezőjét is, tehát a kérdésnek olyan szabályozását, hogy minden idegen szót magyarosan írjunk, de a gyakorlati életben az arany középúton szoktunk járni, összeegyeztetjük a két szélső felfogást. Akik a helyesírás ügyének gondozásával foglalkoztak és helyesírási szabályzatot készítettek nálunk, mindnyájan annak a harmadik iránynak hívei voltak, amely így felel a föltett kérdésre: 3. Némelyik idegen szót magyarosan kell írni, másokat pedig idegen helyesírás szerint.

A M. Tud. Akadémia mostani helyesírási szabályzatának 6. §-a foglalja magában azokat a szabályokat, amelyek tájékoztatnak bennünket a felől, hogy az idegen szavaknak e kétféle írásmódja közül mikor melyik a helyénvaló. Ezek a szabályok nem mai keletűek. Csaknem szóról-szóra megvannak már az 1903-i iskolai helyesírás szabályzatának SIMONYI ZSIGMOND tollából eredő szövegében (12. §), s a nyomdai helyesírásnak BALASSA JÓZSEFTŐL származó kézikönyvei is ugyanezeket a szabályokat adják útmutatásul rövidebb fogalmazásban (Az egységes magyar helyesírás szótára és szabályai XV. l.; A magyar nyelvtan és helyesírás kézikönyve, 3. kiad. 61—2). E szabályok magyarzásának és alkalmazásának természetesen nem csupán egyféle módja lehet, mert a bennük említett fogalmakat, pl. az idegen szavak közkeletűségének fogalmát szűkebben is, tágabban is lehet értelmezni, ennél fogva nem húzhatunk pontos határvonalat a magyarosan írható s az idegen helyesírással írandó szavak között. Ezért mindig akadnak olyanok, akik azt panaszolják, hogy az idegen szavak írásának kérdése valójában ma is rendezetlen és megoldatlan. Zűrzavar, összevisszaság uralkodik benne, mert ugyanazt az idegen szót az egyik író magyarosan írja, a másik idegen helyesírással. Sőt van, akinek még az is bántja a szemét, hogy az egyik idegen szó magyar köntöst visel, a másik pedig idegen öltözetben jelenik meg. Egységet, rendet akarnak teremteni ebben a sokféleségben, mégpedig úgy, hogy valamennyi idegen szóra kiterjesztenék a kiejtés szerinti írást.

Legújabbban a természettudósok köréből indult el ilyen szándékú javaslat. Hogyan vélekedjünk róla?

Először is az idegen szavak írásmódjának olyan rendezése, hogy minden idegen szót kivétel nélkül fonetikusán, magyaros helyesírással írjunk, nyilvánvalóan a túlzások közé tartozik.

De — másodszer — még ha elfogadnók is a javaslatot, akkor sem lehetne elérni a kívánt célt, az írás teljes egységének megteremtését, mert a fonetikus írás is sokszor vitára adhat alkalmat, hisz tudvalevőleg a kiejtés sem mindig egységes, és pl. különféleképp gondolkodhatnánk arról, milyen kiejtés szerint írjuk az angol szavakat. Azonkívül tudjuk helyesírásunknak legújabbkori történetéből, hogy a legtúlzóbb túlzókat a fonetikus írásnak ilyen teljes mértékű kiterjesztése sem elégítené ki, hanem nyomban megtoldanák kívánságukat azzal, hogy a közszavakon kívül az idegen tulajdonneveket is mind kiejtés szerint kellene írni.

Bármennyire fontolgatjuk a lehetőségeket, a kérdésnek más elfogadható megoldása nincs, csak az, hogy az idegen szavaknak egy részét magyarosan írjuk, más részét pedig idegen helyesírással. Igaz, hogy ez a megoldás is sok bizonytalanságnak, ingadozásnak, kétségeskedésnek és vitatkozásnak válik forrásává, mert nem lehet olyan részletes szabályokat kieszelni, amelyek minden idegen szó írására határozott és félreérthetetlen utasítást adnak, sem olyan terjedelmes szótárt szerkeszteni, amelyben minden idegen szó megvan, a tudományoknak megszámlálhatatlan sokaságú műszavait is beleértve.

KELEMEN BÉLA 1924-ben ezt írta a Nyelvőrben erről a kérdésről: „Nem hiszem, hogy az idegen szavak magyaros írásának dolgát ma még a legtudósabb bizottság is véglegesen és közmegelegedésre rendezni tudná“ (LIII, 112). Teljesen igazat adok neki, sőt hozzáteszem, hogy nemesak „ma még“, hanem egyáltalában sohasem lehet ezt a kérdést „véglegesen és közmegelegedésre“ rendezni. Az életben semmi sem végleges, mert változásnak van alávetve minden, és nincs az a vitás kérdés, amelyet úgy lehetne szabályozni, hogy mindenki meg legyen vele elégedve. Ez alól nem kivétel a helyesírás sem, s ha egészen őszinték akarunk lenni, azt kell mondanunk, hogy az idegen szavak helyesírásának kérdése voltaképpen megoldhatatlan, mint az életnek annyi más kérdése is. Hiszen ha rendezhető volna és meg lehetne oldani, bizonyára már régen megoldották és rendezték volna.

A fejlődés iránya kétségkívül azt mutatja, hogy a kiejtés szerinti írás az idegen szavaknak egyre nagyobb körére terjed. Az Akadémia korántsem akar ellene szegülni ennek a fejlődésnek. Hiába is kísérelné meg, mert nem volna ereje hozzá, hogy megállítsa a fejlődést vagy éppenséggel visszafordítsa. De nem csatlakozhatik ahhoz a szélsőséges irányzathoz sem, amely abban keresi a kibontakozást, hogy minden idegen szót kiejtés szerint akar írni. Azt látjuk ugyanis, hogy az idegen nyelveket ismerőknek nagy többsége a dolog természeténél fogva ösztönszerűen húzódozik az efféle helyesírástól: *faringitisz* vagy *faringítisz*, *szimbiózis*; *akuzatívusz* vagy *akkuzatívusz* *kum infinitívó*, *cirkulusz* *viciózusz*; *ajropээр*, *bídermájер*; *ördövr*, *lár pur lár*, *szankülott*; *fájvoklokti*, *sziti*; *csicseróne*, *sztadzóne* stb. Másrészt azonban az is bizonyos, hogy olyan közkeletű idegen szavakban, mint *krónikus*, *pulzus*, ma már nem ragaszkodhatunk az idegen helyesíráshoz.

Ami a tudományos műszavakat illeti, minden szaktudomány művelőinek maguknak kell megállapítaniok, hogy az idevágó általános helyesírási elveket figyelembe véve mennyire terjeszszék ki az idegen szavaknak magyaros írását, és szaktudományuknak idegen műszavai közül melyeket tekintsenek közkeletűeknek, tehát magyarosan írhatóknak, melyeket szorosabb értelemben vett, tehát idegen helyesírással írandó műszavaknak. Ha a szaktudós szemével nézve minden műszó egyformán használható is, az általános nyelvhasználat szempontjából nyilván a szakember is különbséget tud tenni a műszavak között, ennél fogva pl. a vegyésznek vagy a gyógyszerésznek művelőjének is okvetlenül meg kell éreznie, hogy — mondjuk — az *aszpirin* vagy a *jód* szó ebből a szempontból nem tartozhatik ugyanabba a csoportba, mint a *cinchonin*; amazokat tehát bizvást írhatjuk magyarosan is, emezt azonban nem lehet — spanyolos kiejtését feltüntetve — *szincsonin*-nak írni.

Azt mindnyájan tudjuk, hogy helyesírásunkban akadnak apróbb ellenmondások és következetlenségek, de teljesen következetes helyesírás sehol sincs a világon, mert a nem mesterséges, irodalmi múltú nyelveknek nem is lehet ilyen helyesírásuk! Következetlenség pl. az efféle: a *kinin* közkeletű idegen szó, azért magyarosan írjuk, nem pedig idegen helyesírással *chinin*-nek; ellenben az ugyanazon tőből származó *chinidin* szó már nem közkeletű, tehát meghagyjuk idegen alakjában. Ez mindenesetre szépséghibája írásunknak, ámde a helyesírásban gyakran kénytelenek vagyunk megalkudni, mint ahogy az emberi életnek sok más területén sem lehetünk el megalkuvás nélkül. Ne téveszszük azonban szem elől, hogy a fonetikus írás elvének általánosítása sem oldaná meg a kérdést teljesen megnyugtató módon. Akik bíznak az ilyen megoldás célszerűségében és sikerében, próbálják meg az idegen szavaknak, mégpedig valamennyi szaktudomány idegen szavainak légióját a meglevő, egyáltalában nem teljes szótárak alapján magyaros helyesírással átírni. Meg vagyok győződve róla, hogy az eredmény láttára maguk is gondolkozóba esnek, és habozás nélkül elállnak attól, hogy továbbra is sürgessék a kiejtéshez alkalmazkodó írásnak minden idegen szóra való kiterjesztését.

NAGY J. BÉLA.

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK.

A Régi Magyar Nyelvmlékek II. kötetének változata.

1. 1840-ben adta ki Döbrentei Gábor a RMNy. II. kötetét. Tudvalevően évszámok sorrendjében közli a szövegeket, de három helyen ezt az időrendet áttöri. E helyek a következők:

1. 21—2. l. XXV. számú nyelvmlék: „1539. Szent Lukács nap után való vasárnap. Károly Lőrincz menedéket ad Károly Sigmóndnak.“ Feltűnő, hogy az előtte levő XXIV. sz. nyelvmlék 1528-ból való, az utána következő XXVI. sz. pedig 1529-ből; az időrendet tehát itt áttöri.

2. 29—30. l. XXXI. sz.: „1520. Sz. Ezekiel próféta napján Drágffy János tárnokmester 9 forintot veszen kölcsön Várady

Ferencz erdéli püspöktől." Ez a szöveg is kiesik az időrendből, mert előtte a XXX. sz. az „1531?” évszámot, az utána következő pedig (XXXII. sz.) az „1537.” évszámot viseli.

3. 39—52. l. még feltűnőbb a dolog. Hogy itt valami utólagos változtatás történt, onnan is láthatjuk, hogy a nyelvemlékek számát A. és B. betűkkel is jelöli, amit sehol nem tesz meg művében. Az időrendből is teljesen kiesnek az ezeken a lapokon közölt szövegek:

a) 39. l. XXXVII. A. sz. „1489—1493 körüli. Siralomének Both János veszedelmén szolgájától.”

b) 40—1. l. XXXVII. B. „1494—1500. közöttiek. Latinul hártján költ oklevelekre tartalmaik magyarul feljegyzése.”

c) 42. l. XXXVIII. A. sz. „1512. Szent Bertalan estéjén. Drágffy János levele Károly Istvánhoz.”

d) 42—3. l. XXXVIII. B. sz. „1525—1530 körüli Dersi nemzetség ivadékiról, jegyzet.”

e) 43—4. l. XXXIX. A. sz. „1526. körüliek. Ismét hártjára latinul költ oklevelek tartalomirata.”

f) 44—6. l. XXXIX. B. sz. „1529—1541. Babonás keresztelés, vagy szentelt vesszőre kísértő olvasás, aranykincs lelése végett.”

g) 46—8. l. XL. A. sz. „1531—1542 közötti. Gyógyszerek többféle baj ellen.”

h) 48—51. l. XL. B. sz. „1538—1541 közötti. Julius 20dikán 's aug. 4dikén. Vallatás 'a szentmártoni apát csécsényi birtoka iránt.”

i) 51—2. l. XLI. A. „1542. Szent kereszt napján csütörtökön. Raslaviczai Balás levele a' bártfai biróhoz, tanácsaival egyetemben.”

Minden példányban a tartalomjegyzék (XV—XXIV. l.) az imént felsorolt szövegek címét hozza; s a könyv végén levő magyarázó jegyzetek is ezeket a nyelvemlékeket magyarázzák (362—3, 368, 380, 384, 386—7, 401—4).

2. Mégis annak ellenére, hogy a „Tartalom évsorban, 's nyomokra utalásban“ a fentemlített nyelvemlékeket sorolja el, s a jegyzetek is azokhoz válók, vannak példányok, ahol az említett három helyen egészen más szövegek vannak. Ilyen példányt elég sokat láttam az országban; Budapesten ilyen változat-példány van pl. a Széchenyi Könyvtárban, az Egyetemi Könyvtárban, a Pázmány Péter Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének könyvtárában. Ezekben a változat-példányokban ezeket a szövegeket találjuk a tartalomjegyzékben beigértek helyett:

1. 21—2. l. XXV. sz. „1529. Januárius 21dikén. Lukácsy Albert gróf Julius Hofmeistere, ír Kádas Filep nagyszombati bírónak, Semptéről.”

2. 29—30. l. XXXI. sz. „1535. october 7dikén. Wraskowitt Pál levele Nagyszombat bírájához.”

3. 39—52. l. XXXVII—XL. sz. Négy szöveg:

a) 39—40. l. XXXVII. sz. „1529—1541. közötti. Az Szent Mathe irasa szerent valo evangeliomnak summaia resz szerint.”

b) 41—3. l. XXXVIII. sz. „1529—1541. Szentírási magyarázatok Mihál deáktól.” „Az ollan ighekrol valo tanolfag, mellet nem tulajdon igekben vetetnek.”

c) 43—50. l. XXXIX. sz. „Mihál deák néhány zsidó's görög szót magyaráz.“ A szöveg címe: „Az nehez igeeknek magarsagáról, mellek az vj teftamentomban vadnak abe zerent.“

d) 50—2. l. XL. sz. „Mihál deák jegyzete zsidó, görög, római pénzekről.“ A szöveg eredeti címe: „Az penzoknak nemiról mellekel az reghiek eltenek.“

Első pillantásra látni lehet: ezek a szövegek beleilleszkednek az időrend egymásutánjába; viszont sem a tartalomjegyzékekben, sem a magyarázó jegyzetekben a könyv végén nem szerepelnek.

A változat keletkezésének magyarázata egyszerű. DÖBRENTÉI először a nyelvemlékeket nyomatta ki sorjában. Csakugyan az ívszámolás a nyelvemlékek szövegeivel kezdődik; az előtte álló „Tartalom évsorban, 's nyomokra utalásban“, ez a 42 lapos (I—XLVII. l.) bevezetés tehát később került a nyomdába. A nyelvemlékek kinyomott ívei valakinek kezébe kerülhettek, aki DÖBRENTÉIT figyelmeztette, hogy ezek a szövegek, főleg a 39—52. lapon közöltek, már megjelentek nyomtatásban: Erdősi Sylvester János 1541-iki Új Testamentumában; abból írta ki „Mihál deák“ és íző nyelvjárásra írta át Erdősi szövegeit abba az 1528-ban nyomtatott latin Bibliába, mely DÖBRENTÉI korában Gyöngyösön volt, jelenleg pedig a Szeged-Alsóváros ferenceseinél. DÖBRENTÉI — joggal — tartva a fetsüléstől abbahagyta a nyomást és sebtében más, kéznél levő szövegeket szedettet ki; ezekhez (I. alatti sorozat) írta a magyarázatokot, s ezeket vette bele a tartalomjegyzékbe is. Úgy látszik azonban, elég sok példányban megmaradt az eredeti, első szöveg (II. alatti sorozat), és így keletkezett a Nyelvemlékek II. kötetének változata.

DÖBRENTÉI nagy általánosságban két helyen is említést tesz arról, miért történt ez; sohasem lehetne azonban a valóságot megtudni, ha nem kerültek volna a változat-példányok is forgalomba.

Elég homályosan magyarázza meg a kínos tény, hogy 1540-es és 1542-es nyelvemlékek között miért szerepelnek 1489—1542 közötti írások.

„A' 21d. 29d. lapon 's a' 39diken kezdve 5lig levők azért esének évsor közé azt megbontva, mivel kettőt az oda szánttak közül ki kelle vennem, levelezéseim folytában kérdéseimre világosabb adat nyertte miatt, mi azokat oda nem-valókul ismerteté meg; a' többit akkor kaptam meg, midőn az utánok jövők már nyomtatva voltak. (XII. l.) Az elmondottak csak a XXV. sz. (21—2. l.) és a XXXI. sz. (29—30. l.) „kettő az odaszántak közül“ kicserélésére állanak; megokolás nélkül marad, miért cserélte ki a „39—51.“ (helyesen 52.) l. szövegeit. Ennek — még homályosabb megokolását — a „Magyarázatok és jegyzetek“ be rejtette el „babonás kereszteléshez“ fűzött jegyzetének végére (401. l.): „Egészen különböző kéztől valók e' biblia első táblája belsején: »Az nehez igeeknek magarfagarol, . . .« Szent Máté elete előtt tisztán állott levél két lapján pedig: »Az Szent Mathe irafa fzerent valo euangeliomnak fumaia refz fzerint«; továbbá, legutolján, »Az ollan ighekrol valo tanulfag, mellec nem tulajdon igeekben (jegyekben) vetetnek« 'stb., mellyek különben is későbbben irathatának 1541-en innen ide, minekutána Erdősi Jánostól az

Új Testamentom magyar fordítását Vyfzighethen Abadi Benedek nyomtatta vala 1541. elftendőben 's olvasók forgatni kezdék, mert abból vannak véve, csakhogy Erdősinek í-zó hangejtését é-zővé 's ő-zővé téve. (Ezen onnani kiírásuk megemlítése elmaradt „Jelentésemből“ I. M. t. társaság évkönyvei III. d. kötet 1837. Hetedik nagy gyűlés 118—117d [!] lap. melybe átaljában többféle régi szó, szám, hibás kijavítással adatott nem általam sajtó alá. Magam ekkor nem valék Budán. Híven áll itt mind az hővebben.“

DÖBRENTAI a jegyzetekben azonban egy szót sem szól arról, hogy egyes példányokban mégis ez a Sylvester-féle szöveg olvasható. Talán nem is tudott erről.

A RMNy. II. kötetének variánsát, úgy látszik, nem vették eddig tudomásul. Nem szól róla sem SZINNYEI (Magyar Írók Élete és Munkái II, 1042), sem GULYÁS PÁL (Magyar Írók Élete és Munkái VI, 189—90); sem DÖBRENTAI csekély számú méltatói, mint REXA DEZSŐ (Döbrentei irodalmi munkásságához: IrtörtKözl. 1898: 106—13, 217—22), SALLAY GÉZA (D. G. élete és működése. Máramarossziget, 1912. [Egyetlen kis Döbrentei monográfia.]), GORZÓ GELLÉRT (D. G. és a jászóvári prémontreiek viszonya a RMNy.-ek ügyében. Jászó, 1914.).

RADÓ POLIKÁRP.

Nyelvemlékek a körmendi és monyorókeréki levéltárakból.

A MNy. 1941. évfolyamában e sorok írója 21 nyelvemléket tett közzé, melyek mind a körmendi Batthyány-levéltár missilis leveleinek rendezésekor kerültek napvilágra. A missilis rendezése azonban 1941-ben még nem ért véget. A munka tovább folyt, és ennek során még néhány nyelvemlék került elő, melyeket az alábbiakban teszünk közzé.

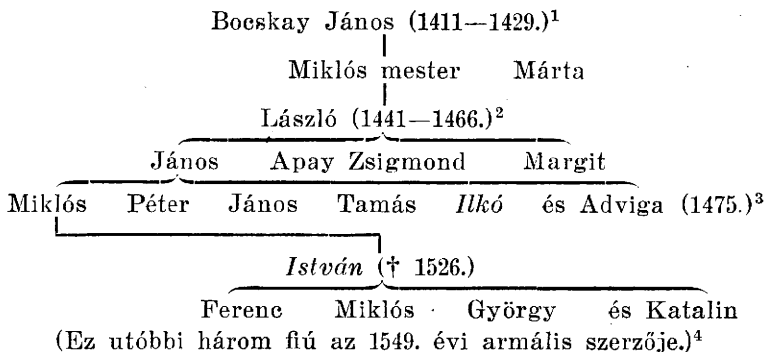
Időközben e sorok írójának alkalma volt az Erdődyek monyorókeréki levéltárát is áttanulmányozni. Onnan a 2. számú, Boeskey Ilona nyúlszigeti dominikánától írt keltezetlen magyar levél került elő.

Sajnos, a levél pontos dátumát nem ismerjük, mégis annyit sikerült megállapítani, hogy a levél csak 1526. augusztus 29. előtt kelhetett. Első sorban meg kellett határoznunk Ilona apáca és a címzett Boeskey István személyi kivoltát. A levél szerint Ilona apáca a címzettnek nénje volt. Kutatásaink során kiderült, hogy a címzett a XIV. század folyamán már szereplő¹ szlavóniai Razinyakeresztúri előnevű Boeskey (Bacskey) család tagja, aki aránylag elég fiatalon, 1526-ban Mohács mezején esett el. Ezt a címzett fiainak: Ferencnek, Miklósnak és Györgynek 1549-ben I. Ferdinánd király által adományozott armális levélből tudjuk, amelyben írva találjuk, hogy Boeskey István „in conflictu Mohachiense“ 1526-ban II. Lajos király oldalán a török elleni harcban „pro patria religioneque christiana interiisse dicitur“.² Természetesen ennek a Boeskey családnak tagja Ilona apáca is, aki István nagynénje, és aki István hugával együtt lakott a Nyulak-

¹ Egy 1349-ben kelt oklevél már említi ezt a Boeskey családot. A keszthelyi Festetics-levéltárban levő jakabházi Sallér családi levéltárban fasc. 84. nro. 1.

² Sallér levéltár fasc. 84. nro. 27. — L. IVÁNYI BÉLA, Cimeres levelek a keszthelyi és körmendi hercegi levéltárakban (Körmendi Füzetek, soronkivüli A. füzet) 4.

szigetén. Ilona és István rokonsága a következő leszármazási táblából derül ki:

Boesokay Ilona, azaz Ilkó tehát nővére annak a Boesokay Miklósnak, aki István atyja volt, és így ő valóban nagynénje Istvánnak. István nővérét, aki szintén nyúlszigeti apáca volt, név szerint nem ismerjük. A levelezők rokoni kapcsolata tehát kétségtelen, s nyilvánvaló, hogy ez a Boesokay István, aki Ilona apácának unokaöccse volt, esett el Mohácsnál, mert ekkor a razinyakereszturi Boesokayak közt tudomásunk szerint más István nevű nem volt. Ilona levele tehát kétségtelenül 1526. augusztus 29. előtt kelt, de hogy pontosabban mikor, azt már megállapítani nem lehet, noha az apáca valami Balázs és Bertalan, azután Poka János és Kovács Miklós neveket említ, de ezeknek kilétét meghatározni nem tudjuk, és így nevük kormeghatározásra nem használható.

Ami végül a korai magyar nyelvű számadástöredékeket illeti, ezek közül az 1538-ít valami magyarul is tudó olasz ember írhatta, aki a Batthyányiaknak vagy szolgálatában állott, vagy velük üzleti összeköttetést tartott fenn. A másik két számadás valamely németújvári számadó deáktól származhatik.

1.

1517. május 17. Buda.

Batthyány Ferenc és Fánegy Imre szlavóniai dicatorok latin levelükben ifjabb Batthyány Boldizsárnak azt írják, hogy Statilius János örsi prépostnak és királyi titkárnak 100 frtot fizessen ki.

[Az aláírás alatt:] „ezt ýol ertet ez leveled de ha baan ýmaga zedi az ý ýrgalafat az kýt neki haitot kenchtarto vagý kedýk ha kýzette volna tahaat meg ne agiad neký, hanem ha meeg meg nem haýthatot volna neký haat meg haýthatot neký az baan ýrgalafara az baan levele melýet vagý kedýklen keez penzýl lehet.“

Negyed ív papíron, kívül gyűrűs gemmás zárópecsét. A herceg Batthyány család körmendi levéltárában, Memorabilia nro. 61. I.

¹ Sallér levéltár fasc. 84. nro. 3., 4., 5., 9., 24.

² Uo. fasc. 84. nro. 11., 12., 13., 14.

³ Uo. fasc. 84. nro. 17.

⁴ Uo. fasc. 84. nro. 19., 21., 22., 25., 27.

2.

Bocskay Ilona nyúlszigeti priorissa levele Bocskay Istvánhoz.

1526 előtt.

Jefufban Criftufban, zuzeknek iegyefesben kevzevnet'es atyafyuy zeretet.

Nagy zeretettel keuanom hallanom te kegyelmednek io egeffegeet es minden iuat mynd hozzád tartozokkal evzue. myes mynd hugoddal evzue iol vagyonk. Io Iftuan vram meg kellene emlekevzned rola. mene ioual volt kegyelmednek ez zent egyhaz. es nem kellene haborgatnod ez zent egyhaz iobbagy.

Iol tudod io iftuan vram. hog en neked meg iram, hogha zembe lezek balaffal es bertalannal, vegere megye tevlek. hogha valamý penze maradot poka ianofnak. kouac myklofnal. te kegyelmed azt nem gyevzte varny. hanem reya irtal az my iobbagyokra. nagy fenegeteffekkel. fenyegeted teruenyel es. fenyegeted botoddal es. laffad mynemev tyztfefeged teez en nekem. io tetem helyeben. Ha en nem voltam volna iften vtan foha byfevbevl ez egy haz iobbagyot nem haborgattad volna. eot zaz foryntot kerez kouac myklofon. laffad ha egy pornak enne penze lehet. ugy ertem, hog ez haborusagot mynd az hytuan ember zerzy. kyt kepedben hattál byfeuben. Azon kerlek, hog ezt fenky tanachabol ne tegyed. mert ha lehet en meg oltalmazom ez egyhaz iobbagyat. Jo iftuan vram irtam vala kegyelmednek (igy!) az zegeen poka ianos aruay fevel es. hog ne nyomorohad. vgy hallom hog atyaktol maradot marhayokat mynd el vettet. mynd zevleuyt. mynd zanto barmayt. mynd louayt, mynd egyeb iozagaat. sevt meeg az aztag buzat es kyt lelkeert hagyot volt az egy haznak. laffad io Iftuan vram, ha ez idueffegedet es tyztfefegedet illety. Az en zegeen atyam. az te atyad es. soha nem vetettek az egyhaz ellen. Inkab zol-galtak. tevled es azt varnam. Iol tudod io iftuan vram, hog maas keppen fogadot vala. hog meg halalod ez egyhaznak io tetelet. Io valaz varok ez leuelre. mert oztan en es mass keppen latok hozza. Vr iften tarcha meg kegyelmedet mynd hozzád tartozokkal evzue mynden ioban.

Elena priorissa

nyvlak Zygetebevl. te kegyelmek nyenye

[Kívül címzés:] Egregio domino Stephano Bachkay fratri et domino in Christo sibi carissimo.

Eredetiye fél ív papiron, zárópecsétje nincsen. A gróf Erdődy család monyorókeréki levéltárában: Ladula XXII. fasc. 73. nro: 3400. jelzet alatt.

3.

1534. május 3. Gorbónok.

Tahi János Batthyány Ferenc vasi főispánhoz intézett levelében írja: Zrinyi János panaszt emelt előtte az őt ért sértő szavakért, hogy „non prevaleret fides sua decim denarios, sed nos non credimus, ut essent dicta d. v. m., si vero sunt, *Agebwł ýartal lacýk hogh dílefsth wotal, nem kelwth wona hertelenkwdmwd, kjýrwl twbet zolonk mjýkorth zembe lýzenk, de recessu suo et de premissis relationem expectamus.*“

Papiron, zárópecséttel. Körmendi levéltár, missilisek.

4.

Erdődy Simon zágrábi püspök levele Batthyány Ferenchez.

1534. december 8.

Zerelmes ees týzthelendew vram ees atthýamfýa

Kezenetheth ees magam ayanlafath, Eseek erthenewm ol dolgokath, mel dolgok ýeles dolgok ees vezedelmes dolgok: ký nem chak mý nekewnk hanem mýnd egez orzagnak vezedelmebe ees meg maradasaba ýar, mel dolgokath en the k. lewelemebe meg nem irhathok meg sem ýzenhethewk. Azerth kerlek azon zerelmes vram ees atthýamfýa mýnden egyes dolgájd el haghwan, sýes ýde be Thothorzagba, hogh en the veled mýnd ýorol, mýnd jewwendere valo gonozról zolhassak ees vegezhessek, merth býzonýara twgya the k. hogh az dolgok ýeles dolgok ees kesedelmeth sem varnak, merth ha ez dolgoth the k. el halgatthýa, nem chak mý nekewnk, de mýnden atthýankfýaýnak ees meg maradekýnkuk vezedelmere lezen.

Thovabba mýnth annak elewththe ees ýrtham volth the k. masthan ees, kewannam k. Twrzo vrammal, mýnth olyan vrammal zembe lettheth, kýthewl en nem kewannam sem ýoba sem gonozba el thavoznom ez dolgok ol ýeles dolgok, mel dolgokerth azth hýzem elewzewr ýo vegere menný, hogh the k. thenem magad ýsmegenth ewnen zemelyewel Thwrzo vrammal zembe lenne, megýs azon kerem the k. hogh the k. mýnden kesedelem nekýl ýde sýessewn, merth en the k. nekýl semmý ýo dolgoth nem thehethewk.

Annak vthanna ez maý napon kewidewth hozzam More Lazlo, kewanya azth hogh en ew vele zembe lennek, de ha leheth, ez zembe valo lethelh az kegelmed ala ýewwesere halazthom: ha pedeglen egyeb nem lehethne benne, hanem zembe lennek vele meg sem vegezewk semmýth vele de mýnd azon athal azon kerevm the k. hogh ala sýes, merth ollýakath hallaz en thewlem kýth e koráýg sem thwtthal sem hallotthal.

Isthen tarcha meg the k. nagh ýo egessegben. Ez lewel kewlth in festo Concepcionis Marie 1534.

Bonus frater et Amicus
Simon episcopus Zagradiensis
manu propria.

[Címzés:] Naghsagos Batthýany Ferencz vram kezebe adasek ez lewel.

Eredetije fél ív papíron, gyűrűs zárópecséttel, melyen az Erdődyek címerét tartalmazó pajzs fölött S. E. betűk látszanak. A herceg Batthyány család körmendi levéltárának missilisei közt.

5.

Erdődy Simon zágrábi püspök levele Batthyány Ferencné Swetkovics Katalinhoz.

1536. január 11. Dombró.

Jo azzonýom kezenethemnek vtanna akaram te kegelmednek twdasara adný, hogh Istennek akarahýabol en tegnapy napon esthere ýde Dombrora jwthottam.

A the kegelmed wra felewł pedeglen, ees az en atthämfiya felewł Batthyaný ferencz wram felewł te k. ezth irhathom, hogh mykoron en Bechnek varasabol ky indwlek, monda azth, hogh mywel ew ee... harmad nappal wthannam el i[ndw]lna, de felewł rajta hogh az harmad nap meg ne thewbbewłne, merth ferencz wram (ezth en pedeglen sem ýreghsegbewł sem bozwsag[bol] nem ýrom) thewbzer wacharalth az warban az kýralne azz[oný] leanýwal, Borbara azzannal, hogh sem mynth warasban az wrak kezewth, az leannak ees neweth kýnek kedweerth oth wacharalth meg thanwltham voth, de wthnak gonoz vothaerth ký menth elmembewł. Immar vgýan meg zoktha vala, h[og]h myndenkor kýlencz avagh týz oran ýewth ký az varbol, ee[n ...] hozzam ýewwe a h[ogh] be kentheek mynd orezaýath mynd feýetk mynd rw[ha]ýath. [r]wth wala mynth egh erdewg, hogh pedeg ez wgh legen hogh mykoron ýsten ew kegelmeth haza hozýa, tapagassa meg ... az mal swbanak eleýth, meg esmerý hogh bee kenthek wolna ... býzonsagoth ees mondok, ew k. ezzer Thwrzo wramath hýwta vala elýen zowal: Jo Thwrzo wram ýere velem býzon leaný wýgassagal ýol thartlak, ha pedeg ez esthuee welem vothal vona, ýobban zeretted vona menthewł ýob lowadnal: Thwrzo wram halwan meg fede, mondwan, apro ember myth mywelz, lam meg sem hatthad el az regý lathorsagoth, bezzeg ýdeýe wona ýmmar jamborra lennewd, ez Thwrzo wram zawa, te k. ha ýsten Thwrzo wrammal zewmbe ýwthathýa, ýobban meg erthý, merth ew ýobban meg emlekezýk rola, ez ferencz wrambol ýmmar semmykeppen ýamborth nem thehet-hewnk.

Hol pegedlen ferencz wram vtnak gonoz vothawal menthene magath, nýnczen semmy oka, merth ha el akarna ýewny az en thewresemewu kýnyen el ýewhetne, de felewł, hogh a fewlewł meg mondoth okok meg tharyak.

Wý hýrth te k. egýebeth semmyth nem ýrhathok, hanem kýral wrwnk ew felsege mynd azzonýwnkal egýethemben, ha el nem indwłt ees rewýd napon Lýncebe ýndwł. Thalantau onnad felýeb felýeb ees megyen. A twbbý ký wona te k. ferencz wramthwl ýobban ees bewebben meg erthý. Ýsthen te k. tarcha meg akarathýa zereneth. Dombbron kewłth ez lewel, wýz kerezth nap vthan valo kedden 1536.

Simon zabragý pýspek

[Kívül a címzéből csak ennyi látszik:] [K]athalýn Azzonnak Batthy[ani ...] felesegenek adassék

Eredetije víztől erősen rongált papíron, gyűrűs zárópecséttel. A herceg Batthyány család körmendi levéltárában, Memorabilia nro. 67/13.

(Folytatjuk.)

IVÁNYI BÉLA.

A SZERKESZTÉSÉRT ÉS KIADÁSÉRT FELELŐS: PAIS DEZSÓ.

MAGYAR NYELV

KÖZÉRDEKŰ FOLYÓIRAT

XLIII. ÉVF.

1947. OKTÓBER

3. SZÁM

Tudatosak-e a hangváltozások?¹

5. Az eddig tárgyalt jelenségekre hivatkozva teljes joggal állapíthatjuk meg, hogy a hangváltozások senkitől meg nem figyelt és így észre sem vett lefolyását éppen a beszédhangképző mozgások gépies jellege teszi érthetővé. Ezek a mozgások pedig semmiképen sem a 'gondolkodó én', hanem kétségtelenül a 'szokásszerű én' közösségre meghatározott mozgásainak a lélektanába tartoznak. „Minden emberben szinte két lény lakik“, — írja pl. NOSZLOPI L. is (Emberismeret. 1942. 159) — „az egyik az egyéniség, a másik a társadalom alkalmazkodott, tipizálódott és integrálódott tagja“. A hangváltozások szempontjából az utóbb említett 'lény' játssza a főszerepet, persze minden tudatos szerepvállalás nélkül. Hivatkozhatnánk itt még az embernek mint társas lénynek tarde-i „alvajárásá“—ra („l'homme social . . . un véritable somnambule“: Les lois de l'imitation⁷ 83), vagy még sokkal inkább a társadalomlélektan ú. n. ideo-reál-törvényére, mely W. HELLPACH fogalmazásában azt mondja, hogy a felbukkanó képzetben már az annak végrehajtására irányuló törekvés is benne van (Einf. in die Völkerpsych. Stuttgart, 1938. 84). A társadalmi környezet egész közösségi mozgásrendszerét és mozgásdinamikáját ennek a törvénynek engedelmeskedve fogadja el az, aki benne él a környezetben, ennek tesz eleget beszédmozgásainak és pl. hanglejtésének alakulása szempontjából is. Utalnunk kell ezzel kapcsolatban arra, hogy az egyén függése a többiektől — a „langage“ egészét tekintve — éppen a beszédmozgások terén a legmagasabb fokú, az egyén választási szabadságá itt a legkisebb. Egy gondolatot vagy valamely bonyolultabb közölni valót kifejezhetünk így vagy úgy, maga a rendelkezésünkre álló sok nyelvi lehetőség teszi ezt megvalósíthatóvá (vö. ehhez L. HJELMSLEV szavait a nyelvészokról, az „usage“—ról: Cahiers F. de Saussure II, 42). Artikulációs mozgásrendszerünkben azonban az elkülöníthető egységek és azok ténylegesen szokásos kapcsolódási lehetőségeinek száma mindig összevethetetlenül kisebb, mint ugyanakkor a szavak és azok kapcsolódási lehetőségeinek száma. A HELLPACH-féle „viselkedésbeli egybehangolódás“ társaslélektani törvénye, amely egész magatartásunkat (arcjáték, hanghordozás, testtartás stb.) szabályozza (i. m. 65)

¹ L. MNy. XLIII, 92—102.

tehát éppen itt érvényesül különösen nagy erővel. A társadalmi lény beszédmozgásai mintegy állandóan együttmozognak a többiekével, akkor is, ha ez csak helybenmozgás (nincs hangváltozás), de akkor is, ha hangváltozási tendenciák kerekednek felül.

Vizsgáljuk meg ezek után, milyen szerepet játszik az egyén a hangváltozások létrejöttében? A folytonos „Anähnelung“: egymáshozidomulás, együttmozgás még semmit sem mond a mozgatóról. Ki a kezdeményező? Az egyén vagy helyesebben egyetlen egyén, akit a többiek csak utánoznak (így több francia szociológus és maga SAUSSURE is), vagy pedig inkább egyetlen lendület mozgatja az egész társadalmat, annak egyes csoportjait. Lineáris gondolkodásunk nyilván az előbbi megoldás felé hajlik, s esetleg az egyén rosszul értelmezett érdekeinek védelme is erre buzdíthat. Nem gondolunk arra, hogy akik a Divina Commedia-ban feltétlenül és első sorban egyéni teljesítményt látnak, esetleg nem helyeznek súlyt rá, hogy a hangváltozásokat is egyetlen egyén — egyébként cöppet sem lángeszű kezdeményezésének tulajdonítsák. FR. PAULHAN mondta, hogy a jelentésváltozásokban egyaránt szóhoz jut a zseni, a közép-szer és a butaság (Journal de Psych. XXV, 314), ez a probléma — úgy hisszük — itt fel sem merül. Gépies funkcióról lévén szó, egyébként sem látható be, miféle egyéni érdemet jelenthetne a kezdeményezés. VOSSLER ennek ellenére szükségesnek tartja hangsúlyozni, hogy „a hangváltozás elszigetelt, egyéni változat volt, míg végre általánossá, azaz törvényszerűvé válhatott“ (i. m. 78). A rengeteg hasonló és ellentétes magánvélemény felsorolása helyett elégedjünk meg ezúttal a másik tábor vélemény-típusának említésével. WUNDT szerint: „szabályosnak és folyamatosnak mindig azt a hangváltozást nevezzük, amelyről egyszerűsrimind feltehető, hogy a közösség legszélesebb rétegeire terjed ki s így egész lefolyásában kollektív jellegű“ (Völkerpsych. Die Sprache I, 404). Nagyobb nézetbeli ellentét íme most sem képzeltető el.

És itt iktassuk közbe SAUSSURE szavait a „parole“-ban felbukkanó analógiásan képzett alakról: „beszédbeli megvalósulása jelentéktelenség ahhoz képest, hogy képzésének megvan a lehetőség“ (Cours³ 227). CH. BALLY szerint pedig az ilyen lehetőségeket valóraváltó „tevékenység öntudatlan és a beszélők közös sajátja“ (Le langage et la vie 40). LAZICZIUS Gy. „nyitott helyek“-ről beszél a nyelvben, ezeket mindenki akkor tölti ki, amikor akarja, s ha ez — persze az alább említendő feltételek mellett — megtörténik, akkor az 'új' alakot mindenki úgy fogadja, mintha mindig is használatos lett volna (MNy. XXXVIII, 72). Mindebből máris következik, hogy több egyén előzetes megállapodás nélkül, egy időben teremthet valami újat, mégpedig ugyanazt az újat, főleg olyankor, amikor a közösségben közszükséglet formájában merül fel valamely újkezdés

megindítása. Úgy hisszük, az abszolút egyéni kezdést valló és az utánzással operáló elmélet nem állhatja meg a helyét, s az itt is jelentkező monogenesis-poligenesis kérdését az utóbbi javára kell eldöntenünk. Kétségtelen továbbá, hogy itt is a MARÓT KÁROLYTÓL „a köz-ben egyéni“-nek nevezett alkotás-módnak egy változatáról van szó (vö. EPhK. LXIV, 231), az analógiás alakokat létrehívó egyén is csak „a köz ki nem élt akaratóból és ennek előkészítettsége mentén“ beszélhet, azaz teremthet újat, a közhasználatnak megfelelőt.

A „mozgató“ tehát én vagyok ugyan, de nem mint Kis László vagy Nagy János, hanem mint egyvalaki a nyelvközösségből, a saussure-i „masse parlante“-ből, s szerszámaim a mindennapok szüntelen gyakorlatában gépies önkénytelenséggel működő közösségi nyelvi minták, patronok, grammatikai sémák. Ezek nem az egyén („Einzelwesen“, „Individuum“) személyes tulajdonai, csak benne is élnek és hatnak, ezért bajos ú. n. intraindividuális utánzásról beszélni abban az értelemben, hogy a beszélő egyén saját magát utánozza (GOMBOCZ, Nytört. módszertan 11). Azt kell mondanunk, hogy a benne, de ugyanúgy másokban is meglevő társadalmi lényt utánozza. S mivel a hagyomány nemcsak *εργον*, hanem *ενεργεία* is, joggal tehető fel a kérdés: mennyiben saját alkotás a közösségre hatályos mintára megvalósított analógiás alak, melyet az egyén mint társas lény tapasztalható ténnyé avat? Ha Kis László minőségemben valamilyen egyéni nyelvi szeszéllyel hozakodom elő, ténylegesen csak saját magamat utánozva, akkor kihívom magam ellen a M. MAUNIERTŐL szatirikus szankciónak nevezett társas ellenhatást: kinevetnek, kicsúfolnak, de semmiesetre sem utánoznak, sem tudatosan, sem pedig önkénytelenül. De ha újkezdésem mintegy elébe megy a társas grammatikai automatizmusban virtuálisan élő lehetőségeknek, ha aristotelesi értelemben *δύναμις* öv, akkor szándéktalanul is sikerhez segít környezetem. Az együtt-teremtés néha igen gyors ütemben népszerűsíthet újításokat, a nyelv életében is adódhatnak valószínűsárgos Carpenter-effektusok (HELLPACH i. m. 64). Végül utalhatunk BANÓ ISTVÁNNAK az alkotó típusú mesemondóról tett megállapítására: „új dolgai is a hagyomány szellemében születnek meg“ (Ethn. LV, 31).

6. Mi ebből a tanulság a hangváltozásokra nézve? Vajjon nem mondhatjuk-e ismét, hogy a változás tényleges végrehajtása szinte eltölpül a mellett, hogy a végrehajthatóság társadalmi és nyelvi feltételei már jóelőre megvoltak mindnyájunk pszichofizikai lényének társadalmi felében? Nyugodtan állíthatjuk ezúttal is, hogy az egyén nem 'mozoghat' kénye-kedve szerint beszédhangjai képzésekor: artikulációs mozgásrendszerét, annak egy részmozgását csakis abban az irányban érheti módosulás, amely egybevág a társas beszélő automatizmus adott nyelvenként fennálló mindenkori és mindenholi lehetőségeinek irányával. Eppen

ezért a hangváltozás sokat vitatott abszolút egyéni eredetének kérdésére eléggé paradox módon így válaszolhatunk: az 'egyéni' újítás csak akkor kelt társas visszhangot, ha a kollektív automatizmus adottságaiban gyökerező feltételeket eleve elfogadja, ha tehát ilyen értelemben nem egyéni. Csak az ilyen lehetőségeket tetté avató egyéni cselekmények sűrűsödnek és sűrűsödhetnek gyorsan vagy lassabban eluralgó tendenciákká, a nélkül, hogy a közösség tagjaiban tudatos együttművelési szándékot kellene feltennünk. Önkénytelen magunk-odaadása ez egy gépies készséggel vállalt közösségi tevékenységhez, amelyet a mindnyájunkban ott szuanyadó társas lény végez feltűnés nélkül. Vajjon egy-két nyelvészt nem számítva, ki tud arról, hogy nyelvünkben éppen mostanában rövidül meg a szóvégi *ú, ü*? Vagy hogy az „elyben köznyelvi tulajdonnak tartott zárt *ë*“ (BAKÓ ELEMÉR: NyK. LI, 375) további 'együttművelése' iránti készség mindinkább lanyhul? Vagy hogy az irodalmi nyelvben a nyelvtisztaság védelmezőinek ellenzése ellenére is tért hódító *-nál, -nél* rag átvitt értelmű használatát sikerül-e majd megfékezni? A magyar 'Grammaire des Fautes'-ba kívánczoló rengeteg tendenciáról nem is szólva, amelyekről bővebben tájékoztatnak folyóirataink nyelv-művelő rovatai és a Magyarosan évfolyamai (vö. még pl. NAGY J. BÉLA cikkét: Köznyelvi kiejtésünk: MNy. XXXVII, 82 kk., stb.). Ezek a nyelvészek — éppúgy mint mások — a társadalom önkénytelen együttműködésével szemben rendes körülmények között alig tehetnek valamit, s mint tapasztalati tényt veszik tudomásul a nyelvközösség eme 'Ganzheitsfunktion'-jának ilyen-szerű megnyilvánulásait. Sok tekintetben hasonló önműködő cél-szerűség — mint erre a fizikából vett hasonlatokkal bőven élő lélekbúvár, W. KÖHLER is rámutatott (Psychologische Probleme) — a természeti jelenségek dinamikájában is fellelhető: jelenléte az automatikus lezajló társadalomlélektani folyamatokban korántsem egyedülálló.

Mivel az együttművelés per definitionem társadalmi funkció, azt kell mondanunk, hogy hangváltozás is csak úgy és akkor jöhet létre, ha azt egyidejűleg többen valósítják meg ugyanabban a nyelvközösségben. Ezen a nézeten van többek között DELACROIX is (i. m. 199), akinek véleményét meg kell szívlelnünk még akkor is, ha ezzel a hangváltozások hic et nunc megindulásának kellőképpen még nem tisztázott és egyesek szerint metafizikai jellegű causa remota-jához nem is jutunk közelebb. Tudjuk, hogy ezt az okot az éghajlattól, a fajtól, a nemzedéki ejtészülönbségektől, a népkeveredéstől, a társadalmi változásoktól kezdve egészen a szociális nyomorig sokféle tényezőben keresték, de egészen megnyugtató megoldást nem sikerült találni. Nyilván azért, mert az okhálózat rendszerint igen szövevényes, és a tudományos kutatás számára csak akkor volna felderíthető, ha egy nyelvközösség minden nemzedékét, minden osztályát, ezek életének minden mozzanatát huza-

mos megfigyelés tárgyává tehetnők. A 'miért?' fogas kérdését nem tekintve megállapíthatjuk, hogy tendencia elvben bárhol és bármikor felléphet. Ha pl. akad sok ember, mint ahogy egyidejűleg akadt is a népi latinságban, akik a *kera* szót *k'era*-nak ejtették, akkor ennek a 'lehetőség'-nek társas tetté válása az önkénytelenül közreműködő egyének tudtán kívül egy idő múlva olyan tényleges helyzetet teremtett, ami ellen a 'gondolkodó én' már hiába appellált volna. Egy fa is hiába tiltakoznék, hogy ő nem akar részt venni az éghajlat szabályozásában, ha társaival együtt erdőt képez. Egy magányos fa pedig egymagában hiába erőlködik, hogy befolyásolja az éghajlatot.

Az együttművelés azonban nem szükségképpen és nem mindig ilyen önkénytelen. Néha — megfelelő társadalmi szervezéssel — kisebb-nagyobb eredménnyel beavatkozhatunk a 'kollektív szórakozottság' menetébe, de akkor már nem szoktunk ú. n. természetes nyelvfejlődésről beszélni. Így általában igaznak fogadhatjuk el PAUL megállapítását: „sehol sem tapasztalunk a hangváltozások elhárítására irányuló törekvést“ (Prinz.² 55). A természetesnek mondott változások során csakugyan ez a nyelvközösségek tipikus magatartása. De arra is akad példa, hogy egy nagyobb közösség valamely osztálya felveszi a harcot a másik felől áramló tendencia ellen. E. LEROUX pl. a műveltebb rétegek ellenállásának tulajdonítja, hogy a francia hangzóközi *r > z* változás nem válhatott köznyelvvé, s többek között hivatkozik Clément Marot-ra, aki kigúnyolta az akkoriban Párizsban is terjengő kiejtési szokást (Hauptprobleme der franz. Spr. II, 272). A költő egyedül hiába vette volna fel a harcot, de sokak együttműködésével sikerült eredményt elérnie. Általában megállapítható, hogy egy mesterségesen rögzített nyelvi norma, amelynek intézményesen szerez érvényt a társadalmi berendezkedés, a hangváltozások terjedésére is gátlólag hathat, ez a közműveltség, a köznyelv elterjedésének és elterjedtségének a problémája, amelynek a fokozatos hangváltozások ügyéhez édeskeves köze van.

7. A hangtörvények, hangszabályok kivételnélküliségének kérdését is erőltetés nélkül illeszthetjük bele a beszédmozgások gépiességéről mondottak keretébe. Ezt a kivételnélküliséget nem holmi elemi csapásként jelentkező kérlelhetetlen törvény, nem holmi naumann-i „Gesamtperson“ körültekintő gondossága, vagy pedig tehetséges beszélők erőfeszítése hozza létre, s nem is egy meghatározott szóban veszi kezdetét, hogy azután a SCHUCHARDT-féle elképzelés szerint analógiás úton jusson el mindenhová, ahol helyén van. Egyszerűen egy gépies részmozgás módosul, rendszerint tekintet nélkül a beszédben megelevenedő nyelvi tények szimbolikus vagy formális tartalmára. Ez a módosuló részmozgás egyébként a módosulás bekövetkezése után is pontosan a maga régebbi előfordulási körzetében igyekszik megmaradni, s így a kivételnélküliség a maga ismert határai között

egyenesen magától értetődővé válik. Furcsa lenne, ha a latin *k* pl. az olaszban csak a *cera*, *cenere* szavakban változott volna *cs*-vé, a *kedere*, *kentum*-ban azonban megmaradt volna *k*-nak. Tudatosságról már azért sem lehet szó, mert a nyelvközösség tagjainak beszéd közben figyelniök kellene arra, nehogy egyik-másik szóban a *ke* változatlan maradjon. Az automatizmus azonban pontosan működik, sőt a tudatosítás egyenesen árthat neki (így vélekedik SEČEHAYE is: Cahiers F. de Saussure II, 51).

A magunk részéről analógiás automatizmusnak nevezzük azt a társadalmi adottságú nyelvmozgató, nyelvgyarapító készséget, amely a hangváltozások gépies, tehát kivételnélküliségre hajló lefolyását minduntalan megbolygathatja. Ennek a következetessége, viszonya a kivételnélküliséghez azonban egészen más, mint a beszédmozgások módosulásainak. A franciában pl. a *je treuve* helyébe *je trouve*, a *nous plourons* helyébe *nous pleurons* lépett, de *je meurs* tovább él a *nous mourons* mellett. Míg ugyanis egy hangnak a variációs lehetőségei egy adott nyelvtörténeti pillanatban igen korlátozottak (vö. MEILLET, *Introd. à l'étude comp.* 16), addig egy igealak a legkülönbözőbb lelki arányok, irányító sorok, szimmetriatengelyek szerint alakulhat 'hangtörvényellenesen'. A rendszer szabta határok itt sokkal tágasabbak, az elvben utánozható minták száma rendkívül nagy lehet. A hangnak ninesen töve, ragja, kőpzője, személye, száma, ideje, módja, a beszédmozgások változásai már ezért is következetesebbek, egyöntetűbbek. Mindezek ellenére azt kell mondanunk, hogy hangváltozás és analógia között a tudatosság szempontjából nem tehető különbség. Ha a 'mechanikus' szót 'tudatosság nélküli' értelemben veszem, akkor mindkettő mechanikus, nemcsak a hangváltozás. Hiszen begyakorolni nemcsak beszédmozgásokat lehet, hanem grammatikai sémákat is — mindenki egész nap ezeket gyakorolja beszélgetés közben —, szerszámok a hangképző szervek, de szerszámok a 'homo faber' legnagyobb találmányai: a grammatikai sémák is. A szürke hétköznapi beszédforgalmát ilyen odafigyelés nélkül forgatott szerszámokkal bonyolítjuk le. A műalkotás lélektanába tartozik annak vizsgálata, mennyiben tudatos a költő, az író nyelvteremtő tevékenysége, amikor az analógia hatalmassá növelt fegyverével a kezében ontja a közszájon nem forgó, szokatlan, de mégis érthető és szép nyelvi formákat. Ezen a téren viszonylag igen nagy a költő szabadsága, míg a beszélt nyelvi kiejtési norma rá éppúgy kötelező marad, mint bárki másra, akár a legtehetségtelenebbre is. Innen nézve a költő is csak egyszerű 'társas lény', egy a sokaságból. S ha nem is érvényes rá BALLY-nak a „mentalité moyenne”-ról tett megállapítása: „gondolataink, érzelmeink a miéink ugyan, de kifejezésük klisészerű” (*Traité* I, 287), a beszédmozgások tekintetében ő sem kivétel.

8. És most lássuk a nyelvészhez legközelebb eső szempontból a hangváltozást. Mit jelent a hangrendszer és általában a nyelvrendszer összefüggésében? Vajjon tudatoságnélküli folyása nem veszélyezteti a rendszerszerűséget?

Ilyen veszély nincs. Beszédmozgásaink gépiések ugyan, de azért mégis csak egy adott hangrendszer elemeit szólaltatják meg, amelyek belső szerkezeti törvényszerűségek szerint tagolódnak a szavak hangtestébe, s ezek közvetítésével a magasabb és összetettebb nyelvi képletek materialitásába. A beszédmozgások gépiessége önmagában éppúgy nem veszélyezteti a hangrendszert, mint ahogy a zongorázó önkénytelen ujjmozgásai sem fenyegetik pl. a *g*-durt, s nem csinálnak belőle szervesen hanghalmazt. Ellenben nagy veszélyt jelent a hangszer lehangolódása, mert ezáltal zenei 'beszédkaktusok'-ra alkalmatlanná válik. A hangváltozásoknak nincs ilyen a status quo visszaállítását kikényszerítő következménye. A zenei és nyelvi hangok között az az alapvető különbség, hogy az utóbbiakat nem annyira saját valóságos tulajdonságaik avatják a hangrendszer tagjaivá, mint inkább az a tény, hogy nem téveszthetők össze egymással: „Les phonèmes sont avant tout des entités oppositives, relatives et négatives“ mondja SAUSSURE (i. m. 164). A zenében nincsenek *ach-* és *ich-*Laut-ok, nincsenek az élő nyelvekben tapasztalható hangváltozások. A nyelv hangrendszerének éppen ezért nincs is szüksége újrhangolásra, ha történetesen hangváltozás következik be. Ha pl. csak egyetlen hang változik meg úgy, hogy az eredmény nem azonos a változatlanul maradó hangok egyikével sem, akkor a rendszer lényegében mitsem változott. Hiszen csak az a fontos, hogy a rendszer tagjai a hozzájuk tartozó többi tagok egyikével se legyenek azonosak (I. TRUBETZKOJ, *Essai d'une théorie des oppositions phonologiques*. Kny. *Journal de Psych.* XXXIII.). Ha pl. az ó-francia *ĉ*-ből minden helyzetben *š* lesz, akkor megváltoznak ugyan a *ĉ* pozitív tulajdonságai, de ellentétképesége minden vonatkozásban érintetlen marad. Ilyen típusúak általában az ú. n. feltétlen, önálló vagy spontán hangváltozások s a VERNER-féle megszorítással a Lautverschiebung, ahol három hang párhuzamos, de az ellentétviszonyokat lényegében nem érintő változásait figyelhetjük meg.

A legtöbb hangváltozás azonban feltételes. Ilyenkor egy környezethang 'lép elő' új hangtípussá, rendszertaggá. A hasonulás azután a szótestnek olyan tipikus pontjaira is elhurcolhatja, ahol eredetileg hiányoztak fellépésének körülményei (pl. fr. *chercher* < *cerchier* < *circare*), sőt ú. n. értelem-differenciáló szerepet is kaphat pusztán annak következtében, hogy egy etimológiailag azonos eredetű, de más nyelvből származó s ezért némileg eltérő hangalakú és értelmű szót vesz kölcsön a nyelvközösség (pl. fr. *champ* ~ *camp*, utóbbi az olasz *campo* átvétele). Ebben az esetben tehát szaporodott a hangtípusok száma, ez pedig semmiképen sem lehet a szótest-rendszer differen-

ciáltságának a hátrányára. A latin *k* a mai franciában *k*, *sz* és *s*, nagyjában és egészében a szerint, hogy milyen magánhangzó előtt ejtették környezeti változatait. Ez nem hozzáadást jelent — mondaná SEBESTYÉN, hanem „belülről való bontakozást” (i. m. 62), a hang- és a szótest-rendszer nemcsak a szinkroniában egészszerű, hanem szakadatlan tovább-bontakozásában, diakrónikus mozgásában is az egészszerűség elve nyilvánul meg összes következményeivel együtt.

Előfordulhat az is, hogy a hangváltozás nem jelenti új hangtípus jelentkezését, hanem csak egy már előbb is szereplő típusnak tartományát növeli. A latin *k* a franciában részben *sz* lett (*c*-n keresztül), *sz* azonban már a latinban is volt. Ilyenkor homonimák keletkezhetnek (l. még *napu* 'répa' > *navu* > ófr. *nef* és *nave* 'hajó' > *nef*; az *-r-* > *-z-* tendencia fellépése idején *frères* > *frèses* ~ *fraises* stb.), főleg más hangváltozások együttes következményeként. A tények megfigyelése azt mutatja, hogy ezúttal sem keletkezik komoly funkcionális veszély a nyelvrendszer egyértelmű, világos beszédaktusokat lehetővé tevő működésében. Mert bár kétségtelenül igaza van GILLÉRONNAK, mikor az egyszótagosságban a homofónia melegágyát látja, ezt a mennyiségi kritériumot azonban tudvalevőleg nagyban ellensúlyozza a mondatbeli minőségé. Nemcsak a lexikális, hanem a grammatikai homonimák is funkcióképesek maradhatnak, mint ezt pl. a francia adjectif verbal — gérondif esetében láthatjuk. Az angol nyelv homonimáiról írja JESPENSEN: „Hatékony gátlást csak akkor jelentenének, ha hangzásbeli kiegyenlítődéjük sok mondat érthetőségét veszélyeztetné komolyan.” (I. m. 271.) Ezt úgy is mondhatnók, hogy a nyelvközösség akkor szokik le az ilyen többértelmű szavakról, ha a mindennapi érintkezés megszokott helyzeteiben lefolyó beszédcselekményeit zavarják. Amikor egy szó már a legmagasabbrangú nyelvi strukturának a beszéd-, illetőleg szövegösszefüggésnek szempontjából tömegjelenszerűen bizonyul hasznavehetetlennek, funkcióképtelennek. Egyébként a homonimák rendes körülmények között még csak tudatossá sem válnak. S ahogy a nyelvi változásokat állandó, rendszerképes lehetőségek tényleges megvalósításának tarthatjuk, úgy a hangváltozások végső következményeit is társasfolyamat keretében vonja le a nyelvközösség. Erre persze viszonylag ritkán kerül sor az olyan nyelvekben, ahol a szavak testi ellentétviszonyai 'túldifferenciáltak', ahol sok a BRUGMANN-féle értelemben vett 'unnütze ungleichmässigkeit'. Ha azonban az egyszótagúság valóságos tömegjelenséggé válik a szókészletben, akkor a 'kellemetlen homonimák' („homonymies fâcheuses”) veszélye is fenyegetőbbé válik. Ezt E. LERCH — a szójáték felelő néve a kérdést — így fejezi ki: „hogy a francia nyelv oly kiválóan alkalmas szójátékokra (sokkal inkább mint a latin), — az mindenestre a hangtvényeknek köszönhető” (i. m. II. 254). A szójátékok gyakran abból is állanak, hogy tudatosítanak

egyébként nem tudatos nyelvi valóságokat. Különbözik a nyelv-közösség csak akkor ébred tudatára a sorozatos hangváltozások lassú, a szavak anyagi vázát felmorzsoló funkcionális következményeinek, amikor ezek az egyformára zsugorított szavazak a beszédcelekmények világosságát veszélyeztetik. Végleges esetekben, mint ezt a kínai nyelv mutatja, az egyébként homofon szavakat differenciáló politóniával és újrainduló sokszótagúsággal segít magán a nyelv-közösség.

Túlságosan messze vezetne azoknak a lehetőségeknek tárgyalása, melyek a hangváltozás és az alaktan viszonyából adódnak. Tudott dolog, hogy a hangváltozás a „parole“-ban közszájon forgó szavaknak csak a testi oldalát érinti — mintha értelmetlenek volnának a beszédmozgások —, s hogy általában nincs tekintettel a szavak alaki tagoltságára, érzékenységre sem. A latin *sepia* és *sapiam* a franciában *sèche*, *sache* lett, pedig az egyik egyszerű szó, a másik ragozott igealak. A *sache* alak funkcióképességén azonban mit sem változtatott az a tény, hogy fő és rag között nem találjuk meg többé a szintagma-tikai határt, hogy a *sache* hangalakja már nem tagolható. Ez az alak — imperativusi használatban — globálisan jelképezi az összes ellentétviszonyokat, amelyek a francia igealakok rendszeréből adódnak, s mivel a mondat szempontjából közömbös, hogy egy alak tagoltan, vagy pedig tagolatlanul funkcióképes, a hangváltozások igen sok „lien grammatical“-t téphetnek szét, míg funkcióképtelenné válik egy-egy eredetileg a maga nyelvi testiségében is világosan tagolt alak. Azzal a már az újgrammatikusoknál is SAUSSURENÉL egyaránt megtalálható nézettel sem kell részletesebben foglalkoznunk, hogy az analógia minduntalan ellensúlyozza a hangváltozások okozta alaktani bonyodalmakat. A felhalmozódó 'rendhagyóságokat' a minden nyelv-közösségben eleven ú. n. „besoin d'invariabilité“ (FREI) igyekszik kiküszöbölni, egyike azoknak a tendenciáknak kiváltó társaslelki erőknél, amelyek örökös mozgásban tartják a nyelvrendszereket. Végül jegyezzük meg, hogy a hangváltozás igen ritka esetekben egy egész mondatszerkezet átértelmezését vonhatja maga után az egész nyelv-közösségben. A közép-angolban „The kinge was offered a seate“ azt jelentette, hogy 'A királyt ülőhellyel kínálták meg', a *the kinge* pedig dativus volt (l. erre a példára LERCH, Die Aufgaben der rom. Syntax: Festschrift-Becker 84). A *kinge* szóvégi *-e*-jének elhagyása után a *the king* egy szenvedő szerkezet alanya lett, s az ma is: „he was offered a seat“. Ilyenszerű átértelmezések természetesen hangváltozás nélkül is előfordulnak. SECHEHAYE érdekes francia példákat idéz (Progr. et méth. 163 kk.), s azokat a „loi de création inconsciente“ hatásának tulajdonítja (vö. pl. *talpalatnyi*). SAUSSURE megállapítását kell itt idéznünk: „Dans chaque état l'esprit s'insuffle dans une matière donnée et la vivifie.“ (Cours³ 122.) És ez igaz akkor is, ha átértelmezés történik, akkor is, ha nem, mint pl. az angol *for

~*foti, *fõt* ~ *fēt*, *foot* ~ *feet* esetében, ahol alaki különbség (szótest-ellentétviszony) állandósága tapasztalható a fokozatos módosulásokat előidéző hangváltozások ellenére is. Ilyenkor persze már igen nagyfokúvá lesz az egyetlen továbbélő magánhangzó nyelvi szerepterhe: halmozva többeli magánhangzó és egyes-, illetőleg többesjel: *tő* és *rag* nem egymás után kapcsolódik (pl. *ház-a-k*, *Frau-en* stb.), hanem mintegy szinkronizálva („belső ragozás“, „flexion interne“, „pluralis fractus“), egymásba öltve (vö. még pl. a toszkánai *fiore* ~ *fiori* alakellentéttel szemben a bolognai alakulást: *fiore* ~ *fiuri* > mai *fiaur* ~ *fiur*).

Az ilyen típusú példák ellenére is megállapítható azonban, hogy a szavak rendszerszerű alaki tagoltsága a legtöbb nyelvben általában és ténylegesen 'túldifferenciált'. A hangváltozások módosító, egyes hangalaki részellentéteket lemorzsoló munkája tehát eléggé tág 'türeلمي határok' között folyhat a nélkül, hogy ez a nyelvnek mint ú. n. „formált egész“-nek (HUMBOLDT, SEBESTYÉN) vagy „parole“-beli szerepképességének nagyobb arányokban kirobbanó válságához vezetne. Ha pl. egy hatelemű szótest (pl. latin *campus*, *campum*) elveszti egyik elemét (népi latin *campu*), de azért a maga kissé módosult egészében továbbra is ellentétben marad a többi, vele szemben álló szótesttel, akkor ez az alaki változás éppúgy nem borítja fel a rendszert, mint a sakkjátékban pl. az a — mondjuk — lófigura, amelynek megcsonkult a füle. Aligha szorul részletezésre, hogy a nyelvben a „mutilé phonétique“ (BRUNOT) továbbélési lehetőségei nem csökkennek egyenes arányban a 'megrokkolás' mértékével. Más szavak állandó kíséretében, mintegy azokra támaszkodva (pl. „un *champ* de blé“ a. m. 'búzamező', „un *chant* d'oiseau“ a. m. 'madárének') vagy a mondat 'fenntartott hely'-ein („Il *part* pour Paris“ a. m. 'Párisba utazik', „C'était un *part* fort laborieux“ a. m. 'Igen nehéz szülés volt') ezek a 'fonetikai rokkantak' igen hasznos tagjai maradhatnak a szótársadalomnak. A különböző nyelvi 'mezők' (BÜHLER, Sprachtheorie. Jena. 1934.; ism. LAZICZIUS: NyK. XLIX, 365 kk.) ezt igen nagy mértékben teszik lehetővé.

TV
A történeti hangtan művelőjének nem volna szabad megelégednie a hangváltozások megállapításával és a hangalakulás szabályainak, törvényszerűségeinek formulákba tömörítésével. LAZICZIUS is figyelmeztet arra, hogy „a nyelvtörténeti következtetéseknek határuk van“ (Ált. nyelv. 99): mi sem nehezebb, mint egy rég feloldódott nyelvállapot visszazögzítése. A hangváltozásokkal kapcsolatban itt mégis helyénvalónak tartjuk JESPERSEN egyik fontos módszertani javaslatának fellevenítését: „Nemcsak minden hangváltozást kellene a lehető legalaposabban a többi, vele egyidőben fellépő hangmódosulással együtt vizsgálnunk (mint a nyagarányú angol 'Vokalerhöhung' esetében), hanem a következményeket is az egész nyelvi anyag szemmel tartásával, minden egyes esetben kellene felde-

rítünk, hogy így megmutathassuk, milyen homonímák keletkeztek (ha ugyan akadnak ilyenek), s ezek mennyiben veszélyeztették természetes [közszájon forgó] mondatok érthetőségét. A hangokat sohasem volna szabad függetlenül vizsgálni azoktól a szavaktól, amelyekben előfordulnak s ugyanígy a szavakat sem a mondatoktól.“ (Die Sprache 285.) JESPERSEN tehát a teljes nyelvszemlélet szükségességét hangsúlyozza nemcsak a szinkroniában, hanem a diakroniában is. Mert így bontakozik tapasztalati tényé az a talán kissé szövevényes igazság, hogy még az *in statu nascendi* is tudattalan fokozatos hangváltozások sem „vak továbbgördülések“ (SEBESTYÉN szemléletes szó-lása: i. m. 102), hanem a nyelvrendszer folytonos alkalmazkodásai, fokozatos átrendeződései az értelem és akarat cselekvő közreműködése nélkül teremtődő, de a beszédmozgás-rendszerek belső törvényszerűségei alapján megvalósuló új helyzetek szerint. Az idealistáknak sem sikerült felismerni, hogy a hangváltozásokot nem 'értelmetlenül' működő, káoszt felidéző fizikai és fiziológiai erők kényszerítik ki, de tudatos lelki tevékenység sem, legkevésbé pedig a szebbejtésre való törekvés.

Abban persze igazuk van, hogy a hangváltozások pusztán és kizárólag fiziológiai alapon nem tárgyalhatók. Az ó-felnémet *málberi* esetében pl. a szabályszerű elhasonulás helyett (pl. *arbor* > spanyol *árbol*) ú. n. „dissimilation renversée“ tapasztalható, viselkedése tehát különbözik az egyszerű szavaktól. A rendelkezést nyilván az okozta, hogy a *mürbeli-ben eltorzult volna az összetétel második tagjának alakja, s a szó így kiesett volna a *-beri*-vel társuló egyéb bogvyónevek szűkebb rendszeréből. Az ok tehát nem fiziológiai, de nem is tudatos: szemantikai és szintagmatikai sémák automatikusan érvényesülő összjátékának vagyunk tanúi. Ebből azért korántsem következik, hogy összetett szavak hangalakjának alakulásakor azok értelmi mozzanatai szükségképen siklatják ki az ejtésükkor mozgósított folyamatok hangképzés szokásos dinamikáját, hiszen az összetétel tömbösödhetik, elhomályosulhat. Az értelmi tömbösödés, — amelynek minden gyakrabban használt összetétel ki van téve, — természetesen egyengetheti a hangalak egybehegedését, mely azután már egyszerű szóként járhatja a diakrónikus módosulások útját, pl. *söörló* > *sórló* > *söllő* (ErdTudFüz. 181. sz. Kolozsvár, 1944. II. térkép és 34. l.). Az értelmi és alaki tömbösödés nézetünk szerint egészszerű folyamat; nincs értelme feszegetni, vajjon melyik okozza a másikat. Itt sem szabad engednünk gondolkodásunk lineáris csábításának.

Akár hangváltozások következményeül, akár pedig azok nélkül változik a nyelv, minden esetben egy szociológiai tényező: a nyelvközösség együttművelő, közömbös vagy be nem fogadó magatartása dönti el az újítás sorsát. Ennek — mint láttuk — első sorban tendenciaképesnek kell lennie: mintegy kínálkonia kell az együttművelésre. A társas elfogadás, együtt-

teremtés avatja nyelvi tényé a rendszer nyújtotta lehetőségekből kibontakozó s magába a rendszerbe szervesen beleépülő újkezdéseket. Ezekkel a megszorításokkal már inkább mondhatjuk azt, hogy a nyelvközösség minden egyes tagja 'minta' és 'utánzó' egy személyben: az újítás 'önkéntelen népszavazás' -sal ver gyökeret. „A hasonlóságok megragadása ösztönközeli cselekvésfokon mozog“ — írja HARKAI SCHILLER az együttművelésről (Bev. a lélektanba 73). A naív beszélő és hallgató pedig éppúgy nem gondolkozik a kiejtés lassú módosulási lehetőségein, amint mindennapi ismerőseink öregedése, vagy saját írásmozgásainknak átalakulása sem szembeötlő. A gyermekkorban megtanult anyanyelv pedig olyan közös ismerősünk, talán az egyetlen igazán közös ismerősünk, aki mindig mindenkivel együtt van.

TAMÁS LAJOS.

Szamóca.

A *szamóca* a legújabb magyar értelmező szótár szerint „a rózsafélék családjába tartozó növény (fragaria)“ neve; más neve *földi eper* (BALASSA, A magyar nyelv szótára II, 222).

1. Szavunkra BÁRCZI (SzófSz.) BARÓTI SZABÓ DÁVID Kisded Szótárának 1792. évi második kiadásából idézi az első adatot. Itt a *szamóca* a következő értelmezést kapja: „eperj zárától, inától könnyenváló erdei eper*“.

SZABÓ azért csillagozza meg ezt a szót, mert — amint jegyzetben mondja — „ámbar pártfogói-is találtak“, mégsem általános használatú, tehát a szótárba való felvétel felett „még talán kérdés támadhatna“ (SzD.² 209). A szótár átdolgozása korában használatosabb lehetett a szónak az első kiadásban címszóként közölt (BÁRCZINÁL nem idézett) változata: „*szimóltza*: szamótza, eperj illatú fű, áfonya, kákonya“. Korábbi szótárainkban csak a *szimólcza* alakváltozatot találjuk: MA. 1604.: „*Szimolcza*, Eperj illatú fű, Fragaria“ | MA. 1708.: „*Szimolcza* Eperj Illatu fű, Fragaria. Das Erdbeer-Kraut“ | P.P. 1708.: „*Szimóltza*, Eperj illatú fű: Fragaria“ | P.P.B. 1767.: „*Szimóltza*, Eperj-illatú fű: Fragaria. Erdbeer-Kraut.“

A mai nyelvből a köznyelvi *szamóca*-n kívül a MTsz. alapján a következő idevágó adatokat idézhetjük: *cimóca* Abauj m., *szimóca* Zemplén m., *szemőce* Győr m. (Tsz.), *csomóca* Bereg m., *szamóca-szeilleő* 'majsola' Borsod m.

A későbbiek szempontjából hasznos lesz itt felsorolnom a *szamóca* fajainak a magyar nyelvterületről általam ismert többi nevét is. CZUCZOR—FOGARASI II, 369 *eper* címszó alatt „a *szamóca*-féle növénynek és gyümölcsének fajait“ a következőképpen nevezi: *földi eper*, *kerti eper*, *mezei eper*, *gyalog eper*, *fiúeper*, *leányeper*, *koseper*, *csattogó*, *madáreper*, *hárseper*, *eperj*; *leányeper* címszó alatt (III, 1322) külön közli ennek a névnek

Lánca (leányca?) változatát is. DIÓSZEGI—FAZEKAS (Magyar Fűvész Könyv. Debrecen, 1807.) és BALASSA (i. h.) a *szamóca* megfelelőjeként csak a *földi eper* elnevezést közlik. Tóth Gáti István magyarbikali származású bajtársam közléséből idézhetem a *fűeper*, *bakeper* 'nagyszemű földi eper' és *leányeper* 'aprószemű, édes földi eper' elnevezéseket. Szülővárosom, Rozsnyó nyelvjárásában az *eper* mindig földi epert jelent, viszont a fán termő eper (morus) neve mindig *fáji eper*.

Ha volna nyelvatlaszunk, bizonyára sokkal több változatot és nevet idézhetnénk itt, és ezek bizonyára erős fogódzó pontokat nyújtanának a *szamóca* szó származtatásához. Sajnos, ez idő szerint a nyelvatlasz nyújtotta segítség nélkül kell megkísérelnünk a szó eredetének megfejtését.

2. A *szamóca* eredetével előttünk csak MIKLOSICH foglalkozott (Die slavischen Elemente im Magyarischen 52, 721. tétel). Szerinte szavunk a szlovén *samonica*-ból származik, nyilván egy **szamunca* alak közbenjöttével, amelyből az *-n-* a *Domokos* (< *Domonkos* < *Dominicus*) fejlődéséhez hasonlóan maradt el. A magyar nyelvészek ezt a származtatást általában ellenvetés nélkül elfogadták (vö.: GOMBOCZ: MNy. XVI, 7; BEKE: Nyr. LXI, 118; HORGER: MNy. XXIII, 131), csupán BÁRCZI (SzófSz.) fogadja kétkedéssel, rámutatván az eredeztetés hangtani és jelentéstani nehézségeire: szerinte *szamóca* < talán szlovén *samonica* 'vörös áfonya', „bár a hangmegfelelés sem kifogástalan, a jelentések nagy eltérése pedig kétséssé teszi az egyeztetést“. Véleményem szerint a „jelentések nagy eltérése“ éppenséggel áthidalható volna, sokkal súlyosabban esnek azonban latba ez egyeztetés elbírálásánál a hangtani nehézségek. A szlovén *samonica* jelentése eredetileg ugyanis 'önmagától lett, önmagától termett (gyümölcs)'; ez ugyanúgy válhatott a szlovénban a földi eper nevévé, mint a vörös áfonyáévé: a magyarországi szerb népnyelvben a szlovén *samonica* szerb megfelelője: *samonikla* — amelynek eredeti jelentése ugyancsak 'önmagától lett, önmagától termett (gyümölcs)' — az erdei eper, *szamóca* neve.¹ Ha azonban a magyar *szamóca* a szlovén *samonica*-ból származnék, szlovén jövevénycink fejlődésének ismertetésben joggal várnánk a *szamóca* helyett egy **szamunca* alakot. Ezt pedig sem a népnyelvből, sem pedig a nyelvtörténeti forrásokból nem tudjuk kimutatni.² Különben sem indokolt a

¹ Tyurčif Milorád ósziváci lakos, bajtársam szóbeli közlése.

² Nyelvészeti irodalmunkban foglalkoztak egy a Székelyföldön és Erdélyben ismeretes *szamunca* szóval, amelynek alakváltozatai *szamunca*, *szemunca*, *szémunca*, *szémuncia*, *szemunc*, *szelemunca*, *szelemuncia* (MTsz.), jelentése pedig 'acceptus, familiaris, Günstling, ivadék, nemzetség, pereputty'; vö. „A fejedelem asszony a maga váradi *szamoncáját* s azok között Teleki Mihály bátyját minden úton módon promoveálni akarta“, 1760: „Kolosvárnak hívták, ugyan odaváló *szemunca*“ (NySz.). Ez azonban az oláh *semince semunce* 'mag' átvétele (EDELSPACHER: NyK. XII, 109; SZINNYEI: Nyr. XXIII, 529), tehát tárgyalt szavunkkal nem függ össze.

közbeeső magyar *szamonca alakot felvenni és az -n- kiesését egy latin jövevényszó (*Dominicus* > *Domonkos* > *Domokos*) fejlődésének analógiájára magyarázni, amikor azonos képzésű szlovén (illetőleg szláv) jövevényszavaink egytől-egyig -n-nel hangzanak ma, és csak egynek van -n- nélküli változata is. Vö. szlov. *gibanica* > m. *gabonca* 'tésztafélé' (Nyr. XXIII, 291) | szlov. *rukunica* > m. *rakonca* (Nyr. XI, 415) | szlov. *žgance* ~ *gánica* > m. *gánca* > *ganca* | szlov. *poskonice* > m. *paszkonca* 'vézna, gebe' (Nyr. XIX, 291) (valamennyit idézi SIMON EMIL, A magyar szavak *i* hangjainak története 15, 31). Vö. továbbá szlov. *solnica* > m. *szolonca > *szelénce* | szlov. *kopanica* > m. *köpénce* (> *köpéce*) (HORGER: MNy. XXIII, 131) | szerb-horvát és szlov. *kamenica* > m. *kemence* | óegyhszl. *mědnica* > m. *medence* (BÁRCZI, SzófSz.) stb.¹ Az adatok e tömege után nyilvánvaló, hogy MIKLOSICH egyeztetését éppen a hangtani nehézségekre való tekintettel kell elvetnünk, annál is inkább, mert ez az egyeztetés egyáltalán nem veszi figyelembe a *szamóca* korábbi -i-vel és -l-lel hangzó *szimolca* ~ *szimólca* alakváltozatát, amelynek -l-je szintén a feltett egykori *szamonca -n-je ellen szól.

3. Véleményem szerint a *szamóca* eredetét kutatva a szótáraink szerint korábbi -l-es magyar alakváltozatból kell kiindulnunk, megfelelőit abban a szláv nyelvben kell keresnünk, amelyben a szamócafélek megnevezésére szintén -l-es szavakat használnak. Ilyen elnevezéseket a tót népnelvben találunk. Gyermekkoromban a lipótmezei Dovaló (Dovalovo, lipót-újvári járás) községben, ahová „cseregyerekként“ „tótszóra“ küldtek szüleim, gyakran hallottam a *smolica* 'rubus, bokron termő szeder' nevet. Most pedig Mezei István bajtársamtól hallok, hogy szülőfalujában, Püspökhatvanban, az ottani tót telepések nyelvében *jahoda* a nagyobb szemű, gömbölyű gyümölcsű földi epernek, *smoklica* pedig az apróbb szemű, hosszúkás gyümölcsű szamócának a neve. A falu magyar lakosainak nyelvében a tót *jahoda* neve *földi eper*, a tót *smoklica* neve pedig *szamóca*. A tót népnyelvi *smolica* és *smoklica* valószínűleg összetartoznak; úgy viszonylanak tehát egymáshoz, mint az idézett szlovén *samonica* és a magyarországi szerb népnyelvi *samonikla*. A tót *smolica* és *smoklica* (akárcsak a szlovén *samonica* és szerb *samonikla*) közötti jelentésbeli eltérés itt elhanyagolható, hiszen a gyümölcsféléknél gyakori az egyes fajok elnevezéseinek nagy változatossága (vö. az 1. szakasz második és harmadik bekezdésében idézett magyar elnevezéseket), illetőleg az egyes neveknek vidékenként más-más gyümölcsfajta megnevezésére

¹ Hangalakjánál fogva bizonyára ide vonható a magyar *petrence* is egy *petrenica ~ *petrenice* szláv előzményből. (A tótban — BÁRCZI, SzófSz. szerint — van egy ott is családtalan *petrenec* változat, ebből azonban nem lehet magyarázni a magyar *petrence* formát.)

való felhasználása. Így van a magyar *eper* esetében, amelynek jelentése a természetrajzban és a köznyelvben 'fán termő gyümölcs, morus', a Dunántúl egyes helyein pedig 'alacsony bokron termő szeder, rubus' (BALASSA i. m. I, 181), Rozsnyón és vidékén pedig 'földi eper'.

A magyar *szamóca* nyilvánvalóan a tót népnyelvi *smolicá*-ból alakult: t. *smolica* > m. *szomolica > *szomolca > *szamolca > *szamóca* (> *csomóca*) (vö. szlovén *kobilica* > m. *kobilca > *kobolca > *kabóca*, tót *kyselica* > m. *kiszelca > *keszelce > *keszőce*). A *szimolca* (> *szimólca*) hasonlító a *szamóca*-ból alakult elhasonulással,¹ majd ebből hasonulással lett a *szemőce*.² A borsodi *szamóc(-szeőlleő)* a *szamóca*-ból keletkezett elvonással (BEKE: Nyr. LXI, 118).

A *szamóca* (mint minden más a szláv nyelvekből származtatható jövevényszavunk) eredetének megfejtésében természetesen nagy nehézségeket támaszt az a körülmény, hogy a környező szláv népeknek sincs népnyelvi atlaszuk, de még csak a MTsz.-hoz hasonló népnyelvi szótárunk sincs. Ha majd egyszer ezek a bő népnyelvi források rendelkezésünkre állanak, bizonyára előkerülnek majd bennük olyan adatok, amelyek feltevésemet az általam ismert és idézett adatoknál is erősebben fogják támogatni.

4. Szótörténeti szempontból itt a következőket jegyezhetjük meg.

A tót *smolica* alapján világos, hogy az eredetibb magyar alak a *szomolca ~ *szamolca lehetett, annak ellenére, hogy szótárainkban a *szimolca* ~ *szimólca* alakváltozat fordul elő előbb. Valószínű, hogy a *szomolca ~ *szamolca már korán *szimolcá*-vá hasonult el. és a két változat a nyelvterület bizonyos külön részeire korlátozódva egymástól függetlenül önálló életet élt. A *szimolca* változat bizonyos területen előbb válhatott köznyelvi értékűvé, mint a *szomolca ~ *szamolca. Szótáraink alapján szinte évtizedre pontosan megállapíthatjuk, mikor cserélte fel a köznyelv a régebbi köznyelvi *szimolca* ~ *szimólca* változatot az addig nyilván tájnyelvi (*szomolca ~ *szamolca >) *szamóca* alakváltozattal. MOLNÁR ALBERT szótárának első 1604. évi kiadásában és 1708. évi negyedik kiadásában, PÁPAI PÁRIZ szótárának 1708. évi első kiadásában és az 1767. évi BOD-féle átdolgozásban ugyanis csak a *szimolca* ~ *szimólta* alakváltozatokat találjuk. SZABÓ Kisdéd Szó-tárá-

¹ Ugyancsak elhasonulással, de — a korábbi *szimolca* hangalakját figyelmen kívül hagyva — tévesen a *szamóca*-ból magyarázta ezt az alakváltozatot GOMBOCZ (MNy. XVI. 7).

² Ezt a változatot HORGER (MNy. XXIII, 131) helytelenül a *szamóca*-ból magyarázta — hangrendi párhuzammal —, a szlovén *solnica* > m. *szolonica > *szolonca > *szelence*, szlovén *kopanjsica* > m. *köpence* (> *köptce*) analógiájára.

nak már idézett 1784. évi első kiadásában a címszóként szereplő *szimóltza* alakkal együtt közli a nyilván kevésbé használatos *szamóltza* változatot is. Az 1792. évi második kiadásban — mentegetőzve bár — már a *szamóltza* változatot teszi címszóvá, a *szimóltza* alakot pedig már egyáltalán nem idézi. PPB. 1801. évi kiadásából kimarad a *szimóltza*, de ez a szótár — bizonyára a SZABÓ jegyzetéből idézett aggályok miatt — még nem veszi fel a *szamóca*-t sem. Azonban az 1807. évi DIÓSZEGI—FAZEKAS-féle Magyar Fűvészh. Könyv már *szamóltza* név alatt tárgyalja az epret, és SÁNDOR ISTVÁN Toldalékában már csak a *szamóltza* szerepel 'erdei nagy eper' értelmezéssel. Ezekből az adatokból világos, hogy a XVIII. század végéig a *szimóltza* volt az általánosan használt, köznyelvinek tekinthető változat, ekkortájt azonban a *szamóca* váltotta fel ebben a szerepében, a *szimóltza* ~ *szimóca* pedig tájszóvá „süllyedt” és tájszóként él a mai napig. Valószínű, hogy irodalmi értékű szóvá csak újabban vált a *szamóca*, mert a NySz. és az OklSz. szerint egyik változatot sem tudjuk kimutatni a korábbi írásbeliségből.

5. Jelentéstani szempontból a szamócafélek elnevezéseinek már említett nagy változatosságán, illetőleg az egyes neveknek vidékenként más-más fajta megnevezésére való felhasználásán kívül figyelemre méltók a *füepeer*, *kosepeer*, *bakepeer* és *leányeper*, *láncsa* elnevezések.

Ezek a nevek egy az állatvilág megfigyelése alapján kialakított szemléletnek a növényvilágra való alkalmazására vallanak. Gyakori, sőt csaknem általános jelenség az állatvilágban, hogy a *him*, a *kan* nagyobb testalkatú, mint a *nőstény*. Innen van az, hogy a népi szemléletben a *kan* jelképezi a nagy méretűséget, a *nőstény* pedig a kis méretűséget. Idézett magyarbikali származású adatközlőm szerint a kalotaszegi *füepeer* és *bakepeer* jelentése 'nagy szemű földi eper', a *leányeper* jelentése pedig 'apró szemű, édesebb földi eper'. CzF. nem adja meg a nála idézett *kosepeer* pontos jelentését, biztosra vehetjük azonban, hogy ez is nagy szemű földi epret jelent. CzF. III, 1322 szerint a *leányeper* jelentése 'erdei, apró bogyójú eper'. Ide tartozik a *leányszöllő* 'egy balatonmelléki aprószemű, korán érő szőlőfaj' (MTsz.), és idetartoznak talán még a következő nevek is: *leány-fűz* 'rekettye, salix caprea'; *leány-madár*, *leányficuka*, *lányi-ficuka*, *leánka-madár* 'barázdabillegető'; *leány-hal* 'leuciscus virgo' (MTsz.), továbbá *leánylilom*, *leánykőkörcsin*, *leánysom* (CzF.) és *leány-alma* 'hosszúakás, egyfelől sárga, másfelől piros, borízú alma' (NySz.). Ugyanezt a szemléletet tükrözi a szamosháti *kan* szónak átviteles 'nagy' jelentése is a következő szólásokban: „*O-ja natyfene kam betűkkel írsz.: mint Maris néném:*“ | „*Még mos jön a kan:nya!*“ 'a nagyja, a java' (CsÜRY, Szhsz. I, 447).

1944. szeptember 22.

SULÁN BÉLA.

Olasz jövevényszavaink.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 73. és a »Dissertationes Facultatis Philosophicae Universitatis Scientiarum a Fundatore Petro Pázmány Nominatae. Bölcsészeti Kar. Értekezések« 7. számaként e címen megjelent dolgozathoz közöljük az alábbi részleteket.

3. Olasz jövevényszavaink adattára.

Alant következnek azok a magyar szavak, amelyeket nagy valószínűséggel közvetlenül olasz eredetűeknek tarthatunk. A sorrendet a szavak első előfordulása szerint időrendben adjuk; az első magyar adat mindig az élen áll. A változatok és származékok közül csak az egyeztetés vagy jelentés szempontjából fontosakat vettük fel. A jelentést vagy jelentéseket — az eddig alkalmazott módoktól eltérően — az alakváltozatok felsorolása után közöljük gondolatjelek közt, és minden esetben megjelöljük itt is a forrást. Ahol a jelentés régi adatainkból nem világlik eléggé ki, ott szögletes zárójel közé tesszük az általunk kikövetkeztethető jelentést. Különben az egyeztetéseknél lehetőleg kerültük a kikövetkeztetett alakokra való hivatkozást. Egyetlen ilyen az olasz **saietta*, ami ellen azonban kifogást emelni nem lehet, mert szabályos kicsinyítés a *saia*-ból. Az adatokat igyekeztünk mindenütt eredeti helyükről idézni; ha erre nem volt lehetőség, akkor a forrást külön megjelöljük. A kódexekből idézett adatoknál, ha nincs külön forrásjelzés, mindig a legújabb kiadást használtuk, tehát legnagyobb részt a Nyelvelméltárát, a Bécsi Kódexnél az Új Nyelvelméltárát, a Jókai, Apor és Guary-kódexnél pedig a Codices Hungarici sorozatbeli hasonmáskiadásokat. Régi és újabb szófáraink és szójegyzékeink közül a következőket néztük át: BAL.; BesztSzój.; BrassSzt.; C.; CasGl.; CzF.; EtSz.; Gyalulat; GyöngyGl.; GyöngySzt.; KolGl.; KönSzój.; MA. 1604.; MTsz.; MURM.; NySz.; NyŰSz.; OklSz.; PP.; PPB.; SchlHort.; SchlSzój.; SoprSzój.; SZIKSZF.; SzófSz.; VERANCSICS. Az olasz szótárak közül a következőket használtuk: BANFI; BOER.; FERRARI; GAVUZZI; REW.; RIGB.; PETR.; PETR., Scol.¹ Szükség szerint másnyelvű szótárakra is rá voltunk utalva. Mindezekből azonban természetesen csak akkor közöltünk adatokat, ha az egyeztetés szempontjából szükségesnek látszott. Itt kell megjegyezni azt is, hogy az alábbiakban az ol. rövidítés mindig irodalmi olasz alakot jelent.

Nagy kérdés, olasz jövevényszavaknak tekinthetők-e ide sorolhatók-e az ilyenek: *piánó, forte, lárgó, dúcse* (vö. LAZICZIUS, Általános nyelvészet 100) stb. Olasz eredetük nem vitás, de hogy a folytonosan változó magyar nyelvbe bele tartoznak-e vagy sem, nem döntheti el egyéb, csak nyelvérzékünk. Minthogy

¹ A rövidítések feloldását lásd a munka végén.

szerintünk e szavakhoz még túlságosan hozzákapcsolódik az általános nyelvtudatban az olasz eredet ismerete, nem tekintetjük őket meghonosultaknak, hanem csak idegeneknek (HORGHER, A nyelvtudomány alapelvei. 1914. 178). Ugyancsak nem vettük be e felsorolásba az olasz eredetű, de más nyelvek közvetítette jövevényszavakat. A nyelvészeti hagyomány és megállapodás szerint mindig a közvetlenül átadó nyelv döntő (HORGHER i. m. 189; FrJsz. 32).

lándsza: 1384: *lancha* (Oklsz.); 1459: *Lanczas* (Oklsz.); C.: *lantsa*. — 1384: 'hasta, Lanze' (Oklsz.). — < ol. *lancia* 'ua.' (Nyr. XXIX, 495; MNy. VII, 426; SIEL.; OIEL.; MLSz.; RIGB.; REW.; PETR.; SzófSz.; BAL.).

mandula: BesztSzój.: *mondola*; 1531: ? *mondolo* (Oklsz.); 1690: *Mondolák* (NySz.). — BesztSzój.: 'amigdulum [amigdalum]'; 1690: 'tonsilla' (NySz.). — < ol. *mandola*; vel. *mandola* 'amigdalum' (Nyr. XIII, 546; OIEL.; BOER.; RIGB.; REW.; MgV. 86; PETR., Scol.; SzófSz.; BAL.; MGy. 158).

bakacsin: 1424: *Baccachyn* (Oklsz.); 1546: *Bakachyn* (Oklsz.); 1577: *Bagaczinban* (EtSz.); 1711: *Bogachin* (MLSz.). — 1424: 'Trauertuch' (Oklsz.). — < ol. *boccaccino* 'ua.' (Nyr. XIX, 337; MNy. VIII, 245. XXXIII, 255; OIEL.; BOER.; PETR., Scol.; EtSz.; SzófSz.; BAL.).

piac: JókK. 20a: *pyaczott*; GuaryK. 110: *piacyara*; 1514: *Piach* (Oklsz.); 1536: *pyaczyra* (NySz.); Helt: Bibl.: *piatzra* (NySz.); 1561: *pyarzon* (RMNy. III, b. 40); C.: *Paré, laboda piacz*; Göcsej: *piarc* (MTsz.); Répce: *pijarc* (MTsz.). — JókK. 20a: 'planities'; GuaryK. 110: 'forum'; 1536: 'vicus, Dorf' (NySz.); Helt: Bibl.: 'platea, Hof' (NySz.); C.: 'lathanopolium [Gemüsemarkt]'. — < ol. *piazza* 'ua.' a 'vicus, Dorf' kivételével (Nyr. VII, 68, XIV, 66, XLVII, 80; NyK. XLII, 248; MNy. VI, 116, XXIII, 147, XLIII, 102; OIEL.; REW.; BANFI; RIGB.; GAUZZI; PETR., Scol.; SzófSz.; BAL.).

trombita: SchlHort.: *torombita*; 1428: *Trombithas* (Oklsz.); 1463: *Thorombitas* (Oklsz.); Székelyf.: *dorombita* (MTsz.); Palócság: *torombita* (MTsz.). — SchlHort.: '[buccina, tubaj]'. — < ol. *trombetta*; vel. *trombèta* 'ua.' (Nyr. XIV, 120; MNy. VI, 116; UngJb. II, 103; OIEL.; RIGB.; REW.; PETR., Scol.; SzófSz.; BAL.).

strucc: 1433: *Strucztol* (Oklsz.); 1559: *usztrucz* (Oklsz.); BécsiK. 247: *strucoket*; ÉrsK. 263: *yztrucz*; KazK. 103: *uzturuc*; C.: *Ztrucz*. — 1433: 'Strauss' (Oklsz.). — < ol. *struzzo* 'ua.' (Nyr. LV, 68; PETR., Scol.; SzófSz.).

tréfa: SermDom.: *trufalnak*; 1525: *Truphas* (Oklsz.); C.: *tréfa*; 1608: ? *trafalok* (Oklsz.). — SermDom.: 'Scherz'. — < ol. *truffa* 'ua.' (Nyr. XVI, 62; MNy. XVII, 215; OIEL.; RIGB.; REW.; PETR., Scol.; SzófSz.; BAL.).

naranes: 1481: *naranch* (Oklsz.); 1505 k.: *marancz* (Oklsz.); 1552: *naranch* (Oklsz.). — 1481: 'Pomeranze, Orange' (Oklsz.).

— < ol. *narancio*, *narancia*; vel. *arancia*, *naranja*, *naranz* (NYr. XIII, 546; MNy. I, 192, VI, 116, XLII, 60; PETR.; PETR., Scol.; RIGB.; REW.; MgV.: BOER.; SzófSz.; BAL.).

sája: 1522 k.: *saya* (Oklsz.); 1603: *saya* (Radv: Csal. II, 102); utolsó adat: VectTrans.: *sállya* (NySz.). — 1522 k.: 'feines, dünnes Tuch' (Oklsz.). — < ol. *saia* 'ua.' (Nyr. XXXV, 203, XLV, 131; Száz. XXXVIII, 206; OIEL.; KÖRÖSI OL.—m. szótár; RIGB.: PETR., Scol.).

spárga: XVI. sz. e. f.: *spargafjw* (MNy. XI, 81); 1664: *spárgának* (NySz.). — XVI. sz. e. f.: 'Zparagus [asparagus]' (MNy. XI, 81). — < ol. *spárago* 'ua.' (Nyr. LV, 69; MNy. XI, 81, XLII, 60; OIEL.; RIGB.; PETR., Scol.; SzófSz.; BAL.).

mustra: XVI. sz. e. f.: *mustra* (RMNy. II/2, 27); C.: *Mustra*; 1696: *mostrálná* (NySz.). — XVI. sz. e. f.: 'specimen' (RMNy. II/2, 27); C.: 'recensio'. — < ol. *mostra* 'ua.' (Nyr. XV, 551, XVI, 555, XVII, 448, XVIII, 329, XXVI, 113, XXVII, 326, XLII, 84, XLV, 216, 244; REW.; RIGB.; BpSzemle XLII, 295; PETR., Scol.; SzófSz.; BAL.).

pálya: 1533: *paallyat* (NySz.); 1586: *palliaban* (NySz.); 1713: *pállját* (NySz.); 1713: *pálljának* (NySz.). — 1533: 'dromos, Bahn' (NySz.); 1713: 'praemium certaminis, Kampfpreis' (NySz.); 1713: '[hosszmérték]' (NySz.). — < ol. *pallio*, *pallio*; vel. *pàlio* 1. 'a futóversenyben díjként adott ruhadarab'; 2. 'futóverseny' (Nyr. XIII, 548, XL, 232; MNy. VI, 115, XXII, 111, XXXIII, 255; MSzav.; OIEL.; RIGB.; REW.; PETR., Scol.; SzófSz. BAL.).

rizma: 1531: *Rizma* (Oklsz.), egyetlen adat a régiségben, azután csak CzF.: *rizma*. — 1531: 'Ries' (Oklsz.). — < ol. *risma* 'ua.' (MNy. XXIX, 149; REW.; RIGB.; PETR., Scol.; SzófSz.; BAL.).

cokol: 1538: *czokol* (EtSz.), egyetlen adat, esetleg ide tartozik az EtSz. idézte *csokol* is. — 1538: 'Holzschuh' (EtSz.). — < ol. *zoccolo*; vel. *zòcolo* 'ua.' (MKönyvsz. Új f. VII, 110; BOER.; EtSz.; REW.; PETR., Scol.).

pinyol: 1544: ? *pineelt* (Oklsz.); 1545: *pinioolt* (Oklsz.); 1548: *byneolba* (MNy. III, 376); 1563: *Pyniol* (MNy. III, 376); utolsó adat latin szövegben 1655: *Pinoli* többes (MNy. III, 376). — 1544: 'borfajta' (Oklsz.). — < ol. *pignolo*, *pignuolo* 'ua.' (Száz. XL, 197; Nyr. LV, 133; MNy. II, 194, III, 376; RIGB.; PETR., Scol.; Oklsz.; REW.).

bokály: 1549: *bokaly* (Oklsz.); 1581: *bokaly* (Oklsz.); Székelyf.: *bokáj* (MTsz.); Göcsej: *bokála* (MTsz.); Szentcs.: ? *bukán* (MTsz.); talán idetartozik 1684: *bogályos-ház* (MNy. XXIII, 198). — 1549: 'Pokal, kehely' (Oklsz.). — < ol. *bo-cale*; vel. *bocal*; piem. *bocal* 1. 'ua.'; 2. 'régi ürmérték' (GAVUZZI; EtSz.; OIEL.; REW.; MNy. XXIII, 197; NyÉrt. XIV, 7; RIGB.; PETR., Scol.).

fóra: XVI. sz. k. Sztárai: *fora* (RMKT. V, 223), egyetlen adat a régiségben; aztán csak XIX. sz. e. f.: *megfóráz, fóráz-tat* (EtSz.). — XVI. sz. k.: 'apage! fort!' (RMKT. V, 223); XIX. sz. e. f.: 'újrátzat, függöny elé hív' (EtSz.). — < ol. *fuora*; vel. *fora* 'ua.' (Nyr. XXI, 321, XXVIII, 463; MNy. XXXV, 42, XXXVI, 189; OIEL.: EtSz.; REW.; RIGB.; PETR., Scol.: BAL.).

osztriga: 1571. Zrínyi György: *ostrigat* (MNy. V, 280); azután csak PPB.: *ostriga*; CzF.: *osztriga*. — 1571: 'kagyló-fajta' (MNy. V, 280). — < ol. *ostrica*; vel. *ostrega*; mil., gen. *ostrega* 'ua.' (MNy. V, 280, VI, 114, 116; Nyr. XI, 361; RIGB.; BANFI; BOER.: OLIVIERI; FERRARI; GAVUZZI; PETR., Scol.; IVBR.; BELLOSZT.; SzófSz.).

spanyol: 1579: *Spaniol* (MNy. II, 75); 1595: *Spanyor* (OkI Sz.); 1651: *spanyor* (OkI Sz.); Székelyf.: *isponyor*; Zala: *spanyor* (MTsz.). — 1579: 'Hispaniensis' (MNy. II, 75). — < ol. *spagnolo*; *spagnuolo* 'ua.' (RIGB.; PETR., Scol.; SzófSz.).

maskara: C.: *mazkara*; 1645: *maskarában* (NySz.); 1787: *maskarásan* (NySz.). — C.: 'álarcos, álöltözötes ember; színész': 1645: 'álarc, álöltözet' (NySz.). — < ol. *maschera* 'ua.' (Nyr. XXVI, 19, 113; OIEL.; RIGB.; REW.; PETR., Scol.; SzófSz.; BAL.).

paszomány: 1589: „kys subara *passamant* vereseth“ (OkI Sz.); 1595: „Arany *passaman*“ (OkI Sz.); 1669: *porsománnyal* (NySz.); 1723: *pazományozzák* (NySz.); ? : *pászomány* (NySz.); Pozsony: *paszovány*; Székelyf.: *poszománt* (OkI Sz.). — 1589: 'fimbrea, ruhadíszítő zsinór' (OkI Sz.); 1669: 'vitta, Binde' (NySz.). — < ol. *passamano*; vel. *passaman* 'ua.' (Nyr. XIV, 65, L, 132, LVII, 114; PETR., Scol.; SzófSz.).

alaputréta: XVI. sz. v.: *ulipotreda* (MNy. I, 166); XVII. sz.: *ollaputrida* (MNy. I, 166); 1669: *alaputréták* (NySz.), az utolsó adat. — XVI. sz. v.: 'húsból és zöldségből készült becsinált leves' (MNy. I, 166). — < ol. *oglia potrita*; vel. *olla podrida* 'ua.', eredetileg tulajdonképen 'rothadt fazék' (MNy. I, 166; REW.; EtSz.; BOER.).

ármáda: Pázmány: *armada* (NySz.); 1660: *armadáját* (Nyr. LXIII, 12); XVIII. sz. m. f.: *armadiát* (NySz. II, 1584); Torontál: *ármádzia* (MTsz.). — Pázmány: 'hadsereg, exercitus' (NySz.); 1660: '[csak idegen hadsereg?]' (Nyr. LXIII, 12). — < ol. *armada*; vel. bol., piem. *armada* 'ua.' (Nyr. LXIII, 12; OIEL.: EtSz.; REW.; SzófSz.).

sajéta: 1618: *sajeta* (Radv : Csal. II, 214); 1620: *saieta* (Radv : Csal. II, 223); 1663: *Saieta* (Nyr. XLIII, 82); több adat nincs rá. — 1618: 'szövetfajta' (Radv : Csal. II, 223; NySz.). — < ol. *saietta, *saia* 'ua.' kicsinyítője (Nyr. XLIII, 82, XLV, 131; OIEL.; PETR., Scol.).

? fóri: egyetlen bizonytalan adat a XVII. sz.-ból: *fóri!* (Nyr. XXVIII, 462). — XVII. sz.: '? apage! fort! packe dich!'

— < ol. *fuori*; vel. *fori* 'ua.' és 'ausser, ausserhalb, draussen' (Nyr. XXVIII, 462; RIGB.; PETR., Scol.; REW.; EtSz.).

sarda: 1655. Apáczai: *sarda* (NySz.), ez az egyetlen adat. — 1655. Apáczai: 'Thunfisch, sarda' (NySz.). — < ol. *sarda* 'ua.' Nyr. XXI, 321; OIEl.; REW.; RIGB.; PETR., Scol.).

bandita: 1659: „fogván más mordály *bandita* kis puskáját“ (TörtT. 1895:195); 1835: *bandita* (EtSz.). — 1659: '[mörderisch]' (TörtT. 1895:195); 1835: 'latro, Bandit' (EtSz.). — < ol. *bandito* 1. 'számüzőtt'; 2. 'rabló'; *bandita* 'tiltott vadászterület' (Nyr. XV, 256; MNy. VII, 35; EtSz.; OIEl.; RIGB.; REW.).

gondola: 1665: „ültem *gondolában* három fertályóra alatt Velenczébe mentem“ (TörtT. 1883:350). — 1665: 'Gondel' (TörtT. 1883:350; NySz.). — < vel. *gondola*; ol. *gondola* 'ua.' (Nyr. XIII, 500, XVII, 303; REW.; RIGB.; PETR., Scol.; BAL.).

bombarda: 1675: *bombarda* (NySz.); utolsó adat: CzF.: *bombárda*. — 1675: '[Wurfmaschine]'. — < ol. *bombarda* 'ua.' (RIGB.; OIEl.; Kovács; EtSz.; REW.; PETR., Scol.).

makaróni: 1709: *maccarónibúl* (TörtT. 1883:196); 1785: Olasz *makaró* (NySz.); XIX. sz. k.: *makaróni szavak* (MNy. XXVI, 245). — 1709: '[csötészta]' (TörtT. 1883:196); XIX. sz. közepe: '[kevertnyelvű]' (MNy. XXVI, 245). — < ol. *maccheroni* (többes) 'ua.' (OIEl.; REW.; RIGB.; PETR., Scol.; BAL.; MNy. XXVI, 245; Nyr. XXV, 321, 463, 556).

pomáta: egyetlen adat 1748: *pomáta* (NySz.); azután csak a németes alakokra van példánk: 1771: *pomádéz* (MNy. XXX, 31). — 1748: 'Pomade' (NySz.). — < ol. *pomata*; vel. *pomata*, *pomada* (OIEl.; DOLw.; REW.; PETR., Scol.; SzófSz.; BAL.).

kandalló: 1478: ? „Laurencius *Kandallo*“ (Oklsz.); 1769: „A parochiára jöven az új házat tudakozta, mikor épült? És a kályha mellett lévő *Candallót*, mire való?“ (Oklsz.); CzF.: *kandalló*. — 1769: 'Kamin, Stubenherd' (Oklsz.). — < ol. *caldano* 'szenelő, fűtőberendezés' (Nyr. XIII, 501; MNy. XXII, 320; TOLNAI; OIEl.; CzF., RIGB.; PETR., Scol.; SzófSz.; DEME, A hangátvetés a magyarban: MNyTK. LXIX, 23).

brókoli: 1783: *brókóli* (EtSz.); 1798: *brokoli* (EtSz.); ezután csak a németes *prokedli*-re van adat. — 1783: 'Spargel-Kohl, Rosenkohl' (EtSz.). — < ol. *broccoli*; vel. *brocoli* (többes) 'ua.' (RIGB.; NySz.; EtSz.; PETR., Scol.).

cóko: 1787: „*Tzókósoknak* egész regimentje“ (NySz.); 1792: ? *cóko* (forrásához nem tudván hozzáférni, az EtSz.-ból idézzük); 1807: „Nem cipőt, fa *tzókót* vontak fel lábokra“ (NySz.); Félegyháza, Szeged: *cokkó* (MTsz.). — 1787: 'Holzschuh' (NySz.); Félegyháza, Szeged: 'láb' (MTsz.). — < ol. *zocco*; vel. *zoco* 'facipó, fapapucs' (Nyr. XVII, 229, XVIII, 483; OIEl.; EtSz.; REW.; RIGB.).

datolya: 1827: ? *datolya* (forrásához nem tudván hozzáférti, az EtSz.-ből idézzük); 1890: *datolya* (Nyr. LXII, 49). — 1827: 'Dattel' (EtSz.). — < ol. *dattilo*; vel. *dàtolo* 1. 'ua.'; 2. 'ujj' (Nyr. XV, 409, XL, 277, XLII, 49; NyK. XXV, 368; MNy. XXXIII, 255; OIEl.; REW.; PETR., Scol.; SzófSz.).

burcsella: 1832: *Burcsella* (MNy. XII, 235); Győr, Mosony: *burcsella* (MTsz.). — 1832: 'a hajónak kisebb neme' (MNy. XII, 235); Győr, Mosony: 'puhafahajó' (MTsz.). — < vel. *burchiela* (ejtsd: *burčela*) 'ua.' (Nyr. XIII, 419; MNy. XII, 235, XXXIII, 254; MNyszet. VI, 15; OIEl.).

opera: 1838: *opera* (Tzs.); CzF.: *opera*; KELEMEN: *opera*. — 1838: 'dalmű' (Tzs.); KELEMEN: 'Opernhaus.' — < ol. *opera* 'ua.' (Nyr. XV, 552, XXI, 413; CzF.; RIGB.; REW.; BAL., BOER.).

digó: XIX. sz. dereka: *diga* (Nyr. XXVI, 74); XIX. századi katonanyelv: *diga* (Nyr. XXVI, 566); Szeged: *digó* (MTsz.); Szeged: *digó* (Nyr. XLIX, 127); Ada: *digó* (Nyr. XXVII, 468); olaszországi magyar katonanyelv: *diga* (Nyr. XXVII, 373); Szeged: *digó* (MNy. X, 73). — XIX. sz. dereka: 'olasz kubikos munkás' (Nyr. XXVI, 74); XIX. századi katonanyelv: 'civil, olasz ember' (Nyr. XVI, 566); Szeged: 'olasz kubikosmunkás' (MTsz.); Szeged: 'olasz utcai cukrász' (Nyr. XLIX, 127); Ada: 'olasz munkások kétkerekű kocsija' (Nyr. XXVII, 468); olaszországi magyar katonanyelv: 'olasz férfi' (Nyr. XXVII, 373); Szeged: 'utcai cukorkaárus cukorneműje, törökmész' (MNy. X, 73). — < ol. *dico*; vel. *digo* 1. 'mondom'; 2. 'hé, atyafi!' (Nyr. XXVI, 74, 566, XXVII, 128, 183, 324, 373, 468, LXIX, 44, 127, 156, LIII, 32; MNy. X, 73, XVII, 212, XLII, 61; EtSz.; BOER.).

maróni: Tömörkény: Gerendás szobákból: „Francesco Bocca is, a nemes isztriai, aki télen *marónit* süttött...“ (MNy. X, 74); KELEMEN: *maróni*. — Tömörkény: '[nemes gesztenye, Marone]' (MNy. X, 74). — < ol. *maroni*, *marroni* (többes) 'ua.' (MNy. X, 74; RIGB.; BOER.; REW.; PETR., Scol.; BAL.).

fregoli: XIX. sz. v.: *fregoli* (EtSz.); XX. sz.: *fregoli* (EtSz.). — XIX. sz. v.: 'átváltozó művész' (EtSz.); XX. sz.: 'konyhában, mosókonyhában kifüggeszthető ruhaszárító készülék' (EtSz.). — < *Fregoli* 'híres olasz átváltozóművész neve' (KELEMEN, Ideg. szavak³; Enciclopedia Italiana; MNy. XLII, 62).

bóra: XIX. sz. v.: *bóra* (EtSz.). — XIX. sz. v.: 'északi szél az adriai tengeren' (EtSz.). — < vel. *bora*; ol. *borea* 'ua.' (BOER.; OIEl.; EtSz.; REW.).

buzerál: 1898: *buzerál* (EtSz.); Dés: *buzerál* (Nyr. XLI, 193); szárm.: a) 1903: *buzera* (Nyr. XXXII, 384); b) 1896: *buzeráns* (Nyr. XXV, 556). — 1898: 'Sodomiterei treiben' (EtSz.); Dés: 'bosszant, heccel, kerget' (Nyr. XLI, 193); szárm.: a) 1903: 'kerülőlökés a biliárdban' (Nyr. XXXII, 384); b) 1896:

'Sodomit' (Nyr. XXV, 556: EtSz.). — < ol. *buggerare*; vel. *buzarar*; trent. *buzerar* 'ua.' (Nyr. XV, 258, XXV, 556, XXXII, 384, XLI, 193; NyK. XXIII, 177; MNy. IX, 426: EtSz.; BOER.; BTLw.; REW.).

kóstál: Dráva, Baranya, Eszék: „Nem *kóstál* semmit; nem sokat *kóstál*“ (MTsz.). — Dráva, Baranya, Eszék: '[ér, kosten]' (MTsz.). — < ol. *costare* 'ua.' (Nyr. XXV, 321; PETR., Scol.; BAL.).

kapiskál: KELEMEN: *kapiskál*. — KELEMEN: '[megért]'. — < ol. *capisco* (a *capire* ige ind. praes. sing. 1. személye) 'ua.' (RIGB.; PETR.; PETR., Scol.; REW.; MNy. XLII, 62).

raffinál: XX. sz.: *raffinál*; szárm.: *raffinált*. — XX. sz.: 'eukrot, olajat stb. finomít'; szárm.: 'ravasz, körmönfont'. — < ol. *raffinare* 'ua.'; szárm.: *raffinato* 'boshaft, schlau' (RIGB.; PETR., Scol.; MNy. XLII, 63).

4. Hangtani tanulságok.

Vocalismus.

Hangtani szempontból legfeltűnőbb az irodalmi olasz szóvégi magánhangzók változatossága a magyar megfelelésekben.

Olasz szóvégi *-a*-ra az idők folyamán a következő magyar megfeleléseket találjuk: 1384: *lancha* ~ ol. *lancia*; BesztSzőj.: *mondola* ~ ol. *mandola*; JókK.: *pyaczott* ~ ol. *piazza*; SchlHort.: *torombita* ~ ol. *trombetta*; SermDom.: *trufalnak* ~ ol. *truffa*; 1481: *naranch* ~ ol. *narancia* vagy *narancio*; 1522 k.: *saya* ~ ol. *saia*; XVI. sz. e. f.: *mustra* ~ ol. *mostra*; 1531: *Rizma* ~ ol. *risma*; XVI. sz. k.: *fora* ~ ol. *fuora*; 1571: *ostrigat* ~ ol. *ostrica*; C.: *mazkara* ~ ol. *maschera*; XVI. sz. v.: *ulipotreda* ~ ol. *oglia potrita*; Pázmány: *armada* ~ ol. *armada*; 1618: *sajeta* ~ ol. *saietta; 1655: *sarda* ~ ol. *sarda*; 1665: *gondola* ~ ol. *gondola*; 1675: *bombarda* ~ ol. *bombarda*; 1748: *pomáta* ~ ol. *pomata*; 1832: *burcsella* ~ ol. *burciela*; 1838: *opera* ~ ol. *opera*; XIX. sz. v.: *bóra* ~ ol. *bora*. Ezek szerint az olasz szóvégi *-a* a magyarban általában megmarad. Hiányzik azonban a *piac*-ban és a *narancs*-ban, bár ezt az utóbbi szavunkat esetleg az *-o* végű olasz *narancio* alakból is lehet magyarázni.

Olasz szóvégi *-o* magyar megfelelői: 1424: *Baccachyn* ~ ol. *boccaccino*; 1433 *Strucztol* ~ ol. *struzzo*; 1481: *naranch* ~ ol. *narancio* vagy *narancia*; XVI. sz. e. f.: *spargafjw* ~ ol. *sparago*; 1533: *paallyat* ~ ol. *pallio*; 1538: *cokol* ~ ol. *zoccolo*; 1545: *pinuolt* ~ ol. *pignolo*; 1579: *Spaniol* ~ ol. *spagnolo*; 1589: *passamant* ~ ol. *passamano*; 1659: *bandita* ~ ol. *bandito*; 1769: *Candallót* ~ ol. *caldano*; 1787: *Tzókósoknak* ~ ol. *zocco*; 1827: *datolja* ~ ol. *dattilo*. XIX. sz. dereka: *digó* ~ ol. *dico*. Az adatok tanúsága szerint az olasz szóvégi *-o* régebbi átvételeink egy részében teljesen hiányzik, de *-a*-t találunk helyette

az 1517-i *spargafjw*, az 1533-i *paallyat* s utoljára az 1659-i *bandita* szavakban. Az újabb átvételek azonban már megtartják az átadó olasz alakok *-o*-ját. Egyetlen kivétel a *datolya*, amelynek első adata 1827-ből maradt ránk.

A szóvégi olasz *-e*-re csak egy megfelelést ismerünk a magyarban: 1549: *bokaly* ~ ol. *boccale*. Az *-e* tehát hiányzik.

Az olasz szóvégi *-i* a magyarban megmaradt: 1709: *makaróni* ~ ol. *maccheroni*; 1783: *brókóli* ~ ol. *broccoli*; Tömörkény: *maróni* ~ ol. *maroni*; XIX. sz. v.: *fregoli* ~ ol. *Fregoli*.

Mi az oka ennek a változatosságnak? A hangsúlytalan szóvégi magánhangzó az olaszban — mint ismeretes — általában eltűnhet (MEYER-LÜBKE, Grammatica storica della lingua italiana 59). Az egyes hangok azonban különböző mértékben állnak ellen ennek az eltűnésnek (BERTONI, Italia dialettale 75, 111; MNy. VI, 116). Legszilárdabb a legtöbb jelölő *-e* és *-i*: ezek — minthogy döntő szerepük van a jelentésmeghatározásban — megmaradnak. Igen erősen ellenáll az *-a* is,¹ kevésbé az *-o*, míg a szóvégi hangsúlytalan egyes *-e* aránylag legkönnyebben esik el. Az átadóként szóba vehető olasz nyelvjárások már a XIII. század második fele óta megszakítás nélkül mutatják e sajátságot (BERTONI i. m. 113). A szóvégi magánhangzó az olaszban eltűnhet tehát, de nem tűnik feltétlenül el. Egymás mellett járták s járják ma is a magánhangzós végű és az *e* nélküli alakok.

Ami tehát a *boccale* ~ *bokály* megfelelést illeti, nagyon valószínű, hogy már az átadó olasz alak is *-e* nélkül hangzott, amire példánk van az északi nyelvjárásokból: vel. *bocàl*, piem. *bocal* (vö. BERTONI i. m. 115). Lehetőségként mindazonáltal meg kell említeni egy másik, ugyancsak elképzelhető származtatást: ol. *boccale* > m. *bokála* (MTsz.) illeszkedéssel, ebből pedig a szóvégi *-a* elmaradásával *bokál*, *bokály*, vö. *piac*, *beszéd* stb. Gyengéje, hogy a *bokála* alakot a régiségben nem tudjuk kimutatni.²

Nem ilyen egyértelmű az olasz szóvégi *-a* magyar megfeleléseinek vallomása. Feltűnő, hogy itt az *-a* végű alakok mellett olyant is találunk, melynél a magánhangzó hiányzik. A szóvégi *-a* szórványos eltűnését SIMONYI „lelki tényezőkkel” kísérelte megmagyarázni (Nyr. XLVII, 80, de vö. már GOLDZIGER: Nyr. XXIII, 194). E szerint a beszélők az *-a*-t harmadik személyű személyragnak érezték s így elhagyták. Ilyenek volnának pl.: *szombat* ~ szláv *sobota*; *beszéd* ~ szláv *beséda*; *kolbász* ~ szláv *klobása* (MELICH: MNy. VI, 116; PAIS: MNy. XXXI, 103 és VeszprOkl. 9—10; BEKE: Nyr. LX, 108, 138 és FUF. XXIV, 257; KNIÉZSA: MNy. XXXIX, 12). E lehető-

¹ Vö. mégis: BERTONI i. m. 113; MEYER-LÜBKE, Grammatica italiana 60

² Az idegen szóvégi *-e* magyar megfeleléseihez különben vö.: MNy. XII 290, XXXIX, 5; Nyr. LX, 108.

séget azonban nem lehet korlátlanul kiterjeszteni; DEME például óva int attól, hogy az ilyenfajta jelenséget általános érvényű szabályként fogjuk fel, mert „minden egyes esetben meg kell vizsgálnunk, hogy az eredetinek tartott formát... érezhették-e az illető formánssal ellátottnak“ (A hangátvétel a magyarban: MNyTK. LXIX, 1—2). Így, minthogy a szóvégi *-a* az olaszban rendszeren nem tűnik el, azt kell gondolnunk hogy az illető szók a magyarba *-a* végűnek jöttek át, s ebből a formából vonták el aztán a *piac* féle mássalhangzóra végződő alakot. S hogy az eredetibb *piacca szóban (NyK. XLII, 248) az *-a*-t érezhették személyragnak, valószínűsíti, hogy sok nyelvtörténeti adatunkban e szavunk birtokviszonyban szerepel. Csak a NySz.-ból idézzük a következőket: VirgK.: „Az városnak *pyaczara* gñlenek“; Fal: TÉ.: „Egyszer kétszer meg járta a vetekező helynek *piatzát*“; Kár: Bibl.: „Az egész nép le üle a háznac *piatzán*“; Pesti: NTest.: „El mene Czesareának *pyaczgra*“. Jogos tehát a föltevés, hogy a *piac*-ot a *Jeruzsálem piaca, város piaca*-féle összetételekből vonták el. Ilyen lehet ezen kívül esetleg a *narancs* is, ahol az eredetibb alak *narancsa volt, bár itt adatszerűen nem tudunk olyan idézeteket felsorolni, amelyek valószínűsítenek a birtokviszony különösen elterjedt használatát.

Az olasz szóvégi *-o* magyar megfelelői: 1. $\emptyset$; 2. *-a*; 3. *-ó*. Ezek közül az *-ó* csak újabb átvételeinkben mutatkozik, míg a régiekben felváltva *-a*-t és a szóvégi magánhangzó elmaradását találjuk.

Általában az idegen nyelvi szóvégi *-o* magyar megfelelői körül sok vita és vélemény hangzott el. Ezek nagyrészt a szláv és német jövevényszó-anyagot szólaltatták meg, és csak mellékesen foglalkoztak az olasszal, nyilván azért, mert ennek problémái kevésbé voltak még tisztázva. — MELICH a tövégi magánhangzokról beszélve megállapította, hogy régebbi szláv, német, olasz, latin jövevényszavainkban az átadó nyelvek szóvégi nyílt szótagban levő *-o*-ja a magyarban hanghelyettesítéssel *-á*-vá lett (MNy. VI, 120, 155). Ezzel szemben ugyane tanulmányában közöl olyan példát is, ahol az olasz *-o* hiányzik: *bukacsin* ~ ol. *boccaccino* (MNy. VI, 115), a nélkül, hogy magyarázatot próbálna adni e kettősségre. Egy későbbi dolgozatában elismeri már, hogy „az olasz közsavakban levő *-o*-nak¹ a magy. átvételekben vagy semmi² vagy *-a* szokott megfelelni“ (MNy. X, 98 és később MNy. XVI, 63—4; vö. még KÖRÖSI: MNy. XXIII, 472). Változatlanul fenntartja azonban, hogy „ha egy szláv eredetű szó a szlávásban *-o*-ra végződik, az nyelvünkben már a legrégebbi korban is *-a* végű lett“ (MNy. XII, 311). — Más a véleménye BEKÉNEK, aki szerint „a nyílt

¹ Szóvégi *-o*-ról van szó.

² Mi ritkítottuk.

végzótagban levő, középső nyelvállású magánhangzók (*ë, o*) nyelvünkben épügy eltűntek, mint a zárt hangok“ (Nyr. LX, 138; FUF. XXIV, 257). Példákat is idéz az olasz szóvégi *-o* lekopására, de mi ezek közül csak a *bakacsin*-t tarthatjuk bizonyosan közvetlenül olasz eredetűnek. Olasz *-o* ~ magyar *-a* megfelelésről BEKE nem beszél. Hasonlóképpen a szláv szóvégi *-o*-ról is azt tartja, hogy az a magyarban lekopott, s ha mégis *-a*-t találunk helyette, akkor ez későbbi járulékhang. — Legutóbb KNEZSA vizsgálta meg újból az egész kérdéskört, s azt találta, hogy a szláv szóvégi *-o*-nak a magyarban igenis *-a* felel meg, és ha mégis elmarad (mint pl. a *vödör*-nél), annak valami különleges, bebizonyítandó és bebizonyítható oka van. Ezen kívül azonban a szláv *-o* helyén legrégebb emlékeinkben is mindenütt *-a*-t találunk, a szóvégi magánhangzó pedig sehol sem kopik le adatainkban (MNy. XXXIX, 2—5).

Amit KNEZSA a szláv jövevényszavakról mond, megállhatná helyét az olaszokra vonatkozóan is. Hiszen a kérdéses szláv és olasz szóvégi *-o* körülbelül ugyanaz a hang, s ha szláv jövevényszavaink egy részét régebbinek is kell tartanunk, nincs okunk a későbbi, XIV—XV. századi olasz jövevényszavaknál sem mást várni. Sőt, ezeken kívül is azt látjuk, hogy általában az idegen nyelvi szóvégi *-o*-ból a magyarban *-a* lesz, mindaddig, mígnem az újabb, fiatalabb *-ó* fel nem váltja.

Olasz jövevényszavaink egy részénél valóban megtaláljuk az elvileg feltehető olasz *-o* ~ magyar *-a* megfelelést. Hogy a szóvégi *-a* labialis volt-e vagy pedig illabialis, ahogy MELICH mondja (MNy. VI, 155), nem tartozik szorosan az olasz jövevényszavak kérdésköréhez. Ilyen átvételek a *spárga* 'asparagus', a *pálya* és a *bandita*. Ezeknek valóban minden adatuk *-a*-val jelenik meg, és semmi különösebb okunk feltenni, hogy ez az *-a* először lekopott, majd ismét mint járulékhang jelent volna meg.

De régi átvételeink közt teljesen hiányzik a szóvégi magánhangzó *bakacsin*, *strucc*, *narancs* (ez esetleg < ol. *narancia*), *cokol*, *pinyol*, *spanyol* és *paszomány* szavainkban, holott az irdalmi olaszban ezek *-o*-val jelennek meg: *boccaccino*, *struzzo*, *narancio*, *zoccolo*, *pignolo*, *spagnolo*, *passamano*. Hová lett az *-o*? Mégis lekopott volna, ahogy BEKE gondolja, s helyébe-e szavakban éppen nem került járulékhang? Vagy másfelé kell kereskednünk?

Két magyarázat vethető fel. Az első szerint elképzelhető, hogy már az átadó olasz köznyelvi, nyelvjárási alakokban is elmaradt az *-o*: *boccaccin'*, *struzz'*, *spagnol'*, *pignol'* stb., s ezek így változatlanul kerültek át a magyarba, tehát itt sem mutatnak szóvégi magánhangzót. S minthogy az olaszban a szóvégi *-o* éppügy megmaradhat, mint amennyire eltűnhet, a magyar alakok megoszlását éppen egy ilyen olasz nyelvbeli kettősség magyarázná: ahol az átadó szóban *-o* volt, ott a magyarba *-a* került, míg ahol az olaszban az *-o* eltűnt, hiány-

zik az az átvett magyar alakban is. Csak egyet nem magyaráz meg ez a feltevés: miért nem találunk szóvégi magánhangzó nélküli alakot abban a későbbi időben, mikor az olasz -o-nak már -ó felel meg a magyarban? (Első a *kandalló* 1769-ből.) Hiszen az átadó olasz alakok később is hangozhattak -o nélkül, sőt mind a mai napig feltétel nélkül elmaradhat az olasz -o. Elképzelhető persze, hogy a későbbi — -o: -ó megfelelések — időben pusztán véletlenségből nem kerültek át -o nélküli alakok az olaszból (összesen három ilyen jövevényszavunk van e későbbi időből: *kandalló, cókó, digó*), ugyanúgy, ahogy például a *spárga, pálya, bandita* is, már a régebbi századokban, csakis -o végű alakokból magyarázható. E feltevésre s e véletlenre azonban nem tudunk addig építeni, amíg további adatok meg nem erősítik. Vagy talán a későbbi átvételek nem az előző esetekben valószínű velencei nyelvjárásból, hanem az olasz irodalmi nyelvből kerültek át, amely pedig mégis konzervatívabb az -o-t illetően? Művelődéstörténetileg nem tudjuk támogatni e feltevést, bár az ellenkezőjét is nehéz volna bizonyítani. — Másfelől elképzelhető, hogy a *boccaccino, struzzo, narancio, zoccolo, pignolo, spagnolo, passamano* szavak igenis -o végű alakokból kerültek át, s a magyarban így először a többihez hasonlóan **bakacsina, *strucca, *narancsa* stb. lett belőlük, ámde az -a később eltűnt, ugyanúgy, ahogy a **piacca*-ból *piac* lett. E föltevésnek két gyöngye oldala van: egyik, hogy ilyen -a végű alakokat nyelvünkben sehol kimutatni nem tudunk, másik, hogy az ilyen elvonáshoz szükséges birtokos kapcsolatot a *bakacsin*-nál, *struce*-nál, *narancs*-nál, *cokol*-nál, *pingol*-nál, *paszomány*-nál nehezen, a *spanyol*-nál pedig alig tudunk elképzelni.

1769-ből származik az első adat, a *Candalló*, amelyben az olasz -o-nak magyar -ó felel meg. Ettől fogva, egy kivétellel, a későbbi adatok is változatlanul mutatják e megfelelést: 1787: *Tzókósoknak*, XIX. sz.: *digó*. Hogy az -ó minálunk hosszú, természetes: a magyarban a szó végén nem is lehet rövid o a jelzett időben. Kérdés azonban, mikorra tehetjük ez -o ~ -ó megfelelés kezdetét. Valószínűleg korábbra, mint 1769; sőt az -o ~ -a megfelelésre szóló utolsó példánk, a *bandita* 1659-i első adata sem jelzi feltétlenül az alsó határt; feltehető ugyanis, hogy e szavunk korábban került át, bár nincsen nyoma emlékeinkben. Közlebbi adatok és útmutatások híján csak annyit mondhatunk: az olasz irodalmi szóvégi -o-nak a magyarban a XVII., esetleg XVIII. századig -a vagy a végső magánhangzó hiánya, azután pedig mind a mai napig -ó felel meg. Egyetlen, látszólagos kivétel a *datolya*. Először 1827-ben tűnik fel a Hartleben-féle szótárban, s hogy azelőtt nem volt meg, nem lappangott, valószínűsíti MÁRTON 1818-i szótára, amely még így nevezi: *egyiptomi szilvماغ* vagy *pálmaja gyümöltse, az az: Egyiptomi szilva*. BEKE úgy véli, hogy e szavunkat a német

kereskedelmi nyelvből vettük át, de nem adja meg azt az alakot, amelyből származtatná (Nyr. LXII, 49). A kezünk ügyébe eső német szótárakban azonban (ADELUNG, HEYNE, SCHADE, LEXER, KELEMEN) csak *Dattel*-t, *Datel*-t találunk; ezekből pedig a magyar szó nehezen érthető meg. Véleményünk szerint mégis csak az olasz *dattilo* vagy még inkább a velencei *datolo* lesz a *datolya* mintája, ami ebben a formájában tudatos átvétel lehet. Így aztán az átvevő nyelvújító nem a hangszabályokat, hanem talán a nézete szerint való jóhangzást tartotta szem előtt, s ekként felelhetett meg ebben a korban az olasz *-o*-nak magyar *-a*, esetleg a szóvég latinositásával.

Consonantismus.

Az olasz mássalhangzók közül figyelemre méltó tanulságokat kínál az affrikáták magyar megfelelése.

Az olasz *tš* hangra a következő megfeleléseket találjuk: 1384: *lancha* ~ ol. *lancia*; 1424: *Baccachyn* ~ ol. *boccaccino*; 1481: *naranch* ~ ol. *narancio* (*narancia*); 1832: *burcella* ~ ol. *burchiela* (ejtsd: *burčela*). Ezek szerint az olasz *tš* a magyarban változatlanul megmaradt, kivéve a *lándsá* esetét, ahol zöngésülés következett be. Nehezen dönthető el az a kérdés, vajjon a *lándsá*-nál hanghelyettesítéssel állunk-e szemben, s így az 1384-i *lancha* adat már zöngés *dzs*-vel hangzott, vagy pedig mégis később zöngésült az eredetileg magyarban is zöngétlen *tš*. Az adatok a második feltevést látszanak erősíteni, annál is inkább, minthogy a *dzs* hang a magyar nyelvben sokkal fiatalabbnak látszik.

Az olasz *ts* hangra a következő magyar megfeleléseket találjuk: JókK.: *piaczott* ~ ol. *piazza*; 1433: *Strucztol* ~ ol. *struzzo*; 1538: *czokol* ~ ol. *zoccolo*; 1787: *čókö* ~ ol. *zocco*. Tehát az olasz *ts* a magyarban mindenütt megmaradt.

A ritkább olasz *dz* hangra nincs példánk. Pedig érdekes volna megfigyelni, hogy mi lesz ennek az olasz hangnak a sorsa nyelvünkben. Nagyon valószínű ugyanis, hogy a *dz* hang a magyarban meglehetősen fiatal, és régebbi *zz*-ből, *z*-ből fejlődött. Az első adatokat a XVI. század második feléből találjuk rá: 1578: *bódza* (Mel: Herb. 25); 1585: *edzem* (EtSz.); 1597: *Bodza* (Oklsz.). Az, hogy olasz jövevényszavainkban az idegen nyelvi *dz* helyén mindenütt *c*-t találunk, arra vall, hogy a XVI. századi adatoknál nem lehet sokkal régebbi nyelvünkben a *dz*. Ma is csak néhány szavunkban találjuk meg: *bodzfa*, *bodza*, *edz*, *madzag*, azonkívül csak különleges alaktani helyzetben: *akaródzik*, *leledzik*, *fogódzik* stb.: mindenütt régebbi *z*-ből, *zz*-ből fejlődött (MNy. VII, 318, XII, 85; Nyr. LX, 20; Gom-bocz, ÖM. II, 96).

Az irodalmi olasz *s*-nek következő megfeleléseit találjuk jövevényszavainkban: 1433: *Strucztol* ~ ol. *struzzo*; 1522 k.:

soya ~ ol. *saia*; XVI. sz. e. f.: *spargafjyr* ~ ol. *sparago*; XVI. sz. e. f.: *mustra* ~ ol. *mostra*; 1571: *ostrigat* ~ ol. *ostrega*; 1579: *Spaniol* ~ ol. *spagnolo*; C.: *mazkara* ~ ol. *maschera*; 1589: *passamant* ~ ol. *passamano*; 1618: *sajéta* ~ ol. *saietta; 1655: *sarda* ~ ol. *sarda*; Dráva, Baranya, Eszék: *kóstál* ~ ol. *costare*; KELEMEN: *kapiskál* ~ ol. *capisco*. Az adatok tanúsága szerint tehát az olasz irodalmi *s*-nek a magyarban általában *š* felel meg. Minthogy magyar *s* > *š* változást ilyen viszonylatban nem tehetünk föl, azt kell gondolnunk, hogy a magyar alakokat csak olyan területről fejthetjük meg, ahol az irodalmi olasz *s* helyett *š*-et vagy ehhez közelebb álló hangot találunk. Ilyen a velencei és részben a friauli nyelvjárás, ezekben az olasz *s*-nek palatalizált, jésített *s'* (MEYER-LÜBKE, Gram. d. rom. Spr.: *š*) felel meg. Mindamellett megvan a lehetőségé annak is, hogy ez a magyar *š* nem olasz nyelvjárási alakokat tükröz, hanem csupán az írásképf hatására alakult.

Eltér e megfelelőستől az *osztriga*, de ennek régi alakjai szintén *š*-et mutatnak: 1571: *ostriga*; PPB.: *ostriga*, amennyiben mindkét forrás másként jelöli az *sz* hangot.¹ Így az *osztriga* *sz*-ét későbbi fejleménynek kell tartanunk vagy az irodalmi olasz, vagy pedig a német *Auster* 'ua.' hatására.

Kivételnek látszik még a *paszomány* (~ ol. *passamano*) is, de itt sem szükséges más nyelvjárásokhoz folyamodni, mint amiket említettünk, mert az irodalmi olasz *ss*-nek a velenceiben *s* (ejtsd: *sz*) felel meg, ami így megmaradt a magyarban is. (Polytatjuk.)

KARINTHY FERENC.

Lohog, lohol, lohad.

A *lohog* eredetével BUDENZ foglalkozott (MUSz.). Szerinte a 'schnell laufen, sich ausser Atem laufen' jelentésű *lohog* a *lót* (-*fut*) szóval egy töről való, eredeti jelentése 'currere', és egy feltett finnugor *lug-töböl származik. SÁMSON EDGÁR (A. magyar nyelv egyszerű gyakorító képzői 149) szerint BUDENZ szófejtése „mind magyar, mind fgr. szempontból helytelen“. — BUDENZ a *lohog* igét a *lohad*-tól külön tárgyalja; ez utóbbit a finn *laukea*- 'nachlassen, nachgeben, erschlaffen, verfallen, einfallen, mager werden' szóval tartja egyeredetűnek.

A nyelvtörténeti bizonyítékok alapján azt állítom, hogy *lohog*, *lohol*, *lohad* az önállóan elő nem forduló *loh*-hangutánzó tőnek a származéka.

Hang- és alaktani tekintetben a *lohog*, *lohol*, *lohad* szavak *loh*-töböl való származtatásának nincs semmi akadálya. Ha ezek az igék csakugyan a közös *loh*-tőnek a származékai, akkor azok -*g*-, -*l*-, -*d* képzőkkel vannak alkotva.

¹ KNEZSA ISTVÁN véleménye szerint az *osztriga* származhatott a horvát-szlóven *ostriga*, *ostriga*-ból is (vö. SIEL; IVBR., BELLOSZT.).

Azt látjuk tehát, hogy a hang- és alaktani meggondolás e szavak közös eredetét lehetőnek mutatja, de be nem bizonyítja. Ebben a kérdésben a döntő szót a jelentéstani vizsgálat mondja ki.

A *lohog*-ra régi adataink nincsenek. A SzD: MVir. 1803. 169: „*Lohogva*, dobogva elfutottak“ adatot mint egyetlen egyet idézi a NySz. '[strepo, toben]' értelmezéssel. A vadásznyelvben: *lohog* a. m. 'lassan poroszkál a róka' (KÉKÉSSY, A magyar vadász kézikönyve 73). A népnyelvben a *lohog*-nak czekeket a jelentésváltozatait ismerjük: 1. 'lomhán, nehézkesen szalad, lélekszakadva fut'; 2. 'erősen forr a víz vagy a tej, midőn forraláskor a forróság legfőbb fokát eléri, úgy, hogy már hánykódik'; 3. 'vízben hánykolódik' (MTsz.); 4. az Ormányságban, mikor szakad, ömlik az eső, arra mondják: *lohog* (Kiss G., Ormányság 304). „*Lohogós-esső*: szakadó eső“ (uo.).

E jelentésváltozatok: 1. 'strepo, toben'; 2. 'lélekszakadva fut, lassan poroszkál'; 3. 'erősen forr a víz vagy a tej'; 4. 'vízben hánykolódik'; 5. 'szakad, ömlik az eső' csak úgy érthetők meg, hogyha a *lohog* jelentésének uralkodó jegye az a hang, melyet a víz forrása, a vízben való hánykolódás, az eső szakadása okoz; a futással is együttjár valamiféle hang hallatása: lihegés és dobogás. Azt, hogy forr a víz, hangutánzó szóval úgy is mondják: *lobog*; azt, hogy szakad az eső, hangutánzó szóval úgy is mondják: *zuhog*; azt, hogy lélekszakadva fut, hangutánzó szóval úgy is mondják: *rohan*, *lobban*. Ez analógiákon kívül, mint már mondtam, a *lohog* hangutánzó eredetének kétségtelen bizonyítéka az, hogy a forró víz is *lohog*, az eső is *lohog*, és a lihegve futó ember is *lohog*. Ha a *lohog* nem hangutánzó eredetű szó volna, a 'forr a víz — szakadva esik az eső — lélekszakadva fut' jelentéstársulást senki sem tudná megmagyarázni.

Mivel a *lohog* legrégebb ismert adata SzD.-nál található, ezért azt kell mondanunk, hogy az ugyancsak hangutánzó eredetű, de sokkal régebb időkből idézhető *lehög* ~ *lihög*, *lehő* stb. a *lohog*-tól függetlenül keletkezhetett. Már a jelentéstani meggondolás is ezt javallja.

Szamosháton *lohöl* 'siet, szalad, iszkol'; *ellohöl* 'elszalad, elinal, eliszkol'; *ellihöl* 'elszalad, elinal' (CsűRY, SzhSz.). Szentesen az *lohol*, aki lehegve fut (anyanyelvem). Tömörkény is ismeri: „Oldalt *lohol* a kutya, hátul pedig a pásztor lépked . . .“ (Rónasági csodák 15). Debrecenben *lohajt* 'elken-dezve, lélekszakadva megy, siet' (MTsz.).

Már láttuk, hogy az Ormányságban a *lohog* azt jelenti: 'szakad az eső'. A *lohol* meg ugyancsak az Ormányságban azt teszi: 'az eső ver'. „Jó *kilohót* az esső: jól bőrig vert az eső. — Aszt monták, hogy hideg vízzé kélönteni, mikor leli a hideg: kéccör is *löhöták* . . .“ A. m. 'hirtelen nyaka közé zuhintották a vizet' (Kiss Géza i. m. 304).

Látjuk: nemcsak a *lohog* jelenti: 'lélekszakadva fut', hanem a *lohol* is. Ebből már jó okkal következtethetjük azt, hogy a *loho-g* és *loho-l* ugyanazon *loho-* tőnek *-g* és *-l* igeképzős származéka. Az meg egész bizonyossá teszi feltevésünket, hogy az Ormányságban — tehát egy szűkebb nyelvterületen — *lohog* a. m. 'szakad az eső', *lohol* meg a. m. 'az eső ver'.

Újabb bizonyítékot nem ad, de jelentés tekintetében teljesebbé teszi adatainkat, hogy SzD. Kisded Szó-tárában 1784. „*loholni*: megverni, asnakolni(!), páholni, pallani, fenekelni, dögönyözni, taglani, agyabugyálni, agyagolni.“ Ezért azután Pázmánynál is *meg-lohol* 'fustigo, dedolo, verbero': „Az-utánis nem egy ízben hadát *meg loholták*“ Kal. 435 (NySz.). *Loholtat* '[verberari iubeo, prügeln lassen]': „Az tereket basa hamar levonyatá, előtte Mihálnak igen *loholtatá*“ RMKT, III, 91 (NySz.). — Annyi azért ezekből az adatokból is kitűnik, hogy a 'ver' jelentést nyelvünk más hangutánzó szóval is kifejezi: *páhol* és *pall*. De ilyen a *paskol*, *hupol*, *püföl* is sok mással együtt.

Alakilag a *lohog* úgy viszonylik a *lohol*-hoz, mint a *lehög* a *lehél*-hez.

Még meg kell említenem, hogy a *lohol* mellett van a népnyelvben *lohul* is, jelentése: 'múlik, telik (idő)'; *el-lohol* 'elmúlik, eltelik'. — „Azóta sok idő *lohult el*“ Székelyf. (MTsz.). A *lohol* azt jelenti: 'elszalad, elinal', ugyane hangutánzó *loh-*tőnek *lohul* származéka már azt jelenti: 'múlik'.

Igaz, hogy időről mondják azt: *lohul* 'elmúlik'; tehát elvont értelme van; de hogy ez is idetartozik, mutatja az, van e *loh-*tőnek egy más képzőjű származéka is, mely valami megfogható felpuffadtságnak a múlását jelöli, és ez: *lohad*. Sermdom. I, 585, XV. sz.: „vesica acu puncta detumescit *meg lohadh*“. PPB. I.: „*Lohad* a puffadás.“ (NySz.). Amint a daganatot hangutánzó szóval *puffadás*-nak is mondják, mert *puff* hanggal fölpuhkan, fölpuhban, ugyanúgy jelölik a *puffadás* múlását is hangutánzó szóval: *lohad*.

A bátran, sebesen égő tűz *ropog* (hangutánzó), a lángja-fogyó tűz meg *lohad*: fel-fellohban *loh* hangot hallatva, de fellohbanása mind ritkább lesz. Arany Tengerihántás című költeményében is „*lohad* a tűz“ a história végén, mikor „tizenkettőt ver Adonyban“.

Szentesen az indulat *lohad* lē. „*Lēlohatt* a mírgé“ — hallottam is, de mondtam magam is számtalanszor. Megvan a *lohad*-nak ez a jelentése már a régiebb nyelvben is: PPB. I.: „Idő múlással *meg-lohad* a harag: ira interit mora“ (NySz.). A tűz úgy *lohad*, hogy csak néha lobbán fel már, *loh* hangot hallatva; az indulat, a harag meg úgy *lohad* le, hogy már csak liheg a haragos ember, nem háborog. Szalontán *neki-*

lohajt azt jelenti: 'nekitámad, kíméletlenül neki ront' és: 'nagyon siet' (VISKI, A szalontai nép nyelvéből 33). — Mikor Székelyföldön azt mondják: *Lohadj!* (MTsz.), ez voltaképen azt jelenti: 'lihegve fuss'. — Ezért jelölheti tehát 'a tűz múlik', 'a harag múlik' és a 'szalad' fogalmakat ugyanaz a szó: *lohad*.

A *lohad*-nak azért keletkezhetett 'lihegve fut' jelentésével együtt 'a daganat lelappad' — a tűz egyet-kettőt lobbanva elparázslik — a harag megesendesedik' értelme, mert a futó lihegése, a felfúvódott testrészlappadása, a tűz egyet-egyet lobbanó megesendesedése és a harag múlása mind *loh*-féle hang egyidejű hallatásával történik.

Ha ez nem így volna, ha a *lohad* nem hangutánzó eredetű volna, akkor lehetetlen volna az előbb említett jelentéseknek egymáshoz és egy szóhoz: a *lohad*-hoz való kapcsolódása.

Most pedig ezt a jelentéstani fejtegetést ezzel a gúzzsal kötöm még szorosabbra: *lohog* az, aki lélekszakadva fut; aki nagyon siet, *szalad*, arra azt is mondhatjuk: *lohol*, de Székelyföldön azt is: *lohad*; *lohog* a lassan poroszkáló rőka, *lohol* a pásztor mellett haladó kutya, *lohad* a hozótból frissen kiszökő farkas, mikor az „gyorsan *lohad* fel az oldalon“ (KÉKESSY i. m. 73).

Ennél kétségtelenebb bizonyíték a *lohog*, *lohol*, *lohad* közös eredetére a már említettekén kívül igazán nem kell.

Azt is megállapíthatjuk, hogy a hangutánzó szavakra nem feltétlenül és nem mindig jellemző a hang- és alakváltozatok sokfélesége, mint általában mondani szokták. Ezt bizonyítja a *lohog*, *lohol*, *lohad* története is; a *nesz* is hangutánzó, még sincs neki hangváltozata. A hangutánzó szavaknak ennél biztosabb jellemzője is van, de ezt majd egy másik dolgozatomban fejtem ki.

A *loho-g*, *loho-l*, *loha-d* a *loho*-hangutánzó tőnek *-g*, *-l*, *-d* igeképzős származéka. Bizonyosan jó régi hangutánzó szócsalád ez, hiszen a *lohad* már a XV. században ismeretes 'a daganat lelappad' jelentéssel. A rokon nyelvekben azonban nem ismerjük megfelelőjét; ezért e szavakat magyar eredetűeknek kell tartanunk. BUDENZ származtatása hangtani és jelentéstani tekintetben is elfogadhatatlan.

BÁRCZI a *lohad*-ról azt mondja: „er. isml., talán hangfestő“; a *lohol* szerinte is hangutánzó. Ő tehát e két szót egymástól független eredetűnek tartja (SzófSz.), külön is tárgyalja őket. A *lohog*-ot, mivel az ma már csak nyelvjárásokban él, nem említi.

*

Szófejtésemben MÉSZÖLY GEDEON módszerét alkalmaztam. E szófejtő módszer lényegét MÉSZÖLY bővebben „A kidei *Hintó-mező* nevének és a *hínár* szónak eredete“ című cikkében fejtette ki (NNyv. I. 225—36).

NYÍRI ANTAL.

P. magister forrásai és módszere.¹

*

Az írott hazai és külföldi forrásokon kívül felhasználta szerzőnk azokat a változatos eredetű és összetételű szóbeli hagyományokat is, melyek az ország különböző részein a honfoglalásról és az azt követő időkről az ő korában még gazdagon virágoztak. Ezekről a prológus sokszor idézett szavaiban bizonyos fokig lenézőleg nyilatkozott: *Et si tam nobilissima gens Hungarie primordia sue generationis et fortia queque facta sua ex falsis fabulis rusticorum vel a garrulo cantu ioculatorum quasi sompniando audiret, valde indecorum et satis indecens esset.* (Script. I, 33: 28—34: 2.) Később azonban már engedékenyebb hangon ismét visszatér hozzájuk, s Lél, Bulesú és Botond balkáni hadjárataival kapcsolatban felhívja olvasóit, hogy ha az ő munkájának nem is hinnének, higgyenek *garrulis cantibus ioculatorum et falsis fabulis rusticorum*, kik a magyarok hőstetteit és háborúit *usque in hodiernum diem oblivioni non tradunt.* (Script. I, 87: 7—11.)

E hagyományoknak — mint azt már az idézett szavakból is megállapíthatjuk — bizonyára legalább két alapformájuk volt. Egy részük kötött, verses formájú lehetett: amelyeket magisterünk munkája két helyén is mint a *ioculator*-októl előadott *garrulus cantus*-okat említ (prológus és 42. fej.; l. még 25. és 46. fej.). A másik alapforma kétségtelenül a kötetlen, prózai alakú mondák csoportja volt: ezeket szerzőnk munkája ugyanazon helyein, ahol a *ioculator*-ok csacsogó énekeiről megemlékezik, mint a parasztok: *rustici* „csalfa” meséit: *falsae fabulae* jelöli meg. Azonban kétségtelenül felvehetjük még egy harmadik csoportját is a szóbeli hagyományoknak: azokat a történelmi „visszaemlékezéseket”, melyeket egyes előkelő családok a maguk múltjáról s főképen birtokszerző őseikről saját körükben ápoltak, s egyik nemzedékről a másikra átszármaztattak. Ezek mintegy átmenetet képeztek a mondák és a valóság, a költészet és a történelem között. Gesta-írónk minden jel szerint ezekről is alaposan tájékozva volt.

Ami az első csoportot: a *ioculator*-októl előadott *cantus*-okat illeti, ezeket egybevehetjük a nyugati népeknél is feltalálható hősi énekekkel (*chansons de geste*, *Heldengesang*-ok); sőt, úgy látszik, maga a *ioculator* szó is, melyet szerzőnk a magyar regösök vagy énekesek megjelölésére használ, a franciaországi latinságból vétetett, s az eredetileg 'játékos' jelentésű szót (*iocus* 'tréfa': *ioculator* > *jongleur*) megfelelőbb

¹ L. MNy. XLIII, 117—27.

kifejezés híján alkalmazta a kétségtelenül komolyabb szerepet betöltő magyar énekmondók megnevezésére.

Sőt szerencsés módon, éppen a Gestából, még arról is fogalmat nyerhetünk, hogy milyenek lehettek azok a *garrulus cantus*-ok, amiket a hegedősök és regösök előadtak. Nevezetesen Tuhutum erdélyi hadjáratával kapcsolatban ezeket a sokat sejtető szavakat olvassuk:

... *nam volebat Tuhutum per se nomen sibi et terram acquirere. Ut dicunt nostri ioculatores:*

*Omnes loca sibi aquirebant
et nomen bonum accipiebant.*

(Script. I, 65: 18—20.)

Ezekben a sorokban, mint arra már ARANY JÁNOS rámutatott,¹ a magyar ősi verselés legelső emlékéét láthatjuk, melyet Szabó Károly Anonymus-fordításában (1860.) így fordított „vissza“:

*Mindnyájan ők földeket szerzének.
És magoknak hírt nevet nyerének.*

Pais Dezső pedig így:

*Maguknak ők mind helyet szereztek
és hozzá még jó nevet is nyertek.*

Ezen a helyen kívül egyébként — amint arra már szintén ARANY JÁNOS hívta fel a figyelmet — még két hely van a Gestában, ahol hasonlóan ioculator-ének töredékét sejthetjük. Az egyik ilyen a kisebbik Gyula engedetlenségéről szóló 27. fejezetben:

... *quod in fide esset vanus
et noluit esse Christianus.*

(Script. I, 69: 6—7.)

A másik (illetőleg harmadik) pedig a Tonuzobáról szóló részben:

*Et dum beatus rex Stephanus
verba vite predicaret
et Hungaros baptizaret,
tunc Thonuzoba in fide vanus
noluit esse Christianus,
sed cum uxore vivus
ad portum Obad est sepultus ...*

(Script. I, 117: 1—4.)

Az utóbbi idézetben mindenesetre feltűnő a 4. és 5. sor egyezése a Gyuláról szóló két sorral. ARANY JÁNOS szerint: „[Anonymus] már előbb, Gyuláról szólván, ismétli magát“:

¹ A magyar nemzeti vers-idomról: Arany János prózai dolgozatai. 271—325 (először megjelent a nagykőrösi főgimnázium értesítőjében 1856-ban).

A Gyuláról szóló részt pedig már csak azért is hitelt érdemlőnek kell tekintenünk, mivel e kisebbik Gyula Anonymus szerint éppen Tuhutum unokája volt, akinek történetében fordul elő (mint láttuk) az első kétségtelenül „hiteles“ ioculator-idézet. Lehet, hogy itt a ioculatorok a két esetet: a Szent Istvánnak ellenálló Gyuláét és Tonuzobáét hasonlóan énekeltek meg.

E részeket Anonymus mindkét fordítója, Szabó Károly és Pais Dezső versben adják vissza. A Gyuláról szóló két sor az utóbbi fordításában így hangzik:

*minthogy a hitben hiu volt,
s keresztény lenni átallott.*

(MAn. 59.)'

A Tonuzobáról szóló rész pedig így:

*S midőn Boldog Istrán király
az élet igéit hirdette
és a magyarokat keresztelte,
akkor Tanuzaba, ki hitben hiu volt,
keresztény lenni átallott;
igy hát temetkezett élve
feleségével az Abád-révbe . . .*

(I. h. 100—1.)

A második csoportnak: a kötetlen formájú, mondái elemeknek részletesebb tárgyalását, amelyeknek kérdése irodalmunkban kimerítő méltatásban részesült (vö. SEBESTYÉN GYULA, A magyar honfoglalás mondái I—II.), itt mellőzzük. Csak az ú. n. „nemzetségi visszaemlékezések“-ről vagy „hagyományok“-ról szándékozunk röviden szólni. Ez a fogalom történetírásunkban meglehetősen új, pedig számbavétele sok nehézségen keresztülsegítheti a kutatást, ahol az eddigi forráskutatás „adatok“ híján tehetetlenül megállott. Sőt úgy látszik, éppen ezek az elemek, amelyek még nem mentek át a mondává létel stádiumába: képezték magisterünk fő forrását. — Erre PAIS DEZSŐ már 1926-ban rámutatott: „Több hitelt ad az előkelő rétegek visszaemlékezésének, az ő történeti tudatuknak, amit a nemzetségi hagyományok foglaltak magukban. Valóban az utóbbiak politikai vagy birtokjogi okok miatt is hívebben szállíthatták át az utókorra multjuk emlékeit s így mai történeti kritikánk szempontjából is jogos P. mester felfogása. A nemzetségi hagyományokat igyekezett tehát gyűjteni, összeegyeztetni és beleilleszteni az irott forrásaiban adott keretekbe.“ (MAn. 14—5.)

Ugyancsak PAIS DEZSŐnek köszönhetjük, hogy — némi kevésbé gyümölcsöző kezdeményezések után¹ — kidolgozott egy

¹ Ilyennek tekinthetjük HÓMAN feltevését arról, hogy Anonymus főképen a Katapán nemzetség, valamint az egri egyházmegye hagyományait hasz-

módszert, mely lehetővé teszi, hogy a Gesta szövegében azokat az elemeket is megközelíthessük, amelyek sem az írásbeliség, sem a kötött vagy kötetlen szóbeliség feltárásának történeti vagy irodalomtörténeti eszközeivel idáig megközelíthetők nem voltak. PAIS ezen tanulmánya: „Ősbő. Az anonymusi honfoglaláshagyomány hiteléhez“ (MNy. XXIV, 92—5 és 169—75) kevéssel Anonymus-fordítása után, 1928-ban jelent meg, s az ennek a bevezetésében és jegyzeteiben közölt eredményeket sok tekintetben kiegészíti.

PAIS e tanulmányában a honfoglalás két, illetőleg három kiemelkedő hőse: *Eusee* (*Eusee*), *Ősbő* (*Vsubuu*, *Usubuu*, *Vsubu*, *Usubu*), valamint *Velec* (*Velec*, *Veluc*, *Veluquio* dat.) a történetét veszi részletes elemzés alá.

E három személy feltűnően nagy szerepet játszik a Gestában. Összesen 7 fejezet épül fel csaknem teljesen az ő hőstetteik elbeszélésén. Tulajdonképpen két összefüggő részben beszél róluk. Először a 19. és 20. fejezetben s azután bővebben a 48—52. fejezetekben. — Az előbbi két fejezetben, melyeknek címe: *De duce Bycoriensy* és *Qualiter contra Byhor missum est* (Script. I, 59—62), a mi szempontunkból csak az fontos, ahol a *Ménmarót*: *Menumorout* „bihari vezér“-hez küldött követségről szól (a 19. fej. egészen és a 20. fej. első része). Itt elmondja, hogy „Abban a követségben két igen serény vitéz volt a küldött: *Vsubuu pater Zoloucu* és *Velec*, akinek ivadékból származik *Turda* püspök“ (Script. I, 59—60 és MAn. 49). A 20. fejezet második részében azonban, amelyet a *Ménmarót* elleni „első hadjárat“-nak nevezhetnénk, már nem őket szerepelteti. — Ellenben teljesen nekik van szentelve a 48.-tól 52.-ig terjedő összesen 5 fejezet, azzal a különbséggel, hogy *Usubuu*-n és *Velec*-en kívül itt még egy *Eusee* nevű vitéz is szerepel. Nevezetesen a 48. fejezet, melynek címe: *De civitate Bezprem* (Script. I, 97—8), arról szól, hogy *Vsubu pater Zolocu* és *Eusee* hogyan foglalták el *Bezprem* városát a „rómaiaktól“. A *De Castro Ferreo* című 49. fejezetben ugyanezen két vitéznek, akik közül *Eusee*-ről azt is megjegyzi, hogy *Urcun* atyja volt, Vasvár és a Balatontól északra eső vidék elleni hadjáratát beszéli el (Script. I, 98—9). Itt egy kis szünet áll be az elbeszélésben. Az 50. fejezet: *De devastatione Pannonie* (Script. I, 99—103) már vegyesebb felépítésű. Itt kérdésünk szempontjából csak a fejezet közepén levő rész érdekelhet, mely *Usubuu*-nek és *Eusee*-nek, dunántúli sikereik után, Árpád udvarába való visszatéréséről szól (Script. I, 100: 11—13). Ezzel *Eusee*

nálta volna (vö. Turul 1912., továbbá: A Szent László-kori Gosta. 1925.), ami tisztán azon a külső feltevésen alapult, hogy III. Béla korában Katapán prépost, később egri püspök állott a kancellária élén. Ehhez hasonló volt JAKUBOVICH ama nézete is, hogy Gesta-írónk a Miskolc nemzetségből származott volna (Script. I, 28—9). Módszeres bizonyításban egyik megjegyzés sem részestült.

szerepe be is fejeződik. Ellenben e fejezet második felében, mellyel a Ménmarót elleni — azt mondhatjuk — „harmadik“ hadjárat kezdődik (Script. I, 101: 12-től), *Usubuu* mellett ismét feltűnik *Velec*. Ettől kezdve *Usubuu*-vel együtt szerepelnek a fejezet befejező soraiban és a következő fejezetben: *De duce Menumorout* (Script. I, 101: 12—105: 14). Az 52. fejezet, melynek címe egyenesen ez: *De Usubuu, Veluc* (Script. I. 105—6), e két vitéznek a hadjárat utáni jutalmazásáról szól, elmoudiván, hogy Árpád vezér *Usubunec patri Zoloucu . . . dedit castrum Bezprem cum omnibus appendiciis suis et Veluquio dedit comitatam de Zarand . . .*

E részletekkel szemben — éppúgy, mint Anonymus anyagának többi hasonló elemeivel szemben is — a történettudomány eddig értelmetlenül állott. Hiszen itt már a szereplők, különösen *Usubuu* nevének a feloldása és értelmezése is sokáig szinte reménytelennek látszott.¹ S ha itt-ott észrevettek is bizonyos földrajzi vagy genealógiai és birtoktörténeti kapcsolatot, azt — az eleve elutasítás álláspontjáról — teljesen tévesen értelmezték. Így pl. KARÁCSONYI JÁNOS, aki e korszak birtoktörténeti és családtörténeti viszonyait mindenkinél jobban ismerte, a magyar nemzetségekről szóló jeles munkájában: a Szalók nemzetség történetével kapcsolatban ezt a különös megjegyzést teszi: „ . . . már a Névtelen jegyző is megénekli Szalók atyját, *Usubut*, s azt állítja róla, hogy ennek adta Árpád Veszprém várát tartozékaival együtt. Ezt úgy kell érteni, hogy *Usubu* a XII-ik században veszprémmegyei ispán vala.“ (MNemz. III. 45.)

Ilyen előzmények után rendkívül fontosnak és újszerűnek kell tartanunk azt a módszert és anyagot az eredményeket, melyeket PAIS idézett tanulmányában találunk.

A tanulmány elején a szerző az *Eusee* és *Usubuu* nevek magyarozatát adja. — Az *Eusee* névben *Eüsee* (a végén két *e*-vel, esetleg hosszú *e*-vel) olvasás mellett mai *ös* szavunk *eüs* változatából képezett becézőt lát. Az eredetileg 'nagyapa' jelentésű *üs, is, ös, ës* szó, — amint azt a tanulmány példákkal igazolja, — pusztán vagy kicsinyítő-becéző képzővel megtoldva gyakran szerepel a XIII. századig élő ú. n. kezdetleges személyneveink között.² — Nehezebb a helyzet az *Usubuu* névnel, melynek

¹ Dugonics Etelkájában (1788.), melyhez Anonymust is felhasználta, szerepelteti *Uzubú*-t, „ama tréfás vezér“t. Az ő nyomán járt Anonymus egyik korai fordítója, Mándy István (1799.), aki e nevet egyenesen így „oldja fel“: „*Utzubú*“; sőt megfajtásához még „magyarozatot“ is ad: „ez igen tréfás és vig ember vala, kivel sokszor magát Árpád vezér is mulattatta, ő nem is busult . . .“ stb. (Vö. SEBESTYÉN GYULA, Ki volt Anonymus? I, 52—6. 60—3.) Maga a nagyérdemű SZABÓ KÁROLY 1860-ban megjelent fordításában (30) és annak későbbi kiadásában is *Öcsöb*-nek írta e nevet, ami sem személy-, sem helyneveinkkel kapcsolatba nem hozható. KARÁCSONYI JÁNOS (MNemz. III, 45) meg sem kísérel a feloldást, hanem egyszerűen *Usubu*-t ír.

² Vö. PAIS, Régi személyneveink jelentéstana: MNy. XVIII, 30.

megközelíthetlenségét növeli az, hogy — eltérőleg Anonymus legtöbb személynévétől — többi krónikáinkban nem szerepel, s ebben a formában okleveleinkben sem fordul elő egyetlen egyszer sem. Kétségtelenül ez volt az oka annak, hogy e szóval — mint láttuk — az eddigi Anonymus-kutatás egyáltalában nem boldogult. PAIS véleménye szerint e név két részből áll. Előrése az *ös* szónak tövéghangzós *üsü* változata, amely *Vsu* alakban írva forrásainkban valóban megtalálható. Az utórész a török *bäg* méltóságjelölővel — *bö* közzsavunknak is az eredetijével — tartozik össze, amelynek változatai és származékai személy- és helynevekként az ország különböző részein sűrűn jelentkeznek, egyebek közt P. mester helyesírásának megfelelő alakban is, így 1234, 1265: *Buu* hn. (vö. PAIS: MŊy. XXIII, 502 kk.). A honfoglalás eme szereplője tehát az *Üsü-büü* vagy ahogy ma mondanók: az *Ös-bö* nevet viselte, s az egész név olyanfélét jelenthetett, mint 'öreg vagy nagy vezér'.

Az *Usubuu*-vel együtt szereplő másik személy neve P. mester szerint *Velec*, *Veluc*, *Ueluc* és *Veluquio* (latin dativus), ami *Velek*-nek és *Velük*-nek ejtendő. E névvel PAIS szerint azonosak a *Veleg* és *Elek* helynevek, utóbbi a szókezdő *v*-nek lekopásával.

A honfoglalás e három nevezetes szereplője nevének tisztázása lehetővé teszi, hogy e neveket — még ha egyéb elbeszélő forrásainkban nem is szerepelnek, — nyelvtörténetileg és epikailag „hiteleseknek“ ismerjük el. Ez PAIS tanulmányának önmagában is értékes eredménye lenne. Ő azonban egy lépéssel tovább megy, s az ekként megfejtett neveket bizonyos (P. mester elbeszélésével kapcsolatba hozható) földrajzi neveinkkel egybevetve módszertanilag teljesen új utakra világít rá. Eljárásának alapja az, hogy azokon a területeken, ahol P. mester szerint *Usubuu* és *Eusee*, illetőleg *Usubuu* és *Velec* szereplése történt, vizsgálat alá veszi a forrásainkban szereplő helyneveket, s arra a kétségtelenül meglepő eredményre jut, hogy egyrészt a P. mestertől előadott történet és a tőle említett személynevek, másrészt az anonymusi események színhelyeinek (későbbi) földrajzi nevei között szoros összefüggés figyelhető meg. Ez az összefüggés *Eusee*, *Usubuu* és *Velec* személyével kapcsolatban mind a dunántúli, mind a tiszántúli eseményeknél megállapítható.

Az egyik ilyen szerves tulajdonnév-csomó a veszprém — fejérmegyei területen figyelhető meg. Mint tudjuk, a Veszprém és Vasvár elleni hadjáratnak *Usubuu* és *Eusee* voltak a vezetői, akikről P. mester azt mondja, hogy Veszprém felé vonultukban három napig *Peytu*: *Pét* mezején táboroztak, majd később — a Ménmarót feletti győzelem után — Árpád Veszprém várát „tartozékaival együtt“ *Usubuu*-nek adományozta. S valóban Veszprém és Pét közvetlen közelében már 1082-től kezdve

találunk több helynevet, mely minden valószínűség szerint az anonymusi *Eusee* s — ezen át — *Usubuu* nevével függ össze. Így mindjárt az első adat csaknem teljesen P. mester helyesírásának megfelelően: 1082 (?): „Villa *Euse*“; ez ma *Ósi*, Veszprémtől ék. felé, Pét közelében. De ideszámíthatjuk még *Óskü*-t, szintén Pét mellett s esetleg — a szintén Veszprém megyében megjelenő — *Óstelek* (ma *Ósztelek*) helynevet.

A másik szerves tulajdonnév-csomó Zaránd és Bihar megye területén figyelhető meg, ahol *Ósbő* és *Velek* először mint Árpád vezérei járnak *Ménmarót* „bihari vezér“-nél, azután pedig ők a vezérei annak a seregnek, mely *Ménmarót*-ot véglegesen leveri, s ennek jutalmául *Velek* Zaránd megyét kapja ugyanakkor, amikor *Ósbő* Veszprémet. S valóban a régi Zaránd megye területén, ma Arad megye ény.-i szélén a középkor végén (1495., 1508.) találunk egy *Elek* nevű helyet, melynek neve, mint említettük, kétségtelenül a szókezdő *v* lekopásával jött létre az anonymusi *Velec*-ből. Sőt — mintegy *Ósbő* és *Velek* kapcsolatainak újabb bizonyítékául — ugyane vidéken több helyen is megtaláljuk az *Ósi* nevet is. Így a régi Zaránd megyében a középkor folyamán több is szerepel; ma csak egy *Ósi* nevű puszta ismeretes itt, éppen *Elek* közelében. Biharban forrásainkban összesen hat helyen jelentkezik az *Ós* vagy *Ósi* helynév. Így a ma is meglévő *Ósi* puszta, vasuti állomás Nagyvárad mellett. — Sőt egészen érdekes módon e területen: Zaránd és Bihar megyékben még *Ósbő* és *Velek* ellenfelének *Ménmarót*-nak a nevét is megtaláljuk helynévként; 1354: *Marouthlaka*, 1519: *Maroth*. *Ósbő* (*Óse*) és *Velek* közötti kapcsolatok bizonyíthatók még a veszprém-fejérmegyei részekben is: *Veleg* és a *Pét* melletti *Ósi*, illetőleg *Óskü* 25 km-re esnek egymástól. Sőt kapcsolatok mutatkoznak „*Bő*“ és „*Marót*“ között is a somogyi részekben, amiből véleményem szerint talán arra lehetne következtetni, hogy „*Ménmarót* népei“ részben ide telepedtek át. — Hasonló összefüggéseket sikerült a tanulmány szerzőjének találni *Ósbő* fiának, *Szalók*-nak a nevét illetőleg is. Sőt a tanulmány további része arra mutat rá, hogy az összefüggések még e nevek másodlatai és harmadlatai között is végig követhetők, s ez nemcsak az Anonymus-kérdés, hanem az általános településtörténet szempontjából is értékes lehetőségekre mutat rá.

Az elmondottak alapján, — amiket a módszer és az eredmények fontosságára való tekintettel igyekeztünk kissé részletesebben bemutatni, — kétségtelennek kell elfogadnunk azt, amit e tanulmány következtetésként levon, hogy ez összefüggések alapján „nem egy tekintetben megerősödhetik bizalmunk Anonymus hitele iránt“. Természetesen ez nem jelenti azt, hangsúlyozza a szerző, hogy „amit [Anonymus] *Ósbő*-ről meg a vele kapcsolatos személyekről mond vagy általában, amit a

honfoglalás címén elbeszél, az mind megtörtént, még pedig éppen a 896-tól 907-ig terjedő időben“. De azt a tanulmánnyal együtt kötségtelennek kell elfogadnunk, hogy „Anonymus közleményei jelentékeny részben az ő korához képest távoli multnak, még a Szent István előtti évtizedeknek az emlékei“.

*

(Folytatjuk.)

SZILÁGYI LORÁND.

Bocsát, bocsánik, búcsú.

1. Az EtSz. *bocsát* címszava alatt (I, 428—9) a magyar *bocsát*, *bocsán*, *bocsászt* és *búcsú* szókkal kapcsolatban a következő török szócsoportot állítja össze: oszm. *boş* 'leer, hohl, ledig, frei, ungebunden, vergeblich'; *boşa*- 'leeren, ausleeren, entledigen, entladen, frei gehen lassen, entlassen'; caus. *boşat*- 'leer machen, ausleeren, ausgiessen, ausschöpfen'; loslassen, entlassen; umschütten, umladen'; refl. *boşan*- 'geleert werden od. sein, sich leeren, losgehen, sich los machen, sich frei machen; frei gelassen, geschieden werden' (ZENK.) | kun *boşat* 'remitte'; *bozak* (olv. *boşak*) 'remissio peccatorum'; *bosov* 'liberatio' | csag. *boşa*- 'être vide'; *boşat*- 'ausleeren, lösen, befreien' (PAVET DE COURT.; VÁMB., Stud.) | kaz. BÁL., bask. KATAR. *buşa*-, *buşat*- 'ua.' | karacs., kumük *boşa*-, *boşat*- 'ua.' (KSz. X, 95, XII, 103) | csuv. *pužā* 'leer, frei, lose'; *pužat*- 'entleeren' (PAAS.) | kojib. *pozāt*- 'frei lassen' (KATAN.) | jak. *boszo* 'frei, ledig' (BÖHTL.) || mong. *boşuk* 'mot, sentence, ordonnance, ordre, mandat, décision, permission, dispense, prédiction, prophétie' (régi jövevényszó a törökből).

Az EtSz.-ban közölt szócsoportot RADLOFF szótárából a következőkkel egészíthetjük ki: oszm., türkm., chiv. *boş* 1. 'leer, hohl'; 2. 'frei, los, lose, müssig, selbstständig' (IV, 1688—9) ~ kaz. *buş* 'leer, müssig, frei' (1869—70) | oszm., tar. *boşa* 1. 'leeren, leer machen'; 2. 'frei machen, losmachen, loslassen, sich scheiden lassen' (1689) ~ kaz. *buşa* 'leer, müssig, frei' (1870) | oszm., kaz. *boşat* 'leeren lassen, loslassen' (1690) ~ kaz. *buşat* 'leeren, befreien, loslassen, losmachen' (1871) | oszm., turki, tar., kar. T. *boşan* 1. 'sich befreien, frei werden, unabhängig werden, losgehen (von einem Gewehr)'; 2. kar. T. 'müsig sein, schlaff sein, ohne Energie sein' (1689) ~ kaz. *buşan* 'leer werden, frei werden, sich befreien' (1871). — Kaşgarınál pedig ezeket találjuk: *boş* 1. 'frei, edel'; 2. 'geschieden (Frau)'; 3. 'müsig'; 4. 'lose'; 5. 'weich'; 6. 'leise' | *boşat* 1. 'entleeren'; 2. 'aufknöpfen'; 3. 'entlassen (eine Frau)'; 4. 'freilassen (einen Gefangenen)' | *boşan* 'gelöst, entlassen werden (aus der Ehe)' | *boşu* 1. 'lose sein (Knoten)'; 2. 'los sein (Pferd von Fessel)' (*at boşu boldy* 'das Pferd war frei'); 3. 'entlassen (auch aus der Ehe)'; 4. *anyı*

özi *boşudy* 'er war freigebig, ungezwungen' | *boşut* 'leeren, lösen, freilassen; laxieren' (BROCKELMANN).

Az idézett török szók közül a *boş* 'üres, tág, laza, hiú, mentes, szabad, féktelen stb.' melléknév a többinek az alapszava; belőle denominális *-a*-val képzett ige (DENY, GramTurque 537, NÉMETH, TürkGram. 93) a *boşa* 'ürít, elenged, elbocsát, szabaddá tesz' vagy 'üresnek, lazának, szabadnak lenni'; belőle való *-t* képzős műveltető (DENY 369, NÉMETH 92) a *boşat* 'ürít, elereszt, elenged, elbocsát, szabaddá tesz stb.'; a *boşa*-ból alakult *-u* képzős visszaható-szenvedő (DENY 375, NÉMETH 93) a *boşan* 'üres, üresedik, ürül, el- vagy megszabadul, eltávozik stb.'; a *boşa* változata a *boşu* 'lazul, tágul, szabadul stb.' (vö. DENY 537).

2. A magyar *bocsát* igét MUNKÁCSI „Adalékok a magyar nyelv régi török és mongol elemeihez“ című dolgozatában (NyK. XXXII, 377—8) török *boşat*-ból származtatja, SZINNYEI: MNy. XVIII, 148, A HB. hang- és alaktana 14 pedig ó-csuvas **boşat*-ra (vö. oszm. *boşat*- stb.) vezeti vissza.

GOMBOCZ „Régi török jövevényszavaink“ című tanulmányában (MNy. III, 68) a magyar *bocsánik*, *bocsát* szókat a címszó alakításából kitetszőleg nem egyezteteti, csupán összeveti a török *boşan* és *boşat* elemekkel.¹ Ugyanő a BTLw.-ben (47—8) a *bocsánik*, *bocsát*, *bocsászt*, *búcsú* eredetét így jelzi: „< alttschuw. *boşa*-“, és csak összevetésül hivatkozik a török *boşat*, *boşan*, *bozak*, *bosov* elemekre. — Az EtSz. *bocsát* címszava alatt (I, 428—9) ezt írja: „A m. *bocsát*, *bocsánik* és *búcsú* összetartozása kétségtelen... bár viszonyuk alaktani tekintetben nincs tisztázva. Arra alig gondolhatunk, hogy a m. *bocsát* és *bocsánik* származékok a tör. caus. *boşat*- és refl. *boşan*- alakokat tükröztetnék.“ (EtSz. I, 429.)

BÁRCZI, SzófSz. így nyilatkozik: „A vélemények eltérnek abban, vajjon a török alapigét — *boşa*- — vettük-e át (ez esetben nehéz a m. szók fejlődését megmagyarázni), vagy két külön átvételről van szó, melyhez harmadiknak az ugyane tőből származó *búcsú* járul. Ez utóbbi feltevés valószínűbb.“

Nem tudom, mi lehetne az ok, ami miatt GOMBOCZCAL és az EtSz.-ral együtt a török *boşat* > magyar *bocsát*, valamint a török *boşan* > magyar *bocsán* leszámaztatást kétségbe kellene vagy lehetne vonni. — A magánhangzóközi török *ş* ~ magyar *s* hang magyar nyelvtörténeti sorsáról alább lesz majd szó.

3. MUNKÁCSI id. című dolgozatában (NyK. XXXII, 376—8) felhívta a figyelmet a magyar *búcsú* meg a mongol *boşuk* és kun *boşak* összefüggésére. Szerinte a magyar *búcsú* nyelvtörténeti alakulataiban két különböző szó keveredett egybe: 1. *bocsú*, *bolcsú* = mong. *boşuk* 'Erlaubnis' és *bocsó*, *bolcsó* = kun

¹ MELICH: MNy. III, 167: „a *bocsát*, *bocsán* (vö. MNy. III, 68) török jövevényszó nyelvünkben“.

bošak 'Entlassung, Ablass (der Sünden)', mely MUNKÁCSI szerint a *boša* 'frei gehen lassen' ige származéka.

GOMBOCZ „Régi török jövevényszavaink“ (MNY. III, 68) szerint: „E [Munkácsi-féle] bonyolult feltevése nincsen semmi szükségünk, mert hiszen a fejlődés menete kétségtől kivül *bocsó* > *bocsú* volt, a magyar nyelvtörténeten belül, akár igenévi alaknak tekintsük a *bocsó*-t, akár egy kész török *bošak* megfelelőjének.“ A BTLw.-ben (47—8) nem nyilatkozik a magyar *búcsú* és a török szócsalád tagjaiként felsorolt szók viszonyának természetéről. — MELICH: MNY. IX, 327 a *búcsú* szóban — mint azt már GOMBOCZ pedzi — török eredetű magyar *bos- ~ *bocs- igéből való finnugor *-uh* > *-uy* > *-ou* > *-ó* vagy *-ú* képzős igenevet lát. Elfogadom én: Régi személyneveink jelentéstana: MNY. XVII, 160, Die altungarischen Personenamen: UngJb. III, 238 és elfogadja LOSONCZI ZOLTÁN: MNY. XXV, 218. — BÄRCZI, SzófSz. szintén azon a véleményen van, hogy a *búcsú* töve valamely török nyelvből jutott a magyarba a honfoglalás előtt, s a szó valószínűleg igenév, olyan igei alapszóból, mely azonos a *bocsát*. *bocsánat* tövével. [Vagyis magyar *bosa* ige igeneve volna a *búcsú*? P. D.]

Azonban *bos* ~ *bocs* ige a magyarból nem mutatható ki, de a törökben sincs *boš* ige, tehát onnan nem vehettünk át ilyent. Így a magyar igenévként való magyarázathoz hiányzik a kellő alap.

Ellenben — mint láttuk — vannak a törökben *boša* és *bošu* igék. Ezeknek valóban lehetnek török nyelvi *-k* ~ *-γ*, esetleg *-ku* (*-gu*) ~ *-γu* képzős névszói származékai (DENY 561—2, 573—6): *bošaγ* ~ *bošaγ*; vagy *bošuγ* ~ *bošuγ*, esetleg *bošuqu* ~ *bošuru* 'ürítés, lazítás, elengedés, szabadítás', illetőleg 'ürülés, lazulás, szabadulás'-féle jelentéssel. Egyébként *bošuγ* ~ *bošuγ* alakulhatott *boš* melléknévi alapszóból is azzal az *-yq* ~ *-uq* denominális névszóképzővel, amellyel pl. a *top* 'ronde, boule' szóból a *topuq* 'cheville' lett (DENY 562). — Ide vágóan adatolható: CodCum.: *bozak* 'remissio peccatorum: bünbocsánat' (ed. KUUN 158, 302) | CodCum.: *bosov* 'remissio, liberatio' (i. h. 199, 302) | mongol *bošuk* 'Versprechen, Zusage, Erlaubnis, Verheissung' (SCHMIDT, id. MUNK.); 'mot, sentence; ordre, ordonnance, mandat, décision; permission, dispense; prédiction, prophétie' (KOVAL., id. MUNK.): 'engedély, rendelet, ígélet, vélemény, szó stb.', nyilván jövevényszó valamelyik keleti török nyelvből. Ide vonható a Kászarinál előforduló *bušuγ* 'Audienz eines Gesandten und Geschenk für ihn' és *bušuγ ašy* 'Mahl bei der Rückkehr von einer Reise' (BROCKELMANN); jelentés dolgában összehasonlítható vele a Kászari-féle *bošu* ige 4. jelentéseként mutatkozó *bošudy* 'freigiebig: bőkezű' jelentés.

Török *bošaγ-ból a magyarban *bosaγ* > *bosaγ* > *bosoy* s ebből vagy *bosuy* > *bosú* vagy *bosó* lehetett; török *bošuγ, esetleg *bošuru pedig így fejlődhetett a magyarban: *bosuy* ~

busuy > *bosuy* ~ *busuy* > *bosú* (*bosó*) ~ *busú* (*busó*). Ha török *boşuy* vagy *boşuy* kiindulást veszünk, magától értetődőleg ugyanazokhoz a magyar fejleményekhez jutunk el.

A *bosú* ~ *bosó* vagy *busú* ~ *busó* változatoknak éppen úgy, mint a magyar **bosat* és **bosan* alakoknak magánhangzóközi *s* hangja helyébe léphetett *cs* olyanféle affrikálódással, aminő a *paradisum* > *paradicsom* esetében történt.¹ — Másik útja a fejlődésnek az, hogy a magánhangzóközi *s* kettőződésével **bossú* vagy **bussú* s ezekből *ss* > *ls* elhasonulással **bolsú* vagy **bulsú* lett, majd pedig az *l* utáni *s* affrikálódott. Így vált a török eredetű **gyimis*-ből: 1. **gyimissét*, **gyimissik*, **gyimissés*, 1086/XII—XIII. sz.: *gemissen* olv. *gyēmissēn* a. m. *gyümölcsény*; 2. ezekből **gyimilsét*, **gyimilsik*, **gyimilsés*, **gyimilsēn* és ilyenekből elvonva **gyimils* alanyeset. Így van a HB.-ben egyrészt *gimilftwl* kétszer, *gimilfben*, *gimilfnec* olv. *gyimils-*, másrészt *gimilcictul* olv. *gyimilcsiktül*, *gimilce tvl* olv. *gyimilcsé túl*. A HB.-beli *bulscaffa* és *bulfaffa* a. m. *bocsássu*. — ami első adat a szóra, — SZINNYEI, HB. 6, 16 szerint így olvasandó: *bulsássá*, i. m. 14 szerint *l* járulékhanggal. Szerintem az olvasás *bulsássá*, *bulsássá*, *bulsássá*, *bulsássá*, vagyis a kettőztetett *ss*-ből elhasonult *ls* alveolaris spiransa e szóban a HB. nyelvjárásában nem affrikálódott. GOMBOCZ: MNy. III, 404 szerint valószínű, hogy a *bocsát*, *búcsú* esetében a *cs* a régi nyelvben járatos anorganikus *l* et tartalmazó *bolcsát*, *bölcsú* alakokban fejlődött ki. A magam részéről úgy mondanám, hogy az ilyen *l*-es alakokban is kifejlődött a *cs*, de azt korántsem állítanám, hogy a *cs* előtt eredetileg általánosan *l* hangzott, és ennek a kiesésével keletkeztek a *bocsát*, *búcsú* formák. A *bocsát*-ra az EtSz. egyetlen *lcs*-es adatot idéz: ez DöbrK. 135: *bolcat*. S amikor a NySz. XV—XVI. századi és későbbi adatokban tömegével közli a pusztá *cs*-t tartalmazó alakokat, valószínűtlennek látszik, hogy ezek általánosan a legalább is ritkán és későn előforduló *lcs*-es formák fejleményei. Ami a *búcsú* szót illeti, az 1434-i oklevélbeli „Vineas exemptas et libertatas wgo Bochozewleu appellatas“ (OklSz.) — tehát a. m. valami ’mentesített: *búcsú-szótlók*’ — olv. *bocsó* (MA.: *Bóczo* ~ *Bóczó*) meg a JókK. *bolczo* olv. *bolcsó* adatai körülbelül egy időben tűnnek fel,² a pusztá *cs* s *bu[ú?]* *csú*, *bo[ó?]* *csú*, *bu[ú?]* *csó*, valamint az *lcs*-s *bölcsú*, *bolcsú*, *bölcsó* formák a XV—XVI. századi adatokban meglehetősen egyenlő arányban oszlanak meg, sőt ugyanazon az emléken, pl. az ÉrdyK.-en belül vígan keverednek (NySz., EtSz.). Az *l*-es *bölcsú* forma előfordul Pázmánynál; *Bulczu*, *Bulczo* a *Buczu*, *Bóczu* változatok mellett közölve van MA.-ban,

¹ HB.: *paradisum* olv. *párádísom* — és nem, mint SZINNYEI. A HB. hang-és alaktana 6. 15 tartja: *párádicsom*.

² Az 1341: *Bulchusilwaqa* határnév első eleme a *Bölcsú* személynév is lehet. Az EtSz. idézte JókK. 145: *boczot* a NySz. hibás közléséből való.

Bültsü, Bultsó a *Bútsú, Bótsú, Bótsó* változatok mellett PP.-ban, az utóbbiakon kívül még *Bótsó* PPB.-ban, és ma is él a moldvai csángóban *bulcu* vagy *bulszu*, illetőleg *bulšu* (MTsz., WICHMANN, Wb.), a hétfalusiban *b^uöltšu* (WICHMANN).

4. A magyar *bocsát*-nak volt és van konkrét: 'enged, szabadít, küld', sőt pl. a *vért bocsát* kifejezésben 'ürít, ereszt' jelentése; de volt és van átvitt: 'ignosco, indulgeo, vergeben, verzeihen: megbocsát (bűnt)' jelentése is, már HB.: „[Isten] *bul/caffa* mend w bunet“ és „*bul/affa* w bunet“. A *bocsánik* igének és *megbocsánik* összetételének, valamint *bocsánat* és *megbocsánat* főnévi tartozékainak csak átvitt 'ignosco', illetőleg 'venia' jelentésére vannak a régiségből (NySz. I. 251—2) és a mai nyelvből adataink. A *búcsú* szó a régiségben szerepelt 'licentia, távozásra való engedély' jelentéssel (NySz.); régen és most egyaránt használatos 'discessus, abitus, Abschied: búcsúvétel' jelentésben. Egyházi vonatkozásban 'volt' és van átvitt 'indulgentia: a bűn elengedése, bűnbocsánat' értelme, amilyen értelemben szerepelnek a kun *bošak* és *bošoy* is.

Az előbbieket szerint mi egészükben török jövevényeknek tartjuk *bocsát*, *bocsánat* és *búcsú* szavainkat. Sőt lehetséges, hogy a két ige és a főnév török eredetije együtt jött át a magyarba. Szerintünk ugyanis egészen természetes, hogy egy szócsaládnak több tagja kerül át egy bizonyos tárgykör, egymáshoz vonatkozásban álló műveltségi elemek kísérőjeként.

*

Ez a közlemény részlet egy dolgozatomból, amelyet „A *búcsú* és a *Bulcsú*“ címen a Magyar Tudományos Akadémia első osztályának 1946. december 2-i felolvasó ülésén mutattam be.

A dolgozat másik felében azt bizonyítom, hogy a *Bulcsú* személynévet, legalább is *Bulcsú* karxa nevével igen bajos egyeztetni a *búcsú* közszóval: igen bajos, akár magyar igenévi alakulatnak magyarázza valaki — aminek szerintem aligha lehet magyarázni —, akár — ahogy fentebb kifejtettem — török jövevényt látunk benne. Ellenben azt igyekeztem kimutatni, hogy a név változataival kapcsolatos nehézségek eloszthatók, ha egy másik etimológiával számolunk, mely szerint egy török 'kever, zavar' jelentésű *bulya* ~ *bulu* ige 'keverő: vér-keverő' értelmű igenévi származékaiként fogjuk fel azokat.

Ennek számára talán majd más alkalommal foglalnék el valamit a Magyar Nyelv lapjaiból. PAIS DEZSŐ.

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARAZATOK.

Persze. A MNy. ez évi márciusi füzetében LOVÁNYI GYULA közöl érdekes és értékes adatokat e szó magyar és idegen nyelvi előfordulására (XLIII, 54). Végző következtetése az, hogy a középlatin *per se* legkésőbb a XVII. században került be a hazai latinba, innen pedig a múlt század első felében nyelvünkbe.

A SzófSz. újabb kiadásához helyesbítő adatokat gyűjtve rábukkantam egy oly adatra, mely Loványieinál jóval régiebb és végső következtetéseit is módosítja. A Debreceni Aritmetikában (Aritmetica, az az, a számvetésnek tudománya, . . . Debreczenbe . . . 1577. Kiadta Hárs János. A Debreceni Aritmetika. Sárospatak, 1938.) ugyanis a következő mondat olvasható: „Immar ezt lafd meg, ebben az vnitasban ha pénz kámot akarz érteni, auagy forint kámot, ha forint kámot akarz-is vgyan meg lehet, es az *Perse* neuezetöt (értsd: nevezetét, nevét) meg tartia:“ Ebben a mondatban a *Perse* teljesen mai jelentésében mutatkozik. Ebből egyrészt kétségtelen, hogy a *per se* kifejezés a hazai latinságban már a XVI. században megvolt. Másrészt azonban az is több mint valószínű, hogy e század második felében már a magyar beszédben is megértett és használható volt. A Debreceni Aritmetika ugyanis első sorban latinul nem tudó embereknek (pl. kereskedőknek) szól. Ezért valahányszor egy latin szót, kifejezést, szokásmondást használ (kivéve néhány, számára lefordíthatatlan aritmetikai műszót, amelyet amúgy is definiál, vagy jelentését részletesebben kifejti), gondosan megmagyarázza magyarul is, mit kell érteni rajta, pl. „demonstratiot, az az, kétségnel keul valo mutogatált“ (59), „oleum et operam perdes: az az: tfac heában munkalkodol“, „à verbo Numero: az az: az kámalástol“ (62), „vnitas auagy eggyefiség“ (63) stb. stb. Bár a könyv címlapja és bevezetése (ez Rudolphus Hoffhaltertől, a kiadótól) azt állítja, hogy a mű Gemma Frisius számvetésének fordítása, már SZILY KÁLMÁN megállapította, hogy a két könyvnek semmi köze sincs egymáshoz (Műegyetemi Lapok 1876. I, 277; id. Hárs i. m. 36); Hárs szerint pedig minden más aritmetikától lényeges vonásokban eltér (i. m. 36), tehát nyilván önálló mű, és ismeretlen szerzője csak nagyobb tekintélyt vár a kiadó és a közönség szemében az előkelő idegenre való hivatkozással. Nem gondolhatunk tehát arra, hogy csak a fordító gondatlanságából került e latin kifejezés a magyar szövegbe. A mű stílusa különben is igen gondos, értelmes, világos. A *persze* szónak első magyar előfordulását tehát 1577-re kell tennünk. Az, hogy a hazai latinságban ebben az időben már múltjának kellett lennie, alig lehet kétséges.

Bárczi Géza.

Pilis, piliske. A Székelyföld földrajzineveiben elég nagy számban fordul elő e két név. Marosszéken: Mezöpanit: 1903: *Priske* (Erdély XII, 93); Hagymásbodon: 1719: *Piliskében* (MNy. IV, 408); Nagyadorján: 1943: *Piricske* (saját gyűjtésem); Bekecsvidék: 1555: *Pyliske* (SzékOkl. VIII, 289). Udvarhelyt: Kissolymos: 1864: *Piris* (Pesty); Erdőfüle: 1864: *Pelesketető* (Pesty); Bibarcfalva: 1905: *Pilisketető* (Erdély XIV, 178). Gyergyóban és Csíkbán: Gyergyószentmiklós: 1702: *Piliske*, 1864: *Pritske* (SZABÓ T. A., Gyergyói helynevek 37, 41); Csíkszentdomokos: 1915: *Piricske* (Nyr. XLIV, 382); Csíkpálfalva: 1853: *Pirics* (BENKŐ K. II, 74), 1910: *Pirics* (Nyr. XXXIX, 233); Csíksicsésó: 1910: *Piricske* (Nyr. XXXIX, 233). Háromszéken: Arkos: 1752: *Piliske* (Székely Nemzeti Múzeum Emlékkönyve 56); Sepsiszentgyörgy: 1874: *Piliske* (Nyr. IV, 480); Sepsikőrisspatak: 1698: *Felsőpeleske*, *Kétpeleskek* ö z e, 1772: *Peles* (SzNME. 67), 1910: *Piliske*

(Nyr. XXXIX, 233); Bikfalva: 1499: *Pilisketető* (SzNME. 57), 1642: *Pebeske* (SzékOkl. IV, 275), 1945: *Piliske* (MNy. XLI, 95); Ozsdola: 1728: *Piliskeszakadatja* (SzNME. 67), 1901: *Piliske* (Nyr. XXX, 446); Zágon: 1905: *Pilis* (Erdély XIV. 147); Kovászna: 1869: *Pilis* (ORBÁN III, 154); Bereck: 1731: *Pilisketőve* (SzNME. 57), 1864: *Pilis* (PESTY). — A Székelyföld egész területén fölbukkan tehát: az erdő nélküli, magas hegytetőket nevezik így.

A magyar régiségből kimutatható egy *pilis* 'tonsura' szó, amely a szláv *plěšo* 'kopaszság' átvétele (vö. MELICH: MNy. VI, 292). E magyar szónak azonban nézetem szerint semmi közvetlen köze nincs a földrajzinevekben előforduló *pilis*, *piliske* szókhoz. Kétségtelen azonban, hogy a *Pilis*, *Piliske* földrajzinevek is kapcsolatban állanak a szláv *plěšo* szóval. Ennek a szlávban *plěšuka* származéka is van. Kniezsa a magyar nyelvterület más részein előforduló *Peleske* ~ *Piliske* földrajzineveket ez utóbbiból eredezteti (MNy. IV, 219; Magyarok és románok I, 277). E neveket az ország különböző részein nyilván maguk a szlávok adták.

Tudjuk azt, hogy a mai lakóhelyükre beköltöző székelyek nagyobb számú szláv népességet csak a mai Háromszék megye területén, főként a Feketeügy völgyében találtak; a Székelyföld egyéb részein alig-alig mutathatók ki szláv nyomok. A *pilis*, *piliske* ellenben nemcsak a Feketeügy medencéjében, hanem a székelyektől lakott egész területen elég nagy számban jelentkezik. Akkora számban és olyan területeken is, hogy nem származhatott egyenesen a szlávagságtól, hanem közsóként meg kellett lennie a székely népnyelvben is, és csak innen juthatott a földrajzinevekbe. Székely közsói létezésének ékes bizonyítéka, hogy *piliske* alakban ma is ismeretes Háromszéken 'hegycsúcs, különösen a magasán álló kúpolatok' jelentésben (Nyr. V, 90).

Az a kérdés, hogy a székely *pilis*, *piliske* közsóznak a szláv *plěšo* vagy *plěšuka* e az alapja. A szó a székelységnél a következő alakváltozatokat mutatja: *peles* ~ *pilis* ~ *piris* ~ *pirics*; *peleske* ~ *piliske* ~ *piriske* ~ *piricske* ~ *priske*. Feltűnő, hogy a változatok két csoportra oszlanak: van egy rövidebb: *peles* (pélés?) ~ *pilis* és egy hosszabb: *peleske* ~ *piliske* alak. Könnyű lenne az előbbi a szláv *plěšo*-hez, az utóbbi a szláv *plěšuka*-hoz kapcsolni. Valószínűtlen azonban, hogy a székelység ugyanazon fogalomra két különböző szláv szót vett volna át és őrzött volna meg egymás mellett. Sokkal inkább hihető, hogy csak az egyik szláv szó került át a székely népnyelvbe, és a megoszlás már ott következett be, vagyis a két szó közül az egyik már magyar alakváltozat, illetőleg magyar szájon keletkezett fejlődmény. — Két eset lehetséges: 1. Szláv *plěšo* > magyar *peles* ~ *pilis*, amelyhez azután magyar *-ke* kicsinyítő kapcsolódott. A *-ka* *-ke* kicsinyítő képzőnek századokon át igen erős divatja volt a székelységnél, a földrajzi- és személynévek százaihoz járult. 2. Szláv *plěšuka* > magyar *peleske* ~ *piliske*; ebből azután a kicsinyítőnek felfogott végső *-ke* szótag elvonásával *peles* ~ *pilis*. — A kérdést némiképen eldönti az a tény, hogy a korábbi okleveles adatok mind *piliske* ~ *peleske* változatokat mutatnak, s a rövidebb alakok csak később jönnek elő. Az okleveles adatokból

az is kitűnik, hogy néha ugyanazon földrajzinév váltakozva mindkét alakban jelentkezik. A nyelvérzéknek tehát a vélt kicsinyítő képzővel való játéka kétségtelen.

Összefoglalva az elmondottakat, valószínűbbnek látszik, hogy a székelyek a *plěška*-t vették át a szlávoktól, és ezzel nevezték el a kopasz, erdő nélküli hegyeket. Háromszéken ma is *piliske* alakban él a szó a nép nyelvében. A földrajzi tulajdonnévvé vált *piliské*-kből azután néhány esetben elvonták a vélt *-ke* képzőt. Az elvonás jelentéstanilag is érthető: a nagytömegű hegyek nevében fursán hatott a kicsinyítő képzőnek látszó *-ke* végszótag. A szó *pilis* ~ *peles* alakban tehát aligha élt valaha is a székelységnél.

Csoktele. A marosszéki Csokfalváról közölték ezt a határ-résznevet (Nyr. I, 383; Erdély XII, 91). A két különböző gyűjtő közlésében a név hangalakja tökéletesen egyezik, így nincs okunk hitelességében kételkedni. — A Székelyföldön egész sereg olyan határrész-elnevezés fordul elő, ahol a névben rejlő személy-név egyúttal megvan magában a falunévben is. Ez természetes következménye az első birtoklásra alapuló földrajzinév-adási módnak. Nem lehet kétséges, hogy a *Csoktele* előtagja is az a *Csok* (~ *Csoka*) személynév, mely *Csokfalva* nevében is fellelhető: 1332: *Chakafalua* (ORRVAY, EgyhFöldl. II, 657). A személy-név maga ismeretlen eredetű; vö. 1302: *Chok*; 1356: *Choka* (OKLSZ.). KRIZA János közlése szerint a falu nevének személynévi eredetét a néphagyomány is megőrizte: egy *Csog* nevű székelyt tartanak a falu alapítójának (Nyr. I, 383).

A *Csoktele* határnév utótagja minden bizonnyal földrajzi köznév: egy **tel* szó birtokos személyragos alakja. Véleményem szerint ezt a *tel*-t a mai *telek*-hez kapcsolhatjuk. Az eredetibb alaknak a **tel* látszik; jelentése ennek is valószínűleg 'földterület, birtok' volt. A *telek* e szó *-k* denominális névszóképzős származéka lehet. E szerint a *Csoktele* földrajzinévnek ilyen értelme lenne: 'Csok földje, Csok birtoka'.

A *telek* 'földterület, birtok' szót a 'mazgaj, szíj' jelentésű *telek*-kel szokták azonosítani azon az alapon, hogy a telkeket kötéllal is mérhették (MÚSZ.; NYK. XXVI, 392; MNy. I, 240). Ezt az azonosítást átveszi a SzófSz. is. — PAIS DEZSŐ egyik cikkének lapalji jegyzetében utal arra, hogy a *telek. televény* szavakat a *telik, tölt* igék családjába lehetne iktatni (MNy. XXX, 40). Ezek szerint a *telek* közszó a *tel* ige *-k* deverbális névszóképzős származéka lenne. — PAIS származtatása az előbbieknél helyesebbnek látszik. A **tel* szó felbukkanásából azonban arra következtethetünk, hogy a *telek* nem deverbális származék. A **tel* igenévszótőnek látszik, melyhez *-k* denominális képző járulhatott. Bizonyos, hogy egy adat magában még nem bizonyító erejű e kérdésben, és a **tel*-et a régiségből nem tudjuk kimutatni (bár látszólagos értelmetlensége miatt szótáríróink elírásnak is nézhették!). A földrajzinevek rendszeres gyűjtése azonban még több ilyen adatot hozhat napvilágra a kérdés tisztázására.

Bestelen király. (Vö. MNy. XXXV, 262.) Ez a 'sintér, gyepmester, hóhér' jelentésű kifejezés, mely egy 1751-ből való kolozsvári feljegyzésben olvasható, jelzőtlen alakban megvan Szakáll Ferenc kolozsvári polgár naplójában (1704.), mely szerint a meglovöldözött kutyákat *királyok*-kal hordatja ki a város. Mivel a pócegödörztisztítás éjszakai munkáját is ők végezték, azért német mintára *éjszakai* vagy *éjjeli király*-nak (*nachtkönig*, egyéb német nevök *schundkönig*, *häuslkönig*, *lochkönig*) is nevezték őket (l. erről szóló cikkemet MNy. XVIII, 207).

A gyepmesterséget, hóhérságot leginkább cigányok űzték Erdélyben. Mátyási József is így tudja 1813 előtt a Farsangfarki Tanításban (NéNy. III, 194): „Tisztesseges mesterségnek | Kincsért sem adná magát, | Mert azon kötelességnek | Erzi eborra szagát. | Kivévén Erdély Országot, | Holtsak ugyan Hóhérságot | Tzigány szokott viselni“. Midőn Báthory Zsigmond 1594. augusztus 10-én kivégezteti Kendy Sándort és társait, a kivégzést egy szegedi cigány hajtotta végre a kolozsvári bírótól elkért pallossal (JAKAB E., Kolozsvártört. II, 298). A fejedelme elleni hüllenség címén halálra ítél Bánffy Dénes is cigányhóhér kezétől vérzik el Bethlen várának tömlőcében. És mert a cigányokat a fáraók ivadékanak tartották,¹ azért nevezték Kolozsvárott a XVI. században a cigány gyepmestereket *fáraók*-nak. JAKAB ELEK (i. m. II, 114) szerint: „1557. június 27-én rendőrségi végzéseket hozott a közgyűlés; meghatározta, hogy a bíró a *pharaokkal* minden héten veresse agyon a kutyákat“. Erre a mesterségükre utal a következő szóláshasonlat: „*Van benne módja, mint cigánynak az ebítésben*“.

SZABÓ T. ATTILA: MNy. XXXV, 262 a *bestelen király*-ról szólásban megemlíti, hogy a *bestelen* szó *bestelen* alakváltozata a régi nyelvben csak Csúzynál és Faludínál fordul elő a MNy. VII, 33 szerint. Ezzel szemben megállapíthatjuk, hogy Erdély XVII—XVIII. századi nyelvében csaknem mindig *s*-sel mondták és írták. 1767-ben Apor Anna urával, Simonyi Györggyel viszálykodva, sokszor panaszozza, hogy: „... azt állítván, mintha én néki nagy *bestelenségére* azon személyt kívántam volna elfogtatni“ (Monírók. XXXVII, 473) | „... az tékozláshoz szokott eselédgyei az koltsoktól nagy *bestelenségemre* megfosztának“ (476) | „... *bestelen* személy nem vagyok, hanem egy született dáma“ (478) | „... mit vétettem, miért bánik ily *bestelenül* velem“ (479) | „... az alatta lévő tisztjei előtt ötet *besteleníteni* kívánván“ (480), vagyis — panaszozza tovább — úgy bánt vele az ura: „... mintha valami *bestialis* személy lettem volna“ (495), pedig „mindenekben bővölködtem, kedvem szerénti, szép tisztességes uri *charakterekhez* képest mint dáma neveltettem“ (472) és most „nem maradt annyi jószágom, hogy abból *characterem*² szerént élélhessek“ (479).

¹ Vö. „Sokan vagyunk itte sűgá *Faraó* | *Fidának* [= a cigányvajdának] István“ A r a n y : Bolond Istók I. é. „Régi híres nemzet cigányok nemzete, | Sötét ó világban vész el eredete; | Azt mondják, *Faraó lett vón' első vajda*“ A r a n y : A nagyidai cig. I. é.

² A *karakter* szónak akkori 'rang' jelentésére l. HORGER: NéNy. I, 241. Még 1810-ben is megvolt ez a jelentése Erdélyben: „... az két hátul-só részt

Korábbi adatok a *bestelen*-re: 1745: „soha sem olvastam, hogy az Isten sz. anyjának *bestelenségét* elszenvedte volna” (Monírók XXXVII, 310) | 1716: „... igyekezett ő kegyelme mi nekünk ártani, hírünkben, nevünkben *besteleníteni*” (Irtórközl. IX, 461) | 1708: „... sokat alkalmatlankodott, *bestelenkedett* ellenem az rozsz asszony” (TörtTár. 1890: 504) | 1705: „... más *bestelenségbe* keverik” KárOkl. (V, 180) | 1702: „... semmi veszekedés vagy ember *bestelenítés* nem történt” (TörtTár. 1890: 310) | 1698: „... sok tudós legényeket hírekben *besteleníteni* meg nem szűnik” (Irtórközl. IX, 307) | 1693: „... kit nem is utolsó *bestelenségemnek* tarthatok” (Monírók XXIII, 575) | 1678: „Ne *bestelenítse* kegyelmed ily szókkal az urat” (TörtTár 1894: 336).

Visszatérve a *bestelen király*-hoz, rá kell mutatnom a *király* szónak olyan használatára, melyről egy adat kivételével nem tudnak nyelvtörténeti szótáraink. CzF. szerint a: „*király* átv. ért. bizonyos innepélyeken és szertartásoknál az előkelő személy, milyen a *pünkösdi király*, kit a játszó gyermekek pünkösdi napján választanak”. És valóban: ahogy a legények *pünkösdi király*-t, *szomorú király*-t, úgy választottak a diákok is *király*-t bizonyos iskolai ünnepek, mulatságok alkalmával. Károlyi Sándor jegyzi fel naplójában (Monírók V, 45) 1732 március 12-éről: „Volt mulatsága s szokás szerint recreatioja az deákságnak, Sándor unokám levén a *király*”. Hermányi Dienes József Nagyenyedi Demokritusában (kiad. Györcy Lajos. Kolozsvár, 1943.) olvassuk: „Gyöngyvirág nyiláskor pünkösd előtt *pünkösdi királyt* tesznek az eyedi kollégiumban és azt a felső Holt Marosban kikísérik. Minthogy a *királyságot* valami gazdag úrfi vállalja, az ott nagy konyhát vettet: kivonat oda vagy két negyvenest [= két negyven vedres hordó bort] s többet is, és a kollégiumot jól tartja, sőt sokakat meg is bolondít. Az utolsó *királytétel* esék Ao 1719 s lón *királlyá* az ifjú Teleki József, a nagy Teleki Józsefnek a fia. Kikísértük őt nagy sokasággal és benn a berekben sok szép deák orációk s versek elmondása után hosszú asztalhoz ültünk... A berekből kiindult a *király* a lovassalval s kengyelfutóival, utána pedig a professzorok két kocsija.” (157.) Valószínűleg ilyen iskolai királyválasztó ünnepen vett részt Szenczi Molnár Albert 1589-ben: „Szent Mihály nap előtt Andreas Figulival Debrecenből Salánkra mentem szent Máté napban, midőn Szőlösön sokadalom volt; innen egy néhány hét mulva az *szent Gál napi királyságra* Nagy-Bányára, ott vigan laktam egy hétig Emericus Ujfalusi mesteriségében” (Dézsi Lajos, Szenczi Molnár A. napl. és lev. 7).

Takáts Sándor: MNy. II, 24 írja, hogy: „A disznópásztoroknak és a juhászoknak is megvolt a maguk királya. Az 1622. évi magyar nyelvű összeírás szerint például a máramarosi havasokon Pető János volt a munkácsi uradalom *disznókirálya*.” A NySz. szerint *sókirály* a. m. 'salarium' PP. 275 és 'salzhändler' PPB. Ezek, valamint hírlapjaink, hírveréseink *kolduskirály*, *betörőkirály*, az *atvilág*, *éjjeli világ királya* (újabban már csá-

[a birtokból] perse hogy feleségem minden kérdés nélkül Holtig meg fogja tartani, de ez az ő *Charaktere* szerént illendő és magában is szükséges vidualis Intentionjára igen kevés lévén” (VAJDA EMIL, A vargyasi Daniel cs. 654).

szára), harisnya-, nyakkendő-, cipő-, kalapkirály (ez Cronin A. J. egyik regényének magyar címe is) a német *König* szó sokféle és kiterjedt használatának a tükrözései (I. GRIMM, DWb.).

A kesztyű történetéhez. MOÓR ELEMÉR „Kesztyű” című cikke (MNy. XL, 299—302) szerint a ruhaújj meghosszabbítása volt Euráziában a legősibb módja a kéz hideg ellen való megvédésének, és a honfoglaló magyarok is valami muffszerű ruhadarabbal vagy pedig a felsőruha ujjának meghosszabbításával védték kezüket a hideg ellen. Ez utóbbi feltevése igazolására GYÖRFFY ISTVÁNNAK arra a közlésére (NéprÉrt. 1926: 57) hivatkozik, hogy a régi magyar szür ujjá rendkívül hosszú volt, egészen a szür aljáig ért le, és ezt a formát az erdélyi szászok szüre, melyet ők a magyaroktól vettek át a XII—XIII. század folyamán, megőrizte a mai napig.

Lehetséges, hogy ez a hosszúujjú felsőruha már az említett időben elterjedt a szászok között, de hogy a testet melegen tartó ruhadarabok egyikének, a hosszúujjú mentének (volt ujjatlan, csonkaujjú, sípujjú is) még a XVII. század végén is megőrzött régiségként feltűnően hosszú volt az ujjá, arról Apor Péter tanúskodik. A Metamorphosis Transylvaniæben (Monírók XI, 350—1) ezt írja: „Az uraknak első főrendeknek az pompára való mentéjek hosszú volt, annak nagy szélyes galléra, hogy majd az háta közepit érte, az karjának felit, elől is az mellye felől jócskán leért. Némelyeknek ezen galléron kívül vagy nuszt volt vagy hiúz vagy rókatorok, vagy valami drága bőr: az két újja úgy fityegett az földig; az mentéje újja kutyafüles volt, bérelve penig attól fogva az hol az kezit az hasadéken kidugta. sohult nem volt, hanem osztán az végin az kutyaful felé, az kutyafullel együtt egy kevés bérlés volt. Mikor ritkán felöltötték [így!], az újjan való posztó össze-ránczolva állott az karjokon.” A Metamorphosis verses kidolgozása (Monírók XXXVI, 54) valamivel bővebben szól róla: „Uraik, s főrendeknek mentéjek pompára | Hosszú volt, s nagy szélyes hosszú az galléra, | Az mely az mentéről addig lefügg vala, | Az míg az embernek közepe az háta. || Karjának is felét embernek befedte, | Hasonlóképen volt, az mint volt az mellje, | Nuszt, nest, s róka s drága bőrrel volt bérelve, | De az posztón küljel állott az bérlése. || Az földig fityegett az mente két újja, | De az vége annak kutyafüles vala, | Az két karján vala két felől kivágva, | Az melyen az ember kezeit kidugta. || Nem vala bérelve az mentének újja, | Éppen attól fogva, az mint volt kivágva, | Hanem mint kutyaful annak végi vala, | Kutyafulön s feljel keves bérlés vala. || Az mikor az olyan mentén felöltötték, | Az ugyan ritka volt, akkor ráneba szedték | Az mentének újját, s feljebb s feljebb túrték, | Idő tölt míg azt felvették, s levették.” — Azt hiszem, az iménti idézetekben említett *kutyaful* a mente ujjának háromszög alakú felhajtható toldaléka volt, melyet a menteujj végével együtt azért béleltek meg, hogy az érzékeny kézfejet meg a csuklót inkább melegítse; alkalmazása annak az időnek emléke, mikor még

kesztyűt meg érmelegítőt nem használtak őseink. Apor korában a földig fityegő ujjal együtt már csak a pompára való mente archaikus díszé, hiszen a XVII. században a téli kesztyű használata általános volt Erdélyben is, amint a verses Metamorphosisból (52) is kitűnik: „Nímelynek kesztyűje vala vidra bőrből. | Másoknak volt télben megint róka bőrből, | Harmadik viselte aztot hiúz bőrből, | Vagy szépen készítve díszes párducz bőrből.“ Ez azután könyökig érő *karkesztyű* is lehetett.

RADVÁNSZKY BÉLA (Családélet I, 126) a prózában írt Metamorphosisnak fentebb idézett helyéhez megjegyzi, hogy az ott leírt mentéhez hasonló lehetett Varkócz Tamás hosszú újjú galléros fekete bársony mentéje (1584.), továbbá egy századdal később Thököly Imrének rókával bélelt angliai posztóból készült hosszú újjú mentéje. Bizonyos, hogy ez a mentefaj a XVIII. században kiavult a használatból. Apor idejében is már csak pompára való viselet. Egyébként nem volt rá semmi szükség. A téli kesztyű feleslegessé tette a földig lógó menteujjat, és ez a furcsa, kényelmetlen, az ifjabb nemzedék szemében szinte nevetségessé vált ruhadarab divatját múlta.

Moór viselettörténeti adatainak kiegészítéséül közlöm, hogy Ázsia némely részén hidegben, esőben ma is hosszú, bő ruhaújj védi a kezét. ALMÁSY GYÖRGY írja „Vándor-utam Ázsia szívébe” című munkájában (Bp., 1903. 613): „Taskentben, vagy tovább keletre a turista főleg akkor látogat el a ruhabazárba, a mikor pompás, vastagon bélelt *csapant*, vagy *besment* akar vásárolni, a melyek közül különösen az utóbbi lovagláshoz kitűnő, mert hosszú szárnyaival eltakarja a lovas térdét, hosszú, bő ujjáival pedig a kezét, s tökéletesen védelmezi a hideg s az eső ellen.“ A kezét takaró hosszú ujjú köntös látható a mű több fényképfelvételén.

CSEFKÓ GYULA.

Samán. A *samán* szó nem tartozik eredeti szókincsünkhöz, igen kései jövevénytiszta, a XIX. század második felében vált csak használatossá tudományos irodalmunkban (egyik legrégebb előfordulása 1842.). Közvetlenül a németből vettük át, itt is egészen új, csak 1707-ben bukkan elő.

Cimiszavunkkal számos hazai és külföldi tudós foglalkozott. Noha nézeteik között igen mély ellentétek tátonganak, egy lényeges pontban mindannyian megegyeznek: a kérdésszó a samánizmust követő népek közül csak a mandzsu-tungúzok ismerik, tehát ez a nyelvcsoport lehet az ősi forrás. A mandzsu-tungúz nyelvekben következő alakváltozatait ismerjük: *sama* ~ *saman*, *šama*, *haman* 'okos ember, samán, áldozópap, sebész' (némelyik nyelvjárásban *šama* alakot is találunk).

A *samán* szót mandzsuba került jövevénynek, altaji alapnyelvi, valamint mandzsu szónak magyarázták. Régi időre nyúlik vissza a gyökere annak a felfogásnak, amely szerint a *samán* jövevénytiszta lenne a mandzsu-tungúzban. Legutóbb LAUFER, SCHMIDT JÓZSEF, NIORADZE, LOKOTSCH, HARVA, K. DONNER és sokan mások arra az eredményre jutottak, hogy a szanszkrit *šramana* vagy a páli *samana* 'kolduló buddhista barát' került át a mandzsu-tungúzba a szogd, perzsa *šaman* vagy tokhár *šamāne* közve-

títésével. E magyarázatnak három nehézsége van: 1. A *šramana* 'kolduló buddhista barát, aszkéta, vezeklő' jelentése nagyon messze áll a *samán* 'okos ember, tudós, orvos' stb.' jelentésétől. 2. A kínaiak megkülönböztetik a 'š r a m a n a'-t a 's a m á n'-tól: az előbbi *ša-men*, az utóbbi *ša-man*. 3. Indiából nem kerülhetett át e szó a mandzsu-tungúzokhoz, mert a szokásos közvetítő nyelvekben ismeretlen. (Az Indiából jövő szó útja: szogd → ujgúr → mongol → mandzsu-tungúz) — Az altaji alapnyelvből két magyarázatot ajánlottak: BANZAROV mongolból és mandzsuból fejtette meg, azonban a két összevetett szó nem függ össze egymással. NÉMETH GYULA törökből és mandzsu-tungútból eredezteti, ezt az egyeztetést azonban kétségtelenül ki kell rekesztenünk azoknak a példáknak a sorából, amelyek az ősi *k hang általa feltett altaji megfelelést mutatják. — A mandzsu-tungútból (pontosabban az irodalmi mandzsuból) kétféle megfejtést is ismerünk. A mandzsu *sa-* 'tud, lát' igéből származtatja SCUOTT, BÁLINT GÁBOR és ZAKHAROV; e megfejtés sarkpontja egy kimutatandó *-ma* ~ *-man* deverbális névszóképző, de erről HARLEZ azt állítja, hogy nincs a mandzsuban. Ezért a mandzsu *samda-* 'varázsol, varázsdobot ver'ből eredezteti. Ez a szó azonban az idevonandó *samada-* 'elvarázsol' és *samaša-* 'varázsol' igével együtt a *sama* 'samán' származéka; HARLEZ tehát a *samán* szót magából a *samán*-ból képzett igéből magyarázta.

A *samán* szó helyes megfejtése abban a szófejtésben lap-pang, amelyik a mandzsu-tungúz *sa-* igéből indul ki. Az ige nyelv-járási alakjai: *sa-*, *ša-*, *ha-* 'tud'. Kiindulásunk helyességét az a tény igazolja, hogy a *samán* szó és a 'tud' ige szőkezdő hangja nyelvjárásilag mindig azonos: ahol *s-*, *š-*, *h-* hanggal kezdődik a *samán* szó, ott a 'tud' ige is *s-*, *š-*, *h-* megfelelést mutat. Világos a szó második tagja is: a mandzsu-tungúz nyelvekben ismeretes a *-ma* deverbális névszóképző,¹ pl. mandzsu *uži-ma* 'házi-állat' < *uži-* 'etet, felnevel', *waji-ma* 'vég' < *waji-* 'végez' stb.; gold *ča-ma* 'nagy villa (tkp. 'fogó')' vö. mandzsu *ča-* 'fog' (ige), *kille-ma* 'dadogó' vö. tungúz *kolo-* 'dadog' stb. Megtaláljuk e képzőt a többi nyelvjárásokban is. Jelentésánál e magyarázatot igazolja az 'okos ember, bölcs' szótári értelmezés. Világos tehát, hogy a *samán* jelentése 'tudó'. A mandzsu-tungúzokhoz hasonlóan más népek is így nevezik azokat a személyeket, akik az összes samán-mesterségeket vagy azok egyikét végzik. Számos idevágó analógiát találunk az uráli népeknél (pl. magyar *tudó*, finn *tietäjä* < *tietä-* 'tud') és a többi nem rokon népeknél is.

DRÓSZEGI VILMOS.

Kék mese. ULLMANN ISTVÁN, a komplikációs jelentésváltozások szorgos bűvára, „A jelentésváltozások törvényszerűsége” című tanulmányában olyan „költői kapcsolatokról” is megemlékezett, „ahol a hasonlóság tisztára szubjektív jellegű és a külső szemlélő számára nehezen elemezhető: 'kék mese' (Vörösmarty), 'fehér csevegés' (Morris), 'mályvaszínú magyar zene' (Wilde), 'hallható illatok' (Symons)” (kny. a Magyar Pszichológiai Szemle

¹ A *samán* -n végű alakjaiban a *-ma* képző tövégi *-n*-nel bővült változata fordul elő; a *-o* ~ *-n* váltakozás közönséges a mandzsuban.

XIV. k.-ból 5). Úgy hisszük, e felsorolásból Vörösmarty kifejezését bátran törölhetjük; vagy legalább is csak feltételesen, külön magyarázat kíséretében sorozhatjuk ide. Véleményünk szerint ugyanis a *kék mese*: „No Csóka, kezd hát egyszer, mondj mesét. — De millyent mondjak, *zöldet*, vagy *pirost*? — Mondj egy pirost. — Az véres. — Hát amollyant. — *Kéket* talán? — Nem. *zöldet* mondj nekem. — Az nyers...” Bujdosók (Gyulai P. kiad. III, 203) irodalmi úton átvett tükörkifejezés, a francia *conte bleu* és a német *blaue Märchen* megfelelője.

Lássuk e kifejezések irodalmi múltját! A franciában *conte bleu* 'récit fabuleux, incroyable, discours en l'air' (LITTRÉ I, 359), vagy még pontosabban 'contes bleus, contes de fée et autres récits de ce genre, ainsi dits parce qu'ils étaient d'ordinaire couverts d'un papier bleu' (i. m. I, 763). LITTRÉ szerint tehát a *mese* azért lenne *kék*, mert az efféle tündérmesék és más népkönyvek rendszerint kék fedéllel bírtak. E magyarázat persze túlságosan egyszerűnek látszik; inkább arra gondolhatnánk, hogy a „*conte bleu*” eredetileg „*conte v. discours en l'air*” (l. fentebb) volt, vagyis 'légbőlkapott történet, beszéd, elbeszélés', úgyhogy *bleu* a levegő (ég) kék színére utalna. Annyi kétségtelen, hogy *conte bleu* már a XVII. században 'szófia beszéd' értelemmel bírt; LITTRÉ szerint 'par extension, récits imaginaires, raisons sans fondement, billevesées' (I, 763). Erről a jelentésről egyértelműleg tanúskodik: Boileau: „De vers, de *contes bleus*, de frivoles sornettes” XII. szat. | Molière: „Voilà les *contes bleus* qu'il vous faut pour vous plaire” Tartuffe I. 1. és La Fontaine: „Les pères, les maris me prendront aux cheveux, Pour dix ou douze *contes bleus*” Oies. Később a szót használta Béranger (vö. LITTRÉ *conte al.*), sőt Zola is: „tandis qu'il continuait son beau *conte bleu*” Lourdes 107. A XVIII. században azonban a hihetetlen tündérmesének más jelzői is lehettek; FRANÇOIS ROUX 1796-ban, Halléban megjelent franciánémet szótára szerint „*conte violet, bleu, jaune, borgne, etc.* 'alte Weibermährlein'” (*conte al.*); ugyanezen szótár német-francia része szerint pedig „*conte violet, bleu, jaune, borgne, etc.* 'Lüge'” (*Lüge al.*).

Mindezen példákhoz szépen illenek az eredetileg német töröl sarjadt, de a francia *conte bleu*-vel később feltétlenül keresztelődött német adatok. Legrégibb a Schwarzenberg és H. Sachs óta használatos *blauer dunst* 'sind nebel, lügen, verdunklung der wahrheit' (GRIMM I, 82), amely a francia *conte en l'air* → *conte bleu* kifejezéssel azonos szemléletből származott. Később ezt szorította háttérbe *blaue märchen* 'fabeln, contes bleues' (! GRIMM i. h.), amelyet már Goethe használt: „hat nun Frankreich diesen mangel durch *blaue märchen* zu ersetzen getrachtet”. Abban is feltétlenül igaza van GRIMMnek, hogy „hieran schliesst sich am leichtesten das blaue wunder, die *blaue wunderblume*”, vagyis a romantika *kék virága*.

Nézetünk szerint Vörösmarthy — tudatosan vagy tudatalanul — a német *blaue Märchen* mintájára alkotta meg a *kék mese* jelzős kapcsolatot, egyszersmind azonban a színnevet megfosztotta gúnyos hangulatától, s mélyebb lelki tartalmat, mintegy erkölcsi értékelést hordozó jelzőként fogta fel. Ennek min-

tájára szolt azután *piros*, vagyis 'véres' és *zöld*, vagyis 'nyers' meséről is. E toldalék természetesen éppen úgy személyes képzetársítás eredménye, mint amikor E. Rostand következő sorait írta: „*Mon chant va me paraître, hélas, trop rouge et trop brutal, — Le mien, peut-être, m'a semblé quelquefois trop facile et trop bleu*” Chantecler IV. 6.

Román *băsău* < magyar *bosszú*. A régi román nyelvnek ezen ismert magyar eleme nemcsak a XVII. században fordul elő, amint a DicțLimRom. alapján (I, 507) régebben hittem (NyK. XLVIII, 80), hanem megvan XVI. századi szövegekben is, így a Heltai Öszövétségéből fordított Szászvárosi Bibliában (1582.) s már néhány évtizeddel hamarabb a scheia-i zoltárkönyvben (vö.: O. DENSUSIANU, Histoire de la langue roumaine II, 538; A. ROSETTI, Istoria limbii române VI², 258—9). Mindenesetre a szóra XVII. századi irodalmi adatunk nem igen akad, nem tekintve az 1683-ban megjelent „Arany koporsó” (Sicriul de Aur) egyik szakaszát (idézi DicțLimRom. i. h.). Ismeretes azonban, hogy a *cu băsău* fordulatot használta a XVII. és XVIII. század fordulóján, T. Corbea, brassói származású román író, aki SZENCI MOLNÁR ALBERT 1611-i latin-magyar szótárának egyik cikkét: „Insectanter — Ingerelve, Bolzfzontva” (437) így fordította: „Cu întârtaçune cu *băsău*, cu î[n]băsăoare” (NyK. i. h.). Az elmúlt nyáron, bukaresti tartózkodásom idején, alkalmam volt átlapozni Corbeának mindmáig kiadatlan zoltárfordítását (1725.), amelynek kései, XVIII. század végi másolatát a Román Akadémia könyvtára őrzi (200. sz. kézirat). A X. zoltár fordításában a következő sorokra bukkantam: „Spre Domnul am nădădui — Ori când am fost de greu scârbit — Cum dară sufletului meu — Veț[i] zice *având băsău* — Ca o pasăre temută — In munț[i], și fuğ[i] de goană multă” (46). Mindez a megfelelő zoltárversnek: „In Domino confido: quomodo dicitis animae meae: Transmigra in montem sicut passer.” Ps. X. 2. nem túlságosan bő, s teljesen a költemény szelleméhez illő parafrázisa: „Az Ūrba helyeztem bizodalमत, — Valahányszor súlyosan megbántottak, — Most is azt fogjátok nekem mondani, akik haragudtok rám: — Mint félnék madár, menekülj a hegyekbe a sok üldöztetés elől.” Az *am băsău* kifejezés tehát itt éppen úgy, mint a szucsavakörnyéki moldvai nényelvben (DicțLimRom. i. h.) körülbelül ezt jelenti: „haragszom valakire, bosszankodást érzek valakivel szemben”. Corbea zoltárszövege egyébként összevethető azzal az idézettel is, amelyet egy XVII. századi brassói (tehát Corbea szülőhelyéről való) kéziratból már B. P. HASDEU közölt: „Piznașilor mare ... jale iaste ... numai căce-s vād cu ochii pe cine-i easte piznă și *băsău*” (EtymMagnRom. I, 993). Corbea ehhez igen hasonlatos nyelven írta egész művét: még a régies *căce* 'mert' kötőszó is előfordul nála, ugyanezen zoltár szövegében: „*Căce* păcătosii iată...”. Adatunk tehát nemcsak CORBEA szótárának és zoltárának szókincsbeli hasonlatosságáról tanúskodik, hanem régi adatot is nyújt az eddig csak egészen friss, nyelvjárási adatból ismert *am băsău* kifejezésre.

Itt említjük meg, hogy ugyanezak Corbea zoltárkönyvében, pontosabban a Dávid királyról szóló bevezető versben

szép adat található a *meștersug* (< *mesterség*) szóra 'művészet' jelentésben (vö. L. GÁLDI, Les mots d'origine néo-grecque en roumain à l'époque des Phanariotes. Bp., 1939. 64): „Poeticește el daru cu pre isteție — Psalm o sută și cinzeč[i] au voit a serie: Ca cu mare *meștersug* intra sa viață — Din gură, și din canon leau cântat de față” (11). Mivel ekkor Corbea már régen Nagy Péter Oroszországában élt, e versezethez orosz fordítást is csatolt, itt azonban a „művészetre” való utalás helyett „ének és cimbalom” említését találjuk (на словах и в кимвалах).

Băsău és *meștersug* adatunk így is szépen megvilágítja a román nyelv régi magyar elemeinek irodalmi használatát: olyan kérdés ez, amelynek részletes feltárása mindenesetre megérdemelné a fáradságot.

Román *fosolas* < magyar *faszolás*. E ritka román tájszó egyetlen szótár sem tartja számon, pedig idestova negyven éve olvasható az I.—A. CANDREA, O. DENSUSIANU és TH. D. SPERANȚIA közölte népnyelvi szövegek gyűjteményében: „Am fost și la Vineția după *fosolaș* dze haïne” (Graul Nostru. București, 1908. II, 109), vagyis „Velencében is voltunk, ruha beszerzés végett”. Kiadásunk 'aprovizionare'-val fordítja, ami a mondat értelmének tökéletesen megfelel. Az adatközlő egy demsusi (Hunyad m.) öreg paraszt, Pătru Comensi, aki saját vallomása szerint 1860 — 1865 közt Olaszországban, az osztrák hadsereg kötelékében szolgált, s az adatfelvétel idején (tehát a XX. század első éveiben) 67 éves volt. A szó etimonja első látásra világos: régi kaszárnyai szavunk: *faszol* (v. *fasszol*, vö. *fassen*) 'proviant, geld, etc. becommen, kap valami járandóságot' (EtSz. II, 165—6) átvételéről van szó. A *faszolás* származékot az EtSz. nem említi, pedig a *pénzfaszolás*, *kenyérfaszolás* összetételekben, ugyancsak mint kaszárnyai szót, már BALLAGI ALADÁR feljegyezte (Nyr. VI, 88).

GÁLDI LÁSZLÓ.

Lódarázs. Ma is élő szava köznyelvünknek. A lódarázs a közönséges darázsnál jóval nagyobb, veszedelmesebb csipésű, a darázsnál sötétebb színű rovar, tudományos neve 'vespa crabro'.

A név régi előfordulásai közül a következőket találtam meg: CAL.: „Crabrones: *Lo darás*”. SZIKSZAI (42): „Tabanus, Oestrum, Asilus: *Lo daras* | Crabro: Nagy dongo legy”. MA. a *Lódarás* jelentéséül "Tabanus, Oestrum, Asilus, Crabro" latin szavakat adja, viszont a „Tabanus” címszó alatt magyar megfelelőjéül „Bögöly, Barom kergető fenebogar”,¹ az „Oestrum”-nál az utóbbi, az „Asilus”-nál „Lolégly, Bögöly, Barom kergető fene bogar” szavakat. csak „Crabro” megfelelője *Lodaras*. A NySz. adatai főleg a XVII. századból valók: 1673: „A *ló darásoc* felettébb hegyes fulánkucac”. 1674: „Soha nem hiszem, hogy a *ló-darások* nem csipék-meg Szamár Mátyást, hogy ilyen igen tapod, kapál.” 1702: „A *lo darások* a köz darásokkal igen közel való rokonságok.” COM. 54: „Crabro: *ló-darás*”. PPB. szótárában *Lódarás* a. m. "Tabanus, Oestrum, Asilus, Crabro", de itt is, mint MA.-

¹ A *bogár* 'legy' szó Dunántúl közönséges (MTsz.).

nél, csak a „Crabro” címszó alatt találjuk meg a *Ló-darás* elnevezést, az „Asilus”-nál és a „Tabanus”-nál „Bögöly, Bantom kergető bogár”, az „Oestrum”-nál pedig „Barom maró bogár” fordítást találunk. A „Gradus ad Parnassum” 1779 évi kiadásában „Crabro: *Ló-darás*”, 1827-ben pedig „Crabro: *Lódarászf*”. KASSAI-nál *Ló-darás*s ’vespa crabro’. WAGNER-nél, MÁRTON-nál és SÁNDOR ISTVÁNNál nem szerepel ez a szó. BALLAGI teljes szótárában: „*Ló-darás*s: A legnagyobb fajú darás, feketevörös torjjal, fekete pettyes hasgyűrűkkel (vespa crabro)”. BREHM állattanának 1906-ból való magyar nyelvű kiadásában (IX, 226) is *lódarás*s néven szerepel a ’vespa crabro’. A MTsz. szerkesztője valószínűleg közszónak érezte, mert nem közöl egyetlen alakváltozatot sem. Népnyelvi közleményekben nem leltem, WICHMANN csángó szótárában sincs meg. Csűrű Szamosháti Szótárában: *lúdarás*s a. m. ’vespa crabro L’. KELEMEN és SAVAGEOT felveszik ugyan ’Pferdebrense’ illetőleg ’frelon’ jelentéssel, de ha visszakeressük, a „Pferdebrense”-nél ’pöcsök, bögöly’ jelentést, a „frelon”-nál pedig ’darás’-t találunk.

Az összetétel világos. A szóbanforgó rovar a közönséges darászhoz hasonló, csak jóval nagyobb, csipése veszedelmesebb, tehát a népnyelv az összetétel első tagjával a *ló* szót a nagyság kifejezésére alkalmazza (l. CzF. *lódarás*s címszó alatt), mint a *lóbab*, *lótetű*, *lósóska*, *lótorma* esetében, sőt SÁNDOR TOLDALÉK-ban szerepel a *Ló dió* is ’Species maxima nucis juglandis. Nux basilica’ jelentéssel. A *ló* előtag jelentheti továbbá a gyengébb minőséget, vadon termést, mint a *lóborsó* vagy a somogyi Körös-hegyen előforduló *lőszédér* ’földi szeder’ (HORVÁTH KÁROLY szóbeli közlése) is.

A legnyugatibb nyelvjáróterülethez tartozó Óriszigeten elhomályosult összetételként él a szó *ludrás* alakban. A szó első tagjának óriszigeti változata *lú* (*lóam*, *lóaja*), a ’vespa’ pedig *dérás*s.¹ Az összetett szóban tehát egyrészt az *ú* megrövidült, az *é* kiesett, a szóvégi *zs* helyett pedig *s*-et találunk. Ezek a hangváltozások tehát már aanyira megváltoztatták az összetétel hangalakját: **lú-dérás*s > *ludrás*, mint a *jámbor* < *jó ember*, *ünne*p < *üd-nap, *vásárnap* < *vásár-nap* (SzófSz.), vagy a *tinórú gomba* < *tinó-orrú gomba*, a kalotaszegi *söllő* < *só-örlő* (Nyr. XXXVI, 350—1) és a *férsing* < *felső-ing* (MNy. XXV, -256) esetében.

Itt a köznyelv tartotta meg világosan az összetételt, pedig városi nyelvünk hajlamos az összetett szót elhomályosult összetételekként kezelni, és a köznyelvben általános a *névnapom*, *születésnapodra*, *lábszára*, *hónaljamban*, *hozzátartozóim*, sőt a *jómódúbb* is előfordul, míg a népnyelvben gyakoribb a *nevem napja*, *születésed napjára*, *lába szára*, *hónom alatt*, *hozzám tartozók*, *jobb módú*, sőt a komárommegyei Kamocsán az *előpkelő* ’előkelőbb’ kifejezést is hallottam.

KÁLMÁN BÉLA.

Gödő. PAIS DEZSŐ (MNy. XL, 125) a *gida*, *gidó* ’kecskegödölye’ alakokat elválasztja a *gödölye* szótól: „A szócsoport a

¹ Vö. még *dérás*s Vas megye Órség (MTsz.).

benne jelentkező vegyeshangú változatok miatt bajosan vonható egy kalap alá a mindig magashangú *gödölye* szóval¹.

Népnyelvi feljegyzéseim között szerepel a nyitramegyei Nagykérről a *gödö* 'gödölye' szó. Ez az eddig még a népnyelvi adatok közt ismeretlen alak azért is érdekes, mert átmenet a *gödö*, *gedő*, *gidő*, *gida*, *gëda*, *gede*, *gidi*, *gëdö* alakok és a *gödölye* közt.

A *gödö* változatot fel lehet fogni, mint a hevesmegyei *gëdö* illeszkedéssé, illetőleg *ö-ző* változatát, noha Nagykér nem *ö-ző* nyelvjáráshoz tartozik, és itt a nép nyelvében *sër*, *këtrëc*, *vëdër*, *këcsëg* alakokat találunk. Az igaz, hogy ugyanakkor a 'gereben' nagykéri elnevezése *öcset*.

Talán nem lesz érdektelen megjegyeznünk párhuzamként, hogy az ugocsamegyei Kökényesd XVII. századbéli jobbágynevei közt 1631-ben szerepel három *Gede*, viszont 1653-ban ugyanezzel a családdal vagy személlyel *Gedö* és *Gödö* néven találkozunk (SZABÓ, Ugoicsa megye 405).

Másrészt feltehető, hogy a nagykéri *gödö* a *gödöly ~ *gödély* alakváltozata, mint a *bagó* ~ *bagoly*, *Imely* ~ *Imö* hn., *Verebély* ~ *Verebő* hn. A *gödölye* szónak régi változatai: *ghedele*, *gedelle*, *gedelie*, *gedelye*, *gedelly*, *ghedöle*, *gödölye*, *kewdöle* (NySz.). A szót MELICH a tiroli osztrák *gittele* 'junge ziege' szóval veti össze (Nyr. XXIV, 248); ezt az egyeztetést egészíti ki DOLW. 118 *gittel* alakkal. BEKE szerint (Nyr. LVIII, 105 és LX, 110) a német szóvégi *e* a magyarban eltűnt. Ezek szerint Telegdi XVI. századbéli *gedelly* alakja lenne az eredetibb, a szóvégi *e* és Melius *gödeö* alakjának (id. BEKE Nyr. LVIII, 105) szóvégi *ö*-je járulékhang. A *gödö*-is tehát egy ilyen eredetibb, járulékhang nélküli előfordulása volna a *gödölye* szónak.

Hangtani szempontból nem tartom nagyon meggyőzőnek a *gödölyé*-nek a fenti német szóból való származtatását. Nehéz idevonni a *Gede* és *Gödöllő* helynevet is (BÁTKY: FE. VII, 120), mert ezek első előfordulása a XIV. századból való, míg a *gödölye* alakváltozatai csak a XVI. századból ismeretesek. Így továbbra is magyarázatra szorulnak az OklSz. *Guedeu* és „*Gede* Juanus haza” adatai, valamint a *Gede* és *Gödöllő* helynevek.

KÁLMÁN BÉLA.

Usvány. A szabolcsmegyei Kemecseről közölték a *Fekete Gergely-úsvány* földrajzi nevet (MNy. XI, 384). Az *úsvány* szó első említéseit 1864-ből ismerjük: „Takács sziget, Urut Rona hajdan *úsvány*, ezen dűllőben jelenleg is találtatnak járhatatlan helyek” (PESTY, Kézirati helységnévtár Ibránynál) és az *Usvány-szög* földrajzi név, mely Hajnal Mihály jegyző szerint nevét attól a víziúttól kapta, amelyen a marhát hajtották vagy úsztatták (i. h. Kékúél). Az utóbbi ma is megvan, és *Usvány* alakváltozatát is közlik (NYÁRÁDY M., Kék község történeti földrajza 30, 53). Az *úsvány* szó KISS LAJOS földrajzinév-gyűjtése nyomán Beszterecről is ismeretes (FE. II, 215), ott is 'állatok taposta nádi csapás' értelemben.

¹ Hasonló hangalakú más szó: *uszovány* (KRESZN., vö. NySz., Nyr. XX. k., XXVII, 164 és XXVIII, 310).

Nagyobb szótárainkban nem leljük (CzF., NySz., OklSz., MTsz., SzhSz., MA., PP. stb.), így csak kis területen ismert szabolesi, pontosabban rétközi tájszónak kell tekintenünk. A vízrajzi alakulatok magyar elnevezéseiben gyakran előkerülő *-vány* képzős származék (amilyen pl. *állóvány, ásvány, lábvány, vágvány*, illetőleg *tekervény, örvény* stb.) az *úsz*-igéből, és jelentésileg teljesen megfelel az újabban más értelemben használatos *róna* rétségi út, vízi ösvény' szónak (erre l. Mészöly: SzegFüz. I, 132 kk.). Eredetibb alakja a teljesebb tőalakú *uszóvány*, miként a *lábvány*-nak is három szótagú alakjai az elsődlegesek (P. D : MNy. XXVII, 264 és XXIX, 64). Régebben az ösvény- vagy csapástörések nagy fontosságúak voltak, s egyénekhez fűződtek. 1536-ban a zágrábi püspök azt üzeni Baththyány Ferencnek, hogy az ő *törésén* könnyen eljöhét (MNy. XLIII, 160). Nem kisebb jelentőségűek a vízi világ közlekedési vonalai sem. Ezeket többször személyekről nevezik. Így pl. Ethn. LVI, 24 ezt találjuk: *Gali Bálint-rónája*, azaz víziút, gulyacsapás, amit ő törött, járattott ki a nádasban.

A rétségi életben oly fontos szerepet játszó víziútnak a szláv eredetű *róna*-n és a magyar *úszvány*-on kívül volt még egy harmadik neve is, s ez a szintén az *úsz*-igéből származó *úszó*. Kemece határnevei közt találjuk a XVIII. század közepe körül: „*Az Ú/zo előtt a Zanotzasha*“ (MNy. XL, 382). Tiszakanyárral kapcsolatban olvassuk egy XVIII. század végi okmányban: „*Plaga Keremely uszója*“ (Inventarien der aufgehobenen Klöster. Lelész. O. L. 88/188). A Prsy-féle Hnt. ban: *Kis és Nagy Úszó* (Kisvárdá), *Vajda uszója* (Dombrád). A fentebb említett *Úszvány-szög*-gel kapcsolatban Kéknél pedig ezt olvassuk: „*47. Úszvány-szög* így nevezve azon *uszó*tól melyen a barmokat e szögből a külső mezőre át *usztatták*“ (i. h.).

Az *uszó* szónak talán ezzel a jelentésével függ össze a pest-megyei *Uszód* neve (erre a lehetőségre Pais Dezső hívta fel figyelmemet). A falu neve 1561—1643 közt *V/U/sold* vel *V/U/so*, *Wzold* vel *Wzo* stb. alakban tűnik elő, a XVII. század utolsó negyedétől pedig *l*-telen *Uszód* alakban szerepel (SZARKA GYULA. A váci egyházmegye történeti földrajza a török hódítás korában 117, LIPSZKY, KRÉSZN., CzF.). Mindenesetre valószínűbb, mint a személynévi származtatás lehetősége (SZILÁDY: Nyr. II, 109). Feltevésünkben a Hnt. 1944. *Uszói szőlőhegy* (Balatonlelle) és *Úszó-tanya* (Csernely) adatai támogathatnak.

MIKESY SÁNDOR.

Kukla. BENKŐ LORÁND a MNy. márciusi számában a *ropó*-ról és a *kotyor*-ról írt tartalmas tanulmányában arra az eredményre jut, hogy az utóbbi térszínforma-név a MÉSZÖLY GEDEON (MNy. VII, 387) kikövetkeztette elsődlegesen 'szűk térre szorul' jelentésű **kukor* ige szócsoportjába tartozik. Az alapszó jelentése 'szűk tér, kis kerek tér' lehetett. — Ide sorolhatjuk a címnek írt szót is. Így hívják a Felvidék egyes tájain a ház homlokzatának egy részét. Közé lehet a *kuklá*-nak a *kuk*-hoz, hiszen maga is apró kerek emberföldrajzi elem, de rokonságban lehet a **kukor*-ral is, mert összehúzódás, szűk térre szerényedés eredménye, illetőleg társával: az *okap*-pal együtt valószínűleg a hajdani hatalmas sátoros tető csökevényes származéka. Termé-

szetesen eredő helyéről s a népi szintről erre is, arra is szétterjedt, úgyhogy még fővárosi házon is fényképezhettem *kukla*-szerű dísz. Nyilvánvaló egy sereg — mikor, miért, hol, hogyan és egyéb — kérdésre csak alapos levéltári kutatás után lehetne választ adni. — Itt sem hagyhatjuk szó nélkül, micsoda mesés kincsek kallódnak el a vidéki levéltárakban. Igazán itt lenne a legfőbb ideje, hogy ezeknek egy kicsit alaposabban utánuk nézzünk. Ezeknek a kutatásoknak éppen a manapság annyit emlegetett néptudomány ágai, köztük a történeti földrajz és a nyelvészet látná előre le nem írható hasznát. PAIS LÁSZLÓ.

A fenti cikkel kapcsolatban a következő megjegyzéseket tehetem. — A NySz. II, 465 *kukorló* címszó alatt MonOkm. XXIV, 378 után idézi Rákóczi Györgynek 1647. október 14-én kelt leveléből: „Az úr isten már kivívén, az épületeket megláthatjuk, ugyan nem is kellett volna se boltozni se tölteni azt az *kukorló* s z a r k a f é s z e k bástyát, ki az szegleten volt az gombás kert vége felé.“ A NySz. 'tugurium, casula; hütte, häuschen' jelentést tulajdonít a *kukorló*-nak. Én egy *kukol vagy *kukorol: *kukorl*- ige 'kuporgó, guggoló' jelentésű melléknévi igenevét látom benne, az adott esetben egy olyan építészeti elem jelzőjét, amely egy nagyobb valamin mintegy kuporogva, guggolva helyezkedik el, vagy esetleg: amelyben csak kuporogni, guggolni lehet. Mint ilyennel tartozik össze nyelvileg a *kukla* is, amely nyilván egy *kukoló*: *kukló* a. m. *guggoló* formának *hulla*, *csapa*, *kajla*, *kukora*-féle változata. Hogy-ez így van, azzal is valószínűsíthetem, hogy *Kukla* Cegléden családnévként is előfordul, és MIKESY SÁNDOR szintén ismer *Kukla* családnévet: ez mutatja, hogy eredetileg valami cselekvésfogalom kifejezője lehetett. — 1834-ből való közlés a Balaton mellékéről *kukolló*, az 1838-i Tsz.-beli adat pedig a Kemenesaljáról *kukolla*: mindkettő 'pálinkafőző kunyhó' s az utóbbi még 'kalyiba' értelmezéssel (vö. MTsz.). Ezek a nyugat-dunántúli nyelvjárási elemek az imént tárgyalt *kukorló* és *kukla* szónak alak- és jelentésváltozatai (vö.: MÉSZÖLY: MNy. VII, 387; BENKŐ: MNy. XLIII, 31). PAIS DEZSŐ.

Szószátyár. HORGER ANTAL: MNy. XI, 9—13 a *szószátyár* szó eredete után kutatva arra a feltevésre jutott, hogy a *szószátyár* tulajdonképpen a. m. *szószatyor*. Olyanféle összetétel, mint *álomszuszék*, *boriszák* stb. A *szátyár* szó tehát a *szatyor* szó változata, s vele etimológiailag valószínűleg azonos.¹

Bármennyire szellemes és tetszetős is a HORGER-féle magyarázat, elképzelhető a szónak egy másik, talán valószínűbb megfejtése is.

HORGER is említi fejtegetésében a N. *el-szatárol* ~ *szatyárol* igét, melynek a MTsz. szerint 'elveszteget, elpazarol', MÉSZÖLY GEDEON közlése (MNy. XI, 10) szerint pedig Kunszentmártonban 'upránként, lassanként elpocsékol' jelentése van. Ennek az igének a magyarázatát HORGER a *szatyor* szóból vezette le, mondván: 'szatyorral apródként, lassanként elhord hazulról valamit'.

¹ HORGER előtt már DANKOVSKY, Lex. 834 is megpróbálta a *szátyár*-t származtatni. Szerinte a görög-latin-olasz *satyr*-megfelelője.

Mi a *szószátyár* szó eredete után kutatva ebből az igéből indulunk el. Feltesszük, hogy a régi nyelvben is megvolt ez a *szatárol* ~ *szatyárol* alakpár. Ennek azonban a *szatyor*-hoz semmi köze, hanem egy, a délszláv nyelvekben, első sorban a szerb-horvátban meglevő igealakból kerülhetett át a magyar nyelvbe. Erre nézve vö.: Szerb-horvát „сарапати v. pf. verlieren, amitto“ (VIK³ 687) | „satariti v. pf. verlieren, amitto cf. izgubiti“ (Iveković—Broz. Rječnik Hrvatskoga Jezika II, 383) | „сарапати v. pf. zu Grande richten, pessum dare“ (G. LAZIĆ, Rječnik. 1849. 331) | „сарапати ront, pusztít, elveszít“ (DJISALOVIĆ, Szerb-magyar szótár. Novi Sad, 1921. 431). Szlovén „satárta: 1. *satirati* »stritolare, ammaccare, sminuizzare; comminuere, atterere, contundere«; 2. *satarissati* »distruggere, abbattere, rovinare, atterrare; vastare, devastare, destruere, evertere“ (JOAKIMA STULLI DUBROCSANINA, Rječnoslojze. Dubrovnik, 1806. II, 307).

A szónak a magyarban való alakulása: *satariti* > *szatárol* ~ *szatyárol*, mint *obariti* > *abárol*, *ponositi* > *panaszol*, *pražiti* > *parázsol* stb.

Ami mármost ennek a R. *szatárol > *szatyárol szónak a *szatyár*-hoz való viszonyát illeti, egyszerű elvonással van dolgunk: *szatyárol* : > *szatyár* > *szátyár*, miként *abárol* : > *abár*-(pl. *abár-lé*, *abár-zsir*), *panaszol* : > *panasz*, *parázsol* : > *parázs*, *parancsol* : > *parancs* stb., vagy hogy az éppen szóbanforgó ritkább nomen agentis elvonásra is említsünk hasonló példát: *vándorol* : > *vándor*, *kóborol* : > *kóbor*, *kopácsol* : > *kopács* (*fakopács*) stb.

A *szatyár* ~ *szátyár* szónak így. első jelentése 'vesztegető, poecékoló, pazarló, tékozló' lehetett, s ezt őrizte meg a *szószátyár* összetétel, amelynek szerintünk nem *szószatyor* a jelentése, hanem 'névvesztegető, szópazarló, szótékozló'. Hogy ennek az érdekes névátviteles összetételnek a létrehozatalában megnyilvánuló szemléletmód nem volt idegen a régebbi magyar nyelvben, bizonyítja KRESZNERICS szótárának (II, 228) SÁNDOR ISTVÁNRA utaló „Szó-tékozló- Szó-vesztegető. Multiloquus, lingulaca.“ adata.

Talán nehézségnek tűnik fel e magyarzatnál, hogy a magában álló *szatyár* ~ *szátyár* szónak csak ilyen jelentéseit találjuk: 'otsmány, mosdatlanszáju; trágár, fajtalan-beszédű' (SZD.); 'spureus, obscoenus' (MA.); 'unrein, garstig, unflätig' (PPB.). De „sok beszédnek sok az alja“, s nem nehéz eljutnunk a 'trágár' jelentésig sem. Vö. N. *lepcsés* 'locsogó, nyelves, kofa-szájú, trágárbeszédű' (MTsz.). A magában álló *szatyár* 'tékozló' jelentéséből is könnyen eljuthatunk a 'trágár'-ig: 'tékozló → korhely → feslett erkölcsű → trágár'. Megjegyezhetjük, hogy a *trágár* szó is a 'házaló' érteleméből jutott a későbbi kedvezőtlen árnyalatú jelentéséhez.

A *szatyár* ~ *szátyár* eredeti 'tékozló, vesztegető' jelentése később elhomályosult, csak a *szószátyár* összetétel őrizte meg mindmáig.

Teljesség kedvéért említem még meg, hogy 1944 novemberében a somogymegyei Ádándon hallottam egy addig előttem ismeretlen másik összetételét is a *szátyár*-nak. Ez a *borszátyár*, mely az ádándiak szerint 'olyan ember, aki a borkezelés minden csínját-bínját érti'. Ennek az alaknak a létrejöttében a *szátyár*

szónak a *csiszar*-ral (*borcsiszar*) való összetévesztése, illetőleg megeseerlése játszhatott közre. Vagy pedig a *szószátyár*-nak 'a könnyen elébbadója a beszédnek' (vö. Tsz.). 'mester a szónak' értelmezéséből tapadt a *szátyár*-hoz az újabb 'mester, szakértő' értelem.

SÜTŐ JÓZSEF.

Zergya. Nemrégiben a szolnokdobokai Néma 1841-ből ismert *intre Zergy* helynevének magyarázata kapcsán kimutattam, hogy ebből a *Zergy* tag a magyar *az Erge* névelős kapcsolatból szóhatártévesztéssel kivált *Zerge* alak származékának tekinthető (EM. 1945. 273—4). Kéziratban levő helynévtörténeti gyűjteményem levéltári céduláinak rendezetlen volta miatt más irányú keresés közben csak most akadtam rá a Némával tőzsomszédos Dengeleg helynévadatai között néhány olyan adatra, mely a *Zerge* > *Zergy* származtatás helyességére további bizonyítékokat szolgáltat.

GERGELY BÉLA 1942 nyarán végzett kutatómunkája során Dengelegen is megfordulva, a következő adatokat jegyezte le: *Zerd'a Geberinuluj* (kaszáló). *Zerd'a kolibatá* (ua.). *Csikos erge* ~ *Staišt'e* (ua.). E három helynévvel kapcsolatban ugyanő feljegyezte azt is, hogy mindhárom a Szamosnak ma már kiszáradt ágaira, tehát vízrajzi tényezőre vonatkozik. Ami itt érdekes, az a *Zerd'a* előtagú helyneveknek a *Csikos erge* helynévvel való együttes előfordulása. Ez utóbbi helynév ugyanis nyilvánvalóan utal arra, hogy az *erge* szó, legalább is a régi-ségben itt Dengelegen köznévi szerepben is használatos volt.

Az *erge* helynévi használatban Dengelegen először 1687-ben fordul elő így: „... (egy szántóföld) végével mégyen *Csikos ergére* ...” (ENMLt. Bánffy Rok. Lázár lev. 16 Fasc. 2. sz.). Ugyanez a forrás említi „Az *erge* mellett” is egy olyan szántóföldet, amelynek „mind kétt vége az kétt *ergére* mégyen.” Egy 1797-ben tartott vallatás tanúinak vallomásaiból az *erge* itteni jelentésére nézve is útmutató adatokat kapunk. Ekkor mások mellett egy Gabriel Tartza de Szakállasfalva nevű, 77 éves nemes személy ezt vallja: „Tudom nyilván és bizonyosan, hogy ... a' Felső forduló Határban azon hely a'hol ma az Exponens Asszonyrak és Urnak Szántó földet ki jártuk a a *Csikos ergere* menő helynek neveztetett Gyermek koromba; ma pedig la Sztanisztényének neveztetik, és ugvan Gyermek koromba azon helyből magam is sok Tsikot fogtam” (Szék. Nemz. Múz. lt. Csíkmártoni Szabó-család lev.) Bontzigyán Toagyer 56 éves jobbágy így vall „Ezen Dengelegi felső forduló Határon tudom, hogy van egy *Erge*, ... lehet hogy a régi időben *Csikos Érgének* hivattatott, de már ma és ennek előtteis miolta tsak emlékezem la Sztanyistyének neveztetik” (uo.). A hely vízrajzi tényező volta azonban kétségtelen két dengelegi tanú alábbi vallomásából: „Tudom nyilván és bizonyosan” — vallja Opresán Györgye 70 éves libertinus — „hogy azon kérdésben lévő föld, a' melynek színén megesküdtettünk s melynek vége azon Patakra bé rug melynek ágában most a Szamos szakadott az ennek előtte Valóságosan Csíkos Patak volt, mert én magam is halasztam ottan sokszor a régi időbe, és Csikot s halat is fogtam belőlle es éppen azon okból meg hiszem, hogy valahá Csikos pataknak

hivattatott; De ma már la Sztanyisztye névvel nevezetik“ (uo.). Kerekes On 51 éves jobbágy: „... az Ormányi Patak ezen földeknek a végihez vert volt magának folyo helyet és abban az időben sok Csik volt benne, és úgy gondolom hogy azon okból neveztetett Csikos ergének, hanem ma s a miolta én emlékezem nevezik la Sztanyisteje“ (uo.).¹

A fenti idézetekből nyilvánvaló, hogy Dengelegen az *erge* még a XVIII. század végén is köznévi szerepben és 'patakocska' jelentésben használatos volt. Alighanem az Ormányi-patak ama részének neve is ez volt, melybe sorozatos áradások romboló hatásának eredményeképpen a Szamos is belekapott, majd amely később ugyancsak vízi erők hatására holt, sőt kiszáradt Szamos-ággá vált (l. a jelenkori adatokat!), de ezután is *Erge* vagy másként *Csikoserge* nevet is viselt. Szóhatár-tévesztéssel tehát valóban válhatott egy névelős *az Erge* helynévből *Zerge* és így természetesen rumén szájon *Zergya* is. Úgy látom egyébként, hogy maga a rumén helynév, a *Zerd'ęa* határozott névelős alak lehet.

Ziver. A marostordai Backamadarasnak egy 1759-ből való birtokösszeírásában erre a helynévadatra bukkantam: „A *Ziver* végben“ (száutó) (Erd. Nemz. Múz. Jósika hitb. lt. Bethlen lev. Fasc. B. 2).

A címszóbeli helynév nyilván szóhatár-tévesztéssel keletkezett egy *Az Iver végben helynévi kapcsolatból. A helynév előtagja ilyenformán hozzákapcsolható az *üver* tájszóhoz. Ennek helyneveinkben való szerepével már többen foglalkoztak (l. MNy. IV, 352—3, XII, 3—4. XXXVIII, 367, Nyr. XL, 185, ErdMúz. 1943: 92, 1944: 133, 1945: 272). Elsőként KARÁCSONYI JÁNOS mutatta ki, hogy e jelentés és eredet szempontjából egyaránt tisztázatlan köznévnek *iver* alakja is lehetett. Backamadaras gazdag történeti helynévanyagából ez az alak sem önállóan, sem összetételben nem mutatható ki, de magának az *üver*-nek helynévi használatára már 1632 előttől kezdődőleg vannak adataink. Így ismerjük az *Üver* (1733.),² *Üver alatt* (1632 előtt), *Üveralja* (1787.), *Üverfő* (1632 előtt), *Üvervég* ~ *Övervég* (1737.), *Kisüver* és *Nagyüver* helynevet.³ A címszóbeli *Ziver* csak egyetlen egyszer fordul elő a *Zivervég* helynév előtagjaként, és így ez nyilván csak az 1755-től jó néhány forrásból kimutatható *Üvervég* ~ *Övervég* helynév *Ivervég* alakváltozatának az névelős kapcsolatból szóhatár-tévesztéssel kivált alakja. Itt is tehát olyan jelenségről van szó, mint a hasonlóképpen szóhatár-tévesztéssel keletkezett *Zámborus*, *Zanda*, *Zerge*, *Zergya*), *Zerke*, *Zörk*, *Zörke*, *Zimola*, *Zumala*,

¹ A rumén *staiușt'e* egyébként 'marhadelelő hely' jelentésben a középerdélyi magyar népnyelvbe is átkerült (l. ErdMúz. 1944: 456 és ErdTudFüz. 181. sz. 35). A *Sztanyisztye* név tehát kétségtelenül csak a *Csikoserge* vízrajzi tényezőként való megszűnése után, alighanem csak a XVIII. század közepén keletkezett (l. Gabriel Tartza 1797-i vallomását!).

² A ( )-be tett számok az első okleveles előfordulást jelzik.

³ Az utolsó két adatot BENKŐ LORÁND Backamadaras helyneveit tárgyaló, még 1944-ben készült, nálam lévő helynévtanulmányának kéziratából írtam ki.

Zumále és Zordományos esetében.¹ Ezek ugyanis szintén az *Amburus* ~ *Ambrus*, *Anda*, *Erge*, *Imola*, *Ordományos* és *Órke* ~ *Órkő* helynévnek hasonló módon, az névelős kapcsolathól kivált leszármazottai.

SZABÓ T. ATTILA.

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK.

Nyelvenlékek a körmendi és monyorókeréki levéltárakból.²

6.

Magyar nyelvű bor- és ökörpénz-elszámolás.

1537. július 18.

+ adi 18 Julio 1537.

Tanz Balax rakhoschi Biro adott zamott ygy hordo borwl kytt gerencher giurg kewltethe rakoson.

Elewzwr adott tott Balaxnak ky rakoson lakyk azoniom hagiott	—	kr. 36
ys nag Janusnak adott michor tott orsagba ment azoniom hagiott	fl. 1	kr. 30
ys adott lowas fabianak ky nag Janusal ment tott orsagba	—	kr. 17
ys Sathay mihalnak adott zolgalakya feybe azoniom hagiott	fl. 3	—
ys most hozott kys pinz azoniomnak adott	fl. 3	kr. 19
a hordoyat meg mirtik tyssen	fl. 8	kr. 32
ys azoniom engette neky	—	kr. 3
	fl. 8	kr. 32

ys azon tanz Balax masch hordo borwl zamot adott chi anak elewte Damankos Bertholom kewltethe tyssen fl. 10 kr. 18

Abwl adott legelewzer azoniomnak kys pinz	fl. 8	—
ys michor toronra ment zegin elenybe kewltethe ..	—	kr. 16
ys Capusta palant vett	—	kr. 10
ys vratischa giurg zamara	—	kr. 37
ys most hozott azonyomnak khezybe atha kys pinz ..	fl. 1	kr. 26
ys azoniom engethe neky	—	kr. 3
	fl. 10	kr. 18

ys azon tanz Balax hozott ewkher pinz ys azoniomnak khezybe atta	fl. 2	kr. 60 ¹ / ₂
ys adott Janchynak zekher vezetew zolgalakya feybe	—	kr. 37 ¹ / ₂
ys xwpott vett	—	kr. 46
	fl. 3	kr. 69

Eredetije hosszúkás papírlapon. A herceg Batthyány család körmendi levéltárában. Beosztatlan számadások.

¹ Ezekre nézve l. GERGELY BÉLA: MNy. III, 101 és kny., valamint tölem MNy. XXXVIII, 201, ErdMúz. 1943: 99, 1944: 144. 495—6, 1945: 273—4, 1947. (sajtó alatt).

² L. MNy. XLIII, 156—60.

7.

Olasz embertől írt magyar nyelvű posztószámadás.

1538. január 29.

Sabo Peternek Caponalo zwld wy Syn ryff $5\frac{1}{4}$ fl. 2 den. $62\frac{1}{2}$
 (Eredetileg 75 dénár volt írva, de ezt áthúzták és föléje írták a $62\frac{1}{2}$ számot.)

mathyas mesternek alcz londes posto ryff 6	fl. 6	—
gywryk kowachnak londes posto ryff 10	fl. 10	—
kapanoky gywrgnek Caponalo karxyxa ryff $5\frac{1}{4}$	fl. 4	den. —
poglyaknak madarasso wy syn surke ryff $5\frac{1}{2}$	fl. 2	den. 75
(A név előtt más tintával megjegyezve: ayandekon.)		
lerynz Serechenek de panno detto ryff $5\frac{1}{2}$	fl. 2	den. 75
e al ditto de panno yglereze porto ferencz ryff 2	fl. —	den. 60
Hodossy wrbanak Caponalo wy sin surke ryff 6	fl. 3	—
Bakxa Sigmund de panno detto ryff 6	fl. 3	den. —
Janus mester Sakacz wy Syn zwld ryff $10\frac{1}{2}$	fl. 5	den. 25
al ditto belys ryff 10	fl. 2	den. 50
Sebastian Sentaner wy Syn swld ryff 6	fl. 3	den. —
Deinetter wdwar byro hosyw lurinberger rosso cominzol peze ryff 10	fl. 5	den. —
Satthay myhal wy syn surke ryff $4\frac{1}{2}$	fl. 2	den. 25
babos marton de detto panno ryff 7	fl. 3	den. 50
galfo Caponalo de detto panno ryff 4	fl. 2	den. —
Hodossy wrbanak belys ryff 6	fl. 1	den. 25
poglyak madarasso belys ryff 4	fl. 1	—
thomas Sakacz hosyw lurinber(ger) rosso ryff 5	fl. 2	den. 50
al ditto de panno ygler de ferencz ryff 3	fl. —	den. 90
rakxy benedek wy sin swld ryff $5\frac{1}{4}$	fl. 2	den. 75
demetter wdwarbyro belys ryff $2\frac{1}{2}$		
Satthay myhal belys ryff 6	fl. 1	den. 25
chyssar Joxe wy sin surke ryff $5\frac{1}{4}$	fl. 2	den. 75
cheky gywrg weres hozyw lurinber(ger) ryff 4	fl. 2	den. —
Zentt giwrg welgy balax wy sin surke ryff 4	fl. 2	den. —
Hodossy myhal de detto panno ryff 7	fl. 3	den. 50
cheky giurg de detto pano ryff 4	fl. 2	den. —
hodossy myhal belys posto ryff 4	fl. —	den. 80
Saska giwrg de lurinberger rosso ryff $12\frac{3}{4}$	fl. 6	den. 20
Swthyw marton surke ryff 6	fl. 3	—
Sabo gergelnek wy sin surke ryff $3\frac{3}{4}$	fl. 1	den. 75
Kaparnoky giurgnak belex ryff 4	fl. —	den. 80
Kys falud gergelnek rygj solgalakayrt hozyw lurinberger rosso cominzo le peze ryff 5	fl. 2	den. 50
Zabo gergel weres hozyw lurinberger ryff 2	fl. 1	den. —
thomas Sakach belys ryff 3	fl. —	den. 60
Sebastyan Sey Staner belys ryff 6	fl. 1	den. 20
Swtyw bertolom caponalo surk ryff $6\frac{1}{2}$	fl. 3	den. 75
adi 12 februario gaspar porcolabnak lurin- berger 21 ryff	fl. 10	den. 50
adi 12 februario gaspar porcolabnak Caryxya posto 7 ryff	fl. 5	den. 60

adi — detto poglyaknak Caryxya posto 7 ryff	fl. 5 den. 60
adi — detto bortolom dyaknak Caryxya 7 ryff	fl. 5 den. 60
adi — detto Sonkonak Caryxya 7 ryff	fl. 5 den. 60
adi — detto Confyznak londex posto 3 $\frac{1}{2}$ ryff	fl. 3 den. 50
adi — detto gywrg papnak londex posto 7 ryff	fl. 7 den. —
adi — detto vratysanak karýzea (londex áthúzva) posto 7 ryff	fl. 4 den. —
adi — detto tamaskhonak egy swbychara londis poztho 2 ryffh ¹	

¹ Innen kezdve más kéz sötétebb tintával írta a számadást.

adi — detto polyaknak londis 2 ryffh	fl. 2 den. —
adi — detto tamaskhonak karýzea 7 ryffh.	

Eredetije fél ív papíron. A herceg Battlyány család körmendi levéltárában. Beosztatlan számadások.

8.

Elszámolás a Németvidék és az Őrség hering-pénzéről.

+ 1539.

Introýtus az Herýngh pýnznek kytt az nemett wydek es ewrshigh adod eu kezemhews es egyeb pynzt kyt khewlehen attak.

Adi detto 20 aprilý adott az ewrnagy en kezemhez herýngh pynzt	fl. 16
Az rakosý Byro adott	fl. 8
Az chakaný byro adott	fl. 7 kr. 22
Az nemett wydek adott	fl. 53 kr. 44
Khattws adoth	fl. 35
Tarrody adott az Bor arabol kytt az podnychon kewltett	fl. 4 kr. 45
Az kereswry byro adott kytt khelelien kertem tele	fl. 4
Amely pynzt wram toronyrol kyldett wolt 23 forynthott 20 kraycher hean abol vettem az herýngh pýnzhes kywel megh tellyessytetem	fl. 7 kr. 37
Ismegh adott azzonyom ew kegyelme es ezen pynz- bowl mykorrh Beczben mentem	fl. 9
Ismegh adoth azzonyom ew kegyelme kett aranyatt tezen	fl. 2 kr. 50
Ismegh az zhakij ember adott ennekem az thehenertt kywel ados wolt	fl. 2
Adott Benche balýnt fl. 40 týzen kett kraycher hean.	

Eredetije fél ív papíron, ugyanott.

IVÁNYI BÉLA.

NÉPMELV.

A nyelvjárási anyag művelődéstörténeti értékesítése.

A jelenség- és tárgykör-monográfiák végső tanulságainak statisztikai módszerrel való levonása, melyre a művelődéstörténet határát érintő nyelvészek sok tanulságos példát adtak már, a nyelvjáráskutatásban még mindig nem tudott meghonosodni.

Hogy egy fáradtságosan összehordott, de e szempont végigvizsgálása nélkül torzóban hagyott és semmi látható eredmény nem mutató anyagahalmaznak mily érdekes vallomását lehet alig párórai munkával felderíteni, arra érdekes s nem is egyetlen példa VAMOSI NÁNDORNAK „A debreceni csizmadiák céh- és műszavai”-ról írott dolgozata.¹

VAMOSI közli a csizmadiamesterség és a céhélet szavait, a megfelelő keretbe: a mesterségleírásba beleillesztve, majd külön szótárt is ad, s itt az egyes szavaknak régi adatait, sőt származtatását is közli. — A tanulmány megírásához történeti, néprajzi, művelődéstörténeti és nyelvtudományi felkészültség kellett. E felkészültség elég lett volna ahhoz is, hogy anyagának további, főleg művelődéstörténeti vallomását is feltárja: ennek hiányában ugyanis ezt a művelődéstörténet kutatója kénytelen elvégezni, de lényegesen nagyobb fáradtsággal s a segédtudományokat illetően kevesebb szakértelemmel.

A továbbiak szempontjából ezért nem felesleges talán a csizmadiamesterség és -céh szókinéséből statisztikai módszerrel kikövetkeztetett alábbi tanulságaink közlése.

*

Vizsgálódásainkból ki kell rekeszteniünk azokat a szavakat, melyek a szótárban előfordulnak ugyan, de nem tartoznak sem a mesterség, sem a céhélet szakszókinésébe, pl.: *búcsú* 'felmondás, búcsúzás', mert az értelmezést a szöveg alapján önkényesnek találjuk; *dűtösen* 'ferdén hajlítva'; *dologtevő nap* 'munkanap'; *zöldföld* 'zöld színű falfesték'; stb. Kétségtelen ugyan, hogy e kifejezések valóban éltek a csizmadiák nyelvében, de élt benne a *kar*, *feleség*, *pimasz*, *kenyér* stb. szó is: mindezek bevonása azonban nem a szaknyelv, hanem a csoportnyelv vizsgálójára tartoznék.

E kirekesztések után 594 vizsgálendő szó marad. Ebből mesterségszó 349, a céhéleté 245. A két csoportot együtt vizsgálunk nem volna jogos: az egyik mesterségbeli, a másik társadalmi szókinés.

A szavak eredetének vizsgálatára térve felmerül az az elvi kérdés, hogy a szakszókinés elemeinek vizsgálatakor az egyes szavak végső etimológiája veendő-e figyelembe, vagy pedig közvetlen származásuk; más szóval: hogy a debreceni csizmadiamesterség kifejezőképességében az *ár* szó finnugor, a *viasz* szláv, a *bélyeg* török eredetű-e, vagy pedig mindhárom közmagyar. — Állásfoglalásunk a következő lehet:

1. Végső eredeztetésére való tekintet nélkül magyar eredetűnek kell tartanunk a szaknyelvnek minden olyan szavát, amely az illető sajátos szókinés kialakulásakor — már vagy még — használatos volt a magyar nyelvterületnek legalább is nagyobbik részén, éppúgy, mint ahogy pl. egy XVI. századi település dűlőnevei közt a *bikamező* nem a török eredetű *bika* és a finnugor eredetű *mező*, hanem a közmagyar *bika* és a közmagyar *mező* összetételéből származik.

¹ Dolgozatok a debreceni Tisza István Tudományegyetem Magyar Népmelyv-kutató Intézetéből 18. sz. Debrecen, 1942.

2. Idegen eredetűnek csak a szaknyelv azon szavai tekinthetők, melyek közvetlenül a szaknyelv megalkotásakor, annak elemeként, egyenesen oda kerültek át valamely másik nyelvből, s a közmagyarba is csak azóta és abból kezdtek átterjedni.

3. Külön rétegnek kell vennünk még a tájszói eredetű elemeket, mint pl. a *ficsor* 'gyermekeszima, kiscsizma', mely származására nézve román ugyan, de a csizmadia szaknyelvbe — jelentésfejlődéséből kitűnően — mint magyar tájszó került bele. Itt természetesen a tájszavak nyelvi eredete egy-egy vidék népére jellemző lehet: elképzelhető, hogy pl. egy palócsági szaknyelvben feltűnik a szláv eredetű tájszavak sokasága. — ez azonban a nép, s nem a mesterség eredetére és összetételére vet fényt, s helytelen értékelése a mesterség eredetének szemléletét hamisítaná meg.

I. A csizmadiamesterség.

Így vizsgálva meg a csizmadiamesterség szavainak eredetét, számszerűen a következő képet kapjuk:

magyar eredetű szó	245 = 70 ⁰ / ₁₀₀
német eredetű szó	90 = 27 ⁰ / ₁₀₀
tájszói eredetű	11 = 3 ⁰ / ₁₀₀
összesen	346 = 100 ⁰ / ₁₀₀

A magyar és német eredetű elemek számszerű megoszlása még tanulságosabb a szakszerinti csoportosításban (itt a tájszavak a magyar eredetűek között szerepelnek):

A) Anyagnevek:

magyar eredetű	32 = 86 ⁵ / ₁₀₀
német eredetű	5 = 13 ⁵ / ₁₀₀
összesen	37 = 100 ⁰ / ₁₀₀

B) Résznevek:

magyar eredetű	38 = 66 ⁶ / ₁₀₀
német eredetű	19 = 33 ⁴ / ₁₀₀
összesen	57 = 100 ⁰ / ₁₀₀

C) Szerszámnevek:

magyar eredetű	52 = 60 ⁵ / ₁₀₀
német eredetű	34 = 39 ⁵ / ₁₀₀
összesen	86 = 100 ⁰ / ₁₀₀

D) A munkamenet szavai:

magyar eredetű	62 = 69 ⁶ / ₁₀₀
német eredetű	27 = 30 ⁴ / ₁₀₀
összesen	89 = 100 ⁰ / ₁₀₀

E) Mérték, mértékvétel:

magyar eredetű	10 = 90 ⁹ / ₁₀₀
német eredetű	1 = 9 ¹ / ₁₀₀
összesen	11 = 100 ⁰ / ₁₀₀

F) A készárú nevei:

magyar eredetű	39 =	95 ² / ₃ %
német eredetű	2 =	48 ⁰ / ₁₀ %
összesen	41 =	100 ⁰ / ₁₀ %

G) A csizma bajai, javítása:

magyar eredetű	24 =	96 ⁰ / ₁₀ %
német eredetű	1 =	4 ⁰ / ₁₀ %
összesen	25 =	100 ⁰ / ₁₀ %

E mennyiségi statisztika is sokat elmond már, érdemes azonban további minőségi vizsgálódásokkal kiegészíteni.

A) Az anyagnevek közt magyar eredetű közel 87⁰/₁₀: ez nagyrészt a csizmiadiától még érintetlen nyersanyagot jelöli, azt tehát, amit a mester a termelőtől kap, mint *kecskebőr*, *hasszél*, *marhabőr*. A német eredetű kifejezések mind kikészített bőrfajtákra vonatkoznak: *krupon*, *aftaléder* stb.

B) Részneveknek vettük a készülő vagy kész lábbeli kisebb-nagyobb, de önállóan emlegetett részeinek nevét. Ezeknek kétharmada magyar elnevezés, főleg a csizmának olyan nagyobb egységei, melyeket használója is megkülönböztet, pl. *sarok*, *talp*, *fül*, *kéreg*. Az egyharmadnyi német név a csak szakember előtt ismert apróbb részek neve, így *arcni* 'torokbővítő', *banléder* 'talpizombetét'.

C) A szerszámok és hozzávaló kellékek szókészletében található aránylag a legkevesebb magyar szó, mintegy 60⁰/₁₀-nyi csak. E csoport két rétegű: a más iparban is használatos szerszámok nevei, mint *ár*, *fenőkő*, *hergelőfa*, *ványoló*; a másik részt az újonnan megmagyarosodottak: *tűzőár*, *fogtalószeg* stb. teszik. Német nevűek az egészen különleges csizmadiaszerszámok: *ampasz* 'sarokégetővas', *klema* 'a szár összeszorításához használt csíptető', *fiszni* 'sámfafej' stb.

D) A munkamenet szavai közt ismét majd 70⁰/₁₀-nyi a magyar. Mind ide tartoznak a nagyobb munkálatok nevei: *beszeg*, *megáztat*, *nagylol*, *megfarag*. Német a kisebb munkáknak legnagyobb-részt eszköznevből alakított ige-készlete, mint *leglőzol* 'üvegpapírral simára dörzsöl' (vö. n. *glas*); *begéderez* 'a sarok helyére keskeny bőresíkot szegez' (vö. n. *köder* 'sarokalj'); *kilásztol* 'a kaptát kihúzza a csizmából' (vö. n. *leisten* 'kaptafa'); néhány magyar képzővel ellátott német ige: *bindol*, *bestepplol*, *lebrenol* stb.

E) A mértékek, mértékvételi adatok és mértékegységek minden egyes szava magyar, kivéve a sajátosan csak lábbelikészítők által használt *stükmájsz* ²/₃ cm-nyi táv, ú. n. 'susztercenti' szót.

F) A készárú nevei mind magyarok. Német eredetű a ma már kihalt *stibli* 'csizma' és a *rádlis csizma*. E szó is — mint a munkamenet igéinek nagyrésze — eredetileg szerszámnevhöz kapcsolódik: *rádlí* 'a talpszél fogazására, recézésére használt kerék → a talpszél fogazata': > *rádlis csizma* 'recéz talpszélű csizma'; van azonban magyar név is rá: *libafogas csizma* 'ua.'

G) A csizma hibái, betegségei és javítása szókincsében csak a *megspiccel* szó német eredetű, de ez is — az előbbihez hasonlóan — magyar képzésű származék (l. még IV. pont).

II. A céhélet.

A céhélet szókinese igen kevés magyarázatot kíván. Eredetére nézve:

magyar eredetű	245 =	95'70 ⁰ / ₀
latin eredetű	6 =	2'35 ⁰ / ₀
német eredetű	5 =	1'95 ⁰ / ₀
összesen	256 =	100'00 ⁰ / ₀

E szókinés tehát így is csaknem tiszta magyar, s kérdés, hogy az idegennek vett szavak a céhszervezet szempontjából valóban közvetlenül idegenből vagy a közmagyarból jöttek-e. Nem valószínű, hogy a *sallárium*, a *kommisszárius*, a *szkríba* vagy akár a *kuncsaft*, *kontár*, *kassza*, *cikkely* szavak a latinból, illetőleg a németből éppen a csizmadiacéhen keresztül kerültek volna köznyelvünkbe. — E meggondolás a céhélet kifejezéseinek magyar eredetű rétegét 100 ⁰/₀-osra növeli fel.

III. Tanulság: a mesterség eredete.

Az I. pontban elmondottak alapján a debreceni csizmadiamesterség története így bontakozik ki előttünk:

A mesterség német eredetű, kezdetben minden kifejezése német lehetett, s lassan kezdett csak megmagyarosodni. Leghamarabb a nyersanyagok és a készárúk nevei cserélődtek ki magyar szavakkal, vagyis azokon a területeken kezdődött el a magyarosodás, amelyeken a csizmadiaság a termelőkkel, illetőleg a fogyasztókkal érintkezett, s kénytelen volt az ő szókinésükhöz alkalmazkodni. A következő lépés a mértékvételnek, a csizma hibáinak és javításának szavait magyarosította meg: itt is a fogyasztó hatását láthatjuk. Ilyen társadalmi érintkezés útján cserélődhettek ki a résznevek is. Lassú magyarosodási folyamatra mutat a munkamenet és a számszámkészlet szókinese: a változás itt is az általánosabb érdekű kifejezéseken kezdődött, vagyis ott, ahol a külvilág nyelvileg hatással lehetett a szakmunkára. Az egészen sajátos csizmadiaeszköz-nevek és a belőlük képzett munkamozzanat-igék még mindig tartják magukat: itt legfeljebb a kétnyelvűség állapota áll fenn: *fateksz* ~ *faszeg* | *evikkolószeg* ~ *felhúzószeg* | *gleng* ~ *lágylék* | *snitt* ~ *talpszél* | *snittvas* ~ *szélvas* | *csuszniájp* ~ *nyeleskés* | *steppolóár* ~ *tüzőár* | *fédervajs* ~ *sikpor* stb. stb. A fejlődés irányából mindenesetre teljesen német szókinésű kezdetre s majdani teljes megmagyarosodásra lehet következtetni.

A II. pont eredményeit a fentiekkel egybevetve újabb tanulságokhoz juthatunk el:

A mesterség származására vonatkozó végső eredményünk az volt, hogy az — szókinésében és egészében is — német eredetű. A magyar iparosodás történetének alapján gondolhatnánk ezek után arra, hogy a mesterséget néhány ott meglepedett német mester hozta Debrecenbe, s az azután magyar tanítványaik ajkán kezdett magyarosodni; e feltevést azonban a céhszervezet szókinese megcáfolja, mert német mesterek nem alapítottak volna maguknak magyar nyelvű céhet. Debrecenben tehát már az őscsizmadiák is magyarok voltak. Az itt mutatkozó ellentmondást

az a valószínűbb feltevés hidalja át, hogy a eszismadiaságot az idegenben tanult magyar vándorlegények hozták el Debrecenbe. — Arra a további kérdésre, hogy a mesterséget idegenben tanuló magyarok mely vidék németiségétől kaphatták tudásukat, pontosan itt nem felelhetünk, vannak azonban a szókinésben olyan nyelvjárási jelenségek, melyeknek alapján e helyet is megtalálhatnók. Így pl. irod. n. *a* ~ n. nyj. *ō* (n. *glass, stab* ~ m. *leglőzol, stóbli*) | irod. n. *ej* ~ n. nyj. *aj* (n. *zuschneider, leisten* ~ m. *cusnájp, kilásztol*) | irod. n. *ø* ~ n. nyj. *γ* (n. *abzieher* ~ m. *abciger*) | irod. n. *k* ~ n. nyj. *g* (n. *kante, köder, glenk* ~ m. *gant, géder, gleng*) | irod. n. *b* ~ n. nyj. *p* (n. *büttling, amboss* ~ m. *pitting, ampsz*) | irod. n. *ea* ~ n. nyj. *ə* (n. *afterléder* ~ m. *aftaléder*) stb. E német-magyar hangkülönbségek nem a magyarból, hanem még az átadó német nyelvjárásból erednek. s így helyhez rögzítésük esetén a mesterséget adó területet is meghatároztuk egyben.

IV. Nyelvi tanulság.

A kínálkozó nyelvi tanulságok közül egyet érdemes most kiemelni: az igeképzős átvételt.

A most vizsgált anyag is azt a tapasztalatunkat igazolja, melyet az angol jövevények vizsgálatakor nyertünk: hogy nyelvünk újabb idegen eredetű igéket még akkor is képzővel lát el, ha azok az átadó nyelvben is igei funkciót töltenek be. A most vizsgált esetekben a német *-en* végződés eltüntével minden ige *-ol* képzőt kapott, — érdekes, hogy a magashangúak is, mint *bestepol, cvikkol, bindol, felheftol, kiglettol, felriktol, lebrennol, kisirfol*. E mélyhangúsági kényszerűség azonban nem vonatkozik a névszóként átvett német szavak magyar igéire: ott a magashangú szó magashangú képzőt kap, mint *spice*: > *meg-spiccel*; *géder*: > *begéderez* stb. E jelenségből arra következtethetünk, hogy ez utóbbiakban a nyelvérzék egy már magyarnak érzett *spice*, illetőleg *géder* főnevet látott el denominális ige-képzővel.

Összefoglalva: statisztikai módszerrel, pusztán a nyelvi anyag vizsgálatával, kevés többletmunkával értékes művelődéstörténeti vallomásokot fejthet ki a nyelvész saját anyagából, s ennek elvégzésével dolgozatát szélesebb érdekűvé és használhatóbbá teheti.

DENE LÁSZLÓ.

KÖNYVISMERTETÉS.

Robert A. Hall: Hungarian Grammar.

A Language melléklete. Baltimore, 1944. október—december. 8° 92 l.

Úgy látszik, a második világháború az amerikai nyelvészek érdeklődését is felkeltette a magyarság iránt. Egyelőre csak a nyelvészekét ugyan, mert ez a munka nem a nagyközönség számára készült nyelvkönyv, hanem tudományos érdeklődés szította nyelvtudománnyal foglalkozó szakemberek számára. Köz-

vetlen előzménye ennek a leíró nyelvtannak Amerikában SEBEOK T. A. két cikke lehetett a *Language* 1943-i évfolyamában. A szerző legalább is ezekre hivatkozik: „Notes on Hungarian Vowel Phonemes” (*Lang.* XIX, 162–4) és „The Equational Sentence in Hungarian” (*Lang.* XIX, 320–7), továbbá SEBEOK-ekkel való személyes levelezésére. Ezekon kívül főleg SIMONYI és SZINNYEI német nyelvű munkáiból, LAZICZIUS, SZENCZI és SALVAGEOT egy-egy cikkéből, továbbá VÁRADY IMRE (*Grammatica della Lingua Ungherese*, Róma, 1931.) és LOTZ JÁNOS (*Das ungarische Sprachsystem*, Stockholm, 1939.) magyar nyelvtanából veszi anyagát. Jóllehet a szerző maga nem tud magyarul, és nyelvünket az írott forrásokon kívül csak egy-két amerikai és néhány Rómába vetődött magyarral folytatott beszélgetésekből ismeri, aránylag teljes és — apróbb melléfogásokat leszámítva — részleteiben is hű képet ad a magyar nyelv szerkezetéről.

A szerzőt nyelvünknek első sorban formai sajátosságai érdeklik. Ez a szempont vezeti rendszerező munkájának mind a hat fejezetében: a hangtanban, a ragozástanban, a szófajokról, a szóalkotásról, a szószervezetekről és a mondat szerkezetekről szóló fejezetben is. Szigorúan a köznyelvre szorítkozik; így pl. a kétféle *e* hang meglétét is csak egy rövid fejezetben említi, az *ö*-zéssel együtt. Ellenben részletesen foglalkozik olyan sajátosságokkal, melyek az egész köznyelvre jellemzők, mint pl. a palatalis és velaris hangrend, a különféle töváltakozások, főnév- és igeragozás, névutós és jelzős szerkezetek. Függelékül mintegy 300 ige és néhány melléknév állandó határozó-vonzatát közli.

Ez a munka kitűnő szolgálatot tehet egy nyelvésznek, aki nyelvünk szerkezetének formai sajátosságait meg akarja ismerni, bár egyes adataival szemben nem árt némi óvatosság. Adott esetekben tiszta képet ad nyelvünk legújabb, jelen állapotáról, és teljesen elkerül minden nyelvtörténeti vonatkozást. (Kivételt tesz azonban pl. az *-nd* jelű egyszerű futurummal, mert ezt a rendszer teljessége kedvéért minden igénéél felsorolja, előre megjegyezvén, hogy elavult.) E mellett viszont arra egyáltalán nem alkalmas, hogy bárkit is megtanítson magyarul. Nem is ez a célja. A gyakorlati célt már eleve kizárja az, hogy magyar nyelvű példáit nem a magyar helyesírás szerinti formában, hanem kiejtés szerinti átírásban közli, és helyesírásunkat csak egy rövid szakaszban ismerteti. Sőt a hangtani részben kétféle átírást is használ minden szóra: egy (pontosabb) fonetikus és egy (elnagyoltabb, nagyjából az írásunkat tükröző) fonemikus. A továbbiakban csak a fonemikus átírással él. (Pl. nem különbözteti meg a *ŋ* hangot az *n*-től, vagy a dentilabialis *m* hangot az *m*-től.)

Hogy mennyire túlyomó ebben a munkában az alaki szempont, arra talán legjellemzőbb a melléknévi és határozói ige-nevekről szóló fejezete. Az alaki sajátosságok részletes elsorolása után mindössze annyit mond, hogy némi különbséget szoktak tenni cselekvő és szenvedő jelentések közt. De hogy pl. a jelenidejű melléknévi igenév első sorban cselekvő, a múltidejű pedig főleg szenvedő értelmű, erről említést sem tesz. A jelentésbeli szempontok elhanyagolása miatt jutott kevés hely a mondat-szerkezetek tárgyalására is. Legkevésbé sikerült fejezete azon-

ban a könyvnek a hangjelzésformákról szóló szakasz. Itt nagyon meglátszik az élő nyelv ismeretének hiánya.

Érdeemes ezt a munkát összevetni Lorz nyelvtanával, amely a külföld számára leghozzáférhetőbb és legismertebb rendszeres magyar nyelvtan. Példaanyaga általában kisebb, mint Lorzé (bár pl. a személytelen igék felsorolásában részletesebb), és a rendszerezése talán éppen ezért áttekinthetőbb. A pontos nyelvismeret hiányából származó hibákat nem vehetjük tőle zokon. Ezekért inkább forrásait kell okolnunk. Kiigazításuk sem idegen, hanem magyar ajkú nyelvészek feladata.

Mindezek ellenére is nemcsak örvendetes jelenségnek kell tekintenünk, hogy a magyar nyelvet az általános nyelvészetben szinte vezető szerephez jutott Amerika ennyi figyelemre méltatta, hanem el kell ismernünk, hogy a szerző valóban értékes és hasznos szolgálatot tett a magyar nyelv ügyének, mert az angol nyelvközösség területén, ha egyelőre csak szűkebb, tudományos műveltségű körökben is, az érdeklődést felkeltette iránta, és a vele való foglalkozásra használható bevezetőt nyújtott.

ELEKFI LÁSZLÓ.

Szemle.

Századok. 79—80. évf. 1945—1946. Szerk. BERLÁSZ JENŐ. — DEÉR JÓZSEF, A IX. századi magyar történet időrendjéhez. A honfoglalást megelőző század magyar történelmének eseményrendjét vizsgálja, és ezzel kapcsolatban szól a méltóságnevek, így a *kündü* mögött álló tényleges hatalmi viszonyról (3—20). — I. TÓTH ZOLTÁN „Tuhutum és Gelou. Hagyomány és történeti hitelesség Anonymus művében” című cikkével azt akarja bizonyítani, hogy *Gelou* nem történeti személy, hanem An. keltette életre *Gyalu* nevéből (21—84). Foglalkozik Anonymusnak a nevek keletkezéséről való felfogásával és a középkori, ú. n. szimbolikus helynévmagyarozással. Összeállítja An. névmagyarozatait és bővebben szól *Esküllő*-ről és *Gyalu*-ról (76—83). — ELEKES LAJOS (175—6) a román *os domnesc* kifejezés 'fejedelmi vér, nemzetség' jelentése kapcsán a dinasztikus elv román gyakorlatának feltehetően török-tatár eredetére világít rá. — A „Tudományos vita” című rovatban (205—27): MOOR ELEMÉR KNEZSA ISTVÁN „Keletmagyarország helynevei” című helynév- és településtörténeti tanulmányát bírálja. Szerinte Erdély honfoglalás előtti lakosságának nyelve — régi véleményét fenntartva — ó-tót jellegű volt. A helynévpárok keletkezésére vonatkozólag elismeri, hogy a személynévi eredetűknél KNEZSÁNAK sikerült a MELICÁ-fele egyidejű névadási elmélet bizonyítása. A közsőből származó párhuzamos helynevek tekintetében a későbbi fordítás valószínűségét nyugatmagyarországi horvát és erdélyi példákkal támogatja. A helynevek lefordítóit az újabb nyelv műveltebb rétegeinek tagjaiban keresi. KNEZSA ISTVÁN válaszában védelmezi és bővebben kifejti tételeit. A vitában magyar szempontból érdemlegesebben tárgyalt helynevek: *Erdőfalva*, *Zalatna* (kétszer), *Aranyos*, *Garat* ~ *Garád*, *Szelindek* (kétszer), *Berve*, *Médvés*, *Gyöngy*, *Boldogváros*, *Csongva*, *Denta*, *Galac*, *Hétur* (kétszer), *Ida*, *Indal*, *Ipp*, *Kasztó* (kétszer), *Priszlop*, *Récc*, *Romosz* (kétszer), *Szászváros* (kétszer), *Tuzson*, *Ugra*

(kétszer), *Véza*, *Vinda*, *Piskinc* (226 jegyz.), *Kötelesmező* és a *Kenyer* víznév. A két cikk az ismertetett két főkérdésen kívül a helynévfejtés és településtörténet több módszertani kérdését is érinti.

Ethnographia—Népélet. LVI. 1945. Szerk. FÉL EDIT. — BALASSA IVÁN a *takar*, *takarás*, *betakarít* és *összever*, *veretel*, *marokverés*, *szénaverés* mezőgazdasági kifejezések néprajzi hátterét rajzolja meg (26—30). Az utolsóból magyarázza a kisküküllőmegyei *Szénaverős* falu nevét. — SZÉCS SÁNDOR a táltosok „égbenyúló fá”-járól (23—6), IFJ. KODOLÁNYI JÁNOS pedig viaskodásukról (31—6) ír. — VAJKAI AUREL eikkéből (37—40) a *csigér*-nek újabb: ’nyírvíz, nyírfa leve’ jelentését, az *eszteric* tájszónak meg *iszterice* alakváltozatát tudjuk meg (l. EtSz.). Mindkettőt Szentgálról. — SEBESTYÉN KÁROLY (48—51) a magyar parasztház régi műszavaihoz a *talp*, *talpfa* szót esatolja, mely a románba is átment (*ház talpa* >) *talpá* alakban és l. ’alapperenda’, 2. ’küszöb’ jelentéssel. A *talpas ház* magyar eredetű típusa a Balkán északi részén is elterjedt (*talpa*, *talpina*). — LUBY MARGIT a népnyelvből gyűjtött *ha az ökor szarvába bujnál is | nagyobb lesz a kemence a háznál | feltették a kontyot, alá-vakták a gondot | egyes talakivel* kifejezéseknek XVII. századi, Bethlen Miklósnál található előfordulását mutatja be, s felhívja a figyelmet a régi köznyelv és a mai népnyelv kapcsolatára (66—7). — BEKE ÖDÖN (72) BERZE NAGY JÁNOS népmesegyűjtéséből vett adatokkal még jobban megtámogatja a *tüskéreváló* vagy *tüz alá való boszorkány* kifejezések eddigi származtatását. LVII. 1946. — ALFÖLDI ANDRÁS „A varázslás lélektani alapja” (19—28) és SZENDREY ÁKOS „A magyar lélekhit” (34—45) című tanulmányai a nyelvészet köréhez is közelálló tárggyal foglalkoznak. — N. BARTHA KÁROLY a favágó *karám*-ról írva kitér a *karám* szó eredetére is (70), de nem ismeri SZALAY törökségi adatait (MNy. XI, 128). — IFJ. KODOLÁNYI JÁNOS cikkében (73—7) néhány ormánsági tájszó található: *akó* ’akol’, *nagyító* ’messzelátó’, *röpülő* ’komp’, *körülcsernyéz*, *örhajó*, *róta*, *bágyos*, *félhét* ’húsvét utáni csonka hét’. — BEKE ÖDÖN a *kutyafejű tatár* kifejezéshez közöl adalékokat (90). — A Néprajzi Hírek című rovatban Viski Károlyról, a nyelvészből lett kitűnő néprajztudósról olvashatunk megemlékezést (113—6).

Erdélyi Tudományos Intézet Évkönyve. 1943. (Megjelent két kötetben 1944—1947-ben.) — TAMÁS LAJOS, Úgocsai magyar-rumén kapcsolatok (3—48). — JANCsó FLEMÉR, Döbrentei Gábor élete és munkássága (49—179). — SZABÓ T. ATTILA, A magyar helynévkutatás a XIX. században (181—264). 1944. — GÁLFFY MÓZES, Keresztneveink becéző alakjai a Borsavölgyén (60—81). — MÁRTON GYULA, A kolozsmegyei Borsavölgy állatnevei (249—78). — NAGY JENŐ, Az erdélyi szász eredet- és nyelvjáráskutatás története (279—338). — Az Adattárban SZABÓ T. ATTILA és GERGELY BÉLA „A Dobokai völgy helynevei” című adatközlése (339—414).

E tanulmányok külön is megjelentek az Erdélyi Tudományos Intézet kiadványai sorában.

Erdélyi Múzeum L. 1945. Szerk. SZABÓ T. ATTILA. — JAKÓ ZSIGMOND „Az elpusztult települések kutatása” című cikk-

ben a pusztafaluk névtárának összeállítását sürgeti (46—60). — MÁRTON GYULA „Gúny- és melléknevek Magyarlónáról és Jegenyéről” (88—93) című cikkében a kolozsmegyei Jegenyén szerepel egy *Liba* nevű ember, akinek két öccse közül az egyiket *Pipé*-nek, a másikat *Rucá*-nak hívják. — NAGY JENŐ. Adalék a kalotaszegi Magyarvalkó népi mesteriségének szókincséhez (94—8). — FERENCZI SÁNDOR a *Tyiszkhegy* nevét az oláh *pisc* 'csúcs, hegytető' szóból magyarázza (100). — GUNDA BÉLA a *Jarkasgégén eresztett* kifejezés néprajzi vonatkozásait deríti fel (101—4), valamint a *csép* régi magyar *másfélfa* nevére és ÉDER JÓZSEF KÁROLYNAK 1796-ban közzétett székely tájzavaira hívja fel a figyelmet (234, 104). Ilyenek: *Szupulyka* 'lapos orrú', *Rityólódni* 'esüfolódni', *Kegyélet* 'szivárvány', *Tzedete* 'condra', *Lator* 'csintalan' stb. ÉDER a jövevényszavakat *bitangszók*-nak nevezi. — JAKÓ ZSIGMOND a *Lakság* districtus-névvel foglalkozik (105), amely előbb *Lok* vagy *Lak* alakban a biharmegyei Gyepespaták mentét jelentette, majd ebből a hét erdélyi megye összefoglaló nevévé lett. Ő, a *Lengyelkék* helynevet tárgyalja (106). — K. SEBESTYÉN JÓZSEF a brassói magyar evangélikus egyház jegyzőkönyvében talált székely rovásírásos bejegyzést közli (fényképmásolattal) (108). — SZABÓ T. ATTILA a *kotyor* és *kotymány* felszínforma-nevekkel, az *áj* ~ *ágy* vállakozással, az *Angyalhegye*, *Emán*, *Josikmán*, *Nyárszó*, *Vársza*, *Aramáj*, *Benája*, *Dáritye*, *Élőerdő*, *Háj*, *Mézmár*, *Szólómár*, *Mosolygó*, *Vargalistető*, *Vér-völgy* magyar és több oláh helynév magyarázatával foglalkozik (111—20 és 257—75). Az Adattár „A szolnokdobokai Árpástó helynevei”-t közli (281—317). LI. 1946. — FARAGÓ JÓZSEF „A tánc a mezősegi Pusztakamaráson” című tanulmánya (30—46) néprajzilag is használható, mint az EM. néprajzi közleményei általában. Szó van benne a *kezes fizess* szólás eredetéről (30). — GUNDA BÉLA a *darvadoz* ígéről ír (63). — MÁLYUSZ ELEMÉR a budapesti egyetemi könyvtár Turóczy-krónika példányának bejegyzéseiről írva e mondatot közli: *Oh Mathia ha te | moftan elnel | Gondvinkrol gondolnal* (116). — SZABÓ T. ATTILA földrajzi neveket magyaráz, majd az *élő erdő*, *élő föld*, *veszekedő erdő* kifejezéseket világítja meg (79—86). → ÁRVAY JÓZSEF szintén az *élő erdő* ~ *élő föld*-del foglalkozik, amely a tilalmas erdő ellentéte (87—90). — GÁLFFY MÓZES a nyelvjáráskutatás és a nagyközönség eddigi viszonyát tárgyalja (90—3).

Erdélyi Tudományos Füzetek. Szerk. SZABÓ T. ATTILA. — 171. MIKECS LÁSZLÓ, A moldvai katolikusok 1646—47. évi összeírása. — 176. NAGY JENŐ. Család-, gúny- és ragadványnevek a kalotaszegi Magyarvalkón. — 180. MÁRTON GYULA, Ördöngösfüzes helynevei. — 181. SZABÓ T. ATTILA—GÁLFFY MÓZES—MÁRTON GYULA, Huszonöt lap »Kolozsvár és vidéke néprajzi térképéből«. — 182. M. NAGY OTTÓ, Gyarmathi Sámuel élete és munkássága. — 187. GUOTH KÁLMÁN, Eszmény és valóság Árpád-kori királylegendáinkban. — 193. † GERGELY BÉLA—SZABÓ T. ATTILA. A szolnokdobokai Tóki völgy helynevei. — 194. JAKÓ ZSIGMOND, Az elpusztult települések kutatása. — 197. MÁRTON GYULA, A szolnokdobokai Árpástó helynevei. — 201. JUHÁSZ ISTVÁN, A székelyföldi református egyházmegyék.

SZABÓ T. ATTILA—† GERGELY BÉLA. A kolozsmegyei Borsavölgy helynevei. Erdélyi Tudományos Intézet: Borsavölgyi Kutatások. Kolozsvár, 1945. 208 l.

Magyar Népryelv V. 1943—1946. Szerk. BÁRCZI GÉZA. — † HORGER ANTAL. Tályog (3—10). — SULÁN BÉLA. Az *i*-zés kérdéséhez (11—22). — PAPP LÁSZLÓ. A hosszúpályi népryelv *i* és *é* hangjai (23—39). — NAGY JÁNOS. Diószegiék munkássága (40—8). — KOVÁCS LÁSZLÓ. Gyorsírás alkalmazása a népryelv kutatásban (egy melléklettel 49—54). — A „Népryelvi adatok” rovatban bukovinai csángó, szatmármegyei, érmelléki, hajdúnánási, kisújszállási és ókigyósi népryelvi szövegek (55—76).

Irodalomtörténet. XXXVI. évf. 1947. Szerk. KOZOCSA SÁNDOR. — RADÓ POLIKÁRP, A Guilerin-kódex (1—8). A szegedi ferencesek könyvtárában megvan Guilerin 1496-ban kiadott „Postilla guilerini super Epistolas stb.” című szentbeszédgyűjteménye. Az ősnymtatványba a XV. és XVI. század fordulója körüli írással néhány magyar glosszát jegyeztek be. (Ezeket Radó nem közli.) Ehhez a prédikációs könyvhöz szükséges ismereteket magába foglaló kézírásos füzetet. Az „Ave Regina caelorum” és „Salve Regina” antifonák, valamint két beszéd-töredék közlésén kívül sok kifejezés-fordítás és szómagyarázat található benne. A négy kéztől származó magyar bejegyzések a XVI. század első harmadából származnak. Ezeket a szerző gondos másolatban közzé is teszi. A füzetnek a Guilerin-kódex nevet adta, noha vele semilyen összefüggésben nincs. Guilerin úgy jutott névhez, mint Pilátus a Credo-ba. Helyette inkább a tartalmát jobban kifejező Ferences Jegyzőkönyv vagy Ferences Tudnivalók neveket ajánlanók.

MIRÉSY SÁNDOR.

KÜLÖNFÉLÉK.

Balassa József.

1864. február 11.—1945. február 26.

Nyelvtudományunk történetében három korszakot különböztetünk meg. Az első korszak Sylvester Jánostól Révai Miklósig, a második Révaitól Budenz József és Szarvas Gábor felléptéig, a harmadik napjainkig tart.

Az első korszak jellegzetes tulajdonsága a szellemiség szempontjából az európai közösségbe való beletartozás, a tudás szempontjából a romantika. E korszak anyaga a Toldy Ferenc-től kiadott Corpus Grammaticorumban van összegyűjtve. E mű, melyről a legérdekesebb ismertetést ARANY LÁSZLÓ írta a Budapesti Szemlében, halhatatlan kincsek mellett régi pelyvát is rejteget. Csak erős kritikával használható. Erre csak egyetlen adatot említék. TOLDY FERENC idézi Baranyai Deesi Jánost, aki szerint Janus Pannonius írta volna az első magyar nyelvtant.

Ez adatot azonban Janus Pannonius egész munkásságának átkutatása nem igazolja. Honnan vette hát Baranyai Decsi ezt az adatot? IMRE SÁNDOR (e jeles családból az első e néven) kimutatta, hogy Baranyai Decsi egyszerűen összetévesztett két kiváló emberünket: Janus Pannoniust meg Johannes Sylvester Pannoniust. E kor grammatikai kísérletei élükön Sylvesterrel erősen a grammatikai világhértéket jelentő Donatus utánzásai, illetőleg követői, amint ezt „Sylvester és Donatus” című tanulmányomban (Irtört. 1913: 321—5) kimutattam. Ez az utánzás voltaképen belépésünk volt a tudás ösvényén az európai szellemiségbe, míg e kor héber rokonítása a romantika tudománytalan felhőit jelenti.

Meteoriként lép fel ezek után Révai Miklós, az Antiquitással, de még inkább az Elaboratior Grammatica két kötetével, amelyekből a történelmi módszer eladdig hallatlan következetessége árad felénk. S bár „Grimm és Révai” című módszeres tanulmányom (Nyr. XXXII.) egy árnyalattal szigorúbb volt annál, ami korának megfelelt volna, arra mindenesetre jó volt, hogy a figyelmet ráirányította a magyar tudás első zsenijére, s a tanulmány nyomán keletkezett csaknem évtizedes vitatkozásnak meglett az a jó következménye, hogy kiadhattuk Révai magyar nyelven írott magyar irodalomtörténetét, megtaláltuk grammatikájának teljesen nyomdára kész harmadik kötetét, a mondattant, s ezt indítványunkra a Magyar Tudományos Akadémia 1907-ben, Révai halálának századik évfordulója alkalmából kiadta. A tárgyilagosságot kötelező mindenkivel, tehát önmagunkkal szemben is. Azóta felmerült egy adat, amely azt bizonyítja, hogy Révai latin nyelven írt halhatatlan műveit külföldön is olvasták. Humboldt Vilmos az „Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues” című alapvető nyelvfilozófiai mű megalkotója, olvasta Révait, és lelkesedéssel beszélt róluk Pirker érseknek.

Révai után a módszert megint a romantika, a tudást a nemzeti hiúság diktálta ábránd helyettesítette, míg Hunfalvy Pál és Toldy Ferenc halhatatlan gyűjtő és kiadó munkássága után ketten emelték magasra a magyar nyelvtudománynak lelankadt zászlaját: Budenz József és Szarvas Gábor. — Budenz az indogermanisztika iskolájából plántálta át a magyar nyelvtudományba éppen a finnugor nyelvhasználat céljaira az indogermanisztika akkori módszerét. Az ő iskolája adta a magyar tudománynak a lángeszű eredetiséggel világító Munkácsi Bernátot. — Szarvas némileg Révai lelkesedésével, de egy szabadon és messze látó kitűnő író szellemességével a magyar nyelvtörténet és ennek legkézzelfoghatóbb része, a magyar szófajtás új alapjait rakta le. Ugyanő vívta meg a nyelvhelyesség első módszeres esatáit a germán nyelvi métellyel szemben. El nem múló érdemei közé tartozik, hogy köréből emelkedett ki Simonyi Zsigmond, akihez nevét a Magyar Nyelvtörténeti Szótár és a Magyar Nyelvőr címlapjai örökre hozzáfűzték.

A Budenz iskolájából induló Simonyi Révai történelmi lángolásának tüzeit az újgrammatikus iskola módszeres elveivel modern módon új lobogásra szította. Pozitivistá volt, de már

tudta, hogy tudás, még a pozitív irányú szolid, adatos tudás sem lehet el filozófiai, elvi látóhatár nélkül, s ő már Paul, sőt Wundt ismerete alapján gyűjtötte és építette fel hatalmas nyelvtörténeti monografiáit: a Határozókat, a Kötészőkat. Az ő hatására merültünk el többen a nyelvtudomány mélyebb vagy — ha úgy tetszik — magasabb problematikájába. — Ketten voltak, akik sajnós elmúlásuk által történelmi távlatba jutottak, s így róluk megállapíthatjuk, hogy a tudás elvi, illetőleg elméleti alapozásában tovább mentek nála. Ezek közül az ifjabbik Gomboecz Zoltán volt, a legműveltebb magyar nyelvész, aki „A jelenkori nyelvészet alapelvei”, a „Nyelvtörténet és lélektan”, valamint a „Képzettársítás és jelentésváltozás” című tanulmányaiban mintaszerűen ismertette kora nyelvelméleti törekvéseit, főleg Pault meg Wundtot, s ez anyagba beleszötte a magyar nyelvtörténet és nyelvhasználat adatait.

Azonban már jóval Gomboecz előtt fellépett Budenznek hallgatója, később Simonyinak leghűségesebb és legkiválóbb tanítványa, Balassa József. Ő a mester törekvéseit több irányban vitte tovább: megalapította a magyar nyelvtudományak két új ágát: a fonetikát és a dialektológiát; széles nyelvi ismeretével évtizedeken keresztül mutatta be kora általános nyelvtudományi törekvéseit; ha pedig ehhez hozzávesszük nyelvtörténeti, nyelvstatisztikai jellegű pozitívista alkotásait, bizvást mondhatjuk, hogy szerepe jelentős nyelvtudományunk történetében. E szerénnyen fogalmazott tételt óhajtjuk a tudomány tárgyilagosságával bebizonyítani.

Balassa volt az, aki „A fonetika elemei” című munkájával 1886-ban kezdeményezte nálunk ezt az új tudományszakot. A cél kettős volt: egyfelől meghonosítani teljes elméleti felkészültséggel egy új tudományágat, magáért a tudományért, másfelől a fiatal nyelvész joggal írta oda könyve címlapjára: „különös tekintettel a magyar nyelvre”, mert közelebbi célja és eredménye sajátos magyar hangtani tájékoztatás volt. — A hangtörténeti ismeretek kibővítése és a fonetikai képzettség előmozdítása mellett igen nagy szolgálatokkal kecsegtetett Balassának másik indítása a nyelvjárastanulmány, a dialektológia terén.

„A magyar nyelvjárások osztályozása és jellemzése” című munka, amely 1891-ben jelent meg, új lendületet adott a nyelvjárások tanulmányozásának. A Simonyi-iskola helyes elgondolása volt az, hogy a sok magyar nyelvjárás „terra incognita” felkutatására a legalkalmasabb a friss nyelvtörténeti, fonetikai és általános nyelvtudományi ismeretekkel rendelkező egyetemi hallgatók vagy pályakezdők kiküldése egy-egy nyelvjárás tanulmányozására és jellemzésére. Így távoli (csángó, szlavóniai) vagy közeli (dunántúli, erdélyi, felsőtiszai) nyelvjárásokról kapott a tudomány sok jó leírást, mindenestre nagy tömeg szűz anyagot. Évtizedeken át Balassa e könyve volt a magyar nyelvjárastanulmány kis bibliája, s midőn a Magyar Nyelvtudományi Társaság megalapításával ennek a munkának nagyobb méretű megszervezésére került a sor, ugyancsak ő dolgozta ki a gyűjtés új, szabatos, rövid utasításait. Persze ez még a nyelvjárastanulmány kezdő, romantikus korszakának tekinthető. A kezdők

érdemes alapozása után jött az a kor, midőn nemesak kezdők, hanem egyetemi tanárok (pl. Csúry Bálint) tekintették életük feladatának egy-egy nyelvjárás alapos felbúvárlását és leírását. De a Simonyi-iskola nagy tudománytörténeti érdeme, hogy a fiatalok e tanulmányának anyagából nagyon sok átnent a későbbi szigorú rostán, s mindmáig jelentős forrásul szolgál nyelvünk ismeretének. Ezt Balassának a szlavóniai nyelvjárást tárgyaló nyelvjárástanulmányáról is elmondhatjuk.

Közben sohasem feledkezett meg az elvont tudomány elefántesonttorony-törekvései mellett az élet gyakorlati követelményeiről sem. E téren is hű követője Simonyinak, aki sikerrel oldott meg merőben tudományos feladatokon kívül gyakorlati célúakat is (nyelvhelyesség, helyesírás, szótáralkotás stb.). Azonban harminc eszteudeig középiskolai tanár is volt s mint ilyen teljesen kiszolgált; középiskolai tanítványaként hitet tehetek a mellett, hogy igazán a jó tanár mintaképe volt. A középiskolai tanári rend, amelynek a Nyelvőr szerkesztői székében nagynevű előde, Szarvas Gábor is büszkesége, adta annyi más önzetlen harcos és munkás mellett őt is a magyar szellemi életnek. Középiskolai magyar nyelvtankönyvei soká igen elterjedt eszközei voltak a magyar középiskolai anyanyelvtanításnak, s e téren az ő legfőbb érdemeinek egyike, hogy az igazán szakavatott tudós hozzáértésével és a jó pedagógus szabatoságával és rövidségével helyezte mondattani alapra a magyar nyelv tanítását. A nyelvhelyesség, a helyesírás problémái részleteikben és összességében is sokat foglalkoztatták, s e téren kiadott könyvei új kiadásaikban igen elterjedtek és népszerűek még ma is.

Ez utóbbi munkái átvezetnek bennünket munkássága ama részéhez, amelyre a sors őt, a széleskörű nyelvi ismeretekkel rendelkező, higgadt lelkületű, böles mérséklettel megáldott férfiút és tudóst különösen predesztinálta, nevezetesen a tudományos szintézis műveletéhez. Már pályája elején megjutalmazta őt nagy mestere, Simonyi Zsigmond azzal, hogy vele dolgoztatta ki a Tüzetes Magyar Nyelvtan hangtani és alakitani részét. Mi, akik tudjuk, hogy Simonyi tanítványainak nemesak feladatot tűzött ki, de a megoldáshoz rendszerint nagyon értékes anyagot is nyújtott. Balassa e műveiben nem a nyelvtörténeti anyag gazdagságát, hanem inkább a fegyelmezett tudós lélek kitűnő ökonomiáját dicsérik. A művekben egy nagyon hű tanítvány körvonalai bontakoznak elénk.

Élete végén a sors olyan munkához szólította, amelynek különösen fontos szerepe volt nyelvtudományunk történetében. 1919-ben Simonyi halála őt szólította a Magyar Nyelvőr elárult szerkesztői asztalához, s hogy ő e helyen milyen hézagpótló és hasznos, a nagyon megváltozott viszonyokhoz mérten is elődeihez méltó munkát végzett, arra a leghitelesebb tanú éppen az ő visszatekintő műve: „A Magyar Nyelvőr története” (1941.), amelyben a múlt nagy fémjelzései mellett saját szerepét is a legtárgyilagosabb becsületességgel írta meg.

A szintézis nagyszerű munkája tette oly gyümölcsözővé életének nyolcadik évtizedét is. Az az évtized, amely másnál

már a pihenés, a visszatekintés kora szokott lenni, nála három hatalmas mű megalkotásának korszaka volt.

1940-ben jelent meg „A magyar nyelv szótára” című kétkötetes műve, amely Ballagi Mór igen gazdag tartalmú, de sok részében merőben elavult munkája óta az első kísérlet volt köznyelvünk szókincsének szótározására. A mostoha kiadói viszonyok nem tették lehetővé, hogy olyan terjedelmű és tartalmú legyen, ahogy a tudós szerző maga akarta. Főfeladatául a szavak jelentésének szabatos megállapítását tekintette. E cél érdekében minél gazdagabb példatár lett volna a legfontosabb. De még így is feltűnő a szótár aránylagos teljessége, pontossága és a gyakorlati használhatóság mellett tudományos szempontból is sok addig nem szótározott anyagnak a felvétele.

Nyelvünk tudományának igazi tudósa már régen megérezte hogy szükségünk volna egy teljes vagy legalább teljességre törekvő leíró magyar nyelvtanra, amely egyelőre történelmi fejlődés nélkül a ma állapotát mutatná be. Megint csak kiadói viszonyok kényszerítették őt arra, hogy csupán hasonlót alkotasson akkor, amidőn 1943-ban kiadta „A magyar nyelv könyve” című művét, amely nyelvünk szerkezetét, mai állapotát mutatja be a megfelelő történelmi háttér felvázolásával. — Egész életén keresztül foglalkozott olyan művek írásával, amelyek nyelvünk szerkezetét, helyességének és helyesírásának kérdéseit dolgozták fel monográfiászerűen. Az efféle termékeknek mintegy ősfornája volt az a kis kompendium, amely középiskoláink serdültebb ifjúsága számára összefoglalta, mintegy a nyelvtani tanítás betetőzéséül, a magyar nyelv dióhéjban nyújtott problematikáját. „A magyar nyelv” című munkájával igen jó versenytársak mellett is, amelynek Simonyi és Szinyei, szép sikere volt. E nemű művei egész sorának a tudomány mai fokán levő összefoglalása „A magyar nyelv könyve”, amely ellenséges emberi légkörben is megfutotta a maga pályáját.

Harmadik — bár időrendi sorrendben első — öregkori nagy szintetikus munkája „A nyelvek élete”. Ez visszavezet bennünket arra az útra, amelyen Balassa mesterén is túlment. Lényegében nem volt filozófus lélek, de látó tudós volt, aki közelebbi problémáit széles látóhatárba tudta beállítani. Ez az általános nyelvtudomány irányvonalának tett jelentős szolgálat volt, nem azért, mintha új utakat jelölt volna meg, hanem a világot érdeklő nyelvtudományi problémák előtáráásával főleg az új tudósnemzedéknek adott ösztönzést, hogy belőle egyesek olyan utakra is megindulhassanak, amelyek eddig nálunk járatlanok voltak.

E tudós életmű tehát gazdagodást és fejlődést jelent nyelvtudományunk történetében. Tudós közösségeink nem hívták be munkakörükbe, ő azonban így is öl baráti híveinek szívében, s még inkább műveiben, amelyek tisztesen jelentős helyet jelölnek ki számára a magyar nyelvtudomány történetében.

RUBINYI MÓZES.

Mikecs László.

1917—1944.

Az elmúlt háború vihara sok reménységünk élete gyertyáját oltotta el. Ezek közé tartozik Mikecs László, a kitűnő kép-

zetségű fiatal kutató is. Az Értől indult el, mint Ady, s tanulmányait mindvégig kitűnő eredménnyel folytatta előbb mint az aszódi gimnázium növendéke, utóbb mint a pesti egyetem hallgatója és az Eötvös-kollégium tagja. Már egyetemi éve alatt kitért kiterjedt és alapos készütségével, rendszerességével és ítéleteinek tárgyilagosságával.

Legmélyebb élménye volt magyarsága, és ebből fakadt céljának akarta szentelni életét. Minden érdekelt, ami ezzel a néppel volt összefüggésben, akár történelem, társadalomtudomány vagy földrajz az. Egy nyári romániai szünet emléke Románia című könyve (Bp., 1940.). Az útijegyzet különben kedvelt formája maradt (A kiásvott palota: Termés 1944. Tél). Erdeklődése már korán a legkeletibb magyarok felé fordult: „Vélemény a csángók dolgában“ (Magyar Élet V. 1940. novemberi sz.); nemsokára megjelent a Csángók (Bp., 1941.). Csángó-kutatásai vezették a magyarság és a szomszédnépek viszonyának vizsgálatára. Ennek termékei a „Romantikus önszemlélet a szomszédságunkban“ (Termés 1943. Tavasz 76—101), „A magyar önszemlélet változása“ (i. h. 1943. Nyár 69—80) és „A magyarság és szomszédai“ (Hitel 1944. IX. 189—202) című tanulmányai.

Bár folyóiratunkban nem jelent meg dolgozata, és nem is vált teljesen nyelvesszé, újabb közleményei feljogosítottak arra, hogy a magyar nyelvtudomány szempontjából is jelentős eredményeket várjunk munkásságától. „Magyar nevek“ (Hitel VIII. 453—72) című tanulmányában avatott kézzel nyúl a magyar vezeté-, kereszt- és helynevek történeti gyökereihez, bemutatja fejlődésüket, és — megbírálván a névmagyarosításban, „ösmagyar“ keresztnévek hajhászásában és az új utcanévadásban jelentkező ferde irányokat — kijelöli a jövő egészséges, a múlt hagyományain szervesen épülő haladás útját. „A Kárpátokon túli magyarság“ című tanulmánya (Magyarok és Románok I. 441—507) jegyzeteiben, különösen pedig a Bandinus-féle jelentés filológiai magyarázataiban is megnyilvánul a nyelvészet felé való hajlama: „A moldvai katolikusok 1646—47. évi összeírása“ (ErdTudFüz. 171.).

Mikecs „Új erdélyi tudomány“ címen írott bírálatában (EM. XLIX, 500—28; ETEF. 190.) ennek lényegét a magyar élet teljességére való kiterjeszkedésében látja; az Erdélyi Tudományos Intézet működését és kitűzendő céljait ismertetve állandóan hangsúlyozza az egyes szakokat összekötő magasabb szempontot: az önmagunk — magyarságunk — megismerését.

Teste a faganrogi táborban pihen, de tiszta és nemes egyéniségének varázsa továbbra is itt él köztünk, „mindvégig élőnek számító, s helyet hagyóunk az élők jussa közt“ (JERELY ZOLTÁN. Álom-rekviem).

MIKESY SÁNDOR.

A SZERKESZTÉSÉRT ÉS KIADÁSÉRT FELELŐS: PAIS DEZSŐ.

MAGYAR NYELV

KÖZÉRDEKŰ FOLYÓIRAT

XLIII. ÉVF.

1947. DECEMBER

4. SZÁM

Lengyel.

MELICH JÁNOS mutatta ki, hogy *lengyel* szavunk az oroszból származik. Bár az eredménnyel magam is egyetértek, vannak a magyaráztatnak olyan részletei, amelyek véleményem szerint helyesbítésre szorulnak.

MELICH szerint *lengyel* szavunk egy feltehető, de ki nem mutatható ó-orosz *leden-ino népnév átvétele (MNY. V, 295, ASIPh. XXXII, 94; vö. BÁRCZI, SzófSz.). Ez az orosz *ledén-ino a Nestor-Krónikában előforduló melléknév: *Ljadŕskaja zemlja* 'lengyel föld', *ljadŕskoje polje* 'lengyel mező', *ljadŕskyja vorota* 'lengyel kapu' tanúsága szerint a szláv *ledo* 'műveletlen föld' (szemben a 'megművelt föld. mező' jelentésű *polje* szóval) szóból a népnévképző *-én-ino*, képzővel alakulhatott. A *led-én-in úgy viszonylanék a *ljadŕsk-* (< *led-ŕsk-*) melléknévhez, mint a lengyelek saját népi nevében a régi *poljanin* (ma *polak*) a melléknévi *poljsko* (ma *polski*) alakhoz, azaz a melléknévi *-sko* képző közvetlenül a tőhöz járul. A népnévképző *-én-ino* mellett van azonban egy *-jan-ino* változat is, amely az *-én-ino* alakból palatalis mássalhangzók után másodlagosan keletkezett, azonban már igen korán nem palatalis mássalhangzók után is túlsúlyra jutott. sőt egy-két esetet kivéve (pl. *Slov-én-ino*) az élő szláv nyelvben kizárólagossá vált. Ez a másodlagos *-jan-ino* képző a *ledo* szóval kapcsolatban az ó-oroszban elő is fordul. Konstantinos Porphyrogenetos említ a krivicsek (azaz a mai fehér-oroszok) szomszédságában és a besenyőktől észak-nyugatra Λευζανίνοι és λευζενίνοι nevű szláv népet, amelyet a kutatók egyöntetűen a lengyelekkel azonosítanak.² A görögbetűs névalakokat MELICH *ležaninno*-nak o vassa, azon az alapon, hogy a név csak orosz lehet (a lengyeleknél e névnek semmi nyoma sincs), az oroszban pedig az ő-szláv *dj* kapcsolatnak *ž* a megfelelője (pl. ő-szláv *medja* > orosz *meža*, szemben a lengyel *miedza*, tót *medza*, cseh *meze*, szerb *medja*, bolgár *mežda* alakokkal).

¹ Ősszláv szempontból palatalis minden mássalhangzó, amely palatalizáció útján keletkezett. Ilyen hangok után a hosszú *e*-ből származó szláv *e a-vá* lett (pl. *slych-ě-ti > *slyš-ě-ti > *slyšati* 'hallani', *polje* + *ěne* > *poljane* stb.).

² Legutóbb ILINSKIJ, Kto byli λευζανίνοι Konstantina Bagrijanorodnago? Slavia IV, 314—9. — Ez természetesen úgy értendő, hogy volt egy ilyen nevű szláv törzs, amely a X—XI. században lengyel fennhatóság alá került. Mivel a lengyelek alá tartozó törzsek közül ez érintkezett közvetlenül az oroszokkal, az oroszok a törzs nevét az összes lengyel törzsekre kiterjesztették.

Bár egy 'lengyel' jelentésű *ledjan-in*-ra visszamenő ó-orosz alak kimutatható, *leděn-in-re visszamenő forma pedig nincs, MELICH mégis az utóbbiból származtatta a magyar szót, a nélkül, hogy a másik alakból való eredet lehetőségét fel is vetette volna. Nyilván úgy gondolta, hogy az orosz *ž*-nek a magyarban semmiesetre sem felelhet meg *gy*; ellenben a másik lehetőség felvételével nézete szerint a magyar *gy* könnyen megmagyarázható, hiszen, mint mondja, az orosz *d + ě* hangkapcsolatban a *d'* palatalis, tehát nyilván azonos a magyar *gy* vel. Ez azonban semmiesetre sem olyan világos. Mint legutóbb kimutattam, a XV. századig nem fordul elő, hogy egy tót *d + e*, *d + ě*, vagy *d + i* hangkapcsolatban a *d*-t, amely pedig a tótban ma ugyanúgy lágy, mint az oroszban, *gy*-vel vette volna át a magyarság: annak mindig magyar *d* a megfelelője.¹ Az orosz *leděn-in > magyar *lengyen* > *lengyel* megfelelés elfogadásához tehát fel kellene tennünk, hogy az orosz *d'* sokkal palatalisabb volt, mint a tótban. Ez lehetséges, bár bizonyítani nehéz, mert nem rendelkezünk olyan nagyszámú orosz-magyar névanyaggal, mint a tótok esetében. Mindenesetre azonban ez volna az ómagyarban az egyetlen eset, amikor egy szláv *d + ě*-nek *gy* felelne meg. Tehát lehetséges, de nem valószínű. A magyar *gy* ugyanis honfoglalás előtti török jövevényszavakban török *dž*, helynevekben tót *dz*, horvát *dj* helyén jelentkezik. Ez pedig arra mutat, hogy a *gy* ómagyar előzője valami *dž*, vagy *dž*-féle hang lehetett, amely gyengén palatalizált *d'*-féle hang helyettesítésére, amilyen az ó-orosz *d'* ilyen hangkapcsolatokban volt, nem is lehetett alkalmas.² Az orosz *leděn-in-ből való származtatásnak tehát azonkívül, hogy ilyen szó az oroszban nem mutatható ki, súlyos hangtani akadályai is vannak.

A magyar *lengyel gy*-je tehát másból, mint idegennyelvi *dž*, *dž*-ből nem is magyarázható (*lj*-re ugyanis, amiből szintén fejlődhetett *gy*, itt nem gondolhatunk). Ebből a hangból kell kiindulnunk annak ellenére, hogy a szónak a nyugati szláv nyelvekben, amelyekben *dz* van, megfelelője nem található, az

¹ KNEZSA, Notes sur l'histoire des consonnes palatales du slovaque: Études Slaves et Roumaines I, 2.

² Idegennyelvi *dž* ~ magyar *gy* megfelelés kora az ómagyarral nem zárult le egészen. Még a XVI. századból is van rá példánk: *Ruzsinósz* ~ román *Ruginos* Krassó-Szörény m.: 1411: *Kugyinolez*; 1428: *Ruginocz* (CSÁNKI II, 60; vö. MILLEKER Délmagyarország középkori földr. 233) | 1549: *Ruginach pataka* patak Dragomérfalván, Máramaros m. (BÉLAY, Máramaros megye társadalma és nemzetiségei. Bp., 1943. 137) | *Facset* ~ román *Faget* Krassó-Szörény m.: 1529: *Fagyath* (MILLERÉ: i. m. 1*1); *Fagyaczel* uo. < román *faget* 'bükkös'. — Ide tartozik az oszmán-török *handžar*-ból való régi magyar *hanggyár* alak is. — Később a *dž*-nek *ž* a szabályos magyar megfelelője (vö. KNEZSA: MNy. XXIX, 154).

oroszban pedig a *dj* helyén ma *ž* áll. Ez az orosz *ž* ugyanis egy régibb *dž*-ből fejlődött. Ez nemcsak azért kétségtelen, mert a zöngétlen *t* palatalizációjának eredménye zöngétlen affrikáta *č* (pl. *svět-ja* > orosz *svěča*), hanem azért is, mert ez a hang az orosz nyelv régiesebb nyelvjárásaiban még a mai napig is megvan. Így pl. az ukrán nyelv keleti részében, valamint a kárpátalji nyelvjárásokban túlnyomóan ez a megfelelője az ősszláv *dj*-nek (pl. *chodžu* < *chodjo*, *sadža* < *sadja*, *medža* < *medja*, stb.¹). A nagyoroszra vonatkozólag ilyen adataim nincsenek ugyan, de a mi szempontunkból arra nincs is szükség, hiszen nem lehet benne kétség, hogy a magyarság e szót nem a nagyoroszok, hanem az ukránok őseitől, a Kievtől délre és keletre lakó orosz-szlávoktól vette át.

A Konstantinosnál fennmaradt 'lengyel' jelentésű népnév tehát nem *ležanin*, *ležane*, hanem nyilvánvalóan még *ležanin*, *ležane* alakban hangzott. Ennek az orosz névnek a pontos megfelelője az ómagyar *lengyen*, amelyből elhasonulással a mai *lengyel* alak fejlődött.²

A *lengyel* szóval kapcsolatban elmondottak azonban arra is intenek, hogy revideáljuk eddigi felfogásunkat a szláv *dj* magyar megfelelőjének közelebbi forrására vonatkozólag. Kezdetben a szláv *dj*-ből származó magyar *gy*-ről az volt a vélemény, hogy csak szerb-horvát lehet (pl. *megye*, *ragya*); később a helynevekben kimutatható tót *dz* > magyar *gy* megfelelések alapján nem lehetett kizárni a lehetőségek sorából a tótot sem; magam már régóta a szlovén nyelvet is tekintetbe vettem, bár itt a nyelvmlékek hiánya miatt a mai *j* előzményét, a *dj*-t kétségtelenül kimutatni nem tudjuk.³ Most pedig azt hiszem, sikerült bebizonyítanom, hogy mai *ž*-je ellenére az orosz t sem szabad figyelmen kívül hagyni. Különben is a kérdés, hogy szláv jövevényszavaink egy része vajjon nem honfoglalás előtti átvétel-e az oroszból, mint azt valamikor MUNKÁCSI felvetette, de amit ASBÓTH olyan élesen tagadott,⁴ mai hangtörténeti ismereteink birtokában megérett a felülvizsgálásra.

KNIEZSA ISTVÁN.

¹ Vö. ZILYŃSKI, JAN, Opis fonetyczny języka ukraińskiego. Kraków, 1932. 91; PAŃKEVIČ IVAN, Ukrajinški hovory Pidkarpatskoji Rusy I. Praha, 1938. 116. — Ez a *dž* azonban csupán az ősszláv *dj* helyén található, míg az ősszláv *ge*, *gi* helyén mindenütt csak *ž* fordul elő.

² A szóvégre nézve vö. KNIEZSA: MNy. XXXIX, 6.

³ ASBÓTH, Szláv szók a magyar nyelvben. Bp. 1893. 16; MELICH, SzJövSz. I, 141. — MOÓR: ZONE. VI, 122. — KNIEZSA: NyK. XLIX, 351.

⁴ MUNKÁCSI, A magyar-szláv ethnikai érintkezés kezdetei: Ethnographia VIII, 1—30; ASBÓTH, A magyar nyelvbe került szláv szók átvételének helye és kora: NyK. XXX, 74.

Mart.

A régi nyelvben a *mart* szó a NySz. meghatározása szerint 'ripa, litus; Ufer' jelentésben fordul elő. Első adat 1231: „Et uadit inferius qui dicitur Wyrusmort“ (OkI Sz.). Az OkI Sz. többi adatai: 1278: „Terram Mogosmort uocatam“ | 1283: „Terra mogosmorth“ | 1288: „Sup [ra?] Morth septem iugera“ | 1293: „Uadit per eundem fluuium Goron ad quendam locum Mogosmorth vocatum. Ad quendam locum Mogosmorth uocatam et ibi transit fluuium Goron“ | 1332: „Super possessione Mogosmorth uocata“ | 1433: „Ascendit sursum in quendam monticulum fekete Morth vocatum“ | 1479: „Quasdam terras Thyztamartalya apellatas“. Az 1433-ból való adat szerint a *mart* szónak a régi nyelvben 'monticulus' jelentése is volt. Figyelmet érdemel az is, hogy öt adatban a szó *mogosmort*, *-morth* összetételben fordul elő. — A MTsz. a szónak: 1. 'vízpart' Székelyföld, Szolnok-Doboka m., 2. 'emelkedés, hágó, kapaszkodó' jelentéseit ismeri; a MTsz. közlése: *martos* a. m. 'meredek', pl. *martos hely* Székelyföld, *martos a hegy* Maros-Torda m. WICHMANN feljegyzése szerint a csángóban *mårt* 'mart, Ufer, Strand, Grabenrand, Grabenseite; Berggrand, Bergseite', *mårt* 'Ufer'. HEFTY (NyF. LXVI, 33) szerint a *mart* szó csak a Székelyföldön használatos a következő jelentésekben: 1. 'víz partja', 2. 'emelkedő hegyoldal, hágó, kapaszkodó', 3. 'kisebbfajta hegy'. A szónak régi nyelvi 'monticulus' jelentése tehát a székelységben megőrződött. A szó helynevekben is előfordul, első sorban a Székelyföldön, de másutt is (l. HEFTY i. h.).

A *mart* szó megfelelőit a mordvinban és a szamojédban találtam meg. Mordvin M. PAAS. *mar* 'Haufe; Grabhügel, Kurgan'. Szamojéd KLAPR. Turuchansk *mari* 'Berg' × *szam*. O. CASTR. B., Kar. *marg* 'Insel', Taz. *mark*, NP. *marge* 'ua'. Az -osztják-szamojéd adatokban a szóvégi -g, -k, -ge ismert kicsinyítő képzők. Az egyeztetés igazolja PAIS Dezsőnek azt a feltevését, hogy a *mart* szóban levő szóvégi -t kicsinyítő képző (vö. MNy. XXXI, 103). A 'Hügel → Insel' jelentésváltozásra vö. a következő szóegyeztetést: 1. f. *saari* RENV. 1. 'Insel'; 2. 'waldiger Hügel in Sümpfen' × LÖNNR. 1. 'ö, holme; skär; högre; fastare ställe i ett kärr, skogsbacke'; 2. 'ortsnamn' — *saarret* RENV. 'Inselchen' — *saarento* RENV. 'Halbinsel' × LÖNNR. 'halfö' — *saarenne* LÖNNR. 'landtunge' — *saares* LÖNNR. 1. 'liten ö, holme; halfö'; 2. 'afskild skogstrakt, skogsholme; holme l. fastare mark i ett kärr' | észt WIED. *saar* 'Insel, Oase, bewaldeter Hügel im Morast, Halbinsel' || lp. LAGERKR. Rör. *čärwie* 'Hügel' × GEN. *čarra* 'Tundra, mit Renntiermoos bewachsene Anhöhe'. Vö. továbbá a *fo*k szó magyarozatát (MNy. XLII, 21—2).

TOIVONEN „Pygmäen und Zugvögel“ című érdekes és becses

dolgozatában (FUF. XXIV, 87—126) a magyar *mart* szót a következő vogul-osztják szókkal veti egybe: vog. MUNK. *mort*, *mąrt* stb., K., L. *mort-mō*, P. *mąrt-mō*, É. *morti-mā* 'déli vidék' × KANN. (VokWog. 90) KK. *mōrtmē*, P. *mōrt'msoām*, AL. *mort-mē*, FL. *mōrtimā*, So. *mōrtimā* 'warmes Land, wo die Zugvögel überwintern' || osztj. KARJ. (OL. 122) FD. *mōrvəmāx*, DF. *mārvəmāx*, Kond. *mārtəmāx*. Trj. *mārt'īmāx*, Ni. *mōrtəmīx*, Kaz. *mōrtəmōū*, O. *mārd'imōū* 'unbekannte Länder, wo die Zugvögel überwintern' (vö. i. m. 105). Vö. még PATK. *Mordamég*, *Morta-még* (*Marda-még*, *Marte-még*) 'a költöző madarak déli vidéke; südliche Länder, wohin im Herbst die Enten und Gänsefortziehen', *Morda-* (*Morta-*) *még-χoi* 'délvideki; südländer' × PAAS. K. *marta-məγ* 'Land, wohin die Zugvögel im Herbst fliegen und von wo sie im Frühling zurückkehren', J. *mārt'īmāx* 'ua.' (az összetétel második tagja: vog. *mō*, *mā*, osztj. *māx*, *mōū* stb. 'Erde, Land' = f. *maa* 'ua.'). — TOIVONEN feltevése szerint a magyar-obiugor szók a következő szamojéd szókkal tartoznak össze: szam. CASTR. Jur. *māra* 'sandiges Ufer, feuchter Sand', T. *mōru* 'Ufer', Jen. *mōda*, *mōra* 'Ufer, Strand', O. DONN. (Anl. Lab. 78) *mōr* 'Rand, Grenze, Ende, Boden', K. *māra* 'Rand, Ende'. (Figyelmet érdemel még SCHRENK adata, amely szerint a jurákban „Meeresstrand *māra* bezeichet einen niedrigen Strand mit festem Grunde'.) Az egyeztetést a pontos hangtani megfelelés mellett az a vogul-osztják hiedelem támogatná, hogy a vándormadarak a telet egy távoli országban töltik. Ez az ország „liegt... ebenfalls sowohl am rand des himmels als am ufer eines grossen meeres und erinnert dadurch sowohl an das land, in dem die ingrischen *lintukotolaiset* und die finnischen *üüreläiset* oder *taivaanüüreläiset* wohnen, als an das *barbmo-rii'ká* der lappen und die *saridž* genannte gegend der syrjänen“. „Unter diesen umständen“ — folytatja TOIVONEN — „ist es denkbar, dass wog. *mort-*, *mārt-* und ostj. *mōrvə* usw. auch ursprünglich ende, rand, ufer od. dgl. bedeutet haben“ (i. m. 107).

Hangtani szempontból semmi kifogásunk nem lehet a magyar *mart* szónak a szóban levő obi-ugor és szamojéd szókkal való egyeztetése ellen. Mivel azonban a magyar *mart* sohasem jelentett alacsony, vizes partot, hanem ellenkezőleg magas, száraz, hegyes-dombos partot, sőt határozottan dombot, az a meggyőződésem, hogy éppen ezen jelentései miatt nem tarthatók össze az említett, obi-ugor—szamojéd szókkal. Nézetem szerint a TOIVONEN egyeztetésében felsorolt vogul-osztják—szamojéd szókat a következő lapp és permi szókkal lehet egyeztetni: lp. FRIIS *murddo*, gen. *murdo* 'tractus paluster; Myrlande' × LAGERKR. Tán. *murrtē* 'Schlamm, schwarze Moorerde', Sná *murrtü*, wfs. *murrtē* 'Schlamm, Sumpf' || zürj. WICHMANN — UOTILA S. *mardon*: *mardon-kad* 'Name eines versumpften

See', m.-pi 'Name eines hierher übergesiedelten Syrjänen [Wotj: 'mardan']'. Feltevésem helyességét a kifogástalan hangtani egyezésen kívül TOIVONEN értekezésének bizonyos tárgyi adatai is támogatják: „In Südwestfinnland, im kirchspiel Kuusjoki anderseits herrscht die vorstellung, dass sich die zugvögel im winter auf dem *moore von Repola* aufhalten... Auch bei den woten hat der glauben gelebt, dass die kraniche »im Sumpf bleiben, wo (ein) Rasenhügelchen nicht zugefroren ist« (i. m. 103). Arra gondolhatnánk, hogy a finnugor népek mitikus képzetében a vándormadarak téli tartózkodási helye, a mocsár, valamint a tenger és a tengerpart között csakúgyan volt valami összefüggés.

N. SEBESTYÉN IRÉN.

P. magister forrásai és módszere.¹

*

Körülbelül ilyen értelemben — bár más módszerekkel — jártunk el mi is, amikor a Gesta anyagát az íratlan hagyományok szempontjából vizsgálat alá vettük. Vizsgálódásunknak főképen P. magister azon helyei szolgáltatták a kiinduló pontot, ahol egyes nemzetségeket: *genus*-okat név szerint megjelöl, mint amelyek ettől vagy attól a honfoglaláskori személytől származnak. Érdekes, hogy a *genus*-ok számontartása éppen III. Béla korában kezdődik: e kifejezés először 1183-ban fordul elő. Fel kell tennünk, hogy a Gesta-író notárius mindazt, amit egy-egy *genus* ősről előad, e nemzetség egy vele együttélő tagjától mint kortárustól hallotta, az illető *genus* nemzedékről-nemzedékre átszármaztatott ősi hagyományaként. Ilyen módon elemeztük először a *Csák*, a *Gyula-Zsombor*, a *Maglód* stb. nemzetségekkel kapcsolatos közleményeit szerzőnknek, s mikor e módszer a legtöbb esetben megbízhatónak és célravezetőnek bizonyult, olyan esetekben, ahol P. mester szövegében közelebbi útmutatást nem találtunk, megkíséreltük e módszernek fordítottját alkalmazni, nevezetesen az anyagból megállapítani, hogy ott milyen nemzetségek hagyományairól lehet szó, s az így feltételelesen megállapított nemzetség családtörténeti és birtoklási viszonyai alapján tovább kutatni.

Itt említhetjük meg, hogy az egyik *genus*, a P. mestertől is kiemelt *Csák* nemzetség történetével kapcsolatban még arra is találunk adatot, — igaz, csak későbbi korra vonatkozólag, — hogy milyen természetűek lehettek ezek a nemzetségi hagyományok. 1265 táján egy oklevél följegyezte azt az — addig csak szóbelileg átszármaztatott — hagyományt, hogy e nemzetség egyik ágának őse, *Csák* fia *György* (az 1038—1046. években) I. Béla hercegnek, a későbbi királynak Lengyelországban kísérfője és szolgája volt (CodDipl. IV/1: 393; vö. KARÁCSONYI

¹ L. MNy. XLIII, 117—27, 193—9.

i. m. I, 290—1). E hagyomány által megőrzött esemény időpontja s az arról szóló „emlékezés“ írásbefoglalása között tehát több mint kétszáz esztendő telt el, vagyis mindössze csak néhány évtizeddel kevesebb, mint a Gesta íratása és a honfoglalás ideje vagy éppen a Gesta és Zsolt vagy Taksony kora közötti idő.¹

Az itt közölt eredmények kutatásainknak általában csak rövid összegezését jelentik. Ezek részletes kifejtésére talán még alkalmunk lesz máskor visszatérni.

Ami mármost azt a kérdést illeti, hogy Gestánk mely nemzetségek hagyományait használta: már az eddigi kutatóknak is feltűnt az a részletesség, mellyel egyes Komárom környéki nemzetségek őseiről megemlékezik.² Összevetve ezt azzal a feltevésünkkel, hogy magisterünk az esztergomi egyház tagja volt (előbb mint kanonok, később mint prépost): érthetőnek látszik, hogy éppen ez volt az a vidék, melynek hagyományai hozzá legközelebb álltak, sőt talán maga is eme *genus*-ok valamelyikéhez tartozott. Az általa így kitüntetett nemzetségek között első helyen említendő a Komárom és Esztergom megyékben letelepedett *Szovárd* nemzetség, az egyetlen család, melynek őseit Gestánk magával *Arpád*-dal hozza kapcsolatba, amennyiben azt mondja — egyébként későbbi forrásainktól eltérőleg —, hogy a honfoglalásban résztvevő *Szovárd* (*Zuardu*, *Zuard*), valamint *Kadocsa* (*Cadusa*) *Almos* nagybátyjának *Hülek*-nek (*Hulec*) voltak a fiai (Script. I, 41: 24—5). E nemzetséggel szoros kapcsolatban lehetett az ugyanazon vidéken — a ma is meglévő komárommegyei *Hobá*-n és *Szemeré*-n — megtelepedett *Szemere* nemzetség, melynek őseit a vérszerződést kötő hét vezér között mutatja be: *Huba*, *a quo genus Zemera descendit* (Script. I, 41: 14).³ Ezzel összefüggésben később még egy érdekes megjegyzést tesz: *Huba*, *a quo prudens Zemera descendit* (Script. I, 75: 9—10). Az utóbbit minden jel szerint azonosnak tarthatjuk azzal a *Szemere semptei* ispánnal, aki 1177 körül III. Béla egyik oklevelében (SZENTPÉTERY, KritJegyz. 128. sz.) jelenik meg. E két nemzetség hagyományából származhatott mindaz, amit a Gesta *Szovárd*, *Kadocsa* és *Huba* együttesen intézett hadjáratairól elmond (33—37., 44—45. fej.), nem egyszer feltűnő részletességgel. Így pl. a 37. fejezetben a hármuktól meghódított várak neveinek elsorolásával, melyek között

¹ Ha ez oklevél mai formájában hamis is (SZENTPÉTERY, KritJegyz. 824.), a benne előadott családi hagyomány valódiságában nincs okunk kételkedni.

² Vö. Turul 1912: 105—7. — Az alábbi fejtegetések csaknem mindenben az eredeti szöveg elemzésén alapszanak. A birtokviszonyok megállapítására l. KARÁCSONYI JÁNOS munkáját: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig I—III.

³ L. PAIS: Script. I, 80.

első helyen éppen *Sempte* szerepel.¹ — Szintén Komárom vidékére mutat — bár az átszármazás útja közelebről meg nem határozható, — a hét vezér közt ötödikként felsorolt *Tas* (*Tosu*) és fia *Lél* (*Lelu*) története, akikről szerzőnk nem egyszer az előbbieknél is részletesebben emlékezik meg (20—23., 28—30., 39., 41—43., 53., 55. fejezetek). — Ugyancsak e vidékre utal az Anonymustól „kun“-nak nevezett, de — mint később látni fogjuk — valószínűleg kabarnak tekintendő *Ketel* és fia *Oluptulma* története (Komárom várának építése stb.: 8., 10., 14—16. fej.). Ezek az események talán a győrmezei *Alap* nemzetség közvetítésével jutottak a Gestába, illetőleg *Ketel* története, úgy látszik, a Katapán nemzetség közvetítésével.

A mondottakon kívül részletesen felhasználta szerzőnk a Vértess táján: a mai fejérmegyei *Szabolcs* puszta körül a királyi birtokok közelében letelepedett *Csák* nemzetség hagyományait, melynek őst — Kézaival megegyezően (Script. I, 166: 4—6) — szintén a hét magyar között mindjárt Almos után említi: *Eleud, pater Zobolsu, a quo genus Saac descendit* (Script. 41: 12). Innen származhatott mindaz, amit *Szabolcs* különböző hadjáratairól, köztük a Nyírség elfoglalásáról s ott *Szabolcs* várának alapításáról elmond, nagyrészt *Tas* történetével egybekapcsolva (20—23., 28—30., 50., 56. fej.; a 21. fej. címe egyenesen: *Zobolsu*. — Ide vágnak továbbá a *Ketel*-hez hasonlóan szintén „kun“ eredetűnek feltüntetett fejérmegyei *Baracska* nemzetség (*Bojta* története: 8., 10., 30., 44., 47. fej.),² valamint az eredetileg Veszprém, Zala és Somogy megyékben birtokos *Szalók* nemzetség emlékezései (*Ósbő*-nek, *Szalók* apjának, valamint *Ósé*-nek, *Örkény* apjának története, Veszprém és Vasvár elfoglalása stb.: 19., 20., 48—52. fej.),³ főképen pedig a Balaton mellett meglepedett *Bulcsú* (*Bogát* fia *Bulcsú* története: 39., 41—43., 53., 55. fej.)⁴ és a Dráva és Száva között terjeszkedő *Botond* nemzetség (*Kölpény* fia *Botond* története: 41—43., 53., 55., 56. fej.) hagyományai. A két utóbbi csoportban a magyar eseményeken kívül több külföldi hadjáratra is utalásokat találunk. — Az ország e vidékéről még különösen a Duna és Tisza közén: Szekeső, Szer, Alpár stb. körül virágzó *Kalán* nemzetség hagyományai találtak szerzőnkben lekes tolmácsra: ennek birtokán, *Szer*-en, — ahol a nemzetség monos-

¹ PAIS: Script. I, 80 szerint valószínű, hogy ez a „prudens *Zemera*“ ugyanaz a személy, mint az 1177 körül említett „*Zemere comes de S mtei [Sempte]*“, de lehet az a *Zemera* is, aki 1105—1116 között a nyitrai ispán és püspök ügyében tanú volt. (L. még PAIS: MNy. XXXII, 125.)

² PAIS: Script. I, 96: „*Brugsa ~ Brucsa unus ex aequalibus P. magistri esse videtur; fortasse idem est ac Broccha, qui anno 1163. »comes curialis« Stephani IV. regis fuit* (KARÁCSONYI, MNemz. I, 202—3).“

³ Ez az a rész, melyet az előző szakaszbeli ismertetés szerint PAIS oly részletesen és mintaserőn fejtegetett.

⁴ Vö. PAIS, Kál: MNy. XXV, 121—4.

tora épült — tartotta egykor Árpád az első „országgyűlés“-t, s a területet azután — mint szerzőnk elbeszéli — *Önd*-nak, *Ete* apjának adományozta „a Tiszától egészen a Botva mocsárig s a Körtvéltőtől Alpár homokjáig“ (6., 14—16., 40., 47. fej.).

A fentiekén kívül még több-kevesebb nyomát találjuk a Gestában a Mátra vidékén: Gyöngyös és Pata környékén megtelepedett *Aba* nemzetség (*Ed*, *Edömén* és *Pata* története: 17., 30., 32. fej.), valamint a *Miskolc* környékén megtelepedett *Miskolc*, illetőleg *Bors* nemzetség (*Böngér* és fia *Bors* története: 18., 31., 34., 57. fej.)¹ és a felső-Tisza vidékén, a mai Sajó-Örös környékén elhelyezkedett *Örösür* nemzetségek (*Ócsád* és fia *Örösür* története: 32. fej.) hagyományainak. Ezeknek a nemzetségeknek az őseit Anonymus — a fentebb említett *Ketel*-lél és *Bojtá*-val (a *Baracska* nemzetség őseivel), valamint a tőle közelebről meg nem jelölt *Et*-tel együtt — mint a Ruténiában csatlakozó kunok vezéreit sorolja fel (8., 10. fej.).

Erdély területéről ezzel szemben csupán két nemzetség hagyományait látszik ismerni. Közülük egyik az Esküllő táján letelepedett *Maglót* nemzetség, s ez talán azonos a később ugyanezen a vidéken szereplő *Gyula-Zsombor* nemmel. Ennek történetét kétségtelenül jól ismeri, sőt ősenek, *Tétény*-nek (aki a hetedik vezér volt) vitézi tetten kívül e nemzetség későbbi leszármazására és történetére is tesz megjegyzéseket (*Tétény* fia *Horka* s ennek fiai *Gyula* és *Zsombor* szerepeltetése, majd ifjabb *Gyula*-nak és fiainak Szent István elleni engedetlensége stb.: 6., 20., 22—27., 30. fej.)² Ellenben a régi Belső-Szolnok megye területén virágzó *Agmánd* nemzetség hagyományaiából csupán *Opaforc* *Ogmánd*-nak, *Tétény* kövétének történetét tartotta érdemesnek a feljegyzésre (25. fej.).

Hogy a Gesta ezen elemei valóban családi hagyományokon épültek fel, nem pedig az író saját korának birtokállapotai és családi kapcsolatai alapján vannak elképzelve —, mint KARÁCSONYI vélte, — kétségtelenül kitűnik azokból a helyekből, ahol olyan viszonyokról tesz említést, melyek az ő korában már nem álltak fenn. Az egyik ilyen adat éppen az általa oly jól ismert Komárom vidéki hagyományokkal kapcsolatban — *Ketel* történetének előadásában — fordul elő. Miután elmondja, hogy Árpád vezér *Ketel*-nek hű szolgálataiért *dedit terram magnam iuxta Danubium ubi fluvius Wag descendit. Ubi postea Olupulma filius Ketel castrum construxit, quod Camarum (!) nuncupavit*, s hogy mindkettőt ott is temették el: ezt a sokat mondó megjegyzést fűzi az egészhez: *... sed terram illam, que nunc Ketelpotaca vocatur, posteritas eius usque ad tempora Andree regis (!) filii Calvi Ladizlai habuit. Attamen rex*

¹ JAKUBOVICH feltevése szerint P. mester maga is a Miskolc nemzetség tagja lehetett, vagy azzal valami kapcsolatban állhatott (Script. I, 28—9).

² L. fentebb.

Andreas de posteris Ketel cambivit illum locum . . . (Script. I, 55: 17—56: 1.) Hasonló jellegű az a megjegyzés, melyet később *Tuhutum*-mal kapcsolatban tesz, s amelynek az előbbinél is nagyobb jelentőséget ad az a körülmény, hogy éppen *Tuhutum* történetébe beleszöve maradt fenn számunkra az egyetlen ioculator-idézet. Az említett megjegyzés így hangzik: *nam terram Ultrasiluanam posteritas Tuhutum usque ad tempus sancti regis Stephani (!) habuerunt et diutius habuissent, si minor Gyula cum duobus filiis suis Buiua et Bucna Christiani esse voluissent.* (Script. I, 55: 7—10.) Amit egyébként később még egyszer megismétel: *Tuhutum vero a die illo terram illam obtinuit pacifice et feliciter, sed posteritas eius usque ad tempora sancti regis Stephani (!) obtinuit.* (Script. I, 68: 4—6.)

E hagyományokat illetőleg olykor még azokat a személyi kapcsolatokat is sejteni lehet, amelyek révén egy-egy nemzeti monda szerzőnk előtt ismeretessé válhatott. Így — a *Szovárd* és *Szemere* nemzetségekkel kapcsolatban már fentebb említett *Szemere* semptei ispánt nem tekintve — a *Csák* nemzetség hagyományait illetőleg gondolhatunk arra a *Csák* nembeli *Ugrin*-ra, aki 1185-ben mint zágrábi, majd 1188-tól 1203-ig mint győri püspök szerepel, sőt rövid ideig (1204.) az esztergomi érsek méltóságát is viselte, s kinek halála után éppen *magister Petrus* volt Rómában az egyik követ, az utódválasztás körül támadt bonyodalmak ügyében (vö. SZILÁGYI: Száz. 1937: 192—3). A *Kalán* nemzetséggel kapcsolatban, melyet — *Kolcsoj: Kölce* ágával¹ együtt — szintén a hét fejedelmi személy egyikétől származtat (Ound pater Ete, a quo genus Calan et Colsoy descendit), s melynek történetéről az összes nemzetségek közül talán a legpontosabban van tájékozódva, utalhatunk arra az érdekes körülményre, hogy III. Béla idejében több éven keresztül éppen e nemzetség egyik tagja, a már fentebb említett *Kalán* (később pécsi püspök) állott a királyi kancellária élén (SZENTPÉTERY, MOKlt. 70).

*

Justinus, Regino (részben közvetlenül, részben a XI. századi *Gesta* közvetítésével), a XI. századi *Gesta Ungarorum*, továbbá a IX—X. századi hősi énekeknek és mondái hagyományoknak XII. századi maradványai: ezek voltak tehát azok a források, melyekben III. Béla király egykori notáriusa a maga *Gesta Hungarorum*-a számára anyagot talált. E különböző eredetű és jellegű elemeket kerek egészé olvasztotta össze: így a régi *Gesta Reginón*, illetőleg Justinuson alapuló *Scithia*-leírását az *Exordia Scithica* alapján korrigálta, magukat a Regino-átvételeket az eredetiből kiegészítette, s mindkettőt, sőt a régi *Gesta* adatait is át meg átszötte a szájhagyomá-

nyok elbeszélésével, az egész pedig kora szempontjainak megfelelően feldolgozta (vö.: HÓMAN, A Szent László-kori Gesta 45—6; PAIS. MAN. 15—7).

Módszere általában véve tudományos módszer (e szó XII. századi értelmében). Az a nézet, melyet történetíróink oly sokáig hirdettek, hogy tudatosan saját korának viszonyait „vetítette vissza“ a múltba, ma már nem áll meg. Igaz ugyan, hogy előadásában nagy számmal találhatók anakronizmusok, mint pl. a túlságosan fejlett társadalmi szervezet, melynek jelölésére — nem tudván egyebet — saját korának terminológiáját használta fel, vagy pl. a *marca* érték-megjelölés alkalmazása az orosz fejedelmek megsarcoltatásánál, sőt vannak súlyos tévedések, mint amilyen a kunok: *Cumani* csatlakoztatása a honfoglalókhöz, vagy az oláhok: *Blasij*, *Blaci* szerepeltetése Erdély földjén. Azonban még ezek is olyan tévedések, melyek bizonyos (igaz, hogy hamis) kombinációk útján jöttek létre: így a *Cumanok*-ról az újabb őstörténeti kutatások kimutatták, hogy rajtuk tulajdonképpen a kábarok értendőek, akik mint nyolcadik törzs valóban a magyarokkal együtt vándoroltak be (i. m. 46); a *vlachok* említése pedig bizonyos dunántúli pásztornép: a „*dunamenti volochok*“ nevével függ össze, akikről egyébként mint a „*rómaiak pásztora*“ -ról a XI. századi Gesta is megemlékezett (i. m. 46 és MTört. I², 123). — Sőt még az olyan eljárások is, amilyen mindjárt a munka elején a Jáfettől és Mágogtól való származtatás: *Et primus rex Scithie fuit Magog filius Japhet* ... (Script. I, 35: 6) vagy ugyanott a *Magog: Moger*¹, valamint később a *Hunguar: Hungarus*² etimológiák a maguk korában megállották a helyüket. Hiszen a híres Geoffrey of Monmouth is (meghalt 1154-ben mint St. Asaph püspöke) azt írja a maga nagy nevezetességre szert tett „*Historia regum Britanniae*“-jában, hogy a *britt*-ek a trójaiak leszármazottai, s hogy vezérük, *Brutus*, aki magától Aeneastól származik, saját nevééről nevezte el a új országot *Britanniá*-nak, társait pedig *britonok*-nak (vö. FEST. Anonymus angol forrásai: EPhK. 1935.), sőt ez utóbbi etimológiát még az egyik XII. századi angol törvény szövegében is megtaláljuk (LIEBERMANN, Gesetze der Angelsachsen I.).

Ugyanilyen szempontból kell nézni azokat az irodalmi sajátságokat, melyeket magisterünk részben az előadás élénkítésére, részben a stílus díszítésére felvett: így azokat a beszédeket és jellemzéseket, melyeket Álmossal, Árpáddal s a többi fejedelmekkel kapcsolatban elbeszélésébe iktatott, s melyek

¹ *et gens illa a Magog rege vocata est Moger* (Script. I, 35: 6—7).

² *Unde omnes nationes . . . vocabant Almuu . . . ducem de Hunguar et suos milites vocabant Hunguaros* (Script. I, 37: 18—20). — Vö. PAIS: Script. I, 37, 2. j.

nem egyszer szószerint követve valamely mintaképet — Dares Phrygiusnak a trójai háborúról szóló könyvét vagy a hasonló jellegű *Gesta Alexandri Magni*-t (l. fentebb) —, bizonyos fokig a szerző irodalmi tájékozottságát is hivatva voltak kiemelni. A stílus ékeesebbé tételére pedig a gyakori bibliai idézeteken kívül,¹ melyek végeredményben minden középkori munkában felfedezhetők, főképen azok a (a kormeghatározás szempontjából döntő fontosságú) diplomatikai formulák és állandó kifejezések szolgáltak, melyeknek megtanítása és megtanulása a középkori egyetem egyik legfontosabb feladata volt (SZILÁGYI: Száz. 1937.).

A *Gesta* forrásainak feltárása és történeti módszerének tisztázása — kapcsolódva azokhoz a vizsgálatokhoz, melyek a mű íratása korának s a szerző személyének megállapítását célozták — lehetővé teszi számunkra a munka forrásértékének helyes megállapítását. A mű keletkezésének külső és belső történetét ismerve, a történettudomány nem fog többé abba a hibába esni, mint az első felfedezők, akik a „Magyarország hét vezérééről szóló magyar história” minden állítását szószerint veendőnek gondolták; de nem fog olyan irányban sem túlozni, mint a XIX. századi pozitívizmus gyakran hiperkritikus mesterei, akik az egész munkát „rémséges mesé”-nek minősítették, amelyet a „Névtelen jegyző”, — aki a mellett latinul sem tudott, — a nemzeti hiúság legyezgetésére és kortársai dicsőítésére, legnagyobb részét saját képzelete után, de legjobb esetben kora viszonyainak a honfoglalás korába való átrajzolásával állított össze, talán valamikor a XIII. század végén.

El kell ugyan ismernünk, hogy a *Gesta Hungarorum* sok olyan elemet tartalmaz, amelyre csak gondos forráskritikai egybevetések után lehet építeni. — ilyenek leginkább a külföldi forrásokból származó részek: a Justinus és Regino-átvételek, — de azt is kétségtelennek kell tartanunk, hogy a munka még így is nagyon sok értéket képvisel számunkra, melyek nemlétezése esetében történetírásunk sok fontos adattal szegényebb lenne.

Ezek közül az elemek közül, melyeket a forráskritika mint kétségtelenül elfogadhatókat mutatott ki, első helyre kell tennünk azokat a részleteket, melyek a XI. századi Gestából, illetőleg ennek II. Géza utáni folytatásából származnak, s melyekről az újabb vizsgálatok azt is megállapították, hogy sokkal közelebb állnak az ősforráshoz, mint a későbbi krónikák hasonló átvételei. De ide tartoznak azok a mondai hagyományok és családi tradíciók is, melyekkel az író egész munkáját át meg átszötte, s melyekből ha részleteiben nem is kifogástalan, de általában véve mégis elfogadható képét nyerhetjük a hon-

¹ Vö.: E. MÉSZÁROS, *Qua ratione Anonymus Hungarus in conscribendis Gestis suis Sacra Scriptura usus sit. Quinqueecclesiis*. 1936.; SZILÁGYI: Száz. 1936: 218—20.

foglalás és az azután következő idők viszonyainak. Továbbá szintén ide kell soroznunk azt a több mint kétszázra rugó magyar földrajzi és személynévet, melyek — minden valószínűség szerint ugyancsak e szájhagyományok közvetítésével — az író koránál sokkal régebbi alakban fennmaradva: a náluk nem sokkal későbbben lejegyzett Halotti Beszéddel együtt nyelvünk történetének legértékesebb emlékeit képezik

De e részleteken felül és túl kétségtelen forrásértékkel bír számunkra maga a munka, teljes egészében, mint történeti mű, szülötte annak a sajtóságos, félig tudományos, félig szépirodalmi áramlatnak, mely részben nála korábban, részben azonban vele egykorúan a francia és angol történet hasonló jellegű „gestá“-it létrehozta, s bizonyosága annak az együttfejlődésnek, mely a magyar szellemi életet a nyugati műveltséggel már a XII. században egybekapcsolta.

SZILÁGYI LORÁND.

A fagyöngy közszó és a Gyöngyös víznév.

Gyöngy szavunk, mint LIGETI LAJOS (MNY. XLII, 15) kimutatta, a kínai *čen-ču* (= igaz-gyöngy) összetétel törökségi alakjainak egyikéből származik, s eredeti jelentése 'a gyöngy-kagyló terméke'. Nyelvünkben azonban 'Viscum album' és 'Loranthus europaeus' jelentése is van. Ilyen jelentésben való legrégebbi előfordulását az OklSz. XIV. századi *Gyungyusnyar*, *Gyungyuskorthuel*, *Gyungiusfa* (tölgy) adataiban vélem fellelni. Mai kettős jelentése már a XVI. században megvolt: MELIUS, BEYTHE *Fay gyöngy*, *fagyöngy* (NySz.); SZIKSZFABR. „Viscus: *Fa gyöngy* | Gemma: *Gyöngy* auagy draga kő“; MA. 1604.: „*Fagyöngy*: Vifcus | *Gyöngy*: Gemma, Margarita, Vnio | *Gyöngy az fákön*: Bacca, Vifcus | *Gyöngyös*: Gemmatus, Gemmo-fus, Baccatus“. Ugyanennek a növénynek egyébként a belőle készített enyves ragacs miatt *lep* neve is volt: SchlSzőj.: „viscus: *lep*“; VERANCS.: „viscus: Vogel-leim Omelà *Leep*“; MA. 1604.: „*Lép, kivel madarakat fognac*: Viscus, Viscum | Vifcum: *Lep, madarfogo lép*“; Com: Orb. 29. „az *enyves lép* az ágokon terem“. E jelentésváltozás a latinban is megtörtént (KLOTZ: *viscum* 1. 'Mistel'; 2. übertragen: 'Vogelleim').

Az, hogy a *fa* szóval van a *fagyöngy* összetéve, még nem bizonyít a szó régisége ellen. Ez csupán az igazi gyöngytől való megkülönböztetést szolgálja, mint pl. SZIKSZFABR. szótárában: „Frondes, folia: *Fa leuelek*“ | „Xilophax: *Fa szu*“ stb.

A kérdés az, hogy a *gyöngy*-nek *fagyöngy* tartozéka magyar jelentésfejlődés eredménye-e, vagy pedig valamely idegen nyelvből átvett tükörszó. — Az idegen nyelvek köréből — növénytani kifejezésről lévén szó — legnagyobb valószínűséggel a latin jöhetne számításba. A *margarita* szó más értelem-

ben nem használatos. A *gemma* első jelentése azonban 'növények bimbaja, (oltó)szeme, rügye, csírája' s csak másod sorban 'drágakő, nemeskő, ékkő, díszkő' (KLOTZ; Thesaurus; WALDE). FORCELLINI szerint 'lapillus pretiosus' ugyan a tulajdonképeni jelentése, mégis már Ciceronál 'oculus' vitis', Pliniusnál 'oculus arboris' jelentésben szerepel. De ha a középkori latinban ismerték volna is a *gemma* szónak ezt a 'bimbó' jelentését, általános használatát nem tudjuk kimutatni (DUC., BARTAL). Még egy latin szó van, amivel kapcsolatba lehetne hozni, s ez a *bacca*, mely MA. 1604. a *fagyöngy* latin megfelelőjeként van felvéve, a latin—magyar részben pedig „*Baccae*: boroftyan, fom, es egyeb effele fâc apro gyümölcsze | *Baccatus*, Bimbos, Gyöngyel füzöt“.

A *fagyöngy* kétségtelenül latin eredetű tükörfelfejezésnek nem mondható, tehát arra kell gondolnunk, hogy a növény gyöngyöcske alakú terméséről nyelvünkben kapta *gyöngy* nevét.

*

LIGETI LAJOSnak a *gyöngy* szó eredetét tárgyaló cikkében két *Gyöngy-folyó* nevű ázsiai vízről is szó esik (MNY. XLII, 7—8, 15—6).² Ezekkel kapcsolatban folyóiratunk szerkesztője, PAIS DEZSŐ felhívta figyelmemet a hazai *Gyöngyös* elnevezésű víznevek tárgyi, jelentéstani alapjainak vizsgálatára.

Öt *Gyöngyös* víznévről tudunk:

1. Mintegy 90 km hosszú folyó Vas megyében, mely Sárváron alul torkollik a Rábába. 1217/1412: *Gungys* (AŰO. VI, 384) | 1225: *Gyngus* (SoprVmOkl. I, 10) | 1237 1489, 1240, 1276: *Gungus* (AŰO. VII, 50, 109, XII, 168) | 1279/1438: *Gyungyus* (HazOkm. VIII, 203) | 1292: *Gyunges* (Oklsz.). Németül *Güns* vagy *Gintz* (LIPSZKY).

2. Kb. félszáz km hosszúságú folyócska Heves megyében. Gyöngyös városától északra a Mátrában ered és a Tarnába ömlik. 1279: *Gungus* (AŰO. IX, 259) | 1301: „ville *Gyungus* ... a parte occidentali fluiij *Gyungus*“ (AnjOkm. I, 3) | 1454: „in portu fluvii *Genges* vocati“ Atkár és Gyanda között (ZichyOkm. IX, 426). Neve azonban idők folyamán feledésbe merült, mert HORNER ISTVÁN 1863-ban ezt írja: „Rendes folyóvize Gyöngyösnek nincsen, vannak azonban ugynevezett patakjai, és pedig nagy és kis patak nevezet alatt, melynek mindegyike a városon keresztül terjed el, az utóbbi több malmok forgására szolgál; — nagy és kis mérges,³ a sebes rohanástól, melyet

¹ Vö.: MURM.: „oculus: *Bimbó* első fakadás“; SZIKSZFABR.: „gemma seu oculus: szemzet“.

² Az Egyesült Államok déli részén is van egy *Gyöngy-folyó*: *Pearl-river* (Révai Lex.).

³ 1342: „duos fluvios *Merghus* vocatos“ (AnjOkm. IV, 207). A *Mérges* folyásnevekre l. MNY. XXI, 202.

áradás alkalmával gyakorolnak, neveztetnek így, végre a Toka, mely a város nyugodti oldalán terjed el“ (Gyöngyös városának történeti, statisztikai és geográfiai leírása. Pesten, 1863. 47). A város másik történetírója, ETHEI SEBŐK LÁSZLÓ pedig úgy nyilatkozik, hogy „még eddig sehol sem találkoztunk oly patak említésével városunk vagy vidéke közelében, mely a Gyöngyös nevet viselte volna“ (Gyöngyös és vidéke története. Gyöngyös, 1880. 27). Így érthető, hogy Heves vármegye monográfiája szerint *Gyöngyöshalász* a Mátra hegység alatt elterülő síkeágon a *Mátrapatak* mellett (38), *Gyöngyössolyos* pedig a *Nagypatak* mellett (43) fekszik, noha mindkét falu ennek a *Gyöngyös*-nek a partjára települt.

3. Mintegy 30 km hosszú folyás neve Somogy megyében. A Némethadhoz tartozó *Gyöngyös*-puszta közelében ered és *Gyöngyösmellék* nevű falu mellett elfolyván az Almásba ömlik (CSORBA JÓZSEF, Somogy vármegye ismertetése. Pest, 1857. 45). 1443: *Gyengyes* (CSÁNKI II, 610) és *Gyengese* (HédOkl. I, 210) | 1445: *Gengyes* (i. h. I, 216) | 1446: *Gyewngyews* (CSÁNKI II, 610) | 1471: *Gyengyes* (HédOkl. I, 365) | 1446—1449: *Genges*, *Geniges* (CSÁNKI i. h.).

4. Patak Baranya megyében. 1312: „rivulum *Gyungus*“ (AnjOkm. I, 271).

5. 25 km hosszú folyás Zala megyében, mely Keszthelytől nyugatra 2 km-re folyik el és a Kisbalatonba ömlik.

Az 1. *Gyöngyös* magyarozatára két véleményt ismerünk. Egyik szerint a víz tisztaágáról, csillogásáról, gyöngyözéséről, gyöngyelléséről való a név (MELEGDI JÁNOS: MNy. XII, 332 és utána SCHWARTZ ELEMÉR, A nyugatmagyarországi német helységnevek 176). A másik nézet pedig az, hogy a folyami gyöngykagyló a névadó (MOÓR ELEMÉR: UngJb. IX, 237 és Westungarn im Mittelalter im Spiegel der Ortsnamen 286).¹ Talán az utóbbi magyarozathoz számítható TERSTYÁNSZKY JÁNOSÉ, aki 1750-ben így ír: „Ginsium, libera, Regiaque Civitas, Köfzeg ab Hungaris, Güntz a Germanis appellata de nomine praeterlabentis amniculi, cui Hungari nomen Gemmei (*Gyöngyös*) indidere“ BONBARDI MIHÁLY, Topographia Magni Regni Hungariae című művének bővített kiadásában 107. l.

A 2. *Gyöngyös* nevére vonatkozólag négy nézet ismeretes: A) BONBARDI Topographiája ezt véli: „Oppidum infigne Göngyösinum à Göngyös fluvio, quibusdam *Gemmeo*, denominationem mutuatum“ (Bécs, 1718. 149). —B) VÁLYI ANDRÁS így ír róla: „nevezetének eredetét némellyek szerént a' keresztül folyó pataknak tiszta habzásától vette“ (Magyar országnak leírása.

¹ A saarburgi járásban fekvő *Perl* (1150: *Perle*, 1152: *Pirla*, 1200: *Peirla*) FÖRSTEMANN (II, 480) szerint *perlaha* 'Perlbach'-ból származik, és a patakokban talált gyöngytermő kagylótól vette nevét. A müncheni kerületben van egy *Perlach* nevű falu.

Budánn. 1799. II, 81). — C) A BONBARDI munkáját 32 esztendő múlva újra kiadó és bővítő TERSTYÁNSZKY más véleményen van: „*Gyöngyösinum*, non ab aliquo rivo *Gyöngyös*, Latinis gemmeo (nullus enim eo compellatur nomine, etsi quinque amniculis irrigetur hoc oppidum) sed potius a quernis baccis, coquendo visco idoneis, dictum; quibus abundasse hunc locum, antequam eum insedisset oppidum, tradunt majores“ (Bécs, 1750. 525). HORNER szerint: „Deákul minden időben Gyöngyösinum-ot találunk, Istvánffy¹ szerint Gemmeum oppidum, vagy Gemmeopolisnak neveztetett; e nevezetet, mint a régi irományokból kitetszik, valószínűleg a még mai napig is e vidéken nagy bőségben termő tölgyfák sűrűen megrakott apró gyümölcseitől, melyek Gyöngy, Gemma hivatnak. vette“ (i. m. 5). Heves vármegye monografiája, HORNER fenti szavait félreértve, a *fagyöngy*-magyarazatot ISTVÁNFINAK tulajdonítja (111). Ez azonban — bár valóban szereti a neveket magyarázni, — a néhányszor előbukkanó *Gyöngyös*-sel kapcsolatban semmiféle megjegyzést nem tesz. — D) R. G. „A magyar királyok nejei s leányai“ című könyvében azt írja, hogy Árpádnak harmadik lánya is volt, ki akkor halt meg, midőn őseink a Mátra vidékére érkeztek. A hagyomány azt mondja — folytatja —, hogy a Mátrából folyó azon patak mellé temették, mely ma is róla neveztetik *Gyöngyös*-nek, valamint a város is, mely sírja közelében épült (E. SEBŐK munkájából (27) idézem, mert e könyv nyomára nem akadtam). Az a körülmény, hogy a folyócska neve éppen Gyöngyösön — különben jellemző módon — kiveszett a használatból, igen elősegíthette ennek a romantikus mesének az elterjedését. A vármegyei monográfia szerint „a város nevét a Mátravidéket megszálló kún-palócz törzs valamely nőjétől kapta, ki maga is a *Gyöngyös* névre hallgatott“ (111). — BÁN IMRE gimnáziumi tanár úr szíves értesítése szerint Gyöngyösön ma csak a két utolsó magyarazat él, csakhogy míg a harmadikat földműves emberektől hallotta („sok a *gyöngyös* fa a környéken“), addig a negyediket (betelepülő magyar vezér leánya) literátus emberektől. Hozzáteszi azonban, hogy a harmadik változatot iskolában is tanítják, így nem lehetetlen, hogy a gazdák is innen vették.

Nem tudom e'dönteni, hogy SZIKSZFABR. „*Gemmatius fluius: Gyöngyös vize*“ és MA. 1604 „*Gyöngyös vize: Gemmatius fluius, in Vngaria*“ adata melyik folyóra vonatkozik.

A gyöngyözésről, csillogásról és fénytörésről való elnevezést azért nem tartom elfogadhatónak, mert egyrészt ez nem elég megkülönböztető értékű — márpedig az ilyen jelleg a névadás alapja —, másrészt a régi nyelvben inkább *Gyöngyölő*-t várnánk. — Az Európában kipuuszultuló félben levő folyami

¹ *Gemmeum oppidum* (694), *Gengeffsum oppidum* (139), *oppidum Gengieffsum* (143).

gyöngy kagyló (*Margaritana margaritifera* L.) hazánkban nem fordul elő. Ezek az édesvízi gyöngyök különben is csak igen ritkán érik el a borsónagyságot, legtöbbször csak gombostűfej nagyságúak vagy még kisebbek. Észak-, Közép- és Nyugat-Európában él, teljesen hiányzik azonban Dél- és Kelet-Európából, az Alpokból, a Jura-hegységből és a Kárpátokból. A kagyló teknőjének felhasználása is későn kezdődik. Mint ROTARIDES MIHÁLY „A gyöngyháztermelés kérdései” című cikkében (Halászat XLV (1944.), 75) olvashatjuk, az első gyöngyházgombok a XVII. századból származnak.¹

A (fa)gyöngy-ből való származás látszott előttem a legvalószínűbbnek, s ebben a feltevésben TERSTYÁNSZKYNAK és VÁLYINAK a hevesmegyei Gyöngyös-sel kapcsolatban közölt minden bizonnyal népi eredetű helyi értesülései csak megerősítettek. Mátyás Dezső gyöngyösmelléki községi tanító úr szíves felvilágosítása szerint pedig a somogyi Gyöngyös „partjain levő öreg fűzfákon csaknem mindegyiken található fagyöngy, de egyéb helyen nem”.

S valóban, a (fa)gyöngy-ből való származtatásnak növénytanilag akadályja nincsen. — Hazánkban közönségesen terem a fákban a fagyöngy. A fehér fagyöngy (*Viscum album*) örökzöld, bogyója fehér színű. Vagy 30-féle fán tenyészik; leggyakrabban alma-, körte- és hársfán találjuk, de nyár-, nyír-, fűz-, dió-, gyertyán- és kőrisfán is szívesen megtelepszik. Népies és régi nevei: *gyimbor* (I. HORGER: MNy. XXXV, 43—5), *gyombolyú*, *gyomború*, *gyöngybuckó*, *fái gyöngy*. — A fakín (*Loranthus europaeus*) csak tölgyfán élőszkodik, igen ritkán azonban gesztenyefán is előfordul. Vörössárga bogyót terem és lombhullató. Népies és régi nevei: *tölgyfagyöngy*, *cserfagyöngy*, *gyomború*, *fanyüge*, *gimbor*, *gyöngyös madárlép*, *enyvesbogyó*, *enyv*. Mivel majdnem kizárólag csak tölgyfán él, a régi orvosok *viscum quercium*-nak nevezték. A fagyöngy vagy Miskolczi: *fa enyv*, *fa gyöngy* (Nyr. VII, 83) fontos növény volt, mert belőle készítették a madarászok a régebben igen elterjedt lépezéshez szükséges enyvet, az ú. n. *madárfogó lép*-et. Vö.: MELIUS: „Fay gyöngy, ennyu, kiuel az madarat fognak” (NySz.); XVII. sz. eleji kéztől: „Gyönggh, àki(ből) Madarfog(o) (le)-peth czinal(nak)” (MNy. XI, 135). A bogyóiban levő viscin miatt ősidők óta alkalmazzák madárlép készítésére a tölgyfagyöngyöt. A nyugati részekről is ismertették a léppel való *rigászás*-t, *fenyő-rigó-fogást* (Ethn. LVIII, 114). A cserfa és tölgyfa *gyöngy*-ét,

¹ A *gyöngyházgomb*-nak ez idegen és kései eredetére mutat a népryelvi *permutérgomb* (KOVÁCS ALAJOS, Peremarton és környéke nyelvjárása 84), de a *gyöngyház* már jóval előbb ismert és kedvelt voltát az OklSz. adatai bizonyítják.

ha erős tél volt, zsákszámra szedték és disznóval étették (HERKELY KÁROLY, Népi erdőgazdálkodás Veszprém vármegyében: Ethn. LII, 55). A fehér fagyöngynek nincsen madárlépjé. A lépezés szemléltető leírását l. ECSEDI ISTVÁN, Népies vadfogás és vadászat a debreceni határban és a Tiszántúlon (Déri-Múzeum jelentése 1932. évi működéséről 190—3).¹

A *fagyöngy* régi magyar neve egyszerűen csak *gyöngy* volt; vö.: fentebb (Oklsz. *gyöngyös* 2. al.); MA.: „*Gyöngy az fákön*: bacca, viscus“; MNY. XI, 135 és BEKE: Nyr. LXXI, 61.

A *Gyöngyös* nevű folyásoknak a *gyöngyösfák*-ról való elnevezését a környező népek nyelvi egyenértékesei is támogatják. Szláv nyelvterületen nem találunk a *zsemcsug*: *drágagyöngy* szóból származó vagy ezzel összetett víznevet, de az *imela* 'viscum' szóból alakultak ilyenek: *Jemelna*, *Jametyna*, *Jamelnyca*, *Omelnyk* stb. (MIKLOSICH, PON. 255). Németországban szintén nincsen *Perles*- vagy *Perlenbach*, ellenben már a X. századból ismeretes egy *Mistilpahc* (BUCK, Oberdeutsches Flurnamenbuch.² Bayreuth, 1931. 181). Tudunk egy *Mistelbach* nevű alsóausztriai városról is.

A vizet, patakot a partja mentén húzódó kísérő- vagy galériaerdő fáin tenyésző és különösen ősszel meg télen igen feltűnő fagyöngyről nevezhették el. Ugyanígy kapta nevét a *Nyáras patak*, *Nyíres patak*, *Füzes patak*, *Egres patak* (Oklsz) és az az *Almás patak* is, amelybe a somogyi *Gyöngyös* ömlik. Természetesen nem szükséges, hogy a patak egész hosszában előforduljanak ezek a fafajták, hanem csak azon a helyen, ahol az első alkalmi névhasználat megszületett. Az említett *Almás*, *Nyárágy* stb. patakok nevei nem az egész patakon végigtekintő szemléletnek a legáltalánosabb jegyet megragadó elnevezései, hanem egyes embereknek bizonyos szűk határra korlátozott helyhez fűződő névadásai. Azon a helyen, ahol legelőbb nevet adott valaki neki, ez volt a legfeltűnőbb, legszembeszökőbb jegy. Ezt az egyéni és helyi-alkalmi nevet azután átvette a közösség és a patak nevévé tette ott is, ahol ennek az elnevezésnek egyébként tárgyi alapja nem volt. Ugyanezt a jelenséget láthatjuk a Répcénél, amelynek előbbi *Spraca* nevét a folyó alsó folyásának vidékén keletkezett *Rabica* foglalta el, vagy a vasi *Gyöngyös* esetében, amely a patak régi *Soborja* nevét szorította ki (az utóbbiakra nézve vö. MOÓR: Népünk és Nyelvünk IX, 126).

MIKESY SÁNDOR.

¹ TUBEUF „Monographie der Mistel“ című munkája (München, 1923.) részletesen tárgyalja a rá vonatkozó növénytanai kérdéseket, elterjedését és a legrégebb időktől a jelenig tartó művelődéstörténeti jelentőségét. A *fagyöngy*-öt ismerteti RAPAICS RAYMUND: A Természet XXXIV (1938.), 6—10.

Víz- és helységneveink viszonyához.

Tudjuk, hogy egy terület víznévanyaga az idők folyamán milyen hatalmas változáson megy keresztül. A középkori víznévanyag, különösen a kisebb vizek névkincse, szinte teljesen kipusztult, illetőleg új elnevezéseknek adott helyet. A ma használatos víznevek tehát koránt sem adják meg egy bizonyos terület régi víznévanyagát. Az okleveles adatok azonban nagy segítségünkre vannak a régi víznevek kutatásánál, és belőlük, ha jelentős számban rendelkezünk velük, egy-egy terület egész régi víznévanyagát ki tudjuk hámozni. Vannak azonban a magyar nyelvterületnek olyan vidékei, amelyeknek vízneveire csak kevés és késői történeti adatunk van. Itt a régi víznevek kutatása csak kis mértékben támaszkodhatik az oklevelek szórványos adataira, tehát más fogódzóra van szükség. Ezt a fogódzót egyedül a helységnevekben találhatjuk meg.

A fentiekből nyilvánvaló, hogy régi vízneveink kutatása szempontjából víz- és helységneveink viszonyának tisztázása elengedhetetlenül szükséges. Ez a kérdés a földrajzinév-kutatás legbonyolultabb kérdéseinek egyike. Több elvi kérdés tisztázódott már ugyan e téren is (vö. KNIEZSA ISTVÁN, Erdély víznevei. Kolozsvár, 1943.), de a részletkutatásokban még nagy hiány mutatkozik. Jelen dolgozatom e kutatások épületének egy szerény téglája kíván lenni. A Székelyföld víz- és helységneveinek viszonyát vizsgálom itt, egy olyan területet, amelyre történeti víznévadataink alig-alig vannak.

A víznevek és helységnevek kétféleképpen függenek egymással: 1. a vízről nevezik el a mellette fekvő települést; 2. a településről nevezik el a mellette elfolyó vizet. Nagyjából azt mondhatjuk, hogy az első elnevezési mód régebbi, a második újabb. Én itt csupán az első névadási móddal kívánok foglalkozni, és arra a kérdésre igyekszem feleletet adni, hogy melyek azok a székelyföldi helységnevek, amelyek víznevekből alakultak; vagy másképp megfogalmazva a kérdést: mely helységnevekből következtethetünk ki régi vízneveket?

A helységneveknek mindig az első okleveles előfordulását közlöm. Ha mint víznévre is vannak rá adataink, ott ezt vn.-nel jelölöm.

Minden kétséget kizáróan víznévből alakultak azok a helységnevek, amelyekben a *patak*, *ér* és *víz* szó előfordul. Ilyenek: 1481: *Soospatak* (Sz.¹ I, 238); 1566: *keorijspatak* (Sz. II, 200); 1566: *Meddeser* (Sz. II, 201); 1864: *Zsedánpatak* (PESTY, Hnt.); 1567: *Tekereó patak* (Sz. II, 221); 1567: *zepwijz* (Sz. II, 221); 1311: *zarazpatak* (Sz. I, 34); 1567: *kurthapathak* (Sz. II, 222); 1567: *Eger pathak* (Sz. II, 223); *Lisznyópatak* (régí adat nincs rá); 1332—1337: *Kevruspotok* (ORTVAY, EF.

¹ Sz. = Székely Oklevéltár.

II, 639); *Előpatak* (régí adatunk nincs rá); 1332—1337: *Aruapotok* (ORTVAY, EF. II, 638); 1808: *Nyáraspatak* (LIPSZKY, Rep. II, 100); *Zalánpatak* (régí adatunk nincs rá). — Feltűnő, hogy e helységneveknek egy része: *Zsedánpatak*, *Előpatak*, *Nyáraspatak*, *Zalánpatak* a XIX. században keletkezett településekre vonatkozik. Ez világosan arra mutat, hogy a víznév → településnév fejlődés nem vehető csupán régí jelenségnek, hanem egészen napjainkig élő tényezője a földrajzinév-adásnak: a mellettük elfolyó vizekről minden időben neveztek el helységeket.

E neveken kívül azonban még igen nagy a számuk azoknak a székelyföldi helységneveknek, amelyeknek eredeti viznév voltára következtethetünk. Első sorban is a jelentéstani szempontok az irányadók. Nagyon valószínű, hogy eredeti víznevek pl. azok a helységnevek, amelyek vízínövények, víziállatok, vízre vonatkozatható tulajdonságok nevével alakultak. Csupán jelentéstani szempontokat figyelembe véve azonban nem sorolhatunk minden gyanús nevet az eredeti víznevek közé. A földterületre vonatkozó elnevezések és a vízelnevezések közt ugyanis jelentős összefüggés van: nagyon gyakran azonos képzetek alapján (növényzet, állatvilág, külső jellegzetességek stb.) születnek. Hiába kétsetelen tény tehát az, hogy pl. növénynevekkel a víznevek igen nagy százaléka alakul, a növénynevekből lett helységneveket mégsem sorolhatjuk mind az eredeti víznevek közé, mert ezek a víznevektől függetlenül is létrejöhetnek. Annyi azonban bizonyos, hogy minden olyan helységnevet, amely a gyakori víznév-típusokkal jelentéstaniilag egyezik, tüzetes vizsgálat alá kell vennünk. A jelentéstaniilag már gyanúba hozható neveknél tehát még egyéb mellékszempontoknak is igazolniuk kell a hovatartozást. — Mindenekelőtt eredeti vízneveknek kell vennünk azokat a helységneveket, ahol a helység és a mellette elfolyó víz neve alakilag pontosan egyezik (pl. *Gagy* vn. ~ *Gagy* hn.). Ilyen azonban a Székelyföldön igen kevés van, elnyomta őket az e fajta névpárok-nál nagyon gyakran jelentkező másodlagos településnév → víznév fejlődés (pl. *Hodos* vn. → *Hodos* hn → *Hodospataka* vn.). A helység neve ezekben az esetekben birtokos jelzős összetételben azért ragadhat rá könnyen a vízre, mert a helység és a víz neve már amúgy is egyezik. Ilyen alakulással azután néha egész furcsa elnevezések jönnek létre: pl. *Szépvíz* vn. → *Szépvíz* hn. → *Szépvízvize* vn. Ez a névalakulási mód pusztította ki a Székelyföldön a régí víznevek igen nagy részét. Az így létrejött elnevezéseknek azonban van egy olyan jellegzetességük, amelyről a vízre vonatkozó régí adatok hiányában is fölismerhetők: a víz a nevet adó helységben és az attól fölfelé eső szakaszon is a helység nevét viseli. Elsődleges elnevezéseknél ugyanis a víznek csak a kérdéses helységen aluli, már más helység határában folyó szakaszát illetik a helység nevével. Eredeti vízneveket következtethetünk ki olya esetekben is, mikor a víz mellett a *fő* 'forrás, eredet' és *tő* 'torkolat' szavakkal összetett helységneveket találunk. Néhány esetben

ugyancsak korábbi víznévre utal az a tény is, ha egy víz mellett több azonos nevű helység fekszik. Nem utolsó sorban adnak támasztékot az analógiák sem.

Az elmondottak után megkísérelhetjük a Székelyföld többi eredeti víznévre gyanús helységnevének a vizsgálatát is. A könnyebb áttekintés kedvéért csoportokra osztom őket.

1. Növénynevek. A növénynevekből alakult helységnevek közt jelentéstani szempontokat figyelembe véve eredeti víznévek vehető: 1332—1337: *Solumus* (ORTVAY, EF. II, 661) hn. → 1868: *Solymos pataka* vn. (ORBÁN I, 151) < m. *sulyom-os*. Gyakori víznév; vö. 1265: *Solumus potoka*, 1260: *Solumus Agtoa* (ORTVAY, Vízr. II, 221). — Ugyancsak eredeti vízneveknek kell vennünk azokat a növénynevekből alakult helységneveket is, amelyeknél a fent vázolt mellékszemponatok figyelembevételével víznév → helységnév → víznév fejlődést következtethetünk ki: *Fenyéd vn. → 1566: *fenyed* (Sz. II, 204) hn. → 1864: *fenyed vize* (PESTY) vn.; *Gyepes vn. → 1566: *Gijepes* (Sz. II, 196) hn. → 1896: *Gyepes pataka* (Nyr. XXV, 429) vn.; *Almás vn. → 1332—1337: *Almás* (ORTVAY, EF. II, 660) hn. → 1864: *Almás pataka* (PESTY) vn.; *Száldobos vn. → 1332—1337: *Zaldbubus* (ORTVAY, EF. II, 640) hn. → 1869: *Száldobos pataka* (ORBÁN III, 58) vn.; *Sármás vn. → 1853: *Salamás* (BENKŐ K. 156) hn. → 1864: *parau Siermasiului* (PESTY) vn.; *Bodza vn. → 1533: *Boza* (Sz. V, 52) hn. → 1772: *Bodzavize* (SzNME. 71) vn.; *Magyaros vn. → 1512: *Monyoros* (Sz. VIII, 237) hn. → 1864: *Magyaros pataka* (PESTY). — A többi székelyföldi növénynévből lett helységnévnél nem dönthető el a víznevekhez való viszony. Mindenesetre valószínűnek látszik, hogy van még köztük egy pár eredeti víznév. Növénynevekből alakult helységnevek még a felsoroltakon kívül: (Nyárad) *magyaros*, *Somosd*, *Parajd*, (Székely) *magyaros*, *Szederjes*, *Tölgyes*, (Kézdi) *almás* és *Málnás*.

2. Állatnevek. Jelentéstaniilag a víziállatok nevét őrző helységnevek vehetők bizonyosan eredeti vízneveknek: 1332—1337: *Hudus* (ORTVAY, EF. II, 658) → 1870: *Hodos pataka* (ORBÁN IV, 3) < m. *hód-os*; 1332—1337: *Rakus* (ORTVAY, EF. II, 662) → 1853: *Rákos pataka* (BENKŐ K. 22) vn. < m. *rák-os*. Ugyancsak ide sorozható: 1332—1337: *Menes* (ORTVAY, EF. II, 658) < m. *mén-es*. Gyakori víznév; vö. 1300: *Menus* (ORTVAY, Vízr. I, 520). — Eredeti víznév *Vargyas* helység neve is, a *Vargyas* patak mellett: 1635: *Vargias* (Sz. VIII, 371) vn. → 1499: *Vargyas* (Sz. III, 136) hn. — A szláv eredetű, állatnévből való *Peselnék* (< szl. *bočelniko* 'méhes': a *bočela* 'méh' származéka, vö. KNEZSA: Magyarok és Románok I, 211) helység is kétségtelenül víztől kapta a nevét. Korábbi víznév volta okleveles adatokkal is kimutatható: 1360: „*rivulos Pysulnuk*“ (Sz. VIII, 25). — Nem állapítható meg hovatartozásuk a következőknek: *Madaras*, *Vadad*, *Vadasd* és *Kányád*.

3. **Vízre vonatkozó tulajdonságok nevei.** Jellegzetes és igen elterjedt víznév típus a vizek külső vagy belső tulajdonságát kiemelő elnevezés is, pl. *Hosszúpatak*, *Szárazpatak*, *Verespatak*, *Hidegpatak*, *Édespatak* stb. Ha jelentéstani szempontból ezekhez hasonló helységneveket találunk, a víznévből alakulás igen valószínűnek látszik. Jelentésbeli érveken kívül azonban e helységnevek eredeti víznév voltát más irányból is támogathatjuk. Egyeseknél a helységnév és víznév neve alakilag egyező: 1808: *Korondpatak* (LIPSZKY, Rep. II, 76) vn. → 1332—1337: *Kornud* (ORTVAY, EF. II, 661), helyesen *Korund* hn. < m. *korom* + -d ellátottságot kifejező képző (a színelnevezések típusa); 1693: *Arkospatak* (SZNME. 56) vn. → 1332—1337: *Arkus* (ORTVAY, EF. II, 638) hn. < m. *árok-os*. — Víznév → településnév → víznév fejlődést látunk két vízrajzi köznévből alakult helységnévnél: *Köpec vn. → 1459: *Kepecz* (Sz. VIII, 92) hn. → 1869: *Köpecz pataka* (ORBÁN III, 10) vn. < m. *göbec* ~ *köpec* 'gödör a patakmederben' (vö. MTsz.); *Vécke vn. → 1342: *veychake* (Sz. I, 50) hn. → 1864: *Véczke pataka* (PESTY) < m. *vészke* 'áradást okozó patak' (vö. BENKŐ: MNy. XLIII, 134—5). Ez utóbbinak víznév volta még egy más adattal is bizonyítható: 1319: *Wiechkefew* (Sz. I, 32). Ugyanilyen adat szól első sorban a *Havad* víznév mellett is: 1501: *Havadthew* (Sz. VIII, 188); ezenkívül a szokásos változást is mutatja: *Havad vn. → 1547: *Havad* (Sz. V, 62) hn. → 1870: *Havad pataka* (ORBÁN IV, 4). — A *Kövespatak* típust sejteti és alighanem eredeti víznév még: 1451: *Kewesd* (Sz. I, 161). — E csoportba sorolható néhány idegen eredetű székelyföldi helységnév is. Mint víznév már jelentéstanilag igazolható mindegyik: 1567: *Taplocha* (Sz. II, 221) < szl. *toplica* 'meleg víz' (vö. MELICH: MNy. XVII, 12); 1567: *kyskazon* (Sz. II, 222) < szl. *kvasno*, a *kvaso* 'savanyú' származéka (KNIEZSA, Erdély víznevei 32); 1548: *kowazna* (Sz. III, 286) < szl. *kvasna* 'savanyú' (KNIEZSA, Erdély víznevei 32). A két utóbbi máig is él mint víznév, a *Kászón* a régiségből is kimutatható: 1360: „rivulos... *Kazun*“ (Sz. VIII, 25).

4. Ismeretlen eredetű nevek. E csoportnál a jelentéstani érvek természetszerűleg elesnek, más tényezők azonban világosan eldöntik hovatarozásukat. Ma is élő vízneveket őriz két helység neve: 1332—1337: *Cusmend* (ORTVAY, EF. II, 660), helyesen *Cusmeud*, ma *Küsmöd*; 1332—1337: *Gyg* (ORTVAY, EF. II, 660), ma *Gagy*. Az előbbi vízelnevezésre analógiákat is ismerünk (vö. KNIEZSA, Erdély víznevei 18). — Az ismert hármas fejlődést mutatja: *Szolokma vn. → 1567: *Zolokma* (Sz. II, 200) hn. → 1868: *Szolokma pataka* vn. (ORBÁN I, 143). — Több biztos jel mutat arra, hogy a miklósvár széki *Ajtá-k* neve is eredetileg víznév. Három azonos nevű helység fekszik egy víz mellett: *Nagyajta*, *Középajta* és *Szárazajta*. Ez utóbbinak a neve: 1459: *Zarazaytha* (Sz. VIII, 92) jelentéstanilag is

támasztékot ad: a *Szárazpatak*, *Aszúpatak* csoportba sorolható. A rajtuk átfolyó víz ma is az *Ajtapataka* nevet viseli. Joggal föltehető tehát itt is az ismert hármas fejlődés: *Ajta vn. → 1332—1337: *Ahch* (ORTVAY, EF. II, 638), helyesen *Ahth* hn. → 1869: *Ajta pataka* (ORBÁN III, 2). — Eredeti víznévre gyanús *Kebele* neve is. A mellette fekvő másik helység nevét már a XVI. század elején a *Kebele* jelzővel látják el, feltehetőleg a rajta átfolyó víz miatt: 1505: *Kebele Zenthyan* (Sz. VIII, 211). Etéd mellett is ismerünk egy *Kebeledpatak*-ot (vö. ORBÁN I, 146). — Az ismeretlen eredetű nevek közt végül meg kellene emlékeznem *Barót* helység és a *Barótpataka* viszonyáról. E problematikus név tárgyalása azonban megnyújtaná dolgozatomat, ezért majd más alkalommal foglalkozom vele.

Összefoglalva az elmondottakat: csaknem félszázra rúg azoknak a székelyföldi helységneveknek a száma, amelyeknél szinte teljes bizonyossággal kimutathatjuk azt, hogy víznevekből alakultak. De mellettük még igen sok olyan helységnév is található, amely e szempontból gyanúba hozható. Ha tekintetbe vesszük, hogy e vizsgálatot aránylag nem nagy területen végeztük el, a víznevekből lett helységnevek száma feltűnően nagy. A helységnevek magyarázatánál tehát az itt vázolt szempontokat fokozottan figyelembe kell vennünk, mert sokkal több víznév lappang közöttük, mint gondolnánk. BENKŐ LORÁND.

Olasz jövevényszavaink.¹

A kiadvány 5—11. fejezetei.

5. Hangtani megjegyzések.

Az olasz nyelv egyes hangjainak az átkerült szavakban minden más esetben is a hozzájuk legközelebb álló magyar hang felelt meg; ahol pedig változás történt, az csak ismert szabályra szolgáltat újabb példát.

A *mandula* szó régi adatai: *mondola*, ? *mondolo*, *Mondolák*. Minthogy az átadó olasz alak *mandola* volt, az első szótagban az *a* > *o* változás mehetett végbe (GOMBOCZ, ÖM. II, 81), s ebből az *o*-ból vált később *á* (i. h. 77). Feltűnő azonban, hogy még 1690-ben találkozunk *Mondolák* adattal is (NySz.). A második szótagban levő *u* talán elhasonulás eredménye.

A *bakacsin* esetében, minthogy itt is csak olasz *boccaccino* alakból indulhatunk ki, az első szótagban ugyancsak az említett *o* > *á* változás mehetett végbe. Az, hogy a harmadik szótagban levő *i* nem került bele a *Bolatin* > *Bolotun* > *Balaton*

¹ L. MNy. XLIII, 177—89.

és a *sumigy* > *sumugy* > *Somogy* analógiájába, mindenesetre a szó viszonylag kései átvételére mutat (vö. GOMBOCZ, ÖM. II, 75).

A *piac* *r*-rel hangzó alakjai, a *piarc*, *pijarc*, elhasonulás révén jöttek létre, hasonlók a német *Hatz* > magyar *harc*, német *Schatz* > magyar *sarc* fejlődéshez (PETZ G.: MNy. XXIII, 147; GOMBOCZ, ÖM. II, 98).

A *tréfa*-nál is elhasonulás eredménye lehet az *é*; a régi adatokban csak *trufál*-t és *trafál*-t találunk (K. P.: MNy. XVII, 215). Ha a gyér és bizonytalan adatok nem intenének óvatosságra, itt talán gondolhatnánk az olasz *truffa* > magyar **trufa* > **trafa* (nyíltabbá válás!) > **tréfa* > *tréfa* (vö. bolg.-tör. *baka* > magyar **bēka* > *bēka* GOMBOCZ, ÖM. V, 90) fejlődésre is. Kérdés azonban, hogy a névszót vettük-e át vagy az igét.

A *narancs*-ot eddig csak *z*-s olasz alakokból próbálták magyarázni: *naranza*, *naranz* (Nyr. XIII, 546, XLVII, 80; MNy. I, 192, VI, 116), *c* > *cs* változást azonban legfőljebb csak szó elején tudunk kimutatni (vö. PAIS D.: MNy. X, 70). Sokkal valószínűbb tehát, hogy már az átadó olasz alak is *cs*-vel hangzott: *narancio* (RIGB.), esetleg *narancia* (PETR.). A szóvégi magánhangzó eltűnése, mint fentebb láttuk, mindkét esetben elképzelhető (KARINTHY FERENC: MNy. XLII, 60). BOERIO velencei szótára ugyan nem ismer ilyen *narancia* alakot, de van nála *aranza*, és van *naranza*, így nem kell nagy bátorság annak a feltételezéséhez, hogy Velencében is járhatta valaha a másutt már ismert *narancia*. Az OklSz.-beli *marancz* olv. *marancs* alak a *mevet*: *nevet*-féle alakpárok analógiás hatására keletkezhetett.

Feltűnő, hogy a *spárga*, szemben az olasz *sparago*-val, kétszótagos. Itt a két nyílt szótagos, úgynevezett HORGER-szabály érvényesülhetett: olasz *spàrago* > magyar **spàraga* > *spárga* (HORGER: Nyr. XXXIX, 289, 337, 385, XL, 8, 57; KARINTHY: MNy. XLII, 60), vö. *palica* > *pálca*; *nadiha* > *nátha* stb.

A *rizsma* *zs*-je is érthető, mert az olasz *risma* a velenceiben (és még néhány más nyelvjárásban) *z*-vel hangzik (MEYER-LÜBKE i. m. I, 368; GRÖBER, Grundr. der rom. Phil. I, 626; JABERG—JUD, Sprachatlas Italiens I. Bol. 64; KNIEZSA: MNy. XXIII, 149), s ennek a magyarban a hozzá legközelebb álló hang felelt meg.

A *cokol*-nak *csokol* változata (ha ugyan egyáltalában öszszetartozik vele), oly módon keletkezhetett, mint a német *Zelter*-ből *csödör*, *Zendel*-ből *csendely*, szláv *čep*-ből *csép*, *čev*-ből *cső* stb. (vö. PAIS: MNy. X, 70).

A *bokály*-nál a palatalizálódás magyar fejlemény, ugyanolyan, mint a *Mihál* ~ *Mihály*, *Ursula* ~ *Orsólya*, latin *sella* ~ *zsöllye*, *seregél* ~ *seregély* (MELICH: MNy. VIII, 150). Az olasz *boccale* szó különben átkerült a horvátba is: *bòkál*, *bo-*

kála (IVBR.); ez utóbbival magyarázható talán a magyar népnyelvi *bokála* alak.

A *fóra* az olasz *fuora* velencei alakjából származott: *fora*. Hasonló ez a későbbi *fóri* átvételéhez.

Hasonlóképp az *osztriga* is csak az olasz *ostrica* egyik északi, *g*-vel hangzó alakjából származhatott: velencei *ostrega*, milánói, genovai *ostrega*.

A *spanyol* ~ *spanyor* megfeleléshez vö.: *paszul(y)* ~ *paszúr* (Nyr. II, 421); *sekél(y)* ~ *sikér* (Nyr. VI, 523); *fátyol* ~ *fátyor* (Nyr. VII, 378); *vőfél(y)* ~ *vőfér* (Nyr. IV, 380).

A *maskara* első adata, CALEPINUS 1585-i szótárában *mazkara*, ezt pedig, ha nem sajtóhiba, csak *sz-el* lehet olvasni. Nem tudunk választ adni rá, összefügg-e s miképp a későbbi *maskará*-val; lehet, hogy külön átvétel.

A *paszomány* szó *paszománt* alakja olyan, mint a *tulipán* ~ *tulipánt*, *rubin* ~ *rubint*. A *pázmány*-nál a fent említett HORGER-szabály érvényesülhetett. A *porsomán*-ba, ha nem más eredetű, külön átvétel, elhasonulás révén került az *r*.

Az *alaputréta*-t leginkább a velencei *olla podrida*-ból lehet származtatni az olasz alakváltozatok közül, de még így sem tudjuk kifogástalanul megmagyarázni a régi *ulipotreda*, *olla-putrida* alakokat. Talán a szó játszi elferdítésére gondolhatunk.

A *fóri* az olasz *fuori*-nak velencei *fori* alakjából került át.

A *kandalló* ~ olasz *caldano* esetében hangátvetés történt (DEME, A hangátvetés a magyarban: MNyTK. LXIX, 23).

A *digó* az olasz *dico* velencei *digo* alakjából került át. A *diga* vagy olyan viszonyban áll vele, mint a *hulla* a *hulló*-val, *kutya* a *kutyó*-val, vagy pedig külön átvétel az olasz *dica!* 'mondd! hé! szóval!' velencei *diga!* alakjából (KARINTHY: MNy. LXII, 61).

A *kapiskál* csakis az olasz *capire* ige *-isc* szótaggal bővülő jelentő mód jelen idő egyes 1. személyéből: *capisco*-ból kerülhetett át; a 3. személy ugyanis *capisce*, s ez az olaszban *kapisce*-nek hangzik (KARINTHY: MNy. XLII, 62).

6. Jelentéstani észrevételek.

Szemantikai szempontból a felsorolt egyeztetések szintén kifogástalanok. Az olasz és magyar jelentés többnyire ugyanaz vagy nagyon is közelálló; ahol pedig változás történt, az érthető és nem szabálytalan.

A *mandula* 'tonsilla' jelentése későbbi, s német hatás következménye lehet.

A *pályá*-nál már az olasz eredetinek is van 'díjként adott ruhadarab' mellett 'futóverseny' jelentése, a további változás azonban már a magyarban történhetett.

A *fóra* jelentésmódosulata érthetővé válik, ha a színház köréből tekintjük: olaszban, magyarban egyaránt találunk

'hogy volt!, függöny elé!' jelentést. A szó első, XVI. századi egyetlen felbukkanásakor még csak 'apage!, fort!'.

Egy vélemény szerint *ármáda* szavunk a már meglevő *had* mellett finom jelentésárnyalatot hordoz, míg a *had* 'hazai magyar sereg'-et, addig az *ármáda* mindig 'idegen sereg'-et jelöl (Nyr. LXIII, 12).

A *bandita* első adatában, úgy látszik, még jelző.

A *digó* jelentésmódosulatai mind megmagyarázhatók, ha 'olasz ember' alapjelentésből indulunk ki. Hogy ezt a 1. 'mondom', 2. 'hé atyafi!' jelentésű olasz *digo* szóból származtatjuk, nem kifogásolható, hiszen nem egyedülálló jelenség, hogy egy népet nyelvének bizonyos gyakran és jellegzetesen használt szava után nevezzenek el.: Az osztrák-német katonanyelvben van *Nemtudom* 'magyar' és *Nerozumín* 'cseh' jelentésben; ilyen a franciák algiri *didon* neve is, a gyakori *dis donc!* 'mondd csak' szólás után. A budapesti nyelv éppen az utóbbi hónapokban szolgáltatta a legújabb példát az ilyenfajta jelentésváltozásra: *davaj* 'orosz katona' a sokszor hallott orosz *davaj!* 'tovább!, gyerünk!' szó hatására. (KARINTHY: MNY. LXII, 62).

A *fregoli* egy híres múlt századi olasz átváltozóművész családnévéről származik. A magyar szó 'ruhaszárító berendezés' jelentése annak felismeréséből keletkezhetett, hogy a ruhaszárító készülék, hasonlóan az átváltozó művészhez, sokféle, sokszínű, állandóan változó ruhaneműt hord (KARINTHY: MNY. XLII, 62).

7. Alaktani észrevételek.

Alaktani szempontból sem merülnek fel különösebb problémák a felsorolt egyeztetéseknél.

Nagy valószínűséggel olasz eredetűnek tartható szavaink száma 45. Ebből 39 névszó, 4 ige, 2 indulatszó.

A névszók közül a *bandita* régebben jelző lehetett, ami azután főnevesült. A *tréfa* névszónál talán korábbinak látszik nyelvünkben a *tréfál* ige. A *digó* olasz igealakból került át.

A *sajéta* az olasz *saia* deminutivumából, a *saietta-ból származik.

Három ételnevünk esetében többszámú áttétellel van dolgunk: *brókoli* < ol. *broccoli* (egyes. *broccolo*); *makaróni* < ol. *maccheroni* (egyes. *maccherone*); *maróni* < ol. *maroni* (egyes. *marone*). Ezek az olaszban is főleg többesben használatosak. Nincs nagy valószínűsége, de meg kell jegyezni, hogy ez az -i végű három szó talán mégis származhatott egy olyan olasz nyelvjárásból, ahol a közolasz egyszámú -e-nek -i felelt meg; ilyen például a piemonti (BERTONI, Italia dialettale 78). De a pluralisból való átvétel sokkal valószínűbb; már az olasz szótárak is említik e többszámú alakokat: *brocoli* (BOER.); *maccheroni* (RIGB.); *maroni* (BOER.).

Feltűnő, hogy biztosan igei átvételre csak a legutolsó évtizedekből tudunk példát: *buzerál*, *kóstál*, *kapiskál*, *raffinál*. A *kapiskál* — mint fentebb megjegyeztük — hangtani okból csakis az olasz *capire* ige jelentő mód, jelen idő egyes első személyéből: *capisco*-ból származhatott. Minthogy a *digó*-t is olasz jelentő mód jelen idő első személyből, a *digo*-ból vettük át, felmerül a kérdés, vajjon nem ugyanilyen olasz alakokból került-e át a *buzerál*, *kóstál* és *raffinál*, ámbár ezeknél a hangtan nem szolgáltat bizonyítékot ilyesmire. Ha ezt a kérdést egyáltalában meg lehet oldani, fontos nyelvlélektani tanulságokat vonhatnánk le belőle.

A *fóra!* és a *fóri!*, a két olasz eredetű indulatszó valójában ugyanannak a szónak két alakváltozata.

A *buzera* 'kerülő lökés' a billiárdban' már a magyarban végbement elvonás a *buzerál*-ból, míg a *buzeráns* ál-latin képzős forma ugyanezen igéből. A SIMONYI idézte *buzeró*-t (NyK. XXIII, 177) sehol sem hallottuk és hiába tudakozódtunk utána. Ha valóban van ilyen billiárdműszó, talán olyan viszonyban áll a *buzerá*-val, mint a *kutya* a *kutyó*-val stb.

Itt említhetjük meg, hogy oly keresztneveinket, amelyek a latinban *-us-ra*, az olaszban pedig *-o-ra* végződnek (*Agoston* ~ lat. *Augustinus* ~ ol. *Agostino*; *Albert* ~ lat. *Albertus* ~ ol. *Alberto* stb.), MELICH meggyőző érvelése után semmiképp sem szabad olasz átvételnek tartanunk (MNy. X, 37 kk.).

Olasz jövevényszavaink szempontjából egyébként igen jelentősek a földrajzilag közbeeső szláv alakok. E téren sok még a megoldatlan kérdés. Különösen a horvát, szlovén közvetítés fokára és kiterjedésére irányuló további kutatás kecsegtet szép eredményekkel. (Vö. a *piac*-cal kapcsolatban HADROVICS: MNy. XLIII, 102.)

8. Szótörténeti kérdések.

Szótörténeti szempontból feltűnő a *rizsma* korai megjelenése egy egyedülálló 1531-i adatban, míg ezután csak a XIX. században találkozunk ismét e szóval. Ilyen hosszú lapangásra nem igen lehet gondolni; valószínűbb, hogy a XVI. századi adat tudatos átvétel, amely szélesebb körben elterjedni nem tudott, míg az újabb adatok ettől függetlenek. — Hasonlóképpen a Sztárainál felmerülő *fóra!* adat függetlennek látszik a XIX. századi *megfóráz*, *fóráztat*-tól. A régi alak azonban 'apage! fort!', míg az újabbkori már 'újrázat, függöny elé hív'. Lehet, hogy Sztárai adata a *fóri* 'apage! fort!' körébe tartozik, az újabb alakok pedig talán németből valók. A *fóri*-ra meg éppen csak egy adatunk van, ugyanígy a *sardá*-ra is; mindkettő lehet egyéni, tudatos átvétel, elterjedési körüket azonban közelebről nem ismerjük. — A *bandita* szónál talán arra lehetne gondolni, hogy mégis *a*- végű olasz alakból, a *bandita*-ból kölcsönöztük, s ezt a lehetőséget támogatja az

olasz szó következő jelentése: 'Estensione di terreno, dov'è proibito cacciare o pescare senza il permesso del padrone' (PETR., Scol.), vagyis 'olyan terület, ahol a gazda engedélye nélkül tilos vadászni, halászni'. Összevethető ezzel a magyar szó első feltűnése, ahol a *bandita* még a puská jelzője: „fogván más mordály *bandita* kis puskáját“ (TörtT. 1895: 195). Lehetséges, hogy valahol az orvvadászat körében kell keresnünk a szó átvételének tisztázását (KARINTHY: Nyr. LXXI, 73). — A *kandalló* első, igen kérdéses megjelenése 1478-ból való, hangtani okokból is valószínű, hogy ez a régi személynév nem tartozik ide. — A *maroni* hangtani okokból talán származtatható volna a német *Marone*-ből is, de mind a szó fent idézett első megjelenése (Tömörkény: „Francesco Bocca is, a nemes isztriai, aki télen *marónit* süttött“), mind a gyümölcs közismert itáliai eredete az olasz átvétel mellett bizonyít. — A *fregoli* szó *Fregoli* olasz artista nevéből származik: itt hasonló a fejlődés, mint a *pepitá*-nál, amely a múlt századi híres *Pepita de Ortega* spanyol táncosnő nevével függ össze (SzófSz.).

Olasz jövevényszavaink egy része vándorszó, amely több nyelvben is megtalálható, s nyelvünkbe különböző oldalakról hatolhatott be. Az eltérő és különféle eredetű alakok harca olykor jól megfigyelhető. Így az olaszból való *mustra* a XV. vagy XVI. században kiszorította a talán régebbi, latinból átvett *monstrá*-t (NySz.). Az olasz eredetű *ármádá*-val szemben viszont ott van az *ármádia*, *ármádzia* (szerb?), amely a latinból való kölesönzés vagy az *ármáda* latinositása. Az olaszból átvett *pomátá*-t csakhamar kiszorította a németes *pomádé*; ez aztán meg is honosult. Ugyanígy a *brókoli* és *raffinált* mellett találunk német eredetű *prokedli*-t, *raffinirozott*-at is.

9. Az átvételek kora.

Az átvételek korát illetően olasz jövevényszavaink felosztására semmiféle rétegezés vagy csoportosítás nem kínálkozik alkalmasnak. Az első adatok szerint a XIV. században egy, a XV.-ben hét, a XVI.-ban tizennégy, a XVII.-ben hét, a XVIII.-ban öt, a XIX. és XX. században pedig (a népnyelvi adatokat is ide számítva) tizenegy olasz jövevényszó nyomára bukkanunk, de ezek is az egyes századokban szétszóródnak az időben. Ennek okát az olasz-magyar művelődési és történeti kapcsolatok sajátosan felületi, de többé-kevésbé folyamatos voltában kereshetjük. Jövevényszavaink tanúsága szerint a XV. század eleje óta nem volt olyan kor, amelyben az érintkezések különösen elmélyültek volna más korokhoz viszonyítva.

Feltűnő azonban, hogy a legtöbb adat mégis a XVI. század viharos, zaklatott időszakára esik, amely pedig nem igen kedvezhetett a két ország közötti kereskedelemnek, holott éppen a gazdasági érintkezéseket kell olasz jövevényszavaink legfőbb csatornájának tartanunk.

Ezért a sorrendet a jövevényszavak első adatainak feltűnése szabta meg, ez azonban persze nem tekinthető feltétlenül a meghonosulás sorrendjének is, bár legtöbb esetben nincs okunk feltenni, hogy nagyobb mértékben eltért volna tőle.

Középkori átvételeink közül a *lándzsa* látszik legrégebbinek, Nagy Lajos vagy esetleg már Róbert Károly uralkodása alatt származott át. Ebbe a korba tartozhatik a Schlägli Hortuláriumban szereplő *trombita* is, mint a hadseregek és lovagi tornák hangszere, míg a *mandula*, *bakacsin*, *piac*, *tréfa*, *strucc* és *narancs* szavaknál az első adatokon kívül nincs más útmutató az átvételek idejére vonatkozóan. A *mustrá*-t talán fél századdal korábban gondolhatjuk első adatánál, esetleg a *pályá*-t is. Feltűnő még a *rizsma* korai, elszigetelt megjelenése. A *bandita*, minthogy az olasz szóvégi *-o* helyén *-a*-t mutat, bizonyára régebbi jövevény 1659-i első adatánál,¹ bár, mint említettük, itt kiindulhatunk egy olasz *bandita* alakból is, ebben az esetben azonban a megfelelés hangtani szempontból nem nyújt útmutatást az átvétel idejére vonatkozóan. A *kandalló* 1478-i bizonytalan megjelenését is teljesen valószínűtlenné teszi az olasz szóvégi *-o*: magyar *-ó* megfelelés; ez a jövevényszavak legkorábban a XVII. század végén, még inkább a XVIII. században kerülhetett át. Erre mutat különben az idézett 1769-i *canonica visitatió*beli adat: „... tudakozta . . . a kályha mellett lévő Candallót, mire való“, amelyből kiviláglik, hogy újdonságról van szó. Érdekes az *opera* késői (1838-i) jelentkezése; itt régebbi adatok előkerülésére is számíthatunk, ugyanúgy, mint a *bóránál*.

10. Az átadó nyelvjárás.

MELICH szerint olasz jövevényszavaink nem fejthetők meg egyetlen nyelvjárásból, de feltétlenül megfejthetők v a l a m e l y i k északitáliai nyelvtérületről (MNY. VI, 115). A jövevényszavakat azonban, melyekre ezt az állítását építi, mi már nem tartjuk mind bizonyosan közvetlenül olasz átvételeknek (*füge*, *kámzsa*, *csimasz* stb.). Összeállításunk nyomán ellenkezőleg az derül ki, hogy olasz jövevényszavaink legnagyobb része igenis megfejthető egy nyelvjárásból; történeti és hangtani megfontolások alapján ugyanis semmiféle kifogás nem tehető e szavaink nagy többségének a velencei dialektusból való származtatása ellen. A kereskedelmi, gazdasági kapcsolatok, amelyek e viszonylatban leginkább közvetítettek jövevényszavakat, első sorban Velencéhez kötötték hazánkat az olasz államok közül. A nálunk megforduló kereskedők jórésze szintén innen szár-

¹ Munkánk sajtó alá rendezése idején CSEFKÓ GYULA már közölt is egy régebbi, 1642-ből származó adatot: „itt tegereg vala egy lengyel *bandita* úri“ (Nyr. LXXI, 36).

mazott, magyar kereskedő pedig csak kivételesen jutott el Velencénél délebbre.

Az olasz irodalmi *s*-nek a magyarban, mint láttuk, *š* felel meg. Ezt vagy az íráskép hatásának tarthatjuk (a hazai latin *s*-nek is *š* hangértéke volt!), vagy pedig valamely olasz nyelvjárási *š* alakból kell kiindulnunk. Ebben az esetben, mint láttuk, csakis Velencére gondolhatunk. Ezek szerint a *strucc. sája, spárga, mustra, spanyol, maskara, sajéta, sarda, kóstál, kapiskál* szavak kifogástalanul származtathatók a velencei nyelvjárásból, de idetartozik még az *osztriga* (R. *ostriga*) is. Az irodalmi olasz *c* ~ velencei *g* megfelelést találjuk meg *osztriga, digó* szavainkban és a *bakacsin*-nak *bagaczin, bogaczin* változataiban. Hangtani vagy jelentéstani okokból nagy valószínűséggel a velenceiből származtathatók még a következő szavak: *trombita, narancs, rizsma, cokol, bokály, fóra, paszomány, alaputréta, gondola, brókoli, cókó, datolya, bóra, buzeral* (vö. az adattárban felsorolt olasz nyelvjárási alakokat, illetőleg a hangtani tanulságokat és megjegyzéseket!). A fennmaradó *lándzsa, mandula, piac, tréfa, pálya, pinyol, ármáda, bandita, bombardá, pomáta, kandalló, makaróni, burcsella, opera, maróni* és *raffinál* jövevényszavak hangtani szempontból az olasz irodalmi alak mellett egyaránt származtathatók több nyelvjárásból, így kifogástalanul a velenceiből is. A *fregoli* olasz családnévből való átvétel.

Ezek szerint olasz jövevényszavaink nagyobb része minden bizonnyal velencei nyelvterületről származik, míg kisebb része szintén kifogástalanul magyarázható ugyanonnan. All ez különösen a régebbi átvételekre, ellenben az újabbaknál inkább az irodalmi olasz lehetett átadó. A történeti kapcsolatok vizsgálata csak erősíti e megállapításunkat.

11. Az átadó társadalmi osztály.

Az olasz társadalmi osztályt, amelyből átvételeink származnak, a hangalakból meghatározni nem tudjuk; az idetartozó problémák távol vannak még a végleges tisztázástól. Legfeljebb a szavak jelentése adhat némi útmutatást (FrJsz. 26).

Így minden valószínűség szerint az olasz katonai nyelvből származik a *lándzsa, ármáda, bombardá* s talán a *trombita* és *mustra* is. Hazánkban megforduló vagy Olaszországban az ott utazó magyar kereskedőkkel összeköttetésben álló olasz kereskedők révén terjedhetett el a *mandula, bakacsin, narancs, sája, rizsma, pinyol, osztriga, paszomány, sajéta*, esetleg a *piac, maróni, mustra* is, mert az általuk jelölt kereskedelmi cikkek szintén Itáliából származhattak. Elképzelhető azután, hogy a *spárga, brókoli*-féle szavak olasz telepések, a *raffinál* pedig munkások útján honosodott meg; mindezt bajos bizonyítani. Olasz jöve-

vényszavaink fennmaradó nagyobb részénél azonban még a jelentés sem ad útmutatást az átadó társadalmi rétegre vonatkozóan.

*

Pótlás és igazítás.

A 34. lapon a „Nem bizonyosan olasz eredetű jövevényszavak“ fejezetben a *csúf* és a *porcsin* címszók között kimaradt a következő címszó:

dús 'reich'. 1519: ? *Dws* (OklSz.); ÉrdyK.: *dwz* (NySz.). — ? < ol. *doge*; vel. *dose*, *dože* 'a velencei állam vezetője'. Valószínűleg a horvát *duž* közvetítésével. (EtSz.; REW.; BOER.; MSZav.; Nyr. XXIX, 49, XXXIX, 277; MNy. VI, 116; SzófSz.)

A 41. lapon fölülről a 8. sorban *ordenario* helyett: *ordinario*.

A 45. lapon alulról a 7. és alulról a 9. sorban: *Novò* helyett: *Nòvo*.

A 19. lapon alulról a 10. sorban „magyarba -o- került“ helyett „magyarba -a- került“.

KARINTHY FERENC.

Asztrik érsek származása.

KARÁCSONYI JÁNOS és PAULER GYULA Hartvik-vitája¹ óta VOIGT kutatásaival szemben (Adalbert v. Prag. 1898.) a magyar történetírás hagyományként elfogadta, hogy a Szent István idején szereplő Anasztáz pannonhalmi apát, majd esztergomi érsek és Asztrik (helyesebben: Ascericus) pécsváradi apát, majd esztergomi érsek két különböző személy, ki egymást váltogatja az esztergomi érseki székhelyben, és így a Hartvik-legenda mondata: „*Ascricum* presulem qui alio nomine *Anastasius* dictus est“ összetévesztésen alapul.

Most egy lengyel tanulmány kapcsán érdemesnek tartjuk visszatérni a kérdésre. DAVID PÉTERnek, a krakkói egyetem tanárának könyvére gondolok, mely bár közvetlen a háború előtt jelent meg, csak most került szemünk elé.²

Új forrásanyagot éppen nem hoz fel a szerző, de egy érdekes megállapítása új fényt vet az Asztrik-kérdésre. Különös fontosságot tulajdonít ugyanis annak az oklevélnek, amelyet III. Ottó jelenlétében Ravennában 1001. április 4-én adtak ki a pomposai apátság javára, s amelyben Anasztáz így írja magát alá: „Anastasius abbas monasterii Sancte Marie Sclavanensis provincie“ (MonGermHist. Dipl. II, no. 396. p. 827).

¹ A Hartvik-vitát I. Századok 1892., 1894., 1901. és A Pannonhalmi Szent Benedek-rend Története I, 44–54.

² PIERRE DAVID, Les Bénédictins et l'ordre de Cluny dans la Pologne médiévale. Publ. du centre franco-polonais de recherches hist. de Cracovie. T. I. fasc. I. Les Belles Lettres kiad. 1939. 113 l.

Ezt az oklevelet SACKUR (Die Cluniacenser I, 348) alapján már a magyar történetírás is ismerte (l. HÓMAN, MTört. I, 174), de nem ismerte fel fontosságát az Asztrik-kérdésben. Ugyanis ez a Szent Mária-kolostor nem más mint Meseritz apátsága, melyet Szent Adalbert alapított, s melynek apátjává Adalbert Passioja szerint éppen Asztrikot tette meg: „Saxonica tellure in brevi recedens, in Poloniae regionem cursum direxit et ad Mestris locum divertens coenobium ibi construxit, monachos congregans, Aschricumque abbatem eos ad regendum constituit, qui postea archiepiscopus ad Sobottin consecratus est; in quo loco aliquantisper moratus est“. Meseritz (Mestris) apátságának titulusa pedig DAVID szerint azonos a ravennai okmányban említettel.

Ebből következik, hogy Asztrik és Anasztáz egy és ugyanaz a személy, mint ahogy a Hartvik-legenda állítja, s mármost a magyar történetírók feladata, hogy azokat a kisebb nehézségeket, melyek az azonosság következtében az adatok kronológiai elhelyezésénél felbukkantak, elhárítsák. Lényeges kifogás ugysem emelhető az azonosítás ellen. ERDÉLYI LÁSZLÓ (PRT. I, 45) legsúlyosabb ellenvetése csak annyi, hogy Ascheriknek, ki korábban klerikusként szerepel, nem marad elég idő, hogy brewnowi apáttá legyen, „hacsak fel nem tételezzük azon hihetlenséget, hogy Adalbert oly könnyen fellobbanó papját egyszerre buzgó szerzetesei fölé emeli, s minden kánoni szabály és tapasztalat ellenére a szerzetesi tökéletesség mesterévé teszi azt, ki még novicius sem volt“. Az ilyenféle nehézségek nem állhatnak meg a tények előtt: a Hartvik-legenda adata pontosan egyezik a ravennai oklevél tanúságával.

Megjegyzendő még, hogy DAVID kétségbe vonja, hogy a brewnowi apátságot Szent Adalbert alapította volna, mint ahogy a cseh források állítják (FontRerBoh. II, 381), mert szerinte ezek a XIV. századi állítások a Passio Adalberti Meseritzre vonatkozó adatainak az egyszerű átvitele, s így elesik KARÁCSONYI aggálya, miszerint Adalbert Anasztáz-Asztrikot öszszördülésük után olyan hamar brewnowi apáttá tette volna. A brewnowi adatot valószínűleg ki kell iktatnunk Anasztáz-Asztrik élettörténetéből.

Érdekel még bennünket DAVID fejtegetéseiből mindaz, amit Asztrik származásáról mond. Felhívja a figyelmet arra, hogy a ravennai okmányon szerepel Odilo clunyi apát neve is, már pedig tudjuk, hogy Szent István Odiloval levelezésben is állott.¹ Közvetlenül a meseritzi Anasztáz neve után olvassuk Szent-Szevéri Bonizo nevét. Már pedig ez azonos azzal a Szent-Szevéri Benedekkel, aki a dijoni Saint-Bénigne-i bencés apátság krónikájában egy Anasztázzal együtt szerepel mint Volpiano Szent Vilmos tanítványa, San Apollinarei Jánossal

¹ L. KIRÁLY ILONA, Szent Márton magyar király legendája. Bp., 1929.

együtt pedig mint ravennai apát.¹ Ebből következnek, hogy Asztrik-Anasztáz Dijonban tanult volna Szent Vilmos alatt, követve az első clunyi regulákat, melyeket Szent Maliolus (Mayeul) apátsága idején szerkesztettek (964—994.),² és hogy Ravennába éppen Odilo apát kíséretében érkezett volna Dijonból. Mind e szent nép Ravennába talán a Szent Adalbert-templom szentelésére érkezett, és a meseritzi apát III. Ottó kíséretében indulhatott Nyugatnak 1000-ben, és hosszabb ideig, talán egy évig tanult Dijonban. Mi, akik hitelesnek tudjuk Asztrik 1000. vagy 1001. évi római útját, melynek célja korona kérése volt Szent István részére, — DAVID ezt legendának tartja, — nehezen tudjuk a lengyel szerzót minden következtetésében követni a kronológiai nehézségek miatt, de annak, azt hiszem, nem mondhatunk ellent, hogy a clunyi környezetet vele együtt szellemalakítónak elfogadjuk a keresztény magyar királyság kialakulására vonatkozólag Asztrik-Anasztáz személyén keresztül.

DAVID az *Aschericus* névvel is foglalkozik. Tudjuk, hogy a név germán alakjából az érsek német származására következtettek nálunk is. *Asche-ric* valóban germán összetételű név, mint *Dietric* vagy más *-ric* (*reich*) képzésű név: az *esche* 'kőris' és *rich* összetétele (mai folytatása *Escherich*, ismert családi név). De a germán név nem jelent német származást. Francia földön ebben az időben a frank eredetű germán nevek rendkívül el voltak terjedve, s csak a Roland-énekre hivatkozom (a XI. század második fele), melynek majdnem minden keresztény vitéze germán eredetű nevet visel. KARÁCSONYI (Századok 1894: 118) FÖRSTEMANN ó-felnémet névjegyzékére (128. l.) utalva állítja Asztrik német eredetét.³ DAVID szerint ellenkezőleg: az *Aschericus* név mindenütt ritka, csak a Saône és Rhône partján gyakori. Megtalálta az okmánytárakban Burgundiában, továbbá Arles, Lyon, Marseille és Vienne környékén (Lérins, Saint-Victor de Marseille, Vienne, Grenoble, Romans, Saint-Chaffre en Velay, Cluny stb.). Ennélfogva a magyar egyház későbbi fejét burgundi francia származásának tartja (i. m. 10). A név a francia családnevek között is előfordul *D'Achery* alakban. A név magyar megfelelőjeként — mint PAIS DEZSŐ figyelmeztet — a helynevekben előforduló *Ecser-re* gondolnak; így KARÁCSONYI (Szent István 17) nyomán, MELICH MNy. II, 49—50, de vö. EtSz. I, 1474—5.

¹ DAVID forrása: Chronique de Saint-Bénigne. BOUGAUD kiad, 137; PatrLat. CLXII, col. 825.

² Itt DAVID GUY DE VALOUS művére: Le monachisme clunisien des origines au XVe siècle I, 19 (Arch. de la France monastique XXXIX. és XL.) utal.

³ Tudvalevő, hogy a *t-s* Asztrik forma hibás olvasat, *Ascricus*-ból.

DAVID, aki ismeri GALLA FERENC kutatásait is,¹ megállapítja, hogy a burgundiai szerzetesi reform, a dijoni Saint-Bénigne és Cluny hatása párhuzamosan érezhető lengyel és magyar földön Asztrik-Anasztáz személyén át. Ez a ravennai okmány tanúsága szerint is keresztetződik a római aventinusi kolostorokéval, ahol Szent Adalbert tette fogadalmát és a romualdiakéval, kik szintén szerepelnek az okmányon.

Magyar szempontból érdekes még, amit DAVID a Lysa Góra-i Szentháromságról, később Szentkeresztről nevezett apátságról mond (65. l.). Ez az apátság a XII. század elején alakult s Ferdeszájú Boleszláv alapítása lenne. A XIV. század óta a Szentkereszt nevet viseli egy ereklye után, melyet ott tiszteltek. Ezt a helyi hagyomány szerint Szent István fia Szent Imre magyar herceg adományozta volna. A XVI. század óta zarándoknyomtatványként ismert legenda szerint Szent Imre I. Meskó unokaöccse volt, és Chrobry Boleszláv sógora. Az apátságot Dombrowka, Meskó neje alapította volna, aki hat cseh papot hozott magával a hegyre, ahol addig három hamis istent imádtak, azután pedig a Szentháromságot. Imre oda helyezte a becses ereklyét, és Boleszláv nagy templomot épített hozzá. A barbárok pusztításai után a kolostort romjaiból Újjáépítő Kázmér hívta új életre, Clunyból hívta szerzeteseket, akik egy barlangban megtalálták az elveszettnek hitt ereklyét. A legenda már a XIV. században el volt terjedve. Dlugosz szerint a szóban forgó apátság csak Chrobry Boleszláv idejében keletkezett volna. Ezt, miközben Imrével vadászott, elbájolta a vidék szépsége, és ezért alapította az apátságot, melynek Imre az ereklyét adományozta. Az első szerzeteseket Monte Cassinóból hívták 1006-ban.²

ECKHARDT SÁNDOR.

Három testrésznevünk eredetéhez.

Bél.

BUDENZ, MUSz. 454 *bél* 1. 'intestina, interanea, viscus, Darm, Gedärm, Eingeweide'; 2. 'gyomor'; 3. 'medulla, Mark, Kern'; 4. 'ellychnium, linamentum'; 5. 'pars interior, animus, sensus, significatio, das Innere, Gemüt, Sinn, Bedeutung' jelentésű szavunkat és a belőle alakult határozószókat, illetőleg névutókat és ragokat: *benn, -ben, belől, -ből, belé, -be* (l. EtSz. I, 334—40) a következő finnugor nyelvelemekkel vetette egybe:

¹ „La riforma di Cluny e l'Ungheria“ című (Pécs, 1931.) tanulmányát idézi bibliográfiájában.

² DAVID itt emlékeztet egy korábbi munkájában felállított hipotézisére: a pannonthalmi bencések hozták volna ezt a montecassinói hagyományt magukkal (La prétendue chronique hongaro-polonaise. 1931.). De mivel ez a legenda csak a XV. században fordul elő először, visszavonja ezt az állítását.

finn *väli* 'locus intermedius, interstitium, quod inter alia est' | votják *peli* 'in, zwischen, unter (acc.) | zürjén *pölsin* 'zwischen, mitten in'. Az EtSz. (I, 342) ezt a magyarázatot, még ha a finn szót természetesen külön is választjuk, a jelentésbeli nehézségek miatt elfogadhatatlannak tartja. A *bél* szó eredeti jelentése ugyanis nyilvánvalóan 'Darm, Eingeweide' volt (I. EtSz. i. h.). Mindazonáltal UOTILA Syrjänische Chrestomathie-jában a zürjén és a votják adatokat kérdőjellel megint összeveti a magyar szóval. Közben még SETÄLÄ (Stufenw. 39, Verw. 59) és SETÄLÄ nyomán DONNER is (Anl. 130—1) megkísérelte a szó megfejtését. Kérdőjellel ezzel a szamojéd szóval kapcsolták össze: sam. Jur. CASTR. *jedu*, *jiedu* 'Darm', Knd. *wətu* | T. *beatun* | Je. Ch. *bere*, B. *bede* | O. DONN. Ty. *kɛD* 'ua., Mastdarm', TyM. *kɛD* 'Darm', N. *kɛd*, TaU. *kɛtt*^o, KeO. *kɛtt.y* 'ua., Magen', KeM. *kɛtt.y* 'Darm', Tscha. *kɛD*, OO. *k'ɛd*^o, CASTR. B. *kät*, Tschu. *kätä*, Ka. *ket* | S. DONN. Kam. *bedu*, *bedu*, *bedä* 'ua., Eingeweide', KL., A. T. *bedüktä* 'Eingeweide'. Ezt az egyeztetést maga DONNER is nagyon kétségesnek tartja a magyar szó szókezdő *b*-je miatt. De nem fogadható el az összevetés ezenkívül azért sem, mert a szamojéd szó szóközépi *t*, *d*, *n*, *tt* stb. hangja nem *-d*-re megy vissza, pedig ez volna a *bél* szavunkkal való egyeztetésnek az előfeltétele, hanem szóközépi *-s*-re (I. PAASONEN, Beitr. 230).

Összevethetjük azonban *bél* szavunkat egy másik szamojéd szóval, amely jelentésanilag, hangtanilag jól megfelel az egyeztetés követelményeinek: sam. J. LEHT., Rennt. Sjo. *paṭṭṭṭ*^o 'das hintere Ende des Dickdarms', S. *paṭṭṭṭ*, P. *paṭṭṭṭi* 'ua.', OP. *paṭṭṭ* 'Dickdarm' (a rénszarvasnál). A Sjo. *a*, S. *a*, P. *a*, OP. *a* ős-jurák hátulképzett **a*-ra megy vissza (I. LEHTISALO, Vok. 15), amely ős-szamojéd **a*-nak lehet a folytatása (I. LEHTISALO, Vok. 70). Az ős-szamojéd **a*-nak a finnugor nyelvekben általában hátulképzett, több esetben azonban előképzett hang felel meg: vö. pl. egyrészt sam. Jur. O. *taṇṇṭs* 'den Sommer zubringen' | T. *taṇa* 'Sommer' | Je. *tōaro* 'ua.' stb. < ősszam. **a* (LEHTISALO, Vok. 71) ~ f. *suvi* | vog. *tuw*, *tu* stb. 'Sommer' stb. (PAASONEN, Beitr. 29). — másrészt sam. Jur. O. *han* 'Schlitten' | T. *kanta* | Je. *koddo* 'ua.' | O. *kanže*, *kanč*, *kanž* 'Hundeschlitten' < ősszam. **a* (LEHTISALO, Vok. 70) ~ cser. к'юнк'ю 'boz' (o: *künző*; PAASONEN, Beitr. 128, vö. még uo. 329. §.). Így a magyar *bél* (o: *bēl* ~ *bēlet*) elülképzett hangja jól megfelelhet az ős-jurák **a*-nak.

Szó elején a szamojéd *p*-vel szemben magyar *b*-t találunk a várható *f*- helyett. Ennek a megfelelésnek a kérdése még tisztázatlan, azonban mindenesetre elég sok biztos példánk van rá: *bal*, *bámul*, *bír*, *bog*, *bogár* (EtSz.), *bonyolódik* (MARK: MNy. XXIV, 34—7), *bőr* (TOIVONEN: FUF. XV, 76), *bujik*, *buzog* (EtSz.). Így *bél* szavunknak a szamojéd *paṭṭṭ* stb.

'Dickdarm' szóval való egyeztetését jelentéstani és hangtani szempontból egyaránt kielégítőnek tarthatjuk.

Idetartozhatnak esetleg a már BUDENZTŐL idevont zürjén UOT. *peľs-*, *pevs-*: *turun pevsę* V. 'ins Gras' stb. | votják WICHM. M. *peľi* 'in, zwischen, unter (acc.)'; M. *peľin* I. *polin* 'in, zwischen, unter (dat.)' szavak is, ha feltesszük, hogy eredeti jelentésük 'Darm, Eingeweide' volt, s ebből fejlődött az 'in, zwischen, unter (acc., dat.)' jelentés. Ez annál is valószínűbb, mert az ilyen jelentésfejlődés a finnugor nyelvekben meglehetősen gyakori; vö. pl. éppen a magyar *bél* szót, azután a szam. J. Bud. Kan. *mī, mī* 'has, gyomor' > *mīil*: *ōbim mīil* 'a kesztyűbe'; *mīn* 'ben': *āb'de-mīn* 'a kesztyűben'. Ilyen jelentésfejlődés mehetett végbe a zürjén és a votják szó esetében is, csak hogy ezek később önálló használatban és így eredeti jelentésükben eltűntek a nyelvhasználatból. Jó párhuzam a zürjén és votják szó sorsához *sziv* szavunk lapp megfelelőjének esete. Ez a legtöbb nyelvjárásban eredeti jelentését elvesztette, s már csak mint postpositio, illetőleg mint praepositio használatos (l. SETÄLÄ: NyK. XXVI, 384).

Gége.

'Luftröhre, Kehle, Gurgel' jelentésű szavunk mindezideig szókincsünk ismeretlen eredetű elemei között szerepel, sőt BÁRCZI, SzófSz. még csak megfejtési kísérletet sem említ vele kapcsolatban. Tekintettel azonban arra, hogy testrészneveink óriási többségükben finnugor eredetűek, tehát nyelvünk szókészletének legrégebbi rétegéhez tartoznak, nagyon valószínűnek látszik, hogy a *gége* szó eredetét is ebben az irányban kell keresnünk. Valóban, ha figyelembe vesszük, hogy a *gége* szókezdő *g*-je finnugor *k-ra, szóközépi *g*-je pedig finnugor -*ŋk- ~ -*ŋg-re mehet vissza, szavunkat a következő lapp és szamojéd szóval vethetjük össze: lp. T. ITK. *kīŋŋge*, gen. *kīŋŋg^kam^t* 'Kehlkopf' || szam. Jur. LEHT., Vok. 58 O. *huykū* 'Luftröhre', T. *huyŋū*, Sj. *huykō*, K. *huyŋō*, Sjo. *huyŋō*, Lj., Nj. *kīŋkū*, S. *kīŋkku*, P. *kīŋkū* 'ua.', illetőleg LEHT. Rennt. 33 O. *χuykū* 'Luftröhre', OP. *χuykū*, T. *χuyŋū*, Sj. *χuykō*, K., U.—Ts. *χuyŋō*, Sjo. *χuyŋō*, Nj., P₂. *kīŋkū*, S. *kīŋkku*, P₁. *kīŋkū* 'ua.'. (A lapp szó képzésére vonatkozólag l. LEHTISALO: MSFOu. LXXII, 82.) A lp. T. -*ŋ*-nek más nyelvjárásokban rendszerint -*uo*- felel meg (l. ITKONEN, Der ostlappische Vokalismus 36—8), úgy hogy valószínűleg őslapp *-*o*-ra megy vissza. A lapp szó tehát a magyarral szemben velaris hangrendűnek látszik. Van azonban néhány biztos példánk arra, hogy a lappban velaris felel meg más finnugor nyelvek eredetibb palatalis hangjának: lp. N. *muöyer* 'culex' ~ finn *mäkärä* 'Mücke', lp. N. *čuoikka* 'culex'

~ finn *sääski*, md. E. *śeske*, M. *śeske* 'Mücke' (WIKLUND: UL. 150; TOIVONEN: FUF. XXII, 138). Így a lp. T. *kiŋge* a magyar *gége* szóval jól egyeztethető.

A szam. Jur. O., OP., T., Sj., K., U.—Ts., Sjo. -u-, Nj. -i-, S. -â-, P₁. -â-, P₂. -î- ōs-jurák *u-ra, illetőleg *u ~ *i hangváltásra mutatnak (LEHTISALO, Vok. 58). Az ōs-jurák *u ~ *i hangváltás rendszerint az ōs-szamojédra megy vissza (LEHTISALO, Vok. 96—7). Az ōs-szamojéd és finnugor hangállapot viszonyában a számbajövő megfelelések terén érdekes kettősséget találunk. Az esetek egy részében ugyanis a finnugorban is velaris hangot találunk; van azonban arra is példánk, hogy a szamojéd szó velaris hangjával a finnugor megfelelőknél palatalis hang áll szemben. Így zürj. *mitš* 'Schönheit', *mitša* 'schön' stb. ~ szam. Jur. *muecaei* 'geputzt' stb. (PAASONEN, Beitr. 162) vagy finn *jäsen* 'Glieder, Gelenk' | md. M. *jezné* stb. ~ szam. Jur. *ŋeššō* 'Gelenk, Glied' | Je. *usu* 'ua.' stb. (PAASONEN, Beitr. 270). Lehetséges, hogy ezekben az esetekben az ōs-szamojédban *i* > *i* ~ *u* változás következett be. Hasonló hangfejlődés történt a következő szó esetében is: szam. Jur. *šu*, *sun* 'Nabel' | Je. *śu* | T. *kīŋ*, *kin* 'ua.' < tör. kojib. *kin* 'Nabel', jakut *kīn* stb. (PAASONEN, Beitr. 190—1). Így a szamojéd adatok is különösebb nehézség nélkül egyeztethetők *gége* szavunkkal. A szó uráli alapalakja valószínűleg *kęŋkū ~ *kęŋgū volt. Mivel a lapp és szamojéd adatok velaris hangrendűek, arra is lehetne gondolni, hogy a szó eredeti hangrendje ezekben a nyelvekben őrződött meg, s a magyar *gége* másodlagos hangfejlődés eredménye. Valóban ilyen hangfejlődésre is van példánk (l. TOIVONEN: FUF. XXII, 143); mivel azonban a *k* > *h* változás a *gége* szóban nem következett be, mint ahogy azt hasonló esetek alapján várhatnók, pl. *hīm* ~ vog. *χum*, mégis valószínűbb, hogy az eredeti hangrend a magyarban őrződött meg.

Öl.

A magyar *öl* 1. 'sinus, gremium, Schoss', 2. 'ulna, Klafter' jelentésű szót BUDENZ (MUSz.) óta a következő finnugor szavakkal szokás egyeztetni (néhány újabb adattal kiegészítve): osztj. PAAS. Kond. *tət*, J. *lūl* 'Faden, Klafter', KARJ. O. *löl*, V. *löl*, Vj. *iöl*, Kaz. *лӧл*, Trj. *лӧл*. Ni. *лӧл*, Demj. *tət* 'ua.' | vog. KANN. TJ., TC., AL., *tel*, AK., FK., ÉV., DV. *täl*, KK. *täl*, P. *těl*, FL. *täl*, So. *täl* 'Faden (Mass)' | zürj. WICHM. I. *si*, Ud., V., Peč. *si*, S., L. *si* 'Klafter, Faden' | votj. WICHM. G. *si*, U. *sul*, J., M. *sul* 'ua.' | md. PAAS. E. *sel*, *säl*, M. *sel* 'ua.' | cser. WICHM. KH. *šal*, J. *šulŋ*, JU. *šulo*, UT. *šulä* M. *šulo*, *šulo*, B. *šulo* ill. *šulŋ* 'ua.' | lp. FRIIS N. *salla*, *sala*, WIKL. S. *salla*-, K. GEN. T. *sall*, K., N. *soll* 'ua.' | f. S.

syli 'Klafter, Faden; Schoss, Busen', karj. *šūli*, aun. *sūli*, vepszá *sūl*, vot *sūli*, észt D. *sūli*, É. *sūld*, liv *sūl* 'ua.' (PAASONEN: MSFOu. XII, 18—9; WICHMANN: FUF. XV, 31; UOTILA, SyrjChrest. 145; BÁRCZI, SzófSz. 227). — Mint ezekből az adatokból látható, a legtöbb finnugor nyelvben a szónak csak 'Klafter' jelentése van meg, nagyon valószínű tehát, hogy ez volt eredeti jelentése. E mellett szól az is, hogy a finnugor adatokkal egyeztetett szam. Jur. *tīwie*, *tīvie*, *tībe* | T. *tīmi* | Je. B. *tībe*, Ch. *tīe* | O. *tī* (PAASONEN, Beitr. 205) szavaknak is csak 'Klafter' jelentésük van, tehát az eredeti jelentés az uráli ősnelyben is valószínűleg ez lehetett. Ebben az esetben azt kellene feltennünk, hogy az *öl* szó 'sinus, gremium, Schoss' jelentése csak a magyarban fejlődött ki, annál is inkább, mert ezt a jelentést az obiugor nyelvek sem ismerik.

A 'Klafter → Umarmung → Schoss' jelentésfejlődés bizonyára nem elképzelhetetlen, azonban a többi finnugor nyelv szókészletének vallomása alapján inkább arra gondolhatunk, hogy *öl* szavunkban két, eredetileg különböző hangalakú szó esett össze, amelyek közül az egyiknek a jelentése 'Klafter', a másiké pedig 'Schoss' volt. — A többi finnugor nyelvben ugyanis eredeti 'Schoss' jelentéssel olyan szót találunk, amely *öl* szavunkkal hangtanilag kifogástalanul egyeztethető: osztj. PAAS. K. *ot* : *ot-ō-xta* 'syli, Klafter', J. *āḷ* : *āḷ-ōwti* 'ua.' (DONNER 'Klafter' fordítása téves, mint a következő példából kitéjük: *ōmtā* *mā-n ot oxtē-mā* 'ülj az ölembe'), KARJ. Demj. *ō'vō* *·xta* 'Schoss', Trj. *ā'āō'yt'i* 'Schoss; Fussboden vor der Tür des Speichers', V. *ā'lo* *γ'tā'i* 'Fussboden des Vorratshauses im Walde', Vj. *ā'lo* *γ'tā'i* 'Schoss; Fussboden vor der Tür des Speichers; Fensterbrett; Gestell' | vog. MUNK. É. *āl* 'öl'. *āl-til* 'tele öllel' | zürj. P. *evē-dž*, KP. *ōliž* 'Schoss (des Kleides)' | cser. WICHM. KH. *eltem*, U. *öltā* v. *öltās*, JU. *elte*, B. *elte*, M. *öltā-lm?*, T. *enta-ltās* 'ein Armvoll', KH. *ik elte-m pu*, U. *öltās pu*, JU. *ik elte pu*, B. *ik elte pu* 'ein Armvoll Holz'; KH. *eltā-lem*, J. *öltā-lem*, JU. *eltale-m*, U. *öltala-m*, M. *öltala-m*, B. *eltala-m*, T. *entala-m* 'umarmen, umfassen', a kozmodemjanszkiban 'auf den Arm nehmen, auf dem Arme tragen' is | md. M. REG. *āl* 'öl (gremium)', PAAS. *āl*, *jāl* 'Schoss (am Kleide)', E. REG. *elle*. WIED. *elest*, PAAS. *el*, *elest* 'ua.' (legutóbb WICHMANN: FUF. XV, 31 és TOIVONEN: UJb. XVII, 190—1). — Valószínűnek tarthatjuk tehát, hogy a magyarban két *öl* szót kell megkülönböztetnünk:

- a) *öl* 'Klafter' ~ md. *sūl*, *sel* stb. < finnugor *sūlš,
 b) *öl* 'Schoss' ~ md. *āl*, *el* stb. < finnugor *ālš.

Koplal.

1. Ez a közlemény 1923-ban megjelent „Kopog a szeme“ című cikkemhez (MNy. XIX, 124—5) csatlakozik, részben mint kibővítés, részben mint megerősítés a magam kétségei és másoknak azóta nyilvánított eltérő véleményei ellenében.

A következő adatokra hívtam fel a figyelmet annak idején: Miskolczi Gáspár: Egy jeles vadkert (1702.) 194: „Az ebek a legyek ellen szájokkal s fogokkal szüntelen *koppognak*“ | i. h. 248: „Feltátott szájára (a krokodilusnak) az apró madárkák seregenként reá tódulnak, kiket *bé-koppantván*, mind egyig megészi“ | Varsányi György: Xerxes király históriája (1574.) 2: „Az meg tiltot almat hamar *be koppanta*“ | Félegyházi Tamás: A keresztény hitnek részéről való tanítás (1583.) 410: „Az kenieret es bort ű magok *fel koppantiak*“ (NySz.). Most kerítém hozzájuk ezt az ormánysági adatot: *kopántás* 'falat': *egy kopántás* (MTsz.).

Az idézett adatok alapján joggal vehetünk fel *koppog*-ra változott *kopog* 'kapkod, faldos' gyakorító, valamint *koppant* vagy *kopánt* alakokat öltött *kopant* 'hirtelen, egyszer kap, bekap' mozzanatos-műveltető igéket. A *kopánt* olyan változat, aminők a R. *nyalánt*, *megszagolánt*, *mondánt*, *illetént* és a N. *fujánt* (NyH.⁷ 71), továbbá a N. *hujánt* ~ *hujjánt* 'kiált, rikolt' (MTsz.): a *huj* hangutánzó származéka.

Ezeknek a szóknak, illetőleg *kop-alapszavuknak — mint már egykori cikkemben WICHMANN (MNy. IV, 459) nyomán jeleztem — finnugor nyelvekbeli rokonságául tekinthető a votják *kopilt* 'mohón bekapni a szájba', valamint a következő finn szócsoport: kalevalai *koppoa*: *kopon* 'magához ragad, elkap' (SZINNYEI, F.-m. szót.; KOSKINEN, Dict.) | *koppo*: *kopon* 'ergreifende Stellung'; *kopolla kourin* 'mit den Händen bereit zu ergreifen' (*koura* 'marok') (WICHM.) | *koppi* 'labda, Wurf' (SZINNYEI; KATARA, F.-d. Wb.): *otaa koppia* 'beim Ballspiel den Wurf auffangen' (WICHM.), *saada koppia* 'den Ball fangen' (KATARA). Ide tartozhatik az irodalmi finn *kopata*: *koppaan* 'temmata: reissen. schnappen, weggraffen, weggrapschen, entreissen; tarttua: greifen, ergreifen, haschen, fassen, erfassen, packen' (KATARA); 'saisir, prendre (qn. par la ceinture et le porter sur ses bras)' (KOSKINEN).

2. Annak idején az volt és most is az a véleményem, hogy a fentebbi *kopog*-gal magyarázódik a *kopog a szeme az éhségtől* szólás. Mégpedig a *kopog a szeme* olyan értelme lehetett a kiindulás, hogy 'a szeme kapkod valami után; a szeme, csak a szeme faldos. nyeldes valamit'. „Tehát eredetileg olyan valakiről mondhatták, hogy *kopog a szeme*, aki valami látott dologból nem elégülhet ki. Utóbb azonban már olyankor is használták, amikor valami nem látott, csupán elképzelt dolog után érzett kielégítetlen vágyódást akartak vele kifejezni. Végül

pedig a határozott tárgyra nem irányuló étvágy kielégítetlenségét, szóval az éhezést jelölték meg vele.“

Hasonlóan magyarázódik korábbi és jelenlegi nézetem szerint a népnyelvi *Attól ugyan koppan a szemed!* vagy a Petőfi „Helység kalapácsá“-ban előforduló *S a pókok szeme koppan* (adatok közelebről i. cikk), továbbá a SzD.² *Koppanni* címszava alatt közölt „*Koppant a szeme*: nem nyert.“ Eredetibb értelmük tudniillik ez lehetett: 'csak a szeme kap valami után'. Ez esetben a **kop-* 'kap' alapszó mozzanatos -*n* képzős származéka átható értelmű volt, mint ahogy a *fog*-ból is *fogan*: *fogon* átható (NySz.) a *foganik* visszaható mellett.

Hogy a *szem*-mel kapcsolatban ilyenfajta kifejezések keletkezhetek, tanúsíthatja az Illyés András 1696-ban megjelent Prédikációiból idézhető szólás: „*Hogy szemekkel aranyat nyelleyenek*: ut aurum oculis hauriant“ (NySz. *nyel* szól.).

Cikkemben szóba kerültek a székelyföldi *békoppan* vagy *elkoppan* vagy *lekoppan a szeme* kifejezések 'becsukódik a szeme (az álmoasságtól)' értelemben. Velük kapcsolatban megismételhetem, amit akkor mondtam: a *koppan* 'elnyelődik (a szemgolyó a szembéjtől)' jelentésben lehetett a szólások elemévé. Ezt még azzal egészíthetem ki, hogy átható **kop-* 'kap' alapszó mozzanatos -*n* képzővel alakult származékának iktelenül is úgy lehetett visszaható értelme, mint ahogy visszaható értelmű a *csap*-ból való *csappan*.

A margitai *Majd kikoppan a szeme az éhségtől* szólást most is úgy magyarázom, ahogy akkorában: nem tartozik ide. Hogy hova tartozhatik, annak felderítésére némi kitérőt kell tennünk. — Szerintem volt egy hangutánzó eredetű, a hangot jelentő *kopog*-gal összefüggő *kop-* 'üt, ver → koptat: ütődik, verődik → kopik' alapszó. A jelentésfejlődést a köeszközök kezdetleges kimunkálásával kapcsolatban képzelhetjük el, úgy, mint a *tör*: *törsöl* ~ *dörzsöl* esetében is: az ütögetéses, patintásos eljárás kifejezései váltak a koptatásos, csiszolásos eljárás kifejezéseivé. A **kop-* 'üt: ütődik' családjának a tartozékai: R. *ki-kopik valamiből*, Faludinál szólásban ilyen megtoldással: *mint magyaró a tokjából* (NySz.) | a NySz. *koppan*, *ki-koppan*, *el-koppan* tételei alatt található adatok | N. *kopál* ~ *kovál* 'zöld héjjából kifejt (diót, gesztenyét)' (MTsz.); N. *kopállik* ~ *kovállik* 'zöld héjjából kiválik (dió, gesztenye stb.)' (MTsz.) | R., N. *kopács* ~ *kopáncs* ~ *kupancs* 'külső zöld héjja a makknak, diónak, mogyorónak, gesztenyének stb.' (NySz., MTsz.); ebből R. *kopácsol* (NySz.), R. *kopácslik* (NySz.), R. *kopács(ol)lék* (NySz.) | R., N. *kopácsol* 'kopogtat, ütöget, kalapál' (NySz., MTsz.).¹ A NyH.⁷ 151 a *kopál* ~ *kovál* hoz, illetőleg bizonyára főnévnek vett alapszavához finnugor megfele-

¹ Idevonható elemeket tartalmaz Mészölynek a *kopoltyú*-val kapcsolatos összeállítása (MNy. VII, 146).

lőket idéz: ha van is köztük összefüggés, viszonyuk nem világos. — A *kikoppán a szeme* 'kiugrik' értelmezéssel ebbe a szócsoportha vonható, és összevethető ezzel a zalamegyei átkozódással: *A szeme kopállék ki!* (MTsz.)

3. A *koplal*-ról ezt írtam: „Ez a *kopog* és *koppant* igék *kop*- törzsökének olyan [gyakorító] *-lal* képzőbokkal megtoldott származéka lehet, mint aminő a *fog* igéből a *foglal*. E szerint a *koplal* alapjelentése [a 'kapkod valamit' értelemből kibontakozva] ez volna: 'hiába kapkod a szájával valami után', amint azt a tantalusi kínok képéből is fővonásként ismerjük.“ Ehhez hozzátehetem: a latin *esurio* az *edo* 'eszik' desiderativuma, vagyis a. m. 'enni a k a r', s ebből való az 'éhezik' jelentés; van 'valami után éhes vagy kedve van' értelme is (vö. a MENGE-féle latin szótárt). Így a magyar *koplal*-nak az 'éhezés' fogalmára való alkalmazásában — a latin *esurio* esetéhez hasonlóan — része lehetett az 'étel után vágyódás' mozzanatának.

MELICH „Kopó“ címen 1932-ben közölt egy cikket (MNY. XXVIII, 96—100). Szerinte a *kopó* és *kopár* annak az alapszónak a származékai, amelyhez a *kopasz*, *kopik*, *koppad*, *koppaszt* szavak is tartoznak. MELICH adatfelvetéséből és megjegyzéseiből azt olvashatjuk, illetőleg részben azt következtethetjük ki, hogy mind a *kopár*-nak, mind a *kopó*-nak az 1. 'kopott, kopasz' jelentéséből fejlődött 2. 'sovány', ebből 3. 'éhes', ebből meg a *kopó*-nak 'falánk' jelentése. A 'kopasz', a 'sovány', az 'éhes' jelentést a *kopár*-ra, a 'kopasz' és a 'falánk' vorax, rapax' jelentést a *kopó*-ra nézve adattal tudja igazolni. MELICH-nek az a nézete, hogy „a *kopó* 'jagd- und spürhund' is ezzel a *kopó* 'vorax, rapax' jelentésű *kopó*-val azonos, mégpedig úgy, hogy először csak alkalmi, jelzős szerkezetben fordult elő, tehát így: *kopó eb*, s ez annyit jelentett: 'falánk, éhes, sovány eb““. MELICH szerint e kifejezés különösen alkalmas volt vadászebek vagy vadászeb jelölésére, mivel náluk fontos, hogy el ne hízzanak. Hogy ez így van, a tekintetben a DIEZEL—MIKAFÉLE „Az apró vad vadászata“ című munka 161. lapjára hivatkozik. Az idézett helyen nem talállok idevágó felvilágosítást.¹ — Cikkének a végén MELICH a *kopasz*, *kopik*, *koppad*, illetőleg a *kopó* és *kopár* szókéval azonos igei alapszóból származtatja — cáfolás és bizonyítás nélkül — a *koplal*, valamint „nyilván“-nal a *kopog a szeme az éhségtől* kifejezést és „társai“-t.

HORGER „Kopó“ címen ugyancsak 1932-ben (MNY. XXVIII, 240—1) foglalkozik a MELICH cikkéhez meg az enyémhez kapcsolódó kérdésekkel. Igazat ad MELICH-nek abban, hogy a 'va-

¹ MELICH még két esetben utal erre a munkára, mégpedig a 'kopózás' módján való vadászat korát illetőleg a 4. és 126. lapra, a *paracsó* kutya-elnevezéshez meg a 125—7. lapra. Én azonban csak a 4. lapon talállok olyasmit, amit MELICH megjegyzéseivel kapcsolatba tudok hozni, a többi helyen nem.

dászeb' értelmű *kopó* a *kopik*, *kopár*, *kopasz* szavak családjába tartozik, azonban MELICH fejtegetését a szócsalád tagjai jelentéstan viszonyának megvilágításával kívánja kiegészíteni. Szerinte: a *kopár* és a *kopasz* jelentése 'terület, amelyről a legelő állatok a kiszáradt növényzetet lekoptatták', s ebből vált 'általában növényzet nélkül való terület' jelentésük; a *kopár*-nak 'sovány', ebből 'éhes' jelentése fejlődött. Majd a *kopár* mellé — HORGER így vélekedik — a *lövér*: *lövő*, *folyár*: *folyó* szópárok analógiájára alakult *kopó* melléknév a *kopár*-éinak megfelelő 1. 'tarló', 2. 'sovány', 3. 'vorax' jelentésekkel, s ez utóbiből vált a MELICH magyarázta módon a 'vadászeb' jelentés. — A *koplat* és a *kopog* a *szeme* dolgában HORGER az én magyarázatomat fogadja el. De kétségbe vonja, hogy ezeknek és tárgyaltam többi társaiknak van-e valami közük a WICHMANN nyomán idézett votják és finn igékhez; valószínűbbnek tartja, hogy végső forrásuk az a *kop* ~ *kopp* fele hang, amely akkor keletkezik, amikor a kutya tátott szájával légy vagy valami feléje dobott enivaló után kap.

BÁRCZI, SzófSz. a *koplat* ra nézve a HORGER-féle magyarázatot tartja legvalószínűbbnek; az alapszóra vonatkozólag az én nézetemet számbavehető feltevésnek miújsíti.

A MELICH- és HORGER-féle cikkeknek először arra a részére van megjegyezni valóm, amelyik a *koplat* szót és a *kopog* a *szeme* kifejezést érinti. Tehát: A) Egyelőre nem látom, hogy a *koplat* vagy a *kopog* a *szeme* és társai mennyire magyarázódnak jobban, ha a *kopik* családjába vonjuk e szókat, mint ha a javasoltam módon: a finnugor eredetűnek gondolt 'kap' jelentésű *kop- igei alapszó tartozékainak fogjuk fel őket. Az igaz, hogy a *kopik* igének keletkezhetett *koplat* műveltetője, amilyen *hizik*-ből *hizlat*, *vásik*-ből *váslat* (vö. NyH.⁷ 75), de felelni kellene arra, hogy egy ilyen 'koptat' jelentésű ige miféle fordulatokon keresztül juthatott az 'éhezik' értelemez. — B) Szeretném tudni — sajnos, HORGERTől már hiába kérdezem —, miért tartsam valószínűbbnek hogy a tőlem összeállított szócsalád alapszava inkább egyeztethető a hangutánzó *kop*-pal, mint a finnugor eredetűvel.

Azt a lehetőséget, amit LAZICZIUS: MNy. XXXIV, 28 a *koppog* és *koppant* szavakkal, BÁRCZI, SzófSz. meg a *koplat*-lal kapcsolatban jelez: hogy ezek a *kap* ige családjába tartoznak, más alkalommal beszélem meg.

A népnyelvből közölnek *koplos* szót, mégpedig ilyen jelentésekkel: 1. 'nagy urat játszó szegény ember' Léváról; 2. 'szolgálat vagy hivatal nélkül édő ember' a Garam mellékéről (MTsz.). A régebbi cikkemben nem szereplő szóról most azt hiszem, hogy összefügghet a tárgyalt szócsoporttal. Lehetett a *kop- 'kap' szónak a *kopog* mellett egy másik, -l képzős *kopol* gyakorítója esetleg a *koplat* alaktani előzménye; ebből alakulhatott a *koplos*: vagy deverbális -s névszóképzővel (vö.

tilos), vagy úgy, hogy a *kopló* igenév -s képzővel toldódott meg, majd az -ós végződést -os váltotta fel. A *koplos* elsőnek idézett jelentése a 'valami után kapkod, de nem tudja elérni' értelemnek lehet a folytatása.¹

Az ormánysági nyelvből Kiss Géza (Orm. 297) közlése: *kopolódik* a. m. 'szükséget lát, magától szükségesekeket elvon'; példa: „Mennyit *kopollóttam*, míg eszt a kis házat mög tuttam csinyátatni.“ Ez esetben a **kop-* 'kap' -l képzős *kopol* gyakorítója -*ódik* képzővel — esetleg analógikusan — megtoldva oly módon szerepelhetett korábban 'kapkod valami után' értelemben, mint az ilyen -*kodik*, -*kedik* képzős gyakorítók: *kap: kapaszkodik* 'kapkod valami után', *keres: kereskedik* 'keresgél, kutat valami után'.

4. Cikkemben a *koplat*-ra vonatkozó megjegyzések után ez következik: „Az *éh-kopp* valószínűleg elvonás az *éhezik-koplat* igepárból az *éh* névszó: régen a. m. *éhség* kiegészítésére, illetőleg fokozására. Az *éh-kopp*-ból vált ki a *kopp* ebbe a tréfás mondásba: »Egyszer hopp, másszor *kopp!*« [(Jegyzetben:) Székelyföldön: »Egyszer dobi, másszor *kopi*«; »Dobi—*kopi*«; »Nagy dobinak nagy *kopija* van« (MTsz.).] — továbbá ugyancsak az *éh*-től elszakadva szegődött előtagul a székelyföldi *kop-semmi* szóba.“ Most is el tudom képzelni, hogy az *éhkopp* ily módon keletkezett, azonban mégis az az érzésem, hogy tanácsos más irányban keresni megoldást. Egy lehetőség: A *kop-* 'kap' ige mellett lehetett névszói águl *kop* 'kapás' főnév is, ahogy volt *fal* nomen-verbum. Egy ilyen névszói *kop* vehette fel jelzőül az *éh* melléknevet, s az így támadt *éhkop(p)* értelme lehetett: 'kapás, amelyik hiába történt, amelyik után éhesen marad, aki teszi'. HORVÁTH JÁNOS közlése szerint a biharmegyei Margitán *éh-koppon marad* a. m. 'elejti az ételt'. Ez a kifejezés ALSZEGHY ZSOLT emlékezete szerint a XVIII. század hetvenes-nyolcvanas éveiből való emlékekben is előfordul. HAJDÚ PÉTER két nagyanyjától szerzett tudomása szerint élt vagy él a Székelyföldön, mégpedig *koppon maradt* formában is. A *marad*-dal való kapcsolat, főképen a Margitáról idézett értelem mellett arra vall, hogy csakugyan számolhatunk a 'hiabavaló kapás' mozzanatával. Meglehetősen ide utal bennünket az egyebünnen ismert *éhkoppot nyel* szólás is: a 'hiába való kapás után nyel'. CzF.-nál van még *bántja az éhkopp*.

A *koplegyes* 'buta, bamba, bárgyú' kifejezést „Hol?“-lal a Tsz. után idézi a MTsz. Második tagja összevethető Melius Szent Jánosának (487) ezzel a helyével: „*Legies* szauaros tudomant ne tanecz“ (NySz.). Hogy a *kop* előtag összefügg-e és miként függ össze a szóban forgó *kopp* elemmel, arra nézve most nem óhajtanék feleletet kockáztatni.

¹ Különben felbukkan a *kopik*-hoz tartozó *koplik* 'kopik' ige a brassómegyei Hétfaluban (MTsz.) és ennek igenévi származéka: *kopló* 'lekoppasztott toll' az Ormányságban (KISS GÉZA, Orm. 297).

A régiségből Matkótól kezdve adatható a *felkopik az álla* 'premitur egestate, inedia'. HORGER idézett cikkében úgy vélekedik, hogy a szólás alapja az a *kop* ~ *kopp*-féle hang, amellyel a kutya álla: alsó állkapcája odaütődik a felső fog-sorához, amikor hiába kap az étel után. SzD.² a *Koppanni* címszó alatt közli: „*Fel-koppant az álla*: étlen maradt.“ Hivatkozik rá BÁRCZI, SzófSz., s a 'felkoppan, felcsattan' értelmezésből kitetszőleg az előbbivel együtt a HORGER-féle módon magyarázza. — Lehet, hogy valóban ez az igazság. Azonban lehetségesnek tarthatjuk azt is, hogy ezekben az esetekben a *kopik* és *koppant* a *kop- 'kap' igének a visszahatói, vagyis eredetileg ez volt a jelentésük: 'felkapódik', s a szólásokbeli jelentés ekként fejlődhetett: 'felkapódik az álla valami után → hiába kapódik fel valami után → hiába kapódik fel, csak úgy tárgytalanul'.

A *felkopik az álla* szólásról még a HORGERÉt tartalmazó füzet előttiben (MNY. XXVIII, 170) jelentetett meg magyarázatot M. HORVÁTH ENDRE: a gyengén tartott ló állán kopik meg a bőr, mivel éhségében folyton nyújtogatja orrát a takarmánytartó rács fokaik közé, hogy a takarmány-maradványokat elérje, — tehát annak *kopik fel az álla*. Nem nagyon valószínű, már csak a *felkoppan az álla* változatbeli mozzanatosság miatt sem.

SzD.¹ 41: „*kopározatal*: éhezéssel, soványon tartattál“. SzD.²: „*Kopár*: kopály¹, sovány, meddő, síma, kopasz, gulats.² *Kopár-föld*³. *Kopár* helyenn kereskedni⁴. *Kopárodni*⁵. *Kopározom*⁶: éhezem, koplalok. *Kopár*: éhes, 'p. o. eb'.“ — Hogy SZABÓ DÁVID honnan gyűjtötte anyagát és miképpen állította össze szótárának cikkeit, arra jellemzők a 1—6. jegyzetekben jelzett kapcsolatok.

A R. és N. *kopároz* ~ *kopározik* szót⁷ helyesen magyarázza HORGER nem az 'éhes' jelentésű *kopár* melléknév, hanem a 'kopár terület' jelentésű *kopár* főnév származékául: 1. 'csipeget, szedeget, böngész (a marha a kopár mezőn)' (MTsz.); 2. 'fame premor; Hunger leiden: éheznek, koplal' (NySz.). A RákF: Lev.: „*Kopározó* lovaink megnyúgosznak“: bizonyára a. m. 'a kopáron keresgélő'. Hasonló és nem 'hungern lassen' értelmezés indokolt a NySz.-nak GKat: Válts. és Kem: Élet. *kopározat* adataiban.

¹ MA 1 1604., 1611.: „Glabretum: *Kopaly*, kopasz mező.“ MA. I. 162¹ 1708.: „*Kopaly*, kopasz mező, kopár hely.“ PP. I. 1708., PPB. I. 1767.: „*Kopaly*, Kopár hely.“

² C. től MA.-en és PP.-n át PPB.-ig.

³ MA. 1621., 1708., PP. 1708., PPB. 1767.

⁴ Decsi: Adag; Kiev: Adag; MA. 1611., 1621., 1708., PP. 1708., PPB. 1767.

⁵ PP. 1708., PPB. 1767.

⁶ PPB. 1801.

⁷ MELICH cikkében a *kopározom* adatokból egyszer *kopárszik* lesz, nyilvánvaló sajtóhibával. Átvesszi HORGER.

Nem vonom kétségbe, hogy az 'éhes' jelentésű *kopár* lehet a *kopik*-ból eredő *kopár* 'sovány (amiről a hús mintegy lekopott)' jelentéstani fejleménye, azonban legalább épp oly joggal el tudom képzelni, hogy a *kop- 'kap' alapszóból is alakulhatott az 'éhes' *kopár*, úgy, hogy az 'étel után hiába kapkodó' vagy 'falánk, mohó' jelentést váltotta fel az 'éhes'.

Gyöngyösi Kemény Jánosa — I. k. II. r. 45. vsz. — vadászat-leírásából: „A' Szálkás Harpya a' *kopár Szárcsával*, | Babos Leopárdnak egy fészku társával, | Fejér Hattyu amaz Fekete Csókával, | A' mely mint edgy visla annyit ér orrával.“ (RMKT. Gyöngyösi II, 26.) Minthogy a *kopár* itt a szín értelmű *szárca* jelzője, továbbá a *szálkás*-sal van szembe és a *babos*, *fejér*, *fekete* színnevekkel párluzamba állítva, nagy valószínűséggel a szóörözetre vonatkoztathatjuk valami 'kopasz, rövidszőrű' jelentés hordozójaként.

*

A *kopó*, *koppantó* és *kopolyú* szókra — mint a *kop- 'kap' törzsökű szócsalád tagjaira — vonatkozó fejtegetések térhiány miatt a legközelebbi számra maradnak.

PAIS DEZSŐ.

Néhány fanevünkről.

Néhány éve más helyütt¹ alkalmam volt részletesebben is kifejteni és megokolni azt a felfogásomat, hogy a magyar *fenyő* szó eredeti jelentése 'boróka' lehetett, s ez a név azután Magyarország területén ruházódhatott át más egyéb fenyőfélékre is. Azt hittem azonban, hogy a *fenyő* szó eredeti jelentése az ősmagyar korban mégis csak 'fenyő' lehetett (vö. cser. *pin* 'magnak hagyott fenyő'). Úgy gondoltam, hogy amikor a magyarság századokon át Dél-Oroszország olyan vidékein tartózkodott, ahol fenyőt sohasem láthatott, akkor vette volna fel *fenyő* szavunk a 'boróka' jelentést; a boróka t. i. a dél-országi mezőségen is honos. — A folyamat azonban, úgy látszik, egyszerűbb volt: a *fenyő* szó jelentése t. i. eredetileg is 'boróka', vagyis 'kis fenyő' lehetett nyelvünkben (az -ő *fenyő* szavunkban nyilván kicsinyítő képző); legalább is erre lehet következtetni abból a körülményből, hogy szavunk — amint erre N. SEBESTYÉN IRÉN a közelmúltban rámutatott (NyK. LI, 413) — a zürjén *pomel*, *ponul*, *pomol* 'Wachholder' szóval kifogástalanul egyeztethető.

Mivel a magyarság a honfoglalás előtt többszáz éven keresztül még csak a közelébe sem került semmiféle olyan

¹ MOÓR ELEMÉR, A m. őstört. főproblémái: Szegedi Múzeumi Kiadványok I. 12, sz. 1943. 61.

vidéknek, ahol a fenyő honos volt, teljességgel valószínűtlen, hogy a magyarban 'fenyő' jelentésben megmaradhatott volna a finnugor ősnyelvnek valamelyik ugyanilyen jelentésű szava. Ezek szerint a rejtélyes R. *ugufa* szó jelentése semmiesetre sem lehetett 'Pinus silvestris', mint ezt N. SEBESTYÉN IRÉN (NyK. LI, 415—8) arra való hivatkozással feltette, hogy e szó kifogástalanul egyeztethetőnek látszik 'Pinus silvestris' jelentésű rokonnnyelvi szavakkal.

Az csakugyan lehetséges, hogy a R. *Mórágy* erdőnév eredetileg fenyőerdőre vonatkozott. Legalább is erre lehet következtetni abból a körülményből, hogy e név hangról hangra egyezik a várdali lapp nyelv *mýrǎžžǎ* 'Tannenwald, Gehölz' szavával, amint erre idézett értékes tanulmányában N. SEBESTYÉN IRÉN szintén rámutatott (i. h. 414). Ebből azonban még egyáltalán nem következik, hogy a magyarban a feltehető *mór szó valaha is 'fenyő'-t jelentett volna. A *mórágy* szónak valószínűleg 'Gehölz' volt a jelentése, és e származék alapjául szolgáló *mór szó talán a középkor folyamán egyáltalán nem volt már meg nyelvünkben. — Ellenben arról igenis tanúságot tehet a R. *Mórágy* erdőnév, hogy az ősmagyar népnek legalább is egy része a fenyőerdők északeurópai régiójából származott el a Káma melléki ligetes mezőség övezetébe, amelyen csak lombos fák akadtak. Sőt ezt bizonyítja tulajdonképp a fent tárgyalt 'kis fenyő → boróka' jelentésfejlődés is, amely t. i. csak olyan tájon következhetett be, ahol a 'boróka' jelentésű 'kis fenyő' mellett volt valami 'nagy fenyő' is, pl. esetleg 'Pinus silvestris'. — Ezt a körülményt, vagyis az ősmagyarságnak északi tájakról való származását azonban más egyéb nyelvi és művelődéstörténeti, illetőleg néprajzi tények is tanúsítják, amint ezt a közeljövőben remélhetőleg alkalmam lesz majd behatóbban is kifejteni.

Az erdei fák nevei igen állandóak szoktak lenni olyan esetekben, ha valamely népnek nem változik meg a települési területe. De persze másnyelvű népekkel való érintkezés révén néveltűnések még így is előfordulhatnak oly módon, hogy egy „felesleges“ idegen szó szorítja ki a használatból valamelyik régi fanevet. A magyarban például feltétlenül volt egy ősi szó a jávorfa megnevezésére, mert hisz a jávorfa keleteurópai elterjedésének területa nagyjában megegyezik a szilfáéval,¹ amelynek a neve pedig szókincsünk legősibb rétegéből való. Mivel pedig a magyarság költözködései folyamán a szilfa keleteurópai elterjedési területét soha el nem hagyta,² nyilván mindig ismernie kellett a jávorfát is; pedig ennek a fának a neve szláv eredetű nyelvünkben.

¹ Vö. K. BERTSCH, Geschichte des deutschen Waldes. 1940.

² Vö. MOÓR i. m. 33, 39; a szilfa keleteurópai elterjedésének határait l. uo. a 96. 1. térképvázlatán.

Előfordulhatott azonban az is, hogy költözködések alkalmával a régi hazának valamelyik fanevét használták fel az új haza valamelyik addig ismeretlen fájának megnevezésére, amennyiben az valamennyire hasonlított a régi hazának ahhoz a fájához, amely az új hazában már nem volt meg. Így történetelt, hogy a 'berkenye' régi finnugor nevét a *fagyal* megnevezésére kezdték használni az etelközi magyarok. A Dnyeszter—Prut mellékén ugyanis nincs már berkenye, de ott található már a fagyal.¹

Hasonlóan ruházhatták át őseink valamelyik keleteurópai faféleségnek nevét a csak Magyarország területén megismert tiszafára (*Taxus baccata*) is, amennyiben t. i. a tiszafának régi magyar *ternyő* neve valóban kapcsolatba hozható az észti *turú* 'Zwergbirke, kruppelig gewachsene Kiefer' és finn *turnä-pensas* 'Ligustrum vulgare' fanevekkel. Arról azonban szó sem lehet, hogy e fanév eredeti jelentése 'Taxus baccata' lett volna, amint azt N. SEBESTYÉN IRÉN feltette (Melich-Emlék 354; NyK. LI, 434). Kelet-Európában ugyanis a tiszafa egyáltalán nem honos, hisz tulajdonkép az óceáni klíma jellegzetes fafélesége, s így elterjedésének keleti határa csak a Keleti-tenger mellékén lépi túl a bükkét (vö. BERTSCH i. m.), amely pedig a Königsbergtől Várnáig húzott egyenestől keletre már nem fordul elő.

Tekintettel a tiszafa elterjedésének körülményeire, az sem tehető fel, hogy az észti *juga-pu* 'tiszafa' szóban ennek a faféleségnek régi finnugorkori neve őrződött volna meg, s így ez a szó egyeztethető volna a tiszafának magyar R. *ivafa* nevével, amint ezt N. SEBESTYÉN IRÉN a Melich-Emlékben közölt cikkében szintén lehetségesnek vélte. A finnugor őshaza feltehető nyugati határa ugyanis még nagyon messze volt a tiszafa elterjedésének keleti határától. Amint az előbb említett helyen már alkalmam volt rámutatni, az *ivafa* név valószínűleg a közép-felnémet *iwe* (ejtve: *iʷə* vagy *iʷu*) 'tiszafa' (őfn. *iwa*) szóból származik.

Mivel a bükk elterjedésének keleti határa a magyarság etelközi hazáján még kívül esett, a régi magyarok etelközi tartózkodásuk idején sem ismerkedhettek meg közelebről (mert hisz kalandozásaik során a honfoglalás előtt a kabarok társaságában még Ausztriába is eljutottak) sem a bükkfával, sem a tiszafával.

Ezek szerint szó sem lehet arról, hogy őseink a honfoglalás előtt a bükknek valami török nevét vehették volna át, mégha a krími tatárok *bik* néven ismerik is a bükkfát (vö. BÁRCZI, SzófSz.). A krími Jalta-hegységben akad ugyan bükk, de oda a magyarok sohasem jutottak el, mert a krími Μουάγγελος

¹ E faféleségek keleteurópai elterjedésének határait l. ZICHY ISTVÁN, A magyarság őstörténete 83 között térképábrázlaton.

nevével való magyar őstörténeti kombinációk valószínűtlenségét — azt hiszem — már mindenki belátta.¹

De az is teljesen valószínűtlen, hogy a magyarban a *bükk* szó BEKE ÖDÖN feltevésének megfelelően kun-besenyő átvétel volna (Nyr. LXII, 25); hisz a magyarok már jóval az ő beköltözésük előtt megismerkedtek a bükkfával; a besenyők és kunok magyarországi telepei pedig bizony kívül estek a bükkerdők övéen.

A honfoglaló magyar törzsek közül tulajdonkép csak a kabarok helyezkedtek el a bükkerdők nyugati övéen belül.² Így tehát nyilván ők ruházták át nyelvüknek egy talán 'tölgy' jelentésű szavát (vö. csag. *bük* 'tölgy') a bükkfára, s az ő révükön terjedhetett el ez a szó a magyarság körében is.³ Nyilván a krími tatárok nyelvében is hasonló névátvitel révén vette fel *bik* szavuk a 'bükk' jelentést. Hasonló névátvitel az indoeurópai népek faneveiben is előfordult: pl. görög φηρός 'tölgy', de ~ latin *fagus*, német *Buche*. BEKÉNEK az a feltevése, hogy a krími tatárok valami 'bükkfa' jelentésű gót *bōka szót vettek volna át, alaki szempontból is nyilván teljesen valószínűtlen.

MOÓR ELEMÉR.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

A középkor végének magyar nyelvismeretéhez.⁴ Az újabb kutatások nyomán lassanként kibontakoznak a régi Európa magyar nyelvismeretének első bizonytalan körvonalai. Itt természetesen nem füllel és véletlenül elkapott s éppen ezért eltorzított, idegen szövegekbe ágyazott vagy pontosabban szótározott egyes szavakra gondolunk, hanem arra, hogy egy idegen, ha csak felületesen és ideiglenesen is, érintkezésbe kerül az élő magyar nyelvérzülettel, a beszélt magyar nyelvvel, magyarul próbálja kifejezni magát, magyar szöveget idéz, mint pl. Paracelsus hírhedt kalandortanítványa, Thurneysser vagy a botanikus Clusius. (Ellenőrizhetetlen adatok szerint Móric hesszeni herceg. Szenci Molnár Albert kegyes pártfogója, a Magyarországon tanárkodó Opitz és Comenius is tudott

¹ Vö.: NNy. IV, 53—66; MOÓR i. h. 40/41; MOÓR, A honf. magyarság megtelepülése: Szegedi Múz. Kiadv. I. 13. sz. 1944. 94; BÁRCZI: MNy. XXXIX, 292.

² Vö. a MOÓR-féle „A honf. magyarság megtelepülése” című i. m. térkép-mellékletét.

³ Ezek szerint a kabarok török nyelvében az őstörök szóvégi *-k*-nak nem *-γ* felelt meg; vagyis azok a régi török jövevényszóink, amelyekben az őstörök *-k*-nak a magyarban *-k* vagy *-g* felelt meg, gyaníthatólag kabar származásúak nyelvünkben.

⁴ A problémához vö.: JAKUBOVICH—PAIS, Ó-magyar Olvasókönyv. — TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF, A magyar nyelv régi latin és német könyvekben: Nyr. XLII. — UA., In Walachy der naterspan: GermRomMonschr. 1924. — UA., A magyar nyelv felfedezése. 1933.

magyarul.) A mai napig azonban mindössze egyetlen középkorvégi és hiteles esetről tudunk, amikor az idegen bevallja, vagy azzal kérkedik, hogy megtanult magyarul, s ez Oswald von Wolkenstein német minnesänger (1337—1445.):

... in Wasser, weter, wegen
husch lert ich *maierol*.

Most hadd idézzük O. von Wolkensteinnak — legalább ebben a vonatkozásban — ismeretlen párját és kortársát, Johann Holand német versszerzőt, akiről mindössze annyit tudunk, hogy a bajor Eggenfeldenben született a XIV. század másik felében, 1413-ban feleségül vette Mortagne örökös grófnőjét és Zsigmond király szolgálatában állt. Egyik „spruch“-jában (1424.) Schlick Gáspár kívánságára megörökítette a bajor nemeség tagjait, akik résztvettek a vitézi tornákban. A vers bevezető soraiban megrajzolta önarcképét s beszámolt nyelvismeretéről is:

Ich Johan Holand
Ein ernholt, weit erkannt
Von sechs sprachen, die ich kan,
Latein, Teütsch und Polan,
Frantzösisch und Enngelisch
Darneben guet *Ungerisch*,
Geborn aus Baiern zu Egkhenfelden,
Ich hab mein tag gefastet gar selten,
Dann von natur iss ich gern frue
Und, obs mich lust, drinck ich darzue.¹

Minthogy pedig nem ágról szakadt vándorénekesről vagy felelőtlen kalandorról, hanem előkelő címerköltőről (ehrenholt) van szó, valószínűnek látszik, hogy Johann Holand csakugyan értett a felsorolt nyelveken. A mi szempontunkból különösen figyelemreméltó, hogy csak a magyarhoz teszi hozzá: jól: *guet!* TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF.

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK.

Számló, számló föld. PAIS LÁSZLÓ „A Zala vízgyűjtőjének régi vízrajza“ című dolgozatában (Bp., 1942.) több olyan földrajzinévre vagy földrajzi megjelölésre bukkantam, amelyek a *számlik* igével kapcsolatos: András-hida: 1753: „Gébárti határra számló föld“ (24); Hottó: 1774: „Kutt felé számló darab föld“ (25); Kávás: 1779: „Csorgasz völgyére Számlóban“ (24); Alsóbagod: 1854: „Patakra számló felső Zsiger, Pataka (!) számló also Zsiger“ (24).

¹ Közli RAYMUNDUS DUELLIUS, Excerptorum Genealogico—Historicorum libri II. Lipsiae, 1725 II, 225 (vö. UHLAND, Schriften zur Geschichte der Dichtung u. Sage. Stuttgart. II, 575). — A szöveg egy másolaton alapul, amelyet Wiguleus Hund osztrák államférfi és történetíró készített 1564-ben Wolfgang Lazius számára (Eines Ernholts zu der Zeit Khayser Sigmunden umb das Jahr Christi 1424 Rheimb, darrinn er den ma.sten taill Bayrösch Ritte.messig Adels auf beger Herr Casper Schlickhens Khayserlichen Cantzlers verzell).

A magyar nyelvterület szélein mindenütt ismeretes a *számlík* 'szántódik' ige (vö. MTsz., Szhsz., CsóSz.), mely az ismeretlen eredetű *szánt* ige (SzófSz.) *szám-* tövének *-l* gyakorító képzős származéka. Nincs tehát köze a *szám*: *számlol*, *számlál* stb. szócsaládhoz. A *szánt* és *számlík* úgy viszonylik egymáshoz, mint a *ront*: *romlík*, *bont*: *bomlík*, *hánt*: *hámlík*, *ont*: *omlík* stb. A földrajzinevekben előforduló *számló föld* elsődleges, szó szerinti jelentésének tehát 'szántódó föld'-nek kellene lenni. Feltűnő azonban, hogy a földrajzinevek jelentéstani rendszerébe sehogy sem illik bele egy 'szántódó föld' jelentés. Erre egyetlen analógiát sem tudunk kimutatni. A földrajzinevekben jelenidejű melléknévi igenévként előforduló igék, amennyiben földterületre vonatkoznak, mind mozgást, térbeli haladást jelentenek (vö. MNy. XLIII, 29). Feltűnő az is, hogy azon vidékek közül, ahol a *számlík* igét ismerik, a *számló* egyedül a Zalavidéken bukkan föl mint földrajzinev.

Feltehetjük tehát, hogy a Zalavidéken a *számlík* igének volt egyéb jelentése is, mint 'szántódik'. Valóban az MTsz. közli is Göcsejből ezt a másodlagos jelentést: *számlík* a. m. 'nyúlik, terjed'; „A gyepűig *számlík* a szántóföldem“, „A mi földenk a határdombig *számlík*“. — A jelentésváltozás érthető: ameddig a föld *szántódik*, ugyanaddig *terjed* is. Valószínűnek tarthatjuk tehát, hogy a *számló*-ban nem a 'szántódó', hanem a 'terjedő, nyúló, menő stb.' jelentést érezhették, ezért kerülhetett be a földrajzinevekbe. Ahol ez utóbbi jelentése nem fejlődött ki, ott nincs földrajzinevi nyoma sem!

A *számló* így jelentéstaniilag nyugodtan beiktatható a *járó*, *jövő*, *menő*, *dülő*, *forduló* stb. nevek sorába. De ide kapcsolható alaktani tekintetben is: ugyanúgy *-ra*, *-re* határozóragos névvel összetett jelenidejű melléknévi igenév alakban jelentkeznek, mint a többi mozgást, térbeli haladást jelentő igéből képezett földrajzinev. Ez igék a Zalavidéken is gyakran felbukkannak a földrajzinevekben: Boldogfa: 1725: „Az Halastóra *dülőben*“ (i. m. 24); Batyk: 1737: „Az Berekre *jaroban*“ (i. m. 41); Bókaháza: 1775: „az Szalárul ki *járó* ré“ (i. m. 44) stb.

BENKŐ LORÁND.

Egy kazár méltóságnév. A VIII. század második felében a kazároknál örmény források szerint szerepel egy hadvezér, aki a *Xat'ir-lidber* hordájából származik (MARQUART, Streifzüge 114: „aus der Horde des *Chat'ir-lit'ber*“; MARQUART: UJb IV. 271: „das Regiment des *xat'ir-lidber*“). — Amint már MARQUART helyesen rámutatott, a *xat'ir-lidber* második felében az *áltábär* török méltóságnév lappang (vö. MNy. XL, 182). Ugyancsak MARQUART (i. h.) mutatta ki az *alp-áltábär* méltóságnévet is a kazároknál.

Megfejtetlen eddig a *xat'ir-lidber* név első eleme: a *xat'ir*. Csak annyi látszik első tekintetre is világosnak, hogy a *xat'ir* valamilyen török méltóságnév-alkotó jelző lehet, hasonlóan a 'vitéz' jelentésű *alp*-hoz. Én ebben a *xat'ir*-ban a török *qadīr* szó örmény átírását látom. A *qadīr* a *qan* méltóságnévvvel összetéve az ujjúr eredetű kasgári karakhánida dinasztia történetében igen gyakran fordul elő méltóságnévként, de kimutatható a kipszakoknál is (MARQUART, Komanen 171). A *qadīr* szót mint méltóságnévet magyarázza K ā š r ā r ī is (konstantinápolyi arab

kiadás, I, 304: 6—8). Jelentése Kāṣṭarī szerint 'hatalmas'. Kāṣṭarī megjegyzi, hogy az arabban is van egy 'hatalmas' jelentésű *q. d. r* (i. m. I, 304: 3—5); ugyancsak 'hatalmas'-nak mondja, a szó jelentését Rašiduddīn is. (A török *qadīr* ~ *qayīr* szó mongol *qačir* változatáról vö. PELLIoT: T'oung Pao XXXVII, 42—4). A török *qadīr* szó azonban nem egy arab *qadīr* átvétele (vö. BARTHOLD, Turkestan 273), mert Kāṣṭarī szerint (i. h.) a *qadīr* a törökben 'kemény (tél)' és 'nehéz (dolog, út)' jelentéssel is használatos (vö. RADLOFF, Wb. II, 326).

CZEGLÉDY KÁROLY.

Szérdék. Ennek a szónak tudvalevőleg két jelentése van: 1. 'zsákmány, keresmény, szerzemény'; 2. 'tejterinek (aludttej, túró stb.)'. Előbbi jelentésében kétséggkívül a *szērész* ige alapszavának a származéka. Volt idő, midőn azt hittem, hogy ez utóbbi jelentésében is ebből sarjadt, mert azt gondoltam róla, hogy tulajdonképpen azt a hasznót jelenti, amit a gazdasszony a tejből (a 'tehén haszná'-ból) aludttejben, tejfelben, túróban, vajban *szērész*. De csakhamar beláttam, hogy ez a nézetem már csak azért sem lehet helyes, mert a *szérdék*-en nem lehet általában mindenféle tejterméket értenünk ('vaj' jelentése nincs is), hanem csak azt, ami a Szakáts Mesterségnek Könyvetskéje (Kolosvárat, 1698. 76) következő mondatából tűnik elénk: „Ha alutt tejed vagyon, szedd-le róla a' téjfelt egy-kis tsuporba, a' *szérdéket* osztán forrald-fel, és mikor öszve-fut, szürd-le egy szita fenekére, hadd szívárkodgyék-le a' savója.” Tehát az alvadásra eltett tejnek összeszorult, megsűrűsödött (májas) részét, amely már kiszorította magából a tejfelt és nagyjából a savót is, nevezték eredetileg *szérdék*-nek. Így azután ez a szó csakugyan lehet a *szorul* ige alapszava feltehető *szordék származékának az *é* hátraható hasonítása folytán keletkezett változata, ahogy HÜRGER ANTAL magyarázza (MNy. XXX, 182). SZABÓ T. ATTILA (MNy. XL, 373) e szó eredetét illetőleg tárgyi bizonyítékkal szolgálni szándékozó közléséhez megjegyzem, hogy a megalvadt tej már akkor is *szérdék*, mielőtt a turószacsakóba kerül, akár szorongatják benne, akár nem, és csak addig *szérdék*, míg ki nem veszik belőle. Ha kivesszik, akkor már *túró* vagy — mivel *szérdék*-ből lett — *szérdék-túró* (MTsz.) a neve.

A Tsz.-nak egy erdővidéki adata szerint a *szérdék* (így!) a. m. 'vert tej, vaja vett savanyú tej'. Ez az értelmezés szerintem téves, mert a *vert tej* az egész Székelyföldön a. m. 'író; Buttermilch', a *savanyú tej* meg 'aludttej', ennek pedig már csak azért sem lehet vajat venni (de tejfelét igen), mert a vajat nem aludttejből köpülik, hanem tejfelből. Van vagy a Tsz. szerint legalább is volt a Kemenesalján a *szérdék* szónak 'kotyvadék eledel, letyko' jelentése is. Ehhez valószínűleg úgy jutott, hogy a *szérdék*-ből és savójából készült levest, a *szérdék*-leves-t szláv eredetű *katraboca* ~ *katrabuca* 'túrós leves'¹ (vö. MTsz. és MNy. XXIV, 55) szóval megnevezve becsülhették le a tartal-

¹ Néhol *Kudari* ~ *kudori* ~ *gudari* ~ *gudori-leves*, *csóré-* vagy *csóri-leves* a neve (MTsz.; GÖNCZI, Göcsej; KARDOS, Az órségi nép tápl.: Nyr. XXXVI, 143, XXXVII, 473).

masabb leveseket kedvelők kotyvadékká, és alkalmazták azután másféle kotyvadékok megnevezésére is, pl. *szilvaszérdék* 'szilvalekvárnak az alja' (MTsz.).

Villongó. (Vö. MNy. XXX, 168, 311, XXXV, 50.) Az egyéni, községi vagy országos vonatkozásban vitás tulajdonjogú területek *villongó* jelzőjére és az ebből keletkezett helynévre az eddig ismert adatokon kívül még a következőket idézhetem: 1. A mai nyelvből: *Villongó*: községi földbirtok Nagyszaláncon Abaúj m. (Nyr. XXXIII, 16) | *Nagyvillongó*: határrész Heves m. (Nyr. XLIII, 374). 2. A régi nyelvből: 1561: „az minemő dolgok vannak kilemb-kilemb féle *villongó földek felől*“ (TörtT. 1887: 360) | „ammig *villongóba* volt az erdő“ (uo.) | „mýkoron mý Immaran pýntheken pýnkeost wthan walon Teob Zek Ileokkal egyetemben Le Thelepetthewnk volna Thehat az porkolabok es zolga Býro mý eleonkben az *wyllongo fevdrevl* Illyen dologgal Jeowenek be, Nemes wraym Ban vram mý az the Kegelman rendelése zerýnt az mint Kegelman minket Teorwinbeol Bochata ký az *vyllango feoldnek zynire*“ (PESTY FR., A szörényi bánság tört. III, 292) | 1619: „eggienlő keppen közönséghessen birhassak, az felül megh írt *villongó darab Erdeőt*... Hogy ha penigh ez alat ualamely feél egimast megh haboritana az *Villongo Erdón*... szaz forintba maradgion“ (MNy. XI, 131; ugyanezt az adatot l. i. h. XXIII, 372 is) | 1675: „Minthogy penig az berenchi Tardy familia után való uraság határa is azokra az *vilyongó határookra* megyen ki... az megirt napra és helyre küldje bizonyos emberét, ha volnának azon *vilyongó határokról* való levelekkel együtt“ (TörtTár. 1897: 276) | 1694: „Morva- és Magyarország között *villongó határokat* megjárván“ (i. h. 1893: 82). Keczer Ambrus naplója (MonÍrók XXX.) nem *villongó*-nak nevezi a vitás helyet, hanem *veszekedő*-nek, pl. 1663: „Jó reg menénk ki Clausá nevő *veszekedő helyre*“ (106, a kiadó jegyzete szerint a. m. vitás határhely) | 1666: „palatinus urunknak Zavor által [ír-tunk], többi között az *veszekedő határok* végett is“ (247). — A *villongó* melléknévből alakult *villongólag* állapothatározóra l. a következő példát 1660-ból: „Az erdélyi állapotok igen *villongólag* és felfordulólag vannak“ (Teleki M. lev. I, 568).

Itt említem meg, hogy a *villong*-gal egy töről fakadt *villog*-nak 'nyughatatlanodik, izgul' jelentése is megtalálható Bethlen Miklósnál (Önélet I, 485): „... bizony vadászatban is mind *villogtam*, és Lajos készen tartotta mindenkor paripámat, hogy szaladhassak“.

Céduláim szerint *Nyughatatlan* nevű határrész is van valahol, de hogy hol, és nevének mi a magyarázata, ha ugyan volt hozzá magyarázat, azt bizony elfelejtettem följegyezni. Lehet, hogy az is *villongó* 'vitás terület' volt, de lehetséges, hogy a gyakori árvíz miatt nem nyughatott. Talán olvasóink közül tud valaki róla.

CSEFKÓ GYULA.

Román *chinez* < magyar *kenéz*. Ismeretes, hogy a románban a szláv eredetű *cneaz* szónak (1. 'chef et juge d'un village', 2. 'chef d'un village libre, maître des serfs', 3. 'mairie' DicțAcadRom.

II, 576—7) megvan a Bánságban *chinez* alakpárja is, amelynek első szótagja minden valószínűség szerint magyar közvetítésről tanúskodik. Ezzel a második alakkal, amely 'falusi bíró' jelentésben használatos, a DicțAcadRom. igen röviden bánik el: egyetlen régi irodalmi adatként a XIX. század eleji meseíró Cikingyál (Tichindeal) Demeterre utal, aki használta ugyan a *chinez* szót, de azt zárójelben mindjárt a „*birău sau jude*” szavakkal magyarázta (i. h., vö. még i. m. II. 362). 1848 erdélyi román újságjait lapozgatva ötlött szemembe a Budapesten Pap Zsigmond román országgyűlési képviselő szerkesztésében megjelenő „Amicu Poporului” egyik cikkében a következő példa: „*Și fraților! ce nedreptate ar fi aceia, când judele (chinezu) satului ar mânca, și ar bea în crâșmă cincizeci de ani pre conta, sau pre răvașu satului*” (1848. június 17/29., 35 h.): 'és testvérek, micsoda igazságtalanság lenne, ha a falu bírása (*kenéze*) ötven évig *kontóra* vagy éppen a falu *rovására* ennék és innék a kocsmában'. Figyelemre méltó, hogy ezúttal Pap Zsigmond, aki tősgyökeres népi nyelven igyekezett írni belpolitikai kérdésekről és demokratikus reformokról is, már a latinból népi szóként öröklött, de Erdélyben aránylag csekély elterjedésű *jude* magyarzatául használta a magyar eredetű *chinez-t*: így járt el számos más esetben is, *lacuri-t tău*-val magyarázván (39. h., vö. magyar *tó*), *miliție-t cătănime* val (45. h., vö. *cătană* < magyar *katona, katana*), *făure-t covaci*-csal (50. h., vö. magyar *kovács*) és *gornic* et a csak Biharból ismeretes *cioș*-szal (115. h., többese *cioși*, 119. h.; vö. magyar *csósz* EtSz. I, 1190, DicțAcadRom. II, 468). Idézett mondatunkban egyébként más magyar elemek is felbukkannak: *răvaș* (< magyar *rovás*) nem 'level'-et jelent, hanem valóban 'rovás'-t, a szónak eredetibb 'feljegyzés' értelmében, s magyar közvetítéssel került Pap nyelvébe a *konta* európai vándorszó is. Visszatérve *chinez* szavunkra, érdemes megjegyezni, hogy ugyancsak Pap használta egy másik cikkében a DicțAcadRom.-ból hiányzó *chinejie* 'falusi bíróság' származékot is: „*plăeșul și-ar unge buzele după chinejie (birăire)*” (70. h.): 'a plajásnak (vö. Nyr. XXX, 187) falusi bíróság után folynek a nyála'. A *chinez* jövevényszó egyéb példáira nézve l. még KLEIN SÁMUEL szótárához írott bevezetésem (Samuelis Klein Dictionarium Valachico—Latinum. 1944. 114). GÁLDI LÁSZLÓ.

Várni. A magyar *vár* igét Bárczi ugor eredetűnek tartja (SzófSz.). Az általa is idézett vogul szóval való egybevetés BUDENZTŐL származik (MUSz. 565). I. h. a *vár*-igének osztják és mordvin megfelelői is találhatóak. Végeredményképp tehát a *várni* igével rokon szók — BUDENZ szerint — a következők: vog. *ūr-warten*, *ūrelt*- 'nach etwas sehen', *ūrkat*- 'warten' stb; osztj. B. *uralta*- 'worauf merken, acht geben'; md. *varža* 'besehen' stb. A mordvin szó idetartozása igen kétséges, s MUNKÁCSI is csak a vogul és osztják megfelelőket fogadja el (NyK. XXV, 178). SZINNYEI (NyH.⁷ 154) azonban csak a vogul szót tekinti szavunk rokonául. Az osztják szó idetartozása a jelentésbeli különbözőség miatt vitatható ugyan, de azért elvetnünk nem kell.

E helyütt az ugor eredetűnek tartott szócsalád szamojéd megfelelőire szeretnék rámutatni. A tavgi-szamojédban szavunk

etimológiai megfelelője a magyarral azonos jelentésben él: *baratasa* 'ждать' (PROK, Jazyki ... I, 59). A szó CASTRÉN gyűjtéséből ismeretlen. A jurákban CASTR. is ismeri szavunk megfelelőjét: *jieräu, jeräu* 'bewachen, retten' (Wörterverzeichnis ... 13, 299).¹

A tavgi-szamojéd *baratasa* szó gerundiumképzőjének leválasztása után *barata-* tövet kapunk, mely szerintem szintén képzett alak, s egy elhomályosult *-ta* deverbális verbum continuativum vagy durativum képzőt hordoz Bizonyára ezt a képzőt, illetőleg képzőelemet találjuk meg a *-tand* (: *tatu*) morfémben, a meg nem kezdett, hosszan tartó cselekvés képzőjében (*matutandum* 'vágni fogok, vágok' < : *matu-*) a *-t* verbum continuativum-képzőben (*kunduatum* 'aluszom' < : *kundua-* 'elalszik'), valamint a *-btā* elhomályosodott deverbális igeképzőben, ebben a szóban *ḡana'btā-* 'vergesse' (vö. votj. *vun-ny, vunöd-ny*, finn *unohtaa* 'ua.'). A példákra vö. PROK, Jazyki ... I, 70 és SETÄLÄ: FUF. Anz. XII, 24. — A *-ta* deverbális igeképzővel rokonságban áll az ugyanolyan alakú denominalis igeképző (l. LEHTISALO: SUS. Toim. LXXII, 322). — Az így kimutatott *-ta* képző szerepe eredetileg az lehetett, hogy az ígetőtől kifejezett cselekvés, illetőleg történés minőségének durativ, continuativ voltát kidomborítsa. Ez a folyamat a tavgi-szamojédnak különnyelvi életében ment végbe, amint a jurák *-t* képző nélküli alak mutatja.

A tavgi *bara-* és a jurák *jiera-* ígetővek a magyar *vár-* szóval és obi-ugor megfelelőivel minden nehézség nélkül azonosíthatók. Az öt nyelv tanúsága alapján az ősrégi alapnyelvre *βars, illetőleg *vrs típusú alakot következtethetünk ki. A magyar, vogul, osztyák és szamojéd szók hangtani megfelelésére vö. PAASONEN, Beitr. 287 kk.

Azt hiszem, a szó eredeti jelentését a jurák-szamojéd nyelv őrizte meg legjobban. A konkrét 'örködni, virrasztani, vigyázni' jelentés elvonás útján könnyen és gyorsan válhatott 'várni' jelentéssé.

HAJDÚ PÉTER.

Kálmán körte. MELEGDI JÁNOS (MNY. XIII, 241) szerint a *kálmán körte* a *kármán körte* alak népetimológiai változata, amelyben a *kármán* szó régi török népnév. MELEGDI a *kármán* népnévet oszmán-török eredetűnek gondolja a magyarban, de nem tud kimutatni hasonló kifejezést a törökből, és mindössze csak a szerb-horvát *karámánka* 'eine Art Birn' szóra hivatkozik. — MELEGDI magyarázatát NEMETH GYULA erősítette meg a vidini *qaraman armudi* 'karamán körte' kifejezéssel (Melich-Emlék 287—8). A NEMETHTŐL feljegyzett török kifejezést most egy új adattal támogathatjuk. Ez az adat egy 1502-ből való török törvénykönyvben fordul elő *qaramanī amrud* alakban (ÖMER LÜTFİ BARKAN, Tarih Vesikaları II, 19), amely egyúttal egyelőre a legrégibb adatunk a török szóra.

Kesza. A címül írt szó Tömörkény István „Parti hely” című elbeszélésében (Vizenjárók és kétkézi munkások. Szeged, 1902. 53. l.) fordul elő a következő mondatban: „Mozdu-

¹ A jurák és a tavgi alakok egymás közötti megfelelésére vö. jur. *jierwu* stb. 'Wirt, Herr, Fürst' ~ tavgi *barba* 'Fürst' stb.

latai már ugyanazok, mint az öregeké, szijmadzagon épp ugy nyakába viseli a keszát. miben a pénzét tartja, a pálinkából már ő is kortyant...“ Jelentése nyilvánvalóan 'erszény, zacskó, bugyelláris'. Ebben a jelentésben jegyezte fel a szót Szegedről BÁLINT SÁNDOR is (NNyv. I, 157): *késza* 'erszény, bugyelláris [tréfás]'. — A *kesza* tehát szegedi tájszó, amely jelenlegi ismereteink szerint másutt nem használatos a magyar nyelvterületen.

Szeged vidékére a *kesza* a szerb-horvátból kerülhetett: szerb-horvát *kësa* (> *čësa*) 'der Beutel' (VUK³ 278; IVEKOVIĆ—BROZ I, 523, 182). A szerb-horvát *kësa* a bolgár *kesija* (∩ *kisija*) (GEROV II, 362, 366), a román *chisea* (∩ *chesea*) (ŞAINEANU, Influența orientală II, 117; TIKTIN I, 345, 336) és az albán *k'esë* (MEYER, EtWb. 224) szóval együtt az oszmán-török *käsä* 'bourse, sac renfermant l'argent' (BARBIER DE MEYNARD II, 688) szó átvétele.

Oláh indic. KLEIN SÁMUEL román-latin szótárában (277) előfordul a következő tétel: *indic* „vide Shántz“. GÁLDI LÁSZLÓ (Samuelis Klein Dictionarium Valachico-Latinum. Bp., 1944.) KLEIN szótárához írt alapos bevezető tanulmányában (59. l. 43. j., 230. l.) TAMÁS LAJOSSAL együtt lehetségesnek tartja, hogy az *indic* talán a román *lindic* 'clitoris' (> lat. *landica*, TIKTIN) szó alakváltozata: „Tudomásunk szerint azonban a *şant* szó efféle értelemben más forrásból nem ismeretes.“

Úgy látjuk, ez az azonosság, amelyet maga GÁLDI is csak ötletnek nevez, nem helyes. Az oláh *indic* nem a *lindic* szó alakváltozata, hanem az oláh *hendec* (∩ *hendechiü*, *hindichüü*) 'öfters Graben, bes. als Schutz um Festungen etc.' (TIKTIN II, 730 *hindichüü* al.) szó nyelvjárási változata, amely a *hendec*-kel együtt az oszmán-török *händük* (∩ *zandaq*) 'fossé, retranchement autour d'une place-forte, d'une village' (BARBIER DE MEYNARD II, 855, I, 714) szó átvétele. HASAN EREN.

Kies, kietlen. A *kies* (változatai a NySz.-ban *kijes*, egy adatban *kees*), *kietlen* (változatai a NySz.-ban *kijetlen*, *keietlen*, *kejellen*, *kegyetlen*, *küetlen*, ?*kitelen*) szókat BUDENZ, kétségtelesen a régi nyelvnek *kees*, *keietlen*, *kejetlen* adataira támaszkodva, a *kej* szó származékának tartja (MUSz. 10). Ezt a magyarázatot minden nyelvészünk elfogadta: CzF. is, SIMONYI is (TMNy. 99, 142), BALASSA is (NyK. XXIV, 390), BÁRCZI is kénytelen volt beérni vele (SzófSz.).

Pedig ennek a magyarázatnak súlyos nehézségei vannak. A *kies* jelentése valóban 'szép, kellemes', de nem figyeltek arra, hogy ez a 'szép' jelentésű *kies* nem használatos minden esetben úgy, mint pl. *szép szavunk*. Mondhatjuk pl.: *szép arc*, *szép szemek*, *szép gyermek*, *szép ruha*, *szép virág*, *szép bútor*, *szép írás*, *szép könyv* stb., de nem mondhatjuk soha: *kies arc*, *kies szemek*, *kies gyermek*, *kies ruha*, *kies virág*, *kies bútor*, *kies írás*, *kies könyv*. Nem mondjuk, és a régi adatok tanúsága szerint eleink sem mondták így soha. Ellenben a régi nyelvben is lehetett így: *kies hely*, *kies föld*, *kies mező*, *kies fürdő*, *kies város*, *kies vár*, *kies tiszta csendes híveség*, *kies legeltető hely*, *kies kies kút*, *kies mulató lugas* (NySz.), *kies völgyek*, *halmok*, *kertek*, *ligetek*, *tájék*, *kies fekvésű város*, *helység*, *Isten kies kertje*, *kies szép*

mezei lak, kies fürdőhelyek, kies domb (CzF.), és lehetnek ilyenek ma is.

A fenti adatokból nyilvánvaló, hogy a *kies* olyan helyre vonatkozik, melyet kint, a szabadban a természet szépsége vesz körül. Egy pesti ház, bármilyen szép is, nem mondunk *kies*-nek, de pl. egy budai villa már lehet *kies*, mert kert, park vagy általában a természet szépsége övezi.

Elő kell tehát vennünk azt a *kies* 'kívül fekvő' tájszót, melyet Tiszadobról jegyzett fel a MTsz.: *íjzen kies hejen szükség van a kutyára*. Ez csak egy adat a népnyelvből, de azóta bizonyára felmerült máshonnan is. Magam is hallottam Pécelen egy ott született parasztasszonytól, hogy valakinek a szőleje *nagyon kies helyen* van, azaz 'nagyon messze, kint a határban'. De úgy látszik, a régiségben, a DebrK.-ben is van egy ilyen adat: *Szent Tamás a tűzben nagy kiesön maradván* (NySz.); jelentése tudniillik bizonyára ez: 'Szent Tamás a tűzben nagy kint (= teljesen egyedül) maradván'. A régi nyelvben a *kies* még helyre vonatkozta sem jelentette föltétlenül azt, hogy 'szép', mert pl. a NySz. *szép kies hely*-re is közöl adatot, vagyis szükség volt a *szép* jelzőre. A reformátusok a XXIII. zsoltárban ma is ezt éneklik: *Az Úr... engemet... szép kies folyó vízre legettet*. Ezek az adatok véleményem szerint arra világítanak rá, hogy a *kies* eredeti jelentése 'kívül fekvő' volt.

A kinti fekvésű, a természettől övezett hely valóban szép is; így támadt a *kies* szónak 'szép' jelentése, de alkalmazása mindig is korlátozott volt: csak helyre vagy építményre vonatkozhatott és vonatkozhatik ma is. Az átmenetet a 'szép' jelentésre a NySz. következő adataiban szemlélhetjük: *kies nyár* (a természet szépségeivel tündöklő nyár), *a ház kies tekintete, kies szellőcskék*, s talán ide vonható a *kies zöld cégér* is. Végül Molnár Albertből (Scult.) idéz a NySz. adatot a *kies bátorság*-ra is.

Alaktani szempontból vizsgálva azt várniok, hogy ha *kies* azt jelenti: 'kinti fekvésű' és 'szép', akkor a *kietlen* azt jelente: 'benti fekvésű' és 'csúnya'. Ezzel szemben jelentése: 'nagy pusztaság, sivatag'. *Idoméának kietlenében | Zsidóországnak kietleniben | Kiáltónak szava a kietlenbe* | stb. (NySz.). Ebből lett aztán a 'nagy mértékben' jelentés: *kietlen nagy | Szigetnek kietlen romlása* (uo.), továbbá a 'kellemetlen': *kietlen látású | kietlen rút* (uo.).

A szó kétségtelenül *-tlan, -tlen* fosztóképzővel alakult származék; ez a képző azonban itt nem valamitől megfosztottságot fejez ki, hanem nagyít, fokoz, túloz. Ilyen képzésű szavunk az *egyetlen* is, melynek, amint P. THEWREWK bebizonyította, jelentése: 'aminek nincs párja, amihez nincs hozzáfogható'. P. THEWREWK idézi BEKKERT: „Privation entspringt nicht allein aus Mangel, sondern auch aus Übermass“; ezenkívül a német nyelvből is idéz példákat: *unruchelösikeit* 'incuria', *gähelös* 'könnyelmű', *vergesslos* 'vergesslich', *argelös* 'sehr arg' (Nyr. VII, 195). SZILÁSI ugyanez a német nyelvből toldja meg P. THEWREWK adatait: *moutilösi* 'animositas. Übermut', *frowilösi* 'temeritas, ausgelassener Jubel' (NyK. XXV, 346). Hasonló példák idézhetők a mai német nyelvből is: *Unmasse* 'roppant nagy tömeg', *Unsumme* 'roppant nagy összeg', *Untier* 'szörnyeteg', *Unwetter* 'rossz idő, fergeteg'. Az orosz nyelv-

ből is ismerem ezt a népi szót: *bezvremenje* 'fergeteg' (*bez* 'nélkül', *vremja* 'idő'). A magyar nyelvnek vannak egyéb hasonló példái is mint figura etymologicák: *földetlen földre menni*, *világtalan világra*, *időtlen idők óta* stb. (Nyr. VII, 195; TMNy. 575). — Szilási finnugor példákat is tud: votják *odigtäm* ('egyetlen') 'egy-től-egyig', vogul *pusental* ('mindtelen') 'egy-től-egyig', *akw'samtal* ('egy szemetlen') 'mind egy szemig', *jortal* ('helytelen') *at'im* 'teljességgel hiányzik', *jortal akwäi* 'at' 'éppenséggel nem' (NyK. XXV, 346).

BUDENZET s utána a többi nyelvészt is az zavarta meg, hogy a *kies* szónak van a NySz.-ban *kees*, a *kietlen*-nek *kejetlen*, változata is. Ezeknek olvasása azonban nem *kées*, *kéjetlen*, hanem csak *kees*, *kejetlen*: a *kies*, *kietlen* *i*-je hasonult a rákövetkező *e*-hez. Természetes, hogy a *kejetlen*-ből aztán *kegyetlen* változott is lett (NySz.), de éppen ez a *kegyetlen* változat is bizonyítja, hogy a *kejetlen*-t nem lehet *kéjetlen*-nek olvasnunk, mert akkor *kegyetlennek* kellene lennie. A NySz.-nak *küetlen* adata is igazolja, hogy az alapszó *ki*, *kü-* (*kinn*, *künn*). Az ugyanott megkérdőjelezett *kitelen*, ha valóban volt ilyen változat, a *ki* határozónak nem *-tlen*, hanem *-telen* képzés származéka.

A *kietlen* eredeti jelentése e szerint 'nagyon messze, kint levő, vigasztalanul magányos hely'. JUHÁSZ JENŐ.

Uherský Brod magyar neve. MELICH „Brünn nevéről“ című tanulmányában (MNy. XXXVI, 6) azt mondja, hogy *Uherské Hradiště*, *Uherský Ostroh*, *Uherský Brod* morvaországi községek nevének *Uherský*, *Uherské* jelzője nem későbbi a XI—XII. századnál, s hogy ezeket a helyneveket Magyarország akkori határai teszik érthetővé. Majd (MNy. XXXVI, 134) ANGYAL DÁVID nyomán adatot közöl arra, hogy a 'magyar gázló → révhely' jelentésű *Uherský Brod*-nak nyelvünkben *Magyar Barád* volt a neve. Ez az adat 1683-ból való, és a Tudományos Gyűjtemény 1818-i évfolyama szerint Nagyszombat város jegyzőkönyvében található: „... úgy járt volna mint *barádiak*...”. Csakhogy MELICH szerint nincs tisztázva, magyar vagy latin nyelvű-e a — hozzá nem férhető — jegyzőkönyv eredeti szövege, mert, úgymond, arra is gondolni kell, hogy az ismertetett magyar szöveg netán a TudGyűjt. cikkírójának fordítása a latinból, márpedig természetesen ennek a kérdésnek az eldöntésén múlik, elfogadható-e *Uherský Brod* régi magyar nevéül *Magyar Barád*.

Az alábbi adatok hozzájárulhatnak a kérdés tisztázásához. Bethlen Gábor 1621-ben Uherský Brodban tartózkodott. Ebből az időből több magyar nyelvű levele maradt fenn: a magam földolgozta levelek közül a legkorábbi október 26., a legkésőbbi december 15. keletű. Ezeknek a leveleknek latin nyelvű keltezésében találkozunk a helynévvel: „Datum in civitate marchionatus Moraviae *Hunnobrodensis*“ (TörtT. 1886: 54, 56) | „Datum in civitate Moraviae *Hunnobrodii*“ (i. h. 55) | „Datum *Hunnobrodii*“ (Szilágyi S.: Bethlen Gábor polit. lev. 356, 357) | „Ex *Hunno Brod*“ (i. h. 359, 363) | „Datum *Hunnobrodae*“ (i. h. 359).

Am megtaláljuk Uherský Brod magyar nevét is, mégpedig a fejedelemnek egy „ex castris nostris Moravicis ad arcem Veszelje positis die 13. Octobris 1621“ keltezésű levele szövegé-

ben. Itt ezt olvassuk: „*Magyar Bródban* mentünk vala együtt az herceggel“, majd „*Magyar Bród és Morvának nagy része egész Brunoig*¹ és Mezericzig az mi húségünk alatt vagyon“ (TörtT. 1886 : 52—3). Az Uherský Brodban időzésre történik utalás a tatárokhoz küldött követnek, Peteő Farkasnak Kolozsvár, 1621. december 1. kelettel adott instrukciójában is. Ebben szintén a *Magyar Bród* névvel találkozunk: „... az tegnapi napon is érkezett postán ő felségétől, ki ő felségét Morvába *Magyar Bród* nevü városban jó egészségben hatta Istennek kegyelmességéből, hadai ő felségének *Magyar Bród* nevü város körül voltak...“ (MonTME. III, 340).

De ráakadunk — ugyancsak Bethlen Gábor egyik levelében — a MELICH idézte *Magyar Barád* alaknak hiteles adatára is. Ezt a — magyar nyelvű — levelet a fejedelem Mehmed budai vezérpasához intézte 1621. november 18-án Uherský Brodból. A levél eredetije a Pázmány Péter-Tudományegyetem könyvtárában (Tom. II/2, 342) található. Keltezése ekképen szól: „Iratott Morwa Orfzagh warasaba *Magyar Bârâttban* die 18. Nouembris A^o Domini 1621“.

A levélben a hosszú *á* jelölése többnyire *a*, némelykor *á*, olykor pedig *â*. Következetességet, az alábbi idézetek tanúsága szerint, hiába keresünk: *Cziaszar* ~ *Cziafzâr* ~ *Cziaszâr*, *Tatar Hân* ~ *Tatar Hâânnal*, *Coronatt*, *okâtt*, *utân* ~ *utan*, *immâr*, *towab* stb. A *Bârâtt* első *â*-jában nyilván íráshibát kell látnunk, mert a nagyterjedelmű levélben nem fordul elő többször az *â* rövid *a* jelölésére. — A *Bârâtt* szóvégi *tt*-jéhez megjegyzem, hogy a szóvégi mássalhangzók kettőzése Bethlen levelének egyik helyesírási sajátossága, pl.: *altall*, *walamintt*, *tizenhatt*, *Mehmett*, *Mehemett* stb. — Ami meg a szóvégi *d* ~ *t* változatot illeti, elég közönséges a régiségben. pl.: DebrK.: *sinad* (MNy. VIII, 152) | *Bernâd*, *Korlad* ~ *Bernât*, *Korlát* (uo.) | Dávid: *Dauit* ~ *Davit* (OkISz. 148). — Baranya, Somogy és Győr megyében találjuk a *barât* köznévből származó *Barât*, *Barâti*, *Barâtur* helynevet: 1331-ből kimutatható *Barad* ~ *Borad* alakváltozata is (vö. EtSz., CSÁNKI II, 471, 589, III, 545). — Hogy voltak-e hatással ezek a helynevek Uherský Brod magyar nevének kialakulására, ezt, adatok híján, ma még nem tudjuk eldönteni.

MELICH (i. h.) hangtani magyarázata: *Brod* > *Barád*, nemkülönbön HORGERÉ (MNy. XXXVI, 322): szláv *Brod* > magyar *Brád > *Brád > *Bârád > *Barád* azt a feltevést mutatja, hogy a *Barád* alak első ismert adatát hosszabb fejlődési folyamatnak kellett megelőznie. Ez lehetséges, de a fentebbi adatok nem elégségesek a tétel bizonyítására. Elképzelhető az is, hogy a *Barád* helynév a XVII. század elején fejlődött ki, hiszen ebben a kor-

¹ *Bruno* egyik magyar neve *Brünn* városának (vö. MNy. XXXIX. 318). — A „Brünn nevérol“ című cikkhez magam szolgáltatva (uo.) idézeteket a város magyar nevének *Berén* ~ *Birin* alakjára meg az alábbi adatokkal szerezhetem meg: „Stumful *Berénben* vagyon“ Bethlen Gábor 1623. november 15-i levele (Szádeczky: Bethlen—Illésházy lev. 61) | „*Birin*... alatt... kézben lehet *Birint*... *Birint* meg kell venni...“ I. Rákóczi György 1645. augusztus 6-i levele (MonTME. V, 361—2).

ban az idegen személy- és helynevek magyar hangzás szerinti ejtése és írása közönséges volt. Erre néhány példát idéztek: Marchegg: *Márhek*, Bethlen Gábor latin nyelvű levele (MonTME. III, 478) | Olmüe: *Olmücz*, I. Rákóczi György (MonTME. V, 220) ~ *Olmucz*, ua. (uo.) ~ *Olmocz*, Rácz István konstantinápolyi követ (MonTME. V, 178) ~ *Olomucz*, I. Rákóczi György az *Olmucz* alakkal egyazon levélben (MonTME. V, 216) ~ *Olomucz* (MonTME. V, 189 és Szádeczky: Bethlen Gábor lev. 58, 59) | Pitesti román község: *Pites*, I. Rákóczi György (MonTME. IV, 354) | Básta György: *Bástya*, Illésházy István levele 1598-ból (MonIrók VII, 49, 56) | Wallenstein: *Walsten* (Szádeczky: Bethlen lev. 97) | Dampierre: *Domper* (i. h. 6, 11) | Gall Cézár: *Ca'sár Gál*, Bethlen idézett 1621. november 18-i levele | Lanekoronski lengyel államférfi: *Lánczhoroczki*, II. Rákóczi György (MonIrók VII, 168).

Amde olyan adatra is bukkantam, amelyik a *Barád* ~ *Barát* alaknak a XVII. századinál korábbi volta mellett szól. A morvaországi Uherský Brodon kívül ismerünk még egy *Brod*-ot, Prágától vagy 30 km távolságra; neve *Český Brod*. Thurzó György egy itt írott 1608. június 8-i levelét így keltezi: „Datum *Bohemo Brodae*“ (Szilágyi Sándor: Illésházy István és más főurak lev. 894). Ugyancsak ő írja Dobovetzből 1608. június 15-i levelében: „Ő felsége *Cseh Barátból* kiszálla táborban ide Bekovicz nevű faluhoz, egy jó mérföldnyire Prágától...“ (i. h. 895). — Valószínű tehát, hogy ebben az időben Uherský Brodnak *Magyar Barád* ~ *Magyar Barát* elnevezése közismert volt, különben nem használta volna Thurzó György a nálunk bizonyára csak kevésbé ismert *Český Brod* elnevezésére a *Cseh Barát* nevet.

Uherský Brod XVII századi magyar neve tehát *Magyar Bród* ~ *Magyar Barád* ~ *Magyar Barát* volt. Föltehető azonban az is, hogy a *Magyar Barád* ~ *Magyar Barát* név már korábban használatos volt, igazolva MELICH és HORGER hangtani magyarázatait.

LOVÁNYI GYULA

Vizelbe. Az *elve* köznévknek vízneveinkben való szerepére nézve nemrégiben idéztem néhány adatot (MNY. XXXIX, 73). Ezek között volt a tordaaranyosi *S i n f a l v á r* ó l v a l ó *Vizel* is (i. h. 5. jegyzet). Mikor azokat a megjegyzéseket írtam, nem került kezembe az a jó néhány éve készített jegyzetem, mely egy még érdekesebb *elve* származékot őrzött meg. Annak idején a maroszéki *Backamadarason* 1757-ben végzett egyik vallatásból írtam ki az alábbi szövegrészeket: „... a régi originális ... írásokból irnánk ki [t. i. a forrás leírói] mi igaz Hütünk szerint vagy Két darabotska zálogos török buza földet, mellyeket a *Vizelbe* nevű helyben [t. i. említenek].“ Alább meg ez van: „... Az egyik török buzának valo darab föld a *vizelbében* vagon.“ (Erd.Nemz.Múz. Gr. Lázár lt.).

E két idézetben előforduló *Vizelbe* helynév nyilvánvalóan csak a *víz + el(ü)* ~ *elve* összetételeként magyarázható. Az utótag *-elbe* alakjának magyarázata két úton lehetséges: 1. Az *elve* köznévi szerepében már a XVIII. század elején kihalt a backamadarasi népnyelvből is, és így mint „értelmetlen“ szó a dentilabialis *v*: bilabialis *b* hangcserével vette fel az 1757-ben elő-

forduló *-elbe* alakot. 2. A régebbi *Vizel(ü)* ~ *Vizel(ve)* alak határozóragos alakját a *Vizel* alanyeset „értelmetlen“ volta miatt hovatovább alanyesetnek érezhették, és így a *Vizelbe* alak mint ilyen állapotott meg a backamadarasi helynévkinesben. Ezért lehetséges az, hogy a fent idézett első szövegben alanyesetként a *Vizelbe* alak olvasható, míg a másodikban a határozóragos alak: *Vizelbében*.

Volna ugyan még egy harmadik lehetőség is. Az t. i., hogy az *elve* köznévi szerepének megszűnte után a másodikul említett lehetőség mellett a *Vizelbe* alak alanyesetként való állandósulásában szerepe lett volna a rumén lakosságnak is úgy, hogy ez a magyaroktól leggyakrabban használt *-be*, *-ben* ragos alakot érezhette alanyesetnek, és ez került volna aztán vissza a magyar lakosság ajkára.¹ Ha azonban tekintetbe vesszük azt, hogy Backamadarasnak ma sincs, a XVIII. században pedig még kevésbé volt számottevő rumén lakossága, e harmadik lehetőség önmagától esleik.²

Az, hogy e fejlődés a magyar nyelv keretein belül ment végbe, annál is valószínűbb, mert a címszóval megegyező adatot ismerünk 1864-ből az udvarhelymegyei Bögözről; itt pedig rumén hatást lehetetlen feltennünk. A szatmármegyei Géresről ugyanez időből idézhetek még két hasonló helynevet *Patakelbe* és *Hidelbe* alakban (vö. ErdMúz. 1943: 284). Itt is csak önálló, a helyi magyar népnyelv keretén belül keletkezett változásról lehet szó, hiszen Géres ma is szinte teljesen magyar lakosságú.

Királyo. Az Erdélyi Nemzeti Múzeum levéltárának egy 1792-ből való, Kolozsborsára vonatkozó Báró Bánffy Zsigmond-féle birtokösszeírásából írtam ki ezt a hihetőleg rumén szájról lejegyzett helynevet: „*La Kiralyo*.“ Kétségtelennek tartom, hogy e helynév annak a rumén *T'iralău* helynévnek elődje, amelyet ugyane falu jelenkori helyneveinek helyszíni összegyűjtése során 1941-ben jegyeztem le (l. még Melich-Emlék 371). Ugyancsak vitathatatlan az is, hogy mind a *Királyo*, mind pedig a *T'iralău* helynév a megfogyatkozott kolozsborsai magyarság ajkán ma is élő *Kerülő* helynév származéka. Ez először 1712-ben fordul elő így: „Az *Kerülőben*“ (szántó); kiírtam még egy XVIII. század második feléből való keltezetlen forrásból a következő alakban: „A' Kolosvári ut mellett való *Kerülőben*“ (Erd. Nemz. Múz. Gr. Bánffy I. Nemz. lt.).

A *Kerülő* > r. *Királyo* ~ *T'iralău* származtatásban az első rumén alak magyarázata nehéz volna, ha nem vennők tekintetbe a forrás leírójának tökéletlen hangjelzését. A leíró nyilván

¹ Az ilyen esetekre nézve l. MNy. XXX, 167, XXXV, 112—3, XXXVII, 112, 122—3, Melich-Emlék 365 kk. és Sz. T. A., Nireş-Szásznyires... helynévtörténeti viszonyai: ErdMúz. 1937: 30 kk. és ErdTudFüz. 91. sz. 32 kk.

² Mint egyik tanítványom, BENKŐ LORÁND szóbeli közléséből tudom, 1943 nyarán folytatott helyszíni gyűjtése során Backamadarason egyetlen kétségtelenül rumén eredetű helynévvel sem találkozott. KELEMEN LAJOS történeti gyűjtésében (SzékOkl. VI, 405) és az IMREH BARNÁÉBAN sem találunk ilyenre (l. tőle Küküllő-, Maros- és Nyárad-vidéki helynevek a XVI—XIX. századból. Kolozsvár, 1943. 4. Dolgozatok a Ferenc József Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetéből. 10. sz.).

egy hallott *Kiralău-féle rumén helynév-alakot változtatott *Kiralyo*-ra. Ez még akkor, úgy látszik, megtartotta a szókezdő *k*-t, míg a későbbi és így mai *T'iralău* szóeleji jésüléssel fejlődött a magyar *Kerülő*-ből. Kolozsborsa ugyanis arra a rumén jésítő területre esik, ahonnan már eddig is több ilyen jésült helynévadatot ismerünk. Pl. Kolozsborsáról még a *Kőkút* > r. *T'okutu*, Péteráj ~ *Peteráj* > r. *Pet'eraja* (Melich-Emlék 370—1). A tőzomszédos Bádok helynevei között is van egy r. *T'uzoša* (~ *Kezešu*), mely a magyar *Közös* származéka (i. h. és MNy. XXXIX, 241—2). Ilyenfajta jésült alakot többet ismerünk még Kalotaszeg magyarból átkerült rumén helynévanyagából is (i. h.).

SZABÓ T. ATTILA.

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK.

A Leuveni¹ Kódex történetének legújabb szakasza.

Röviddel azután, hogy Németország 1940 tavaszán megtámadta Belgiumot, híre kelt, hogy a harcok során a leuveni egyetem könyvtára ismét áldozatul esett, teljesen elpusztult, és benne égett az Ómagyar Mária-siralmat meg néhány beces magyar glosszát tartalmazó Leuveni Kódex is. Minthogy a könyvtár teljes leégésének híre bejárta az egész európai sajtót, és a híradások azt is megemlítették, hogy a könyvtár egész könyvanyaga ismét elpusztult, magyar nyelvész szakkörökben úgyszólván senki sem kételkedett abban, hogy a ránk nézve oly beces Leuveni Kódex is osztozott a hatalmas könyvtár rendkívül gazdag és beces könyvállományának szomorú sorsában. A ránk nézve pótolhatatlan becsű kézirat pusztulásán kívül mindenki fájjalta azt a súlyos mulasztást is, hogy a teljes kódexről felfedezése idején nem készült fényképmásolat, s ennél fogva mindörökre eltűnt annak a lehetősége, hogy a kézirat tüzetes áttanulmányozása esetleg még rejtett magyar nyelvmeléseket (glosszákat) hozzon napvilágra, de legalább is némi útbaigazításokkal szolgáljon a kódex eredetére és hanyódásaira vonatkozólag. Egy kőszá hír ugyan azt hirdette, hogy volt a kódexnek teljes fényképmásolata is, ez azonban, pontosan nem ellenőrizhető módon és meg nem állapítható kezek között megsemmisült. Annyi kétségtelen, hogy ilyen fényképmásolatnak a gondos fürkészés sem tudott nyomára jutni.

¹ E városnév írása tekintetében egyöntetű gyakorlat nem alakult ki nálunk. GRAGGER (MNyTK XIX.) *löweni* könyvtárról ír, és ezt az írásmódot veszi át az ÓMOLv. is. Véleményem szerint azonban semmi okunk sem lehet arra, hogy egy, nem német anyanyelvű belga város nevét német helyesírással használjuk. Elszórvá fölbukkan a *louwain*-i írásmód is. *Louvain* a város francia neve, és a franciául beszélő belgák is ezt használják, az egyetem francia nyelvű címében is ez van. Magyar szövegben azonban ez az írásmód is kifogásolható. Magam már a SzóíSz.-ban *Leuveni* Glosszákat említik, és most is ezt az írásmódot tartom leghelyesebbnek. A város ugyanis túlyomóan flamand lakosságú (bár egye'eme kényelvű), a legméltányosabb tehát, ha nevében a flamand helyesírást követjük.

Egyedül PAIS DEZSŐ maradt kétkedő e gyászos hírekkel szemben, csak ő hirdette, hogy addig, míg teljesen megbízható értesülést nem szerzünk magára a Leuveni Kódexre vonatkozólag, nem kell minden reményről lemondani, mert a könyvtár kétségtelen pusztulása még nem jelenti okvetlenül az Ómagyar Mária-siralom kéziratának megsemmisülését is. S amikor ez év nyarán Belgiumba indultam tanulmányútra, lelkemre kötötte, hogy járjak utána a Leuveni Kódex sorsának. Ez különben természetesen magamnak is eltökélt szándékom volt, mert úgy éreztem, bűnös mulasztás volna ezt az alkalmat elszalasztani, és a magyar szakközönséget továbbra is bizonytalanságban hagyni a kódex sorsáról.

Az első tájékozódás kevés reménnyel kecsgetett. Belgiumba való megérkezésem estéjén Leuvenen kellett átmennem. Itt többektől, ismeretlen leuveniektől érdeklődtem a könyvtár sorsa felől, s az egyértelmű válasz az volt: a könyvtár porig égett, azaz csak falai maradtak meg, teljes berendezése, könyvválománya elpusztult. Ezt ugyan eddig is így tudtuk, de itt, a hely színén föltétlenül jól értesült emberektől hallani mégis lesújtó volt. Mindazonáltal ezt az értesülést sem tekinthettem véglegesnek, s elhatároztam, hogy magához a könyvtár vagy az egyetem vezetőségéhez fordulok teljesen hiteles tájékoztatásért.

Mikor végre rákerülhetett a sor, hogy a Leuveni Kódexszel foglalkozzam, Verviers-ben egy magántársaságban megemlítettem ezt a kérdést és szándékomat. A társaság egyik tagja, ÉTIENNE úr, ki tudományos kongresszusokkal kapcsolatban többször is járt Magyarországon, és innen a legkellemesebb emlékeket vitte magával, készséggel ajánlkozott, hogy megismertet a leuveni egyetem alrektorával. Monseigneur LIRR-tel, ki neki régi barátja. Rövidesen fölhívta telefonon az alrektor urat, majd átadta nekem a kagylót. Elmondtam kérésemet, lehetőleg pontosan leírtam, milyen kódexről van szó és jeleztem, hogyha a kódex megvan, személyesen szeretném Leuvenben megnézni. E telefonbeszélgetésben az alrektor úrtól értesültem arról, immár teljesen hitelesen, hogy a könyvtár 1940 májusában valóban teljesen elpusztult, de azért, bár kevés remény van rá, mégsem egészen lehetetlen, hogy a minket érdeklő kódex megmaradt, mert néhány könyv (az egész könyvanyag teljesen jelentéktelen töredéke), köztük különösen becsek is, megmenekült, pl. azok, amelyek a tűzvészkor éppen ki voltak kölcsönözve, vagy tanulmányozás céljából valakinél kint voltak. Hogy persze a kérdéses kódex véletlenül ezek között volt-e, azt nem tudhatta megmondani, s nem is tartotta valószínűnek, de megígérte hogy haladéktalanul utána néz a dolognak, és rövidesen értesít az eredményről.

Pár nap múlva Monseigneur LIRR levele megérkezett ÉTIENNE úrhoz a kedvező hírrel: a kódex bámulatos módon megmenekült, most is megvan, és megtekintésre rendelkezésemre áll. Egy újabb telefonbeszélgetésben megállapodtunk az időpontban és ekkor Leuvenbe utaztam. LIRR alrektor úr a legnagyobb szíves-séggel fogadott. Minthogy a könyvtárban megfelelő helyiség még nem állott rendelkezésre, az ideiglenes könyvtárhelyiségből viszont éppen költözködtek az épülőfélben lévő palotába, a kódexet

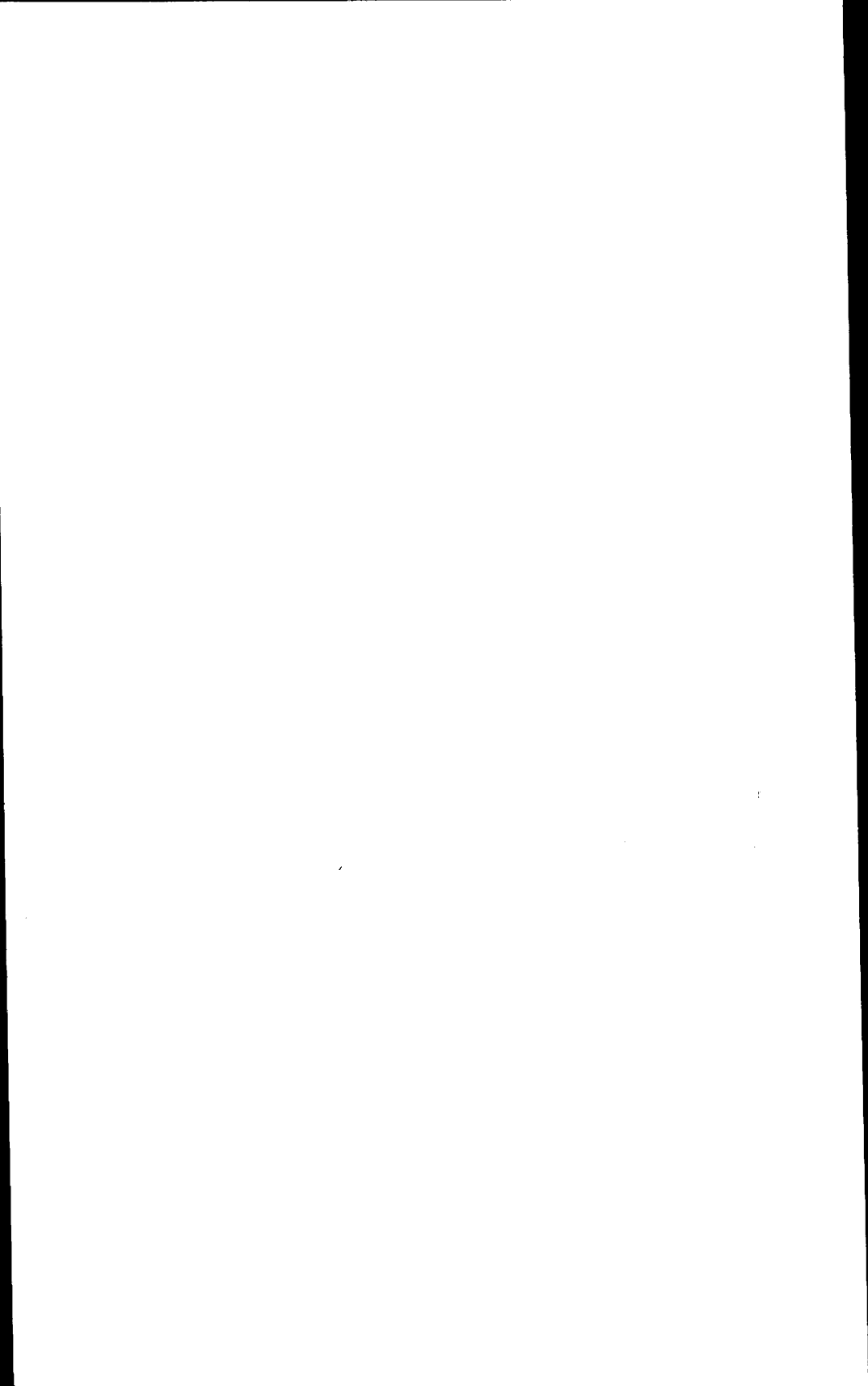
magánlakásába kéréte, és én ott megtekinthettem. Teljesen kifogástalan állapotban találtam, a legesekélyebb sérülés nélkül, pontosan olyanak, amilyenek GRAGGER (MNYTK. XIX, 3—7) és JAKUBOVICH—PAIS (ÓMolv. 124—5) leírja. Jelenleg G 200 szám alatt van a Leuveni Egyetemi Könyvtárban nyilvántartva. S bizony meghatottan forgattam a sok viszontagságot kiállott, csinos kis, rózsaszínű bőrbé kötött kötetet. Megkerestem finom, apró gyöngybetűkkel borított lapjai között a Mária-siralmat és a glosszákat tartalmazó lapokat... Az alrektor úr azonfelül elvez-tett a most újjáépülő hatalmas könyvtár-palotába, és a hely színén elmondta a kódex esodával határos kettős megmenekülésének történetét.

Az 1940. évi tűzvész alatt a kódex a könyvtár katalógus-terme mellett levő benyílóban található páncélszekrényben volt. A páncélszekrény ennek a hosszúkás, folyosószerű benyílónak (a katalógus-teremből jövet) jobboldali keskeny végében van beépítve oly módon, hogy három oldala a falba van süllyesztve, negyedik oldala pedig, az, amelyen az ajtó van, a benyílóba nyílik. Ezt a vasajtós oldalát azonban még egy faajtó is elzárja a szem elől. A tűzvész, mely a közeli termeket részben elpusztította, magában a benyílóban kevés kárt tett (itt bútor, vagy könyv egyébként úgysem volt), csupán a faajtók pörkölődtek meg. A páncélszekrény és tartalma teljesen sértetlen maradt, a falak és a benyíló megvédték a lángoktól. Ebben a különben nem nagy befogadóképességű páncélszekrényben volt elzárva a mi Leuveni Kódexünk, kevés számú más, egyrészt igen becses, másrészt ugyancsak kisméretű könyvvel együtt. A háború kitörésekor ugyanis megpróbálták menteni a menthetőt, azonban oly kevés idő maradt, hogy a hatalmas könyvtár legbecsesebb anyagának biztonságba helyezésére sem kerülhetett a sor, inkább csak találomra helyeztek el egyet-mást úgy, hogy viszonylag óvottabb helyre kerüljön. Így jutott a Mária-siralom kódexe is e páncélszekrénybe. Ez az elhelyezés nemcsak a tűzvésztől mentette meg a becses kódexet. A benyílóban, a páncélszekrényt eltakaró faajtóval szemben a benyíló másik keskeny oldalán ugyanis szintén van egy faajtó, ez egy egészen apró mosdófülkére nyílik. Mikor ott jártam, ez az ajtó nyitva volt (alkalmasint a tűzvész óta) és bepillantást engedett a kis mosdófülkébe. Midőn a megszálló németek a könyvtár romjait végigjárták, igényeket támasztottak a megmaradt, számra igen jelentéktelen anyagra, azon a címen, hogy az jóvátétel formájában került volt Németországból a könyvtárba. Ha ekkor a Leuveni Kódexet megtalálják, könnyen meglehet, hogy visszavitték volna Németországba, s ott a könyv a Németországot sújtott repülőtémadások és harcok során elpusztulhatott volna, vagy a háború utolsó esztendejének zűrzavarában úgy elkeveredhetett volna, hogy igen hosszú ideig nem került volna elő, s e bujdoklása közben megsérülhetett vagy elkallódhatott volna. Ámde a könyvtárt átvizsgáló német hatóságok bekukkantva a benyílóba, látták a mosdó félig nyitott ajtaját s mögötte a mosdót magát, és nyilván úgy vélve, hogy ezzel szemben a másik, teljesen hasonló faajtó, mely mögött a páncélszekrény húzódott meg, szintén valami ilyenféle, egészségügyi berendezést rejt, ezt a másik ajtót ki sem nyitották.

A kettős veszedelemnek, melyet a kódex így elkerült, figyelemzetetül kellett szolgálnia arra, hogy a kódexet hasonló és egyéb előre nem látható veszedelmek elől legalább a tudományos munka számára megmenthessük, azaz gondoskodni kellett arról, hogy az ilyen csodálatos módon megmenekült könyv teljes fényképmásolata, ha lehet, több példányban is elkészüljön. Így, ha a sors a jövőben az eredetét elpusztítaná is, pontos mása a későbbi nemzedékek számára fennmaradna, mint ahogy a Balassakódexet is fényképmások őrizték meg számunkra és tették lehetővé hasonmáskiadását. Sajnos, a leuveni könyvtár laboratóriuma a tűzvészben teljesen elpusztult, és a most újjáépülő könyvtár ezt a hiányt még nem tudta pótolni. Az alrektor úr azonban készséggel felajánlotta, hogy a kéziratot kölcsönadja fényképezés céljára a bruxelles-i Bibliothèque Royale-nak, mely ilyen munkák végzésére kellően fel van szerelve. Felkerestem tehát soraimmal a Bibliothèque Royale igazgatóját. Ő készséggel vállalta, hogy az egész kódexről egy sorozat mikrofilmet és egy sorozat fotokópiát készítet. A kódex jelenleg is a Bibliothèque Royale-ban van, és a fényképezés még mindig folyik, mert egy sajtóságos és nehezen megmagyarázható félreértés következtében a teljes fényképezéshez igen későn fogtak hozzá. noha a Leuveni Egyetemi Könyvtár — Monsiegnur LIRT ígéretéhez híven — már szeptember első napjaiban eljuttatta a kódexet a bruxelles-i könyvtárhoz. A mikrofilm közben meg is érkezett, és a Széchenyi Könyvtárban van. Remélhetőleg a fotokópiák is hamarosan elkészülnek, s így a kódex teljes fényképmásolata két példányban is meglesz. A hasonmásban mellékelt C36 jelzésű lap, mely a kódexben a Mária-siralmat tartalmazó lapot közvetlen követi (a kódex jelenlegi állapotában), már az új fénykép alapján készült.

Az alrektor úrral folytatott beszélgetés során felvettem azt a kérdést is, vajjon nem volna-e hajlandó a Leuveni Egyetem ezt a kódexet megfelelő ellenértékért Magyarországnak átengedni. Tárgyalásokra feljogosítva természetesen nem voltam, de az ebben az irányban való előzetes tájékozódás semmiképpen sem árthatott. Nem nagyon számítottam kedvező válaszra, hiszen volt alkalmam meggyőződni, hogy a könyvtár igazgatója, ki elsőrendű szakember, teljesen tisztában van a kódex különleges értékével. Ámde az alrektor úr kérdésemre azt felelte, hogy pénzért semmi esetre sem, de cseréről hajlandók tárgyalni. Ők tudják, hogy a kódex ránk nézve igen becses, számukra azonban semmi különösebb értéke nincs. Ha tehát olyan könyvet ajánlhatunk föl érte, amely számunkra talán közömbös, őket azonban jobban érdekli, és nagyobb bece van szemükben, a cserének nézete szerint semmi akadály nem volna. Haza érkezve ezt a kedvező lehetőséget tudomására hoztam a Nemzeti Múzeum Széchenyi Könyvtára főigazgatójának, ki nagy örömmel fogadta a csere gondolatát és rögtön érintkezésbe is lépett a leuveni egyetemi hatóságokkal. A tárgyalások folynak, és úgy tudom, van remény rá, hogy jó eredményre is vezetnek. Ezzel nyelvünknek fölötte értékes emléke eljutna legméltóbb helyére, Magyarország legnagyobb könyvtárába, és mi egy becses kincessel lennénk gazdagabbak. Ezt a cserét nyilván már régebben is meg lehetett volna csinálni, s szinte csodálatos, hogy a múltban erre nem is gondoltak, leg-

alább is semmi lépést ez irányban nem tettek. Mindenesetre nagy örömünkre szolgálna, ha minél hamarabb arról számolhatnánk be, hogy a Leuveni Kódex megszűnt leuveni lenni, és hazatért.¹

BARCZI GÉZA.

Szótörténeti adalékok.²

apóka EtSz.: 1862. — 1770: KALMÁR, *Prodromvs* 78 | 1791: MÁTYÁSI: *Verseinek* folyt. 135.

billen B. (= SzófSz.): 1808 — 1788: „nem olly könnyen *billenik* | A' Izknyája“ HORVÁTH: *Holmi* 200. — *fel-billen* 1792: A' m. játék-szín 30 | 1798: MÁTYÁSI i. m. 244.

botorkál B.: 1831. — *De botorkáz(ik)* 1585: EtSz.

bronz B.: 1835. — Alakváltozat: *bronc* 1826: *Hasznos Mulatások* II, 151 | 1837: HRABOWSKY: *Utazási rajzok* II, 28 | *Egyetértés* 1887. X. 16. 11.

¹ Közismert tény, hogy a Leuveni Kódex, az 1914–1918. évi világháború után, a háború alatt a németektől elpusztított könyvtár helyreállítása céljából jóvátételként került egyéb kéziratokkal, ősnymtatványokkal, könyvekkel együtt a leuveni könyvtárba. Nem egészen világos azonban, hogyan folyt le a jóvátételi intézkedések végrehajtása. Az alrektor úrral való első telefonbesz. lgetésében a kódexet leírva megemlítettem, hogy a kérdéses kódex jóvátételként került Leuvenbe. Tudniillik, minthogy nem tudtam, milyen szám alatt van a kódex a könyvtárban nyilvántartva, a jóvátételi bizottság lajstromszámára (IV, 28) hivatkoztam. Az alrektor úr ETIENNE úrhoz írt levelében határozottan tiltakozott az ellen, hogy természetbeni jóvátétel történt volna. „Il est exact“ — írja — „que le Traité de Versailles a sanctionné explicitement le droit de l'Université de Louvain de voir réparer les dommages causés par l'incendie de la Bibliothèque en 1914; mais il est absolument faux que ce droit ait été sanctionné par des réquisitions [én rekvirálásról természetesen nem beszéltem], ou réparations imposées aux Bibliothèques allemandes. L'Université de Louvain a seulement disposé d'un crédit déterminé, dont elle s'est servie pour acheter des livres et fonds de bibliothèques en Allemagne, soit en achetant simplement dans le commerce (bouquiniistes, ventes publiques) soit en achetant des doubles et des bibliothèques...“ Az alrektor úr még megjegyzi, hogy ez a tévhit „faillit coûter très cher à Louvain pendant la dernière occupation parce que l'occupant a prétendu s'en prévaloir; heureusement on a pu lui prouver qu'il y avait erreur“.

Mindnyájan tudjuk, hogy a Leuveni Kódex vásárlás útján került a jóvátételi könyvek közé, a nálunk elterjedt közvélemény azonban úgy tudja, nyilván tévesen, hogy Németország természetbeni jóvátételt teljesített. E vélemény támogatja a Versailles-i békeszerződés idevágó pontja: „Partie VIII. Réparations. Section II. — Dispositions particulières. Article 247. L'Allemagne s'engage à fournir à l'Université de Louvain dans les trois mois qui suivront la demande qui lui en sera faite par l'intermédiaire de la Commission des réparations, les manuscrits, incunables, livres imprimés, cartes et objets de collection correspondant en nombre et en valeur aux objets semblables détruits dans l'incendie mis par l'Allemagne à la Bibliothèque de Louvain. Tous les détails concernant le remplacement seront déterminés par la Commission des réparations.“

A két változat között nincs áthidalhatatlan ellentét, bár első pillanatra mintha ellentmondának egymásnak. Nyilván a jóvátételi bizottság választotta azt az utat, melyről az alrektor úr levelében megemlékezik. Ily módon a Németország pénzén Németországban beszerzett könyvek talán természetben való jóvátételnek számíthatnak, de nem történt brutális rekvirálás, vagy könyvtárak anyagának kényszerű kifosztása. Erre különben Magyarországon tudomásom szerint senki nem is gondolt. E tárgyban különben levelében kértem az alrektor úrtól felvilágosítást, de választ még nem kaptam.

² L. MNy. XL, 245–6.

csoportozat B.: 1826. — De 1636: *csoportozik*, 1578: *öszvecsoportozik* EtSz.

dákó, alakváltozata: *tákó* B.: 1846. — *tákó* 1807: MÁRTON | 1835: KUNOSS, Gyal. — Vö. osztrák-német der *Tako* 1807: MÁRTON *tákó* al.

dédapa B.: 1862. — 1838: Tzs.

dörgöl B.: XVI. sz. v. SzD. — Helyesen: XVI. sz. v. NySz. vagy: 1590: EtSz.

dörgölődzik B.: 1836. — 1788: *dörgölözik* HORVÁTH i. m. 140. De *dörgölődik* 1702: NySz.

dupatyátra 'podex' 1790: „el-égeti... a' tüzes kriftély a' *dupatyátrát* (podex), az Erdélyi Olához [o: oláhos] Magyarfág fzerent“ ANDRÁD, Elmés... Anekdoták II, 386.

dupé 'podex' EtSz.: egy adat 1799-ből. — 1758: „Monda... Megtanítlak kopafz? [o: !] *dupét* megveretvén“ KOLUMBÁN: Vida György' tréfálódásainak históriája (megjelent 1770.) 22.

erez, *erezet* B.: 1838. — 1770: „ő-magokban a-csontokban-[i]'s ágaztak, *ereztek*“ KALMÁR i. m. 240 | „az-erek s apró *erezések*“ i. h. 240 | „az-ereknek *erezeteik*“ i. h. 241.

fagyaszt B.: 1808 — 1793: „Félelem *fagyasztja* minden Juhnak vérét“ Nagy: Hunyadi László történetei 98.

flaskó B.: 1816. — 1790: „a' pálinkás üveg *flaskót* kezibe adá“ ANDRÁD i. m. II, 343 | 1792: *flaschkó* MÁTYUS: Ó és Új Diaetetica V, 460 | 1799: *flaskó* RAFF: Természetihistoria 505.

forgolódik B.: 1792. — Adatok a XVI. századból: NySz., OklSz.; id. EtSz.

göngyöl B.: 1843. — 1838: Tzs. — De *göngyölget* 1807: MÁRTON. Vö. XVI. sz. el.: *göngörget* NySz. | 1799: „A' Tüskés állat... öfzve-*göngyörgeti* magát“ RAFF i. m. 552 | 1799: „A' Thea plánta... leveleit... marokkal ponyván öfzve *gyöngyörgetik*, hogy fodrosok legyenek“ i. h. 38. — 1801: (a süldisznö) öfzve *göngyölődik* FÖLDI: TermHist. I, 57 | 1838: *göngyölődik*, *gyöngyölődik* Tzs.

gyíkleső B.: 1838. — 1788: „vékony *gyík-leső*“ HORVÁTH i. m. 190.

hibáztat B.: 1838. — 1770: KALMÁR i. m. 126.

jázmín B.: 1836. — 1807: *jázmín*, *jázmínos* 'mit Jasmin besetzt' MÁRTON 705. — Alakváltozat: *jázmín* 1835, 1838: Tzs.

kackiás B.: 1865. — 1838: Tzs.

kakaó B.: 1835. — 1792: *cacao* MÁTYUS: Ó és új Diaetetica V, 543; *cocaofa* i. h. V, (19), 542; *cocaomag* i. h. V, 543. — 1799: *kákáófa*, *kákáóhüvely* RAFF i. m. (7), 81; *kákáóbab* i. h. 83. — 1826: *kakaó* HASZNUL. I, 171.

kanári (főnév) B.: 1836. — 1799: RAFF i. m. 3, 281, 297 | 1801: FÖLDI i. m. I, 124, 169. — Régi alakváltozat: *kanáli* (főnév) 1793: Nagy i. m. 147 | Nagykőrös: NyF. 57: 14 | Háromszék m. Kisborosnyó.

kancellár B.: 1900 kör. — 1835: *cancellár* Tzs. *Kanzler* al.; *alcancellár* i. h. *Vicekanzler* al.; mind a kettő 1838: Tzs. is.

kaucsuk B.: 1865. — 1826: *Kautsuk* HASZNUL. II, 348 | *Cautchouc* i. h. I, 132. — Alakváltozat: *kacsuk* 1838: Tzs. | 1848: FOGARASI³ | 1868: BALLAGI, TeljSz.

kongat B.: 1800. — XVII. sz. el.: NySz.

kunkorít B.: 1838. — 1799: *konkorít* RAFF i. m. 438. — Vö. 1804:

„Stülpen: *fel-kontsorítani*, és a' kalapot fel-kötni“ Nits: Német grammatika, Olvasó könyv 81.

kunkorodik B.: 1834. — 1801: „*Felkunkorodott* farkú“ Földi i. m. I, 78 | 1803: „*öfzve konkorodott*“ Fábíán: Természeti tudomány 262. — Vö.: 1798: „karima, a' mi tekergős, kükorgós“ CELLARIUS 442 | *kukorgós* uo. (104). — 1801: „*kukora* szarvú Riskák“ Földi i. m. I, 88.

lila B.: 1836. — *lila*: 'orgonafa' 1838: Tzs. — *orgonalila* 'ua.' 1821: MÁRTON *Holunder* al. | 1835: Tzs. *Flieder* al. — *lilaszin*: 1. főnév 1801: Földi i. m. I, 319 | 1835: Tzs. *Lilla* al. || 2. melléknév 1836: Rajzolatok II, 232. — *lilaszinü* 1838: Tzs. — *lila* 'lilaszin, lilaszínü' (főnév és melléknév) 1868: BALLAGI, TeljSz.

lista B.: 1816. — 1706: „Estig várakoztam a vármegyék *listáira*“ RákTár. II, 171 | 1711: „Holmi köntösök *Listája*“ MNy. XXXVIII, 134 | 1767: „*Conto*: Költség, Költés' fzama, *listája*“ PPB. I. 603 | 1792: „az Áruk *Listájában*“ Mátyus i. m. V, 512.

lurkó B.: 1865. — 1796: BEREGSZÁSZI, Ueber die Aehnlichkeit 155 | 1816: GYARMATHI, Voc.

macerál B.: XIX. sz. m. f. — 1713: *macerálja magát* 'emészti magát' Bártfai Szabó: A Széchényi család története I, 407.

mágnás B.: 1835. — Régi alakváltozat: *magnás* 1741: Éble: Károlyi Ferenc és kora I, 522, 533 | 1742: (Kovács) Continuatiója a' Magyar Kronikának 101, 105 | 1757: Vetsei: Magyar Geografija 72 | 1832: Jelenkor I, 322 | 1838: Tzs. | 1870: FOGARASI⁵ *Magnat* al. — *mágnás* 1742: Cont. 153 | 1791: Mátyási i. m. 124 | 1819: „*Mágnási* jussával“ Nagy Pál: Vitézvári Bárány Simonyi József 106.

miidön (vö. MNy. XL, 75). — 1770: „*a-mi-idön* a-határt immár, kifelé közelítném; öfzve-találkoztam [vele]“ KALMÁR i. m. 296. Vö. még i. h. 295, 371.

néger B.: 1835. — 1801: *Négerék* Földi i. m. I, 17, 47, 49; 1803: *Négerék* Nagy Tóth: Montagne... Gondolatjai 174.

nikkel, régi alakváltozata: *nikol* B.: 1879. — 1799: *nikoly* Raff i. m. 662, 663.

orkán B.: 1838. — 1803: Fábíán i. m. 82 | 1832: Jelenkor I, 160, 173 | 1837: HRABOWSKY i. m. I, 21. — 1836: „*orkános* fürgeteg“ Rajzolatok II, 51.

pagony köznév B.: 1808. — Eredetileg vadászmuészó volt 1788: „Elöl tűz, hátul víz van kettős oftromba, | Elöl barát, hátul egy pár vadáfz nyomba, | Nints alkalmas hely e' pufzta *Pagomba* | A' Szarvas-is vízfzfa-meg-fordul azomba“ HORVÁTH i. m. 141. — 1803: „*Págony*: nyílas. *Págonyokra* osztani az erdöt. *Págonyba* állnak a' vadászkok.“ SzD: Told.

parádé B.: 1801. — XVIII. sz. el.: NySz. — 1736: *parádé hely* Éble i. m. 597.

elpatkol B.: XVIII. sz. m. f. — 1734: „Mind emberek, mind oktalan állatok *el patkoltak*“ SPANGÁR: A' Magyar Kronikának... 86.

persze B.: 1867. — 1736: *perse* Éble i. m. I, 619 | 1737: „Által jötte népünknek *per se* kénytelenségből lett“ i. h. 401 | 1770: *Per se* KALMÁR i. m. 331 | 1790: „belé fzerete a' fzfzfzédja felefégebe, kinél nyere-is fzfzabad bé-menetetl (*per se* hogy nála

való mulatáft is)“ Andrád i. m. II, 94 | 1838: „*Persze*: ugy van, igenis“ Edvi Illés: Kézikönyv III, 195.

röffen B.: 1832. — 1770: „Mint röhög [röfög] a-disznó, ... 's mindjárt *röffenni* izokott az“ KALMÁR i. m. 278.

rum B.: 1845. — 1792: Mátyus i. m. V, 383 | 1836: Rajzolatok II, 306 | 1838: Tzs. — 1836: *rhumos pohár* Rajzolatok II, 306.

selma B.: 1808. — 1703: „az lélek kurafi *selma* kurucz fiai“ Bártfai Szabó i. m. II, 21 | 1790: „az a' hunczfut, *selma*, akasztó fára való“ Andrád i. m. II, 16 | 1796: *selma*, *selyma* Beregszászi i. m. 155 | 1803: „azok, kik mindég földnek fizegett fövel járnak, Kuttogó *Sejmák*“ Nagy Tóth i. m. 14 | „gonofz *sejmafág*“ i. h. 14.

sikít B.: 1838. — 1788: „Ölbe hordja Tzigány Afzfzony | *Sikíttó* porontyát“ Horváth i. m. 218.

sistereg B.: 1870. — 1793: „Villámként *sifztergő* tüzekkel fizikráznak“ Nagy i. m. 36. — Vö. 1791: „Forró párárt *siszterikeltetem*“ NySz.

szemlélődik B.: 1832. — 1770: KALMÁR i. m. 127.

szilvórium B.: 1890. — Első adat 1777-ből, szótározva 1808-ban MNy. XXIX, 286. — 1792: „szilva-égett-bor, vagy a'mint néhol hívják Gogyi; vagy a' mái tisztefebb neve fzerint *Silvorium*“ Mátyus i. m. V, 382 | 1820: *Silvorium*, *Szilvorium* Nagyváthi: Magyar Házi Gazdasszony 153. — Más képzővel: *szilvoris* 'szilvapálinka' Szemere György: PH. 1922. VI. 11. 18: 2.

szimpla B.: 1900. — 1820: „A' *Simpla* [Tuberósa] Septemberben, a' dupla pedig Octoberben virágzik“ Nagyváthi i. m. 232 | „a' *Szimplákat* ... mind kihányom“ i. h. 234 | „a' *Szimplaviola*“ i. h. 236 | 1838: „*Szimpla*: egyszerű, mesterkétlen, egyes“ Edvi Illés i. m. III, 197.

szóda B.: 1845. — 1799: „A' Követsnemü-földek ... *Zódával* üveggé válnak“ Raff i. m. 647. Vö. még i. h. 663.

tarkít B.: 1808. — 1770: „ha [az ételt] a-bors *tarkítja*, s fästi a-fáfránj“ KALMÁR i. m. 297. — 1791/1798: „Nem látom ... vitézek' vérével *tarkítva* a' zöldet“ Mátyási i. m. 217.

testvér B.: 1808. — 1770: „Ném várhatni igaz szívet ... [attól], valaki test-vérét gyűlöli holtig“ KALMÁR i. m. 290 | 1772: „e' két testvérek“ Mészáros: Kartigám 71 | 1778: „Az Anyám Testvére (kit ezután tsak Bátyámnak fogom hini)“ Gellert-Sándor: G. nevezetü Svédi Grófnénak ... történeti 14 | 1790: „nintfen ... olyan törvény, mely helybe hagyná a testvéreknek egybe-keletét“ Andrád i. m. II, 249 | 1791/1798: „mint a' testvérek úgy élnek egymással“ Mátyási i. m. 139 | 1795/1798: „A két testvér Haza“ i. h. 341. — *testvéri*: 1772: „igaz testvéri fzeretetednek nagy voltát által-látom“ Mészáros i. m. 32.

trónus B.: 1803. — 1663: MNy. XXV, 40 | 1734: Spangár: Magyar Krónika 105 | 1794: Berta: XIV. Lajos 171, 272 | 1795: Tolnay: Barmokat orvosló-könyv 30 | 1803: Nagy Tóth i. m. 176.

tus 'zene' B.: 1808. — 1788: „*Tust* vonat“ Horváth i. m. 142.

vanilia B.: 1804. — 1787: Bártfai Szabó i. m. II, 532. — 1792: *vaniglia* Mátyus i. m. V, 542; *vanigliás* tsokoládé i. h. V, 557. — 1799: *vanilla* Raff i. m. 83 | 1826: HasznMul. I, 92. — 1799: *vanill* Raff i. m. 81; 83 | *vanill plánta* i. m. 84. — 1838: *vanília* Tzs. (1944.)

IMPLÓM JÓZSEF.

Kisanna. SZABÓ T. ATTILA (MNY. XL. 374--7) adatokat közöl a *Kisanna*, *Kisó* nevekre. Adatait Kalotaszegen gyűjtötte, legrégibb idézete 1788-ból való. Alábbi adataim száz évvel idősebbek, és arról tanúskodnak, hogy a *Kisanna* nevet a Szamos déli vízválasztóján túl, az Aranyos folyó mentén is használták. Szaniszló Zsigmondnak, Torda város főbírájának naplójából (TörtTár. 1889.) jegyeztem ki a következő részeket: 1683. március 27.: „Mentem Komjáczegre, adtam *Küsannának* a fűzöt.“ | november 30.: „Mentünk Komjáczegre a fen megirt leányért, Komjáczegi *Küsannáért* lakodalomba.“ | 1684. március 13.: „Ébédelttem édesanyámnál. Eodem ütögettem meg *Küsannát* holmi vétkéért.“ (A harmadik adat háttérében alkalmasint: keresd az anyóst!)

GYALLAY DOMOKOS.

NÉPNYELV.

A birtokos jelző az ormánsági nyelvjárásban.

Az Ormánság nyelvében nagyon sokszor ragtalan a birtokos és jelöletlen a birtokszó: *Há¹ onnan a vízsközéprő.* (Hirics = H.) *Ott iza van sanyó a kert középön.* (H.) — *Ház e'ő, konyha közép, haszon vehetetlen* (a ház eleje, a konyha közepe. haszná vehetetlen) stb. — Az ilyen birtokos szerkezet, amelyben a hangsúlyos birtokszón semmiféle rag nem jelöli a birtokviszonyt, természetesen sokszor összetételle alakul: *kössékháza, vásárfia* stb. — Leggyakrabban névmási birtokosok hallhatók *-nak, -nek* rag nélkül: *A maga főggyt szánti.* (H.)

A birtokoszó *-nak, -nek* ragos, ha a birtokszó hangsúlyos: *Csak úgy zöngött a templomnak a bóttya.* (H.) *Hőj, mi taláta ennek a szegény Vărăgnak [borjúnév] a sódërját.* (Tésenfa) *Jakapéktó emént ára a kert felé, Jakapéknak a disznókoljikhó.* (H.) — A főhangsúlyos birtokosozót, ha közbe más mondatrészt szúrnak, mindig *-nak, -nek* raggal ejtik: *Csoknyaiéknak égött lē akkó a szómájik.* (H.) — A *-nak, -nek* ragos hangsúlyos birtokoszó után mindig kiteszik a határozott névelőt, vagyis nem ismerik a *télviznek idején, esőnek idején* stb. alakokat, hanem helyettük: *télén, esőbe.* Egy esetben hallottam névelő nélkül az egy szakaszba ejtett birtokossal és birtokszóval: *Egész nap mindék szántottam, éccakának idején mēk hon az éggjik lányomho, hon a másikhon kellet főjönköni . . .* (Lúzsok = L. — HEGEDŰS, Népi beszélgetések az Ormánságból. Pécs, 1946.

¹ A szó kezdetén és a szóvégi nyílt szótagban az *á* ejtése a köznyelvivel azonos, gyakran zártabb. A szóközépi helyzetben levő *á* általában hátrábbképzett: *á.*

151.) — A névutókat mindig jelöletlen szerkezetben találjuk: *A nagy diafa alá ájlik é.* (Kisszentmárton = Kszmrt.) *Od van a rag alatt* (t. i. a tetőszerkezet zugában). (H.) Sohasem mondják: *bokrodnak mögötte* ~ *bokrod mögötte* stb. alakokat. Vö.: KLEMM, TörtMdt. 342, 349; SIMONYI, Jelzők 152, 185 kk. és a *-nak*, *-nek* ragos birtokos irodalmát: NyF. III, 51; Nyr. XLI, 345. — Ha nem a birtokosszón van a hangsúly, hanem más szón, akkor is néha használják a *-nak*, *-nek* ragot: *Édősanyádnak segéccsége gyüttem.* (Kszmrt.) Még gyakoribb a fordított birtokviszonyban: *Sok a gonygya édesanyámnak.* (Vajszló.) Szerepel néhány kifejezéssel kapcsolatban: *annak a végire jár, annak az eszébe jut, annak a kedvére tesz, annak a nehezére esik* (vö.: KLEMM i. m. 351; SIMONYI, Jelzők mdt. 162; MNy. XXXIII, 280 stb.); — A kérdő és a mutató névmások általában *-nak*, *-nek* ragosak: *Annak a háza nem igén szép.* (Vajszló.)

Lehet azonban a birtokoszó ragtalan is, ha a birtokoszerkezet egyik tagján sincs hangsúly. Ha a birtokoszó ragtalan, személyrag van a birtokszón: *Kiállították őket oda az ucca közepire.* (L.) *Föntötték a keménce tejéjére.* (Zaláta.) — A birtokos szerkezet mindkét tagján van néha birtokos személyrag: *A bácsám felesége oja hibás.* (Sámod.) *Benne van az apja még a nagyapja szellettye.* (Rád.) *Étt az óra lúkjába, mind egy babszám.* (Iványi.)

A birtokos szerkezet két tagja közé más szót szúrnak, ilyenkor a viszony lazább, s a birtokoszó *-nak*, *-nek* ragos: *A Jankóy bácsinak még a szürkankóujja beléakatt a háksóba.* (H. — HEGETŐS i. m. 106.) *A Főörizs nagyapámnak is elopták a lovait.* (H.) *Hanem annak az embörnek, akit említettem, a szalmáját, hogy meggyújtották, annak ellopta a két lovát.* (Körös.) *A Zsoldosnak három tehenét ellopták.* (Iványi, L.) — A lélektani helyzet-től függő szórendi változásokra vonatkozólag vö. KLEMM i. m. 351 kk.

Érdekes nyelvjárási sajátsgot hallhatunk gyakran az Ormánságban, t. i. a nomen possessi-ból alkotott *-ék* képzővel (vagy talán helyhatározó raggal? vö. MÉSZÖLY: MNy. V, 258 kk.) ragtalan birtokos szerkezetben birtokjel és birtokos személyrag nélkül fejezik ki, hogy valaki valakihez tartozik Pl. *Bálinték Juliska* (Bálinték Juliskája), *Kácsék Samu bácsi* (Kovácsék Samu bácsija). *Kácsék Pista* (Kovácsék Pistája) stb. — Ezek néha csak a családnév megjelölésére szolgálnak; *Bálinték Juliska* (Bálint Juliskák), *Karcsikámék báccsa* (Karesi bátyámék). — Nagyon gyakran egyszerű megszólításra, megnevezésre is használják: *Margiték komámasszony* (Margit komámasszony), *Bödék ánygyi* (Böde ánygyi), *Ez a Szekeresék komám igön tréfás gyerök vót* (t. i. Szekeres komám...) Drávafok. Vö. még: SZINNYEI, NyH.⁷ 101.

A 3. személyű birtokos többségét a birtokszón nyelvjárásunkban általában jelölik, mégpedig akkor használják ezt az egyeztető szerkezetet (csekély kivétellel, midőn a köznyelv hatása már erősebben érezhető), amikor a birtokoszó személyre vonatkozik. Ha azonban a birtokoszó tárgyfogalom, akkor általában a nem-egyeztető szerkezet szerepel: *szemmártoniak réttyik, a Bödék házik* (vagy *házikak*), *Lukácsék kerttyik ájja, a pógárok réttyik és fájik gyümöccse; de a házak udvara, disznók váluja,*

a loak jászla, a loak abrakja stb. Pl. *A szomszédok pajtájik égött a tóték háttýikná.* (H.) *Ű nem látta az Irényék házikat.* (H.) *Kigyelmetéknek amennyi szilvájik lesz . . .* (H.) — Névmással, akármire vonatkozik is, mindig egyeztetnek: *azok válujik* stb. — Általánosságban tehát nemcsak akkor hallható az egyeztető szerkezet, amikor a birtokos és a birtokszó között lazább a viszony, vagy ha a birtokos nem jelzővel, hanem más mondatrészsel van kifejezve, hanem amikor a birtokoszó személyre utal: *Csoknyaijéknak is a szómájik égött lē.* (H.) *Lukácséknak is má csak pézre van gonygyjik.* (H.) De néha halljuk: *a papék szénája, a lányoknak sapkája* stb. Vö. e szerkezetekre: KLEMM i. m. 355 kk.; MELICH: MNy. XIV. 247, 249; SIMONYI, HMsg.³ 37; Nyr. XXI, 559; NyF. XVI, 38, XXIX, 21; Jelzők 179; Nyr. LX, 129; HORGER, Nyj. 141 stb.

Mindezek szerint tehát az ormánsági nyelvjárásban még ma is általánosságban hallható a harmadik személyben a több birtokost egy birtokot és a több birtokost több birtokot kifejező alakok egyirányú fejlődése, s nem egyszer egybeesése, illetőleg néha a többesjel-halmazással való elkülönítése. Az Ormánság nyelvében a következő birtokszó-jelöléseket találjuk:

Egy birtokos egy birtok: *az ű díszna, az ű gyerőke, az ű loa* stb.

Egy birtokos több birtok: *az ű diszni, az ű gyerőki, az ű lóji* stb.

Több birtokos egy birtok: *az ű disznik, az ű gyerőkik, az ű lójik* stb.

Több birtokos több birtok: *az ű disznik* vagy inkább: *az ű disznikak, az ű gyerőkik* vagy inkább: *az ű gyerőkikek*, ritkábban: *az ű lójik* vagy *loaik*, de inkább: *az ű lovikak* stb. Hasonlóképpen: *a mi loainkak, ökreinkak*, de Kákies környékén: *a mi lovankak, ökrenkek* is.

A szófajok szerepe a birtokos szerkezetekben általában a köznyelvi használatnak felel meg. — Ha a birtokos személyét különösebben hangsúlyozzák, a személyes névmást minden esetben kiteszik: *Em mégygék elő, mer az én loam jobban mēnnek . . .* (H.) *Akkor vágott az én nagyapámmal szömbe . . .* (H.) — Nyomatékosításul néha a *nekem, neked* stb. alakokat is használják: *Neki még a díszna döglött még.* (Kszmrt.) Sokkal gyakoribb ilyenkor a főnévi mutató névmás *nak, -nek* raggal: *Ennek a számáját gyujtotta még, mire a bucsurú vizsagyütték vóna.* (Kóros.) Nincs meg egyáltalán a más nyelvjárásokban elég gyakori: *ők házuk, ők tőők* stb. Vö.: KLEMM i. m. 361 kk.; HORGER, Nyj. 167; TEMESI, M. névm. tört. 68.

A *magam* stb. névmást nyomatékosan használják a birtokos jelzői szerkezetben: *Hajak még a magam ágyába.* (Gyöngyfa.) *A maga nyakába hányi a földet.* (H.) *Háromszor végigvezetött a maga házán.* (Vejtí. — HEGETŐS i. m. 170.) *Mos lēváktram, de mos viszēm a magam kocsián és jelēnkzēm.* (H.) — Néha személyes névmás értelmében: *A magunk Julijik is főzött belülle.* (Rád.) Elég gyakori nyelvjárásunkban a *magam* névmás nem egyeztető birtokviszonyos szerkezetben, itt még a *magam* névmás eredetibb jelentéstartalma van meg: a *magam háza, a magatok háza* stb., de megvan a személyes névmás hatására keletkezett egyeztető szerkezet is: *magunk házunk* stb. Ha a birtokszó nyomatékos, a *magam -nak* raggal előkészítőül szerepel: *Teröm magunk-*

nak jóformán bora. (Zaláta.) Vö.: KLEMM i. m. 364 kk.; SIMONYI, Jelzők 176; MNy. VII, 14; Nyr. I, 408.

A kérdő, határozatlan és vonatkozó névmás általában *-nak, -nek* raggal szerepel, bár elvértve hallható a raggatlan alak is: *Ki népei vatyok?* (Orm. gyermekdal, hidasjáték.) — A főnévi igenevek általában nem fordulnak elő birtokszóul, helyette mellékmondat szerepel, csak egy esetet jegyeztem fel: *Ideje vóna má indúni.* (Vertike) Vö.: KLEMM i. m. 366—7; SIMONYI, Jelzők 169—78; SZINNYEI: Nyr. XIX, 77.

Birtokszóul a névmások közül csak a kérdő, határozatlan és vonatkozó névmások hallhatók, mint a köznyelvben is: *Mid fáj? Bárakármid légyön is, ē nem vöszelek.* (H.) *Amije vót, ēvesztötte.* (Kszmrt.) Vö. KLEMM i. m. 367—8.

A birtokos szerkezetek jelentéstartalma többféle lehet. A nemvalódi birtokviszonyban valamihez tartozót fejez ki: *Lába nyomába.* (H.) *Hele-pora sincs.* (Híre-hamva...) (Vertike.) — A birtokviszony valamely hellyel, idővel van kapcsolatban: *szen-györvérág* stb. (gyöngyvirág). Valamitől való függést jelöl: *Isten csudája.* Cselekvést fejez ki: *guta ütés* stb. — Vö.: KLEMM i. m. 368 kk. Egyébként e kérdés részletes tárgyalása a szótanba tartozik, s ezért itt ez alkalommal csak érintettük. — A részelő birtokviszony nyelvjárásunkban a köznyelvhez hasonlóan van meg: *a tejnek a föle, az órod lukja, a feje teteje* stb. Vö.: SIMONYI, Jelzők 146; NyK. XLIII, 414. — Néha a birtokos többségét nem jelölik a birtokszón, hanem csak ráértik az előzményre: *A tojást hármával vössék.* (Vertike.) — A birtokviszony fokozást is kifejez: *erőnek erejévé ēvítették.* (H.) De már pl. *éjnek éjtszakáján* helyett: *évös-éjjē* (= késő éjjel) (H., Vertike EtSz.) Vö. bővebben ezekre az alakokra: KLEMM i. m. 372—3; ZOLNAI: Nyr. XXX, 279; MTsz.; Nyr. LXI, 5.

A többszörös birtokviszonyban a *-nak, -nek* ragot néha többször is alkalmazták: *Annak a Böröc Palinak a tesférjének a felesége lúzsoki lán vót.* (L. — HEGEDŰS i. m. 138.) Előfordulnak olyan szerkezetek is, amelyben egyszer sem találjuk a *-nak, -nek* ragot: *Tizönnyóc november utaján gyüttem még.* (Mindszent.) Néha a birtokos szerkezet mindkét tagjához birtokos személyragot tesznek: *az én hajam szála, az ű óra lukja* stb. Egyébként a birtokviszonyban a *-nak, -nek* rag és a személyrag használata a mai köznyelvi nyelvszokásnak megfelelő. Vö. bővebben ezekre a szerkezetekre: KLEMM i. m. 373 kk.

TEMESI MIHÁLY.

Felező. A *fel* szót, mely a régi magyar nyelvben és a moldvai magyarok nyelvében ma is általános (Lőrő, A moldvai csángók. Bp., 1936. 72, 81), a szlovén eredetű *zsír* szorította ki (Nyr. XI, 567). Származékai közül a halmágyi nyelvjárásból ismerjük a *feles* 'zsiros' alakot (HORGER: NyK. XXXI, 407), és a moldvai északi csángóknál WICHMANN közléséből a *felez* igét 'mit Fett einschmieren' értelemben (vö. BEKE: Nyr. LXX, 151).

Ugyanebből az igei alakból él egy származék a szilágysági Bogdánd népnyelvében, de már csak az öregek szóképzésében. Utoljára a századforduló idején, a nyílt, kandallós tűzhelyek

konyhaeszközei között a nyársas sütéshez egy hosszukás, keskeny, vályualakú cserépedényt használtak, ennek *felező* volt a neve. Arra szolgált, hogy a húsról lecsöpögő zsírt ebben fogták fel, s a benne összegyűlt zsírral locsolgatták a sült húsdarabokat. Minthogy a nyílt tűzhelyek megszűntek, a sütés módja megváltozott, így ez az edény is kiszorult a használatból, s a neve rövidesen feledésbe merül.

TÁLASI ISTVÁN.

Kovákol ~ **koákol**. NYIRI ANTAL és PAIS DEZSŐ (MNY. XLIII, 56, 60) szerint ez az érdekes hangalakú szó nem a német *quacken* ige átvétele, hanem magyar hangutánzás eredménye. A *kovákkal* ~ *koákkal* ~ *koákol* igére CALEPINUSBÓL, MA., PP., PPB., SZD. szótárából idéznek adatokat. A mai magyar népnyelvből csak WICHMANN, Wb. északi csángó adatára hivatkozik Pais.

Ezt az adatot a kiskunhalasi népnyelvből kiegészíthetjük. Kiskunhalason ugyanis „*koákō* a gyerök a böcsőbe” azt jelenti: „rill a gyerök a böcsőbe; aszongya, hogy *koá, koá*”. Tehát a halasi ember is magyar hangutánzásnak érzi.

Értesülésem szerint Szatmár megyében: Csengeren, Garbolcon is ismerik e szót *kovákol* ~ *ovákol* alakban. Pl. „Mit *ovákol* annyit az a puja?” „Majd meglesz már a puja, mindjárt mondja: *ková, ková!*” (Népnyelvi átírást nem adhatok, mivel nem közvetlen a helyszínen hallottam.)

A csángóvidéki, kishunhalasi és szatmármegyei adatokból arra következtethetünk, hogy a népnyelvben igen elterjedt lehet ez a szó, jöllehet népnyelvi kiadványainkban alig szerepel.

SÜTŐ JÓZSEF.

Kovákol. PAIS DEZSŐ *kovákol, kövekel* című szófejtéséhez (MNY. XLIII, 57—60) a következő megjegyzést fűzöm: A *kovákol* szó szülőföldemen, Udvarhelyszéken, széltében használatos. A pólyás gyermek *kovákol* a böcsőben, főként mikor éhes. „Ez aztán olyan jóétkes, hogy mindegyre *kovákol!*” — dicsekszik az anya.

Azt hiszem, a szó hangutánzó tövével rokonságban áll a *kavég* szó, amit a kutya hallat, amikor megdobják. *Kavég—kavég — kavég!* jajgat a kutya szaladtában. Rosszcsont Ferkó pedig a tettes kárörömmel utánozza hangját: *favég — favég — favég!* Szelidebb fájdalommal fejez ki a kutya, mikor a bezárás miatt panaszol, vagyis *kavuncol*. Talán a békák *kvak-kvak* hangját is ebbe a szócsoportha vonhatjuk.

Olvastam-e, hallottam-e? a béka *kvakogás*-áról eszembe jut egy erdélyi történet. A mezőségi szász borvenni ment Ózdra, Kisküküllő vármegyébe. Jó vására esett, kitűnő portékát kapott kedvező áron. Az ózdi magyarok áldomással is megtisztelték vevőjüket. De milyen a szász? Mikor józan, csendesesen lezsugorodik, de ha ital van nála, mindenkéül elsőb ember akar lenni. A mezőségi szász is vetni kezdte magát a boros pohara mellett, hogy így meg úgy, a magyarok ész dolgában közel sem érnek a szászokhoz, az adás-vételhez, nyerekedéshez meg éppen nem értenek. Az ózdiaknak nem esett jól a leszólás. Az is fájt nekik, hogy — úgy látszik — jó borukat igen olcsón vesztegették el, de a csufondárosság sem volt ilyükre. Mindamellet szótétlen

hagyták a dolgot...hacsak a hátmögött való sugdolózások, hunyorgatások rendjén nem forraltak ki valamit. A búcsúzás barát-ságosan folyt le, a szekér vígan dőcögött el a tele hordóval. A szászból otthon tört ki igazában a büszkeség. Hogy ő milyen csekély áron szedte ki a tudatlan, jámbor magyarok kezéből a vizezetlen, erős, tüzes bort! Hirtelen azonban elakadt a szava: kicserélték volna a bort? A hordóban ugyanis békák kezdtek veesernyézni: *kvák—kvák—kvák* . . .

GYALLAY DOMOKOS.

TARTALOM.

BALASSA IVÁN: Szallai kasza	47
BÁRCZI GÉZA: A magyar latínusrag kérdéséhez 44. — A történeti nyelvjáráskutatás 81. — Persze 204. — A Leuveni Kódex történetének legújabb szakasza	301
BENKŐ LORÁND: Két térszínformanév 27. — Vécke 134. — Pilis, piliske 205. — Csoktele 207. — Víz- és helységneveink viszonyához 259. — Számló, számló föld	289
CEZGLÉDY KÁROLY: Egy kazár méltóságnév].	290
CSEFKÓ GYULA: Koty belé, szilvalé! 48. — Kotnyeles 51. — Az ördögnek is kell gyertyát gyújtani. Virgát hány 135. — Bestelen király 208. — A kesztyű történetéhez 210. — Szérdék 291. — Villongó	292
DEME LÁSZLÓ: A gömörmegyei Zádorfalva igeragozásából 65. — Páros mássalhangzóváltozások 132. — A nyelvjárási anyag művelődéstörténeti értékesítése	225
DIÓSZEGI VILMOS: Uráli halnevek mandzsu-tungúz kapcsolatai 35. — Samán	211
ECKHARDT SÁNDOR: Asztrik érsek származása	271
ÉLEKFI LÁSZLÓ: Robert A. Hall: Hungarian Grammar	230
GÁLDI LÁSZLÓ: Manó 53. — Kék mese 212. — Román <i>bășău</i> <magyar bosszú 214. — Román <i>fosolăș</i> <magyar faszolás 215. — Román <i>chinez</i> <magyar kenéz	292
GYALLAY DOMOKOS: Kisanna 309. — Kovákol	313
GUNDA BÉLA: Erdő gyapja, erdő szőre	54
† GYÖRKE JÓZSEF: Nyelvtudományi alapelvek	1
HADROVICS LÁSZLÓ: Piac	102
HAJDÚ PÉTER: Várdi	293
HARMATTA JÁNOS: Három testrészneviünk eredetéhez	274
HASAN EREN: Kálmán körte. Kesza 294. — Oláh <i>indic</i>	295
† HORGER ANTAL: Gulya, konda 137. — Paraszt	138
HORVÁTH KÁROLY: Halok, hajk	17
IMPLON JÓZSEF: Szótörténeti adalékok	305
IVÁNYI BÉLA: Nyelvmlékek a körmendi és monyorókeréki levéltárakból	156, 223
JUHÁSZ JENŐ: Kies, kietlen	295
KÁLMÁN BÉLA: Lódarázs 215. — Gödő	216
KARINTHY FERENC: Olasz jövevényszavaink	177, 263
KELEMEN JÓZSEF: Ciszerák-miszerák	138

KLANICZAY TIBOR: Szerenese	38
KNIEZSA ISTVÁN: Padrag, Paloznak 140. — Lengyel	241
KOVALOVSKY MIKLÓS: Torzszülött igék	60
LAKÓ GYÖRGY: Finnugor szófejtések 32. — † Györke József	77
LIGETI LAJOS: Boszorkány.	10
LOVÁNYI GYULA: Persze 54. — Muszáj 142. — Uhersky Brod magyar neve	297
LÖRINCZE LAJOS: Mál.	24
MIKESY SÁNDOR: Szavajárási nevek 45. — Borzsova 55. — Inaszakla 144. — Aradvány. Rázom 145. — Émány. Pü- pillős hegy 146. — Uszvány 217. — Szemle 232. — Mikecs László 239. — A <i>fagyöngy</i> közszo és a <i>Gyöngyös</i> víznév 253. — Tartalom. Szó- és tárgymutató	314
MOÓR ELEMÉR: Küküllő 127. — Néhány fanevünkről	285
NAGY J. BÉLA: Az idegen szavak írása	151
NYÍRI ANTAL: Kövekel 56. — Lohog, lohol, lohad.	189
PAIS DEZSŐ: Kovákol, kövekel 57. — Gyöngyvér, Gyöngyi, Gyöngyike 62. — Bocsát, bocsánik, búcsú 200. — Kukla 219. — Koplal.	279
PAIS LÁSZLÓ: Kukla	218
RADÓ POLIKÁRP: A Régi Magyar Nyelvmélekek II. kötetének változata	153
RUBINYI MÓZES: Balassa József	235
SÁGI ISTVÁN: † Horger Antal	71
N. SEBESTYÉN IRÉN: Mart	244
SULÁN BÉLA: Szamóca	172
SÜTŐ JÓZSEF: Szószátyár 219. — Kovákol ~ koákol	313
SZABÓ DÉNES: Az 1211-i tihanyi összeírás helyrajzához	64
SZABÓ T. ATTILA: Kardos menyecske. Magyar <i>Szárzáj</i> :rumén <i>Szerezaj</i> stb 147. — Susej, Suséj, Suser 149. — Zergya 221. — Ziver 222. — Vizebe 299. — Királyo	300
SZEMERÉNYI OSZVALD: A <i>skytha</i> név	111
SZILÁGYI LORÁND: P. magister forrásai és módszere 117, 193,	246
TÁLASI ISTVÁN: Egy kun Miatyánk-változat 63. — Felező	312
TAMÁS LAJOS: Tudatosak-e a hangváltozások?	92, 161
TEMESI MIHÁLY: A birtokos jelző az ormánsági nyelvjárásban	309
TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF: Keleti Svájc 60. — A Thaly-pör és a kézzel rakott domb 105. — A középkor végének magyar nyelvismeretéhez	288
Kisebb közlemények	44, 132, 288
Különfélék	71, 235
Könyvismertetés	230
Népnyelv	65, 225, 309
Nyelvművelés	60, 151
Nyelvtörténeti adatok	63, 153, 223, 301
Szó- és szólásmagyarazatok	47, 134, 204, 289
A borítékon: Tartalom. — Tudnivalók. — A Magyar Nyelv barátaihoz. — A MNyT. tisztikara, választmányi tagjai és számvizsgáló bizottsága. — Magyarosan — A MNyT. kiadványai. — A Melich-Emlékkönyvben megjelent nyelvtudományi tárgyú cikkek jegyzéke. — Csűry Bálint Szamosháti Szótára.	

SZÓ- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

Nincsenek, illetőleg csak részben vannak felvéve a következő cikkek: BÁRCZI GÉZA, A történeti nyelvjáráskutatás 81—91. CSEFKÓ GYULA, Kotnyeles 51—3. DEME LÁSZLÓ, A gömörmezei Zádorfalva igeragozásából 65—71. UA., Páros mássalhangzóváltozások 132—4. UA., A nyelvjárási anyag művelődéstörténeti értékesítése 225—30. NYÉLŐM JÓZSEF, Szótörténeti adalékok 305—9. KARINTHY FERENC, Olasz jövevényszavaink 177—89, 263—71. KOVALOVSKY MIKLÓS, Torzszülött igék 60—1. SZILÁGYI LORÁND, P. magister forrásai és módszere 117—27, 193—200 és 246—53. TAMÁS LAJOS, Tudatosak-e a hangváltozások? 92—102, 161—72. TEMESI MIHÁLY, A birtokos jelző az ormánsági nyelvjárásban 309—12.

- abárol 220
 aj 150, 234
 Ajta 262 k.
 Akar vn. 46
 akó 'akol' 233
 ákom-bákom 59
albasī (tör.) 16
 alaputréta 180, 265
 Annyok vn. 46
 Anonymus 117 kk.,
 193 kk., 246 kk. |
 ~ névmagyará-
 zatai 232, 251
 antropomorph táj-
 szemlélet 24
 Aradvány 145
 Aranka víznév 65
 Aranyos 232
 árdrágít 60 k.
 ármáda 180, 266
 árnyék 25
 Aschericus 273
 Asztrik neve 273 |
 ~származása 271
 kk.
 az ördögnek is kell
 gyertyát gyújta-
 ni 135
 Aztmondja vn. 46
 Babics vn. 138
 bagó 143
 bak jelzőként 176
 bakaesin 178, 185, 263
 Balassa József 235
 kk.
 balszerencse 40 k.
 bandita 181, 269
 bányos 233
bara- (szam.) 294
 bársony 11
bas- (tör.) 12 k.
bășău (oláh) 214
basīryan (tör.) 11
 beestelen, ~ít 208 k.
 bél 274 kk.
 Berve 232
 bestelen király 208
 beszéd 184
 Bezzegh vn. 46
birău (oláh) 293
 birtokos jelző az or-
 mánsági nyelv-
 járásban
 bitangszó 234
 Bizony vn. 46
 bocsánik 200 kk.
 Bocsár 65
 bocsát 200 kk.
 bojtortján 12
 boka 12
 bokály 179, 264
 Boldogváros 232
 bombardá 181
 bóra 182
 borsol, ~ás 48 kk.
 borsot tör az orra
 alá 50
 Borzsova 55 k.
boš (tör.) 200 k.
 *bosay (tör.) 202
 bosszú 214
 boszorkány 10 kk. |
 tüskére vagy tűz
 alá való ~ 233
 brókli 181
Brugsa 248
 Brűnn magyar ne-
 véhez 298
 búcsú 200 kk.
 Bulcsú 204
bulya ~ *bula* (tör.)
 204
 buresella 182
busturgan (votják)
 10 k.
 buzerál 182, 267
 бүкк 287 k.
 cedele 234
chinez (oláh) 292 k.
cios (oláh) 293
 cira 54
 ciszerák-miszerák
 138 kk.
 ciszterciák 139 k.
 cokol 179, 264
 cókó 181
 csernyéz | körül ~
 233
 csigér 233
 csiszár 221
 csizmadia-mesterség
 szavai 226 kk.
 Csoktele 207
 Csongva 232
 csont | fejedelmi ~
 232
 Csücsüllős hegy 146
 darvadoz 234
 datolya 182, 187
 Denta 232
 digó 182, 265 k.
 Döbrentei Gábor
 153, 233
 Dobiló 110
 dupatyátra 306
 dupé 306
 dús 271
 é-zés 87, 90
 Ecsér 273
 egyetlen 296
 egyiptomi szilva 187
 éh-kopp 283
 előbbkelő 216
 élő erdő, föld 234

- elve 299 k.
 Emány 146
 émmaŕa (gold) 36
 eper 172 kk.
 Erdőfalva 232
 erdő gyapja, szőre 54
 erge 221
 Esküllő 232
 eszteric 233
 Eusee 196 kk.
 évös-éjjel 312
 Exordia Scythica
   120 kk.
 Facset 242 j.
 fagyal 287
 fagyöngy 253 kk.
 fanevek 253, 261, 285
 far 24
 fáraó 'cigány' 208
 farkasgégén eresztett 234
 faszolás 215
 fazék 20
 fel 'zsír' 312
 felező 312
 félhét 233
 felkopik az álla 284
 fenyő 285
 fereferencse 42
 Fiam vn. 47
 ficsor 227
 finnugor szófejtések
   22, 32 kk., 244 k.,
   275 kk.
 fóra 180, 265
 ? fóri 180, 265
 fortuna (lat.) 40
 fosolaŕ (oláh) 215
 fő 24, 260
 földi eper 172 kk.
 földrajzinév-adás
   24 k., 131, 258
 fregoli 182, 266
 gabonca 174
 Galac 232
 ga[á]ncea 174
 Garat ~ Garád 232
 Gede[ő] 217
 gége 276 k.
 Gesta Hungarorum
   1. Anonymus
 gida, gidó 216 k.
 gondola 181
 gondvisel 60
 gödő 216 k.
 Gödöllő 217
 gödölye 217
 göngyöl 306
 gügyi 308
 gugyor 30 kk.
 Guilerin-kódex 235
 gulya 137
 gübü 18
 Gyalu 232
 gyapjú 54
 Gyikéllő 130
 gyöngy 253
 Gyöngy hn. 232
 gyöngyér 62
 Gyöngyi, ~ ke 62
 Gyöngyös 254 kk.
 Gyöngyvér 62
 Györke József 77 kk.
 ha- (mandzsu) 212
 hágó 30
 hajk, hajkol 17 kk.
 hajlék 20
 hal 21
 H[aj]ála vn. 46
 halkad 20
 halok, hajk 17 kk.
 hám 21
 hangváltozás | ~ ok
   tudatossága 92—
   102, 161—72; páros
   mássalhangzóvál-
   tozások 132 k.; de-
   nazalizáció 173 k.;
   a—o > a—i 138;
   al > á > ó > uó 20;
   cs > dzs 188; m. k
   > oláh t' 301; l >
   l' > j 20; -nl- > -ll-
   129; -ó ~ -a 219;
   s > cs 203; ss > ls
   elhasonulás 203;
   szk > ck 135; m. t
   ~ oláh t' 301; uh >
   uy > ou > ó 202; zz
   > dz 188 | fgr. -*gĭ,
   -*ġi > -ú, -ű 44; fgr.
   -gĭ, -ġi > m. -á, -é 44;
   *k > m. -γ > -u, -ü
   45; fgr. k- > m. h- 23,
   82, 277; ősszam. i > j
   ~ u 277; szam. p-:
   m. b- 83, 275 | olasz
   -a > m. -a 183 kk.;
   dz > c 188; -e > ø
   184; -i > -i 184; -o
   > -a 183 kk.; -o >
   -ó 183 kk.; -o > ø
   183 kk.; s > s 189;
   tš > cs 188; tš > dzs
   188 | orosz dj ~
   m. gy 241 | szláv
   -nica > m. -onca
   174 | tót dz > m. gy
   243 | tör. a > m. o
   12; γ > m. j. v. ø
   12 | idegen dž > m.
   gy 243; idegen dž
   > m. zs 243; idegen
   -o > m. ó 185 kk.
 hangyár 242 j.
 harang 65
 Harangod 65
 harap 32
 Hásoló 130
 hát 24, 27
 házszártot vet 42
 händük (oszm.) 295
 helynév-fordítás 131
 helynévmagyaráza-
   tok 233—5
 Hétúr 232
 Hints vn. 45
 hóbérság 208
 hóka, hókáz 19
 hókács, ~ ol 20
 hordott domb 105 kk.
 Horger Antal 71 kk.
 Hunnobrod (lat.) 297
 Xat'ir-lidber (ka-
   zár) 290
 Ida hn. 232
 idegen szavak írása
   151 kk.
 Imola 223
 Inaszakla 144 k.
 Indal 232
 indic (oláh) 295
 Ipp 232
 ivafa 287
 iwé (kfném.) 287
 jahoda (tót) 174
 jelrendszer 1 kk.
 jőszerencse 40 k.
 Justinus 119 kk.

- kabóca 175
 kák, károg 59
 Kálmán körte 294
 kan jelzőként 176
 kandalló 181, 265, 268
 kap 282
 kapiskál 183, 265
 Karafiáth vn. 47
 karakter 208 j.
 karám 11, 233
 kar(á)vat (lapp) 34
 kardos menyecske 147
 karkesztyű 211
 Kárpatak 135
 Kasztó 232
 kavég 313
 kavuncol 313
 kásü (oszm.) 295
 Kebele 263
 Keeskélő 131
 kegyelet 'szivár-vány' 234
 kegyetlen 297
 kék mese 212 k.
 Keleti Svájo 60
 kemence 174
 kenéz 292 k.
 Kenyér víznév 233
 képző | -ék 310; fosztó ~ nagytó funkciója 296; tör. -*yan* 14 k.; -*k* kies. 22; -*kol*, -*kel*, -*köl* ige ~ 59; -*tal* ~ bokor 281; -*n* mozz. 280; -*r* fn. ~ 32; -*ta* szam. őverb. ~ 294; -*talán*, -*telen* 296
 Kerülő 300
 kesza 294 k.
 keszőce 175
 kesztyű történetéhez 210 k.
 Ketel 249
 kezes fizess 234
 kézzel rakott domb 105 kk.
 kies, kietlen 295 kk.
 király | pünkösdi, szomorú, szent Gál napi, disznó-, só-, koldus-, kalap- stb. ~ 209
Királyo (oláh) 300
 Kisanna 309
 Kitudja vn. 46
 koák[k]ol 57, 313
 kobak 12
 kolbász 184
kolo, *kolotta* (finn) 23
 konda 137
 Konstantinos szór-ványai 89 k., 241
kógoro (gold) 36
 kop ~ kopp hangutánzó 282
 kopál, kovál 280
 kopály 284
 kopántás 279
 kopár 281 k.
 kopároz, ~ ik 284
 koplal 279 kk.
 koplegyes 283
 koplos 282 k.
 kopog a szeme az éhségtől 279 kk.
 kopó 281, 285
 kopasz 281 k.
kopata (finn) 279
 kopik 280
 kopolódik 283
 kopoltyú 280, 285
 koppantó 285
 koppog 279
 Korond 262
korra (gold) 35
 kos jelzőként 176
 kóstál 183
 koty belé, szilvalé! 48 kk.
 kotnyeles 51 k.
 kotyog 50 k.
 kotyor 30 kk., 234
 kotymány 234
 kovákol 57 kk., 313
köci (gold) 37
 *kökél 'kökény' 127 kk.
 Kökény-ér 65
 Köpec 262
 köpénce 147
 Kötelesmező 233
kötikín (mandzsu) 37
 kövekél 56 kk.
 k[g]udari-leves 291
 kukla 218 k.
 Kukla vn. 219
 kukolla[ó] 31, 219
 *kukor 31, 218
 kukora 31, 219, 307
 kukorló 31, 219
 kun Miatyánk 63
 kunkorodik 31, 307
 kusornyó 31
 kutyafejű tatár 233
 kutyafül 210
 Küküllő 127 kk.
 külföldiek magyar nyelvismereete 288
 kündü 232
 kvák-kvák 314
 láb 24, 27
 Lakság 234
 láncsa 173, 176
 lándzsa 178, 188
 lator 234
 leány jelzőként 176
 lejt, lejtő 29
 lekoppan a szeme 280
 lengyel 241 kk.
 Lengyelkék 234
 lép 253
 lepeses 220
 Leuveni Kódex 301
lez, *líz* (permi) 34
 Líba szn. 234
 liheg 190
 ló jelzőként 216
 lobog 190
 lódarázs 215 k.
 lohad 189 kk.
 lohog, lohol 189 kk.
 lok 21
lozniki (szláv) 141
 Ludas 64
 ludrás 216
 Magyar Bród 298 k.
 Magyar Helvétia 60
 magyar nyelvtan angolul 230 kk.
 makaróni 181
 mál 24 kk.
 mandula 178, 263, 265
 mandzsu-tungúz halnevek 35 kk.
 manó 53
 marokverés 233

- maróni 182, 268
 mart 244 kk.
 maskara 180, 265
 másfélfa 234
 medence 174
 Medvés 232
 Megadja vn. 45
 Megó vn. 45
 megye 243
 Méhelő 130
 mell 24
 Ments vn. 45
 Mérge 254
 mesterség 215
meštersug (oláh)
   215
 Miért vn. 46
 Mikees László 239
 Milesz vn. 46
 mondat 5 kk.
 Mondok vn. 46
 Mórág 286
 mustra 179
 muszáj 142 kk.
 nagyító 233
 narancs 178, 264
 nesz 192
 nyak 24
 Nyárló 130
 nyeles 'nyelves' 51
 nyelv 1 kk., 51
 nyelvemlékek nyugatdunántúli le-
 véltárakból 156
 kk., 223 kk.
 nyelvjárási anyag
 művelődéstörté-
 neti értékesítése
 225 kk.
 nyelvjáráskutatás |
 történeti ~ 81 kk.
 nyelvtudományi
 alapelvek 1 kk.
 nyereg 24
 nyíl, nyilat vet 42
 Nyughatatlan 292
obur (tör.) 17
 olasz jövevényszavaink 177 kk. | ~
 hangtanához 183
 kk., 263 kk.; ~
 jelentés tanához
 265; ~ alaktaná-
- hoz 266 k.; ~ szó-
 történeti kérdései
 267 k.; ~ átvéte-
 lének kora 268 k.;
 ~ átadó nyelv-
 járása 269 k.; ~
 átadó társadalmi
 osztálya 270
 Ó-magyar Mária-
 siralom 301 kk.
 opera 182
 Ordományos 223
 oroszslán 12
os domnesc (oláh)
   232
 osztriga 180, 189, 265
 ö-zés 84, 86 k.
 öl 'sinus' 277 k.
 őrhajó 233
 Örke 223
 öszszetett igék 60 k.
 P. magister forrá-
 sai és módszere l.
 Anonymus
 Padrag 140 k.
 pagony 307
 páhol 191
 Pais Dezső 197 kk.
 pall 191
 Paloznak 140 k.
 pálya 179, 265
 panaszol 220
 paradicsom 203
 para[i]szt 138
 parázsol 220
 paszkonca 174
 paszomány 180, 189
 páter 53
 persze 54, 204, 307
 Peselnek 261
 petrence 174
 piac 102 kk., 178, 264
piazza (olasz) 102 k.,
   178
pijaca (délszláv) 103
 pilis, piliske 205 k.
 pinyol 179
 Pipe szn. 234
 pipelle 146
pisc (oláh) 234
 Piskinc 233
 pomáta 181
 Priszlop 232
- proletár 142 j.
 Püpillős hegy 146
qadir (tör.) 290
qaramanī (tör.) 294
que/a/cken (német)
   58 k., 313
 rádliis csizma 228
 Radvány 145
 raffinál 183
 rag | m. lativus ~
   44; N. ige ~ozás
   65 kk.; ~ helyet-
   tesítés: szl.-*iti* >
   m. -*ol* 220, ném.
   -*en* > m. -*ol* 230
 ragya 243
 rakonca 174
ravaş (oláh) 293
 Rázom 145
 Réce hn. 232
 Regino világkróni-
 kája 122 kk.
 rityolódik 234
 rizsma 179, 264
 RMNy. II. kötetének
 változata 153 kk.
 Rómosz 232
 róna 218
 rop, ropó 27 kk.
 róta 233
 rovás 293
 rovásírás 234
 röpülő 'komp' 233
 Ruca szn. 234
 Ruzsinósz 242 j.
sa-, ša-(mandzsu) 212
 sája 179
 sajéta 160
 samán 211 k.
samonica (szlovén)
   173
šanť (oláh) 295
 sarda 181
satariti (szerb-
 horv.) 220
 sátorhalom 108
 selma 308
semince (oláh) 173 j.
skytha 111 kk., 120
   kk.
smoklica (tót) 174
smolica (tót) 174 k.
 sors, ~ ot vet 40, 42

- spanyol 180, 265
spárga 179, 264
sreća (dél-szláv) 39
struce 178
Suse[él]j. Suser 149 k.
Szakoly 145
Szala-telep 47 k.
szallai kasza 47 k.
Szalók 199, 248
számló, ~ föld 288
szamóca 172 kk.
szamonca 173
Száraráj 147
szarv, szarm 24
Szászváros 232'
szátyár 219 k.
szat(y)árol 219 k.
szatyor 219
szavajárási nevek 45
székely írás 234
szelence 174
Szelindek hn. 232
szemőce 175
Szénaverős hn. 233
szentgyörgyvirág
312
szérdék 291
szērēncs 'gonosz-
tevő' 38
Szerencs 38
szerencse 38 kk.
Szerezaj (oláh) 147 k.
szilvórium 308
szimbolikus névma-
gyarázat 232
szittyá l. skytha
szócsoport-kiértéke-
lés 226 kk.
szókapcsolatok 4
szombat 184
szószátyár 219 k.
szótörténeti adalé-
kok 305 kk.
szőr 54
szretya 39
- sztantyistye 222 j.
szupulyka 234
takar, ~ ás 233
Talán vn. 46
talp 20, 233
talpa, talpina (dél-
szláv) 233
talpă (oláh) 233
tău (oláh) 293
telek 207
televény 207
ternyő 287
testvér 308
Thaly-pör 105 kk.
theriomorph táj-
szemlélet 24, 176
tihanyi 1211. össze-
írás helyrajzához
64
történet 43
tőš, toš (tör.) 24
trágár 220
tréfa 178, 264
T(á)rnava (szláv-
oláh) 127 kk.
trombita 178
Tudja vn. 45
tudó 212
Tuhulum 232, 250
Tuzson 232
tüskére való l. bo-
szorkány
tűz alá való l. bo-
szorkány
Tyiszkhegy 234
Ugra 232
ugufa 286
Uhersky Brod ma-
gyar neve 297
Uram vn. 46
uráli halnevek 35
kk.
Usubuu 197 k.
uszó 'vizi út' 218
Uszód hn. 218
- usvány 217 k.
ű-zés 84 kk.
üver 222
Vágány vn. 146
vágja, mint Sallai a
szappant 48
Vagyon vn. 46
Vaj(j)on vn. 46
vákog 59
vár ige 293 k.
Várjon vn. 46
Vártok vn. 46
Vécke 134, 262
vĕBĕr (csuv.) 17
véletlen 43
ver, veretel 233
verő 25
vész 134
veszekedő (erdő, ha-
tár, hely) 234, 292
vet | nyilat, sorsot,
házsártot, virgát
~ 42, 136
Véza 233
villog 292
villongó 292
Vinda 233
virgát hány 135
Viski Károly 233
Vizelbe 299
víz- és helységnevek
viszonya 259
Zádorfalva igerago-
zásából 65 kk.
Zalaháza 47
*Zalatna 232
Zámborus 222
Zanda 222
Zemera nemzetség-
és szn. 247 k.
Zergya 221
Zi[u]mola 222
Ziver 222
Zörke 222
Zsázkod pataka 134

A SZERKESZTÉSÉRT ÉS KIADÁSÉRT FELELŐS: PAIS DEZSŐ.

48.619. — Egyetemi Nyomda, Budapest, 1947. — (F.: Tirai Richárd.)

XLIII. ÉVF.

1947. MÁRCIUS

1. SZÁM

MAGYAR NYELV

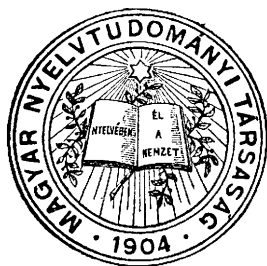
KÖZÉRDEKŰ FOLYÓIRAT
A MŰVELT KÖZÖNSÉG SZÁMÁRA

•
MEGINDÍTOTTA SZILY KÁLMÁN
•

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL
SZERKESZTI
PAIS DEZSŐ

A MAGYAR VALLÁS- ÉS KÖZOKTATÁSÜGYI MINISZTERIUM
ÉS A M. TUD. AKADEMIA TÁMOGATÁSÁVAL

376. SZÁM

1947. MÁRCIUS

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
1947

E szám ára: 5 frt.

T A R T A L O M

	Lap
† Györke József: Nyelvtudományi alapelvek	1
Ligeti Lajos: Boszorkány	10
Horváth Károly: Halok, hajk	17
Lőrincze Lajos: Mál	24
Benkő Loránd: Két térszínformanév	27
Lakó György: Finnugor szófejtések	32
Diószegi Vilmos: Uráli halnevek mandzsu-tungúz kapcsolatai	35
Klaniczay Tibor: Szerencse	38
Kisebb közlemények. Bárczi Géza: A magyar lativusrag kérdéséhez. — Mikesy Sándor: Szavajárási nevek	44
Szó- és szólásmagyarázatok. Balassa Iván: Szallai kasza. — Csefkő Gyula: Koty belé, szilvalé! Kotnyeles. — Gáldi László: Manó. — Gunda Béla: Erdő gyapja, erdő szőre. — Loványi Gyula: Persze. — Mikesy Sándor: Borzsova. — Nyíri Antal: Kövekél. — Pais Dezső: Kovákol, kövekél. — Turóczi-Trostler József: Keleti Svájc	47
Nyelvművelés. Kovalovszky Miklós: Torzszülött összetett igék. — Pais Dezső: Gyöngyvér, Gyöngyi, Gyöngyike	60
Nyelvtörténeti adatok. Tóth István: Egy kun Miatyánk-változat. — Szabó Dénes: Az 1211-i tihanyi összeírás helyrajzához	63
Népnyelv. Deme László: A gömörmegeyi Zádorfalva igeragozásából	65
Különfélék. Sági István: † Horger Antal. — Lakó György: † Györke József	71
A borítékon: Tudnivalók. — A Magyar Nyelv barátaihoz. — Magyar Nyelvtudományi Társaság. — Magyarosan.	

TUDNIVALÓK.

Az 1947. évre a tagsági vagy előfizetési díj magánosoknak 10, jogi személyeknek 15 forint.

A szerkesztőséget illető levelek, kéziratok, kérdések, tudósítások Pais Dezső szerkesztő címére (Budapest, VIII. ker., Múzeum-körút 4. C épület), tagajánlások Zsirai Miklós elnök címére (Budapest, VIII. ker., Múzeum-körút 4. C épület) küldendők.

Pénzküldemény, megrendelés, reklamálás, cím- és lakváltozás bejelentése a Magyar Nyelvtudományi Társaság pénztárához (Budapest, VIII. ker., Múzeum-körút 4. C épület) intézendő.

A Társaságnak szánt pénzüsszegek beküldhetők postautalványon, vagy befizethetők a Társaság 18.144. számú postatakarék-pénztári csekkszámájára.

A Magyar Nyelv barátaihoz.

Ez az ötfüzet a Magyar Nyelv XLIII. 1947. évfolyamának első száma. Reméljük, hogy az év folyamán még legalább két hasonló terjedelmű füzetet tudunk kiadni.

Társaságunk a Magyar Nyelv minden egyes füzetének kiadásával súlyos anyagi kockázatot vállalt magára. Úgy éreztük, kötelességünk fenntartani a magyar nyelvre irányuló tudományos munka folytonosságát és személtetni a magyarság életének megújulásába vetett bizalmunkat.

Folyóiratunknak ezt a számát elküldjük mindazoknak a tagjainknak és előfizetőinknek, akiknek megtétérőt közvetlenül vagy kerülő úton tudomást szerezteünk.

A Társaságunk tagjainak és előfizetőinek teljes névsorát tartalmazó jegyzék Budapest ostroma alkalmával elégett. A megmaradt címszalagok segítségével csupán töredékesen sikerült helyreállítanunk az elpusztult jegyzéket. Ennek az új jegyzéknek az alapján azóta két ízben is körlevéllel fordultunk a Magyar Nyelv régi barátaihoz, jelezve a folyóirat egy-egy újabb számának megjelenését és kérve a tagsági, illetőleg előfizetési díj beküldését. Sajnos, igen sok körlevél és befizetési lap érkezett vissza „ismeretlen“, „elköltözött“, „meghalt“ jelzéssel.

Kérjük mindazokat, akikhez folyóiratunknak ez a száma eljutott, fogadják szívesen a Magyar Nyelvet és támogassák Társaságunkat a tagsági, illetőleg előfizetési díjnak a mellékelt befizetési lapon való beküldésével. Kérjük továbbá azokat, akik a Társaság élő vagy elhunyt tagjairól, előfizetőiről tudnak, közöljék velünk az életben levő tag vagy előfizető nevét és címét, az elhunytnál pedig az elhalálozás körülbéli időpontját.

Társaságunk csak akkor tudja művelődésterjesztő és tudományos feladatát teljesíteni, ha nagyszámú olvasóközönségre támaszkodik. Bizonyára sokan vannak még az országban, akik előtt nem közömbös legfőbb kincsünk, elidegeníthetetlen örökségünk: anyanyelvünk ügye. Bizalommal fordulunk régi barátainkhoz: szíveskedjenek a magyar nyelv tudományos kutatását és gyakorlati művelését szolgáló Magyar Nyelvtudományi Társaságot új tagok és új előfizetők ajánlásával támogatni. Társaságunk tagja lehet mindenki, akit a magyar nyelv és nyelvtudomány ügye érdekel, s akit a választmány egy tag ajánlatára a Társaság taggává megválaszt. Minden tagnak joga van a felolvasó és közgyűléseken részt venni, szavazni, új tagokat ajánlani. A Társaság tagjai az évenként fizetett tagdíj fejében tagsági illetményül kapják a Magyar Nyelv című folyóiratot. — Az 1947. évre a tagdíj 10 forint.

A Magyar Nyelvet előfizetők is megrendelhetik évi 10 forint előfizetésért. Jogi személyek részére az előfizetés évi 15 forint.

Társaságunk pénztárának címe: Budapest, VIII., Múzeumkörút 4. C épület; postatakarékpénztári csekkszámájának száma: 18.144.

Társaságunk megvételre keresi a Magyar Nyelv XL. 1944. évfolyamának 1., 2., 3. és 4. számát. Egy füzetért 3 forintot fizetünk, vagy pedig ugyanekkora összeget jóváírunk az évi tagdíjból vagy előfizetési díjból.

Budapest, 1947. március 15.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság
elnöksége.

Magyar Nyelvtudományi Társaság.

Tisztikar:

Elnök: Zsirai Miklós, alelnökök: Pais Dezső és Bárczi Géza, titkár: Kniezsa István, szerkesztő: Pais Dezső, jegyző: Lakó György, pénztáros: Horváth Károly, ellenőr: Sági István.

Választmányi tagok:

A) Fővárosiak: Deme László, Eckhardt Sándor, Fokos Dávid, Gáldi László, Gulyás Pál, Horváth János, Kelemen József, Laziczius Gyula, Ligeti Lajos, Moravcsik Gyula, Németh Gyula, Némethné Sebestyén Irén, Putnoky Imre, Rubinyi Mózes, Szabó Dénes, Szemerényi Oszvald, Szidarovszky János, Tamás Lajos, Tompa József, Trócsányi Zoltán, Zolnai Gyula.

B) Vidékiek: Czeglédy Károly, Csefkó Gyula, Juhász Jenő, Klemm Antal, Mészöly Gedeon, Mikesy Sándor, Nagy J. Béla, Sámson Edgár, Szabó T. Attila, Tompáné Lovas Rózsa, gróf Zichy István, Zolnai Béla.

Számvizsgáló bizottság:

Korompay Bertalan, Loványi Gyula, Réz Henrik.

MAGYAROSAN.

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvművelő Bizottságának folyóirata, a Magyarosan NAGY J. BÉLA és KOVALOVSKY MIKLÓS szerkesztésében újra megindul.

Most jelent meg az 1945—1946. évi XIV—XV. évfolyamot képviselő háromíves füzet. E kettős füzet ára 3 forint. Az 1947-i évfolyam előreláthatóan három vagy négy kétíves füzetben jelenik meg. Az előfizetés egy évre 6 forint, egyes szám ára 2 forint. A lap megrendelhető a Magyar Tudományos Akadémia könyvkiadó hivatalában: Budapest, V., Akadémia-u. 2. Az összeget oda szíveskedjék beküldeni postautalványon, vagy befizetni a Magyar Tudományos Akadémia 44.888. sz. postatakarékpénztári számlájára.

Társaságunk tagjai és előfizetői a Magyarosant féláron, vagyis évi 3 forintért rendelhetik meg. Az 1945—46. évi kettős füzet ára tagjaink és előfizetőink részére 150 forint. Ezt a füzetet a Magyar Nyelv mostani számával együtt postára adtuk. Külön felhívjuk olvasóink figyelmét arra, hogy a Magyarosan előfizetési díját vagy a megjelent füzet árát ne Társaságunknak, hanem az Akadémiának küldjék meg a fent jelzett módon.

MAGYAR NYELV

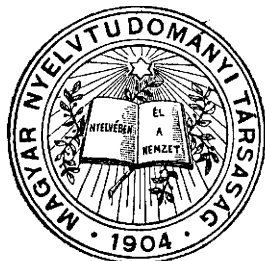
KÖZÉRDEKŰ FOLYÓIRAT
A MŰVELT KÖZÖNSÉG SZÁMÁRA

•
MEGINDÍTOTTA SZILY KÁLMÁN
•

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL
SZERKESZTI
PAIS DEZSŐ

A MAGYAR VALLÁS- ÉS KÖZOKTATÁSÜGYI MINISZTERIUM
ÉS A M. TUD. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL

377. SZÁM

1947. JÚNIUS

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
1947

E szám ára: 5 ft.

T A R T A L O M

	Lap
<i>Bárcki Géza</i> : A történeti nyelvjáráskutatás	81
<i>Tamás Lajos</i> : Tudatosak-e a hangváltozások?	92
<i>Hadrovics László</i> : Piac	102
<i>Turóczi-Trostler József</i> : A Thaly-pőr és a kézzel rakott domb	105
<i>Szemerényi Oszvald</i> : A <i>skytha</i> név	111
<i>Szilágyi Loránd</i> : P. magister forrásai és módszere	117
<i>Moór Elemér</i> : Küküllő	127
Kisebb közlemények. <i>Deme László</i> : Páros mássalhangzóváltozások..	132
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Benkő Loránd</i> : Vécke. — <i>Csefő Gyula</i> : Az ördögnek is kell gyertyát gyújtani. Virgát hány. — <i>† Horger Antal</i> : Gulya, konda. Paraszt. — <i>Kelemen József</i> : Ciszérákmiszerák. — <i>Knieszta István</i> : Padrag, Paloznak. — <i>Loványi Gyula</i> : Muszáj. — <i>Mikesy Sándor</i> : Inaszakla. Aradvány. Rázom. Émány. Pü-pillős hegy. — <i>Szabó T. Attila</i> : Kardos menyecske. Magyar Szárazój: rumén <i>Szerezaj</i> stb. Susej, Suséj, Suser	134
Nyelvművelés. <i>Nagy J. Béla</i> : Az idegen szavak írása	151
Nyelvtörténeti adatok. <i>Radó Polikárp</i> : A Régi Magyar Nyelvemlékek II. kötetének változata. — <i>Iványi Béla</i> : Nyelvemlékek a körmendi és monyorókeréki levéltárakból	153
A boríték on: Tudnivalók. — A Magyar Nyelv barátaihoz. — Magyarosan. — A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai.	

TUDNIVALÓK.

Az 1947. évre a tagsági vagy előfizetési díj magánosoknak 10, jogi személyeknek 15 forint.

A szerkesztőséget illető levelek, kéziratok, kérdések, tudósítások *Pais Dezső szerkesztő* címére (Budapest, VIII. ker., Múzeum-körút 4. C épület), tagajánlások *Zsirai Miklós elnök* címére (Budapest, VIII. ker., Múzeum-körút 4. C épület) küldendők.

Pénzküldemény, megrendelés, reklamálás, cím- és lakváltozás bejelentése a *Magyar Nyelvtudományi Társaság pénztárához* (Budapest, VIII. ker., Múzeum-körút 4. C épület) intézendő.

A Társaságnak szánt pénzüsszegek beküldhetők postautalványon, vagy befizethetők a Társaság 18.144. számú postatakarék-pénztári csekkszámájára.

A Magyar Nyelv barátaihoz.

Ez az ötvenes füzet a Magyar Nyelv XLIII. 1947. évfolyamának második száma. Reméljük, hogy korábbi terveinktől eltérően folyóiratunknak ez az évfolyama nem 15, hanem 18 ív terjedelmű lesz, tehát ezen a számon kívül még két négyíves füzetet tudunk kiadni.

Akik ismerik tudományos társaságaink és folyóirataink kiadási lehetőségeit, méltányolni fogják buzgalmunkat és erőfeszítéseinket. Társaságunk anyagi nehézségekkel küszködik. Éppen ezért kérjük mindazokat, akikhez folyóiratunknak ez a száma eljutott, fogadják szívesen a Magyar Nyelvet és támogassák Társaságunkat a tagsági, illetőleg előfizetési díjnak beküldésével. Kérjük továbbá azokat, akik a Társaság eddig nem jelentkezett élő vagy elhunyt tagjairól, előfizetőiről tudnak, közöljék velünk az életben lévő tag vagy előfizető nevét és címét, az elhunytnál pedig az elhalálozás körülbetűli időpontját.

Társaságunk csak akkor tudja művelődésterjesztő és tudományos feladatát teljesíteni, ha nagyszámú olvasóközönségre támaszkodik. Bizonyára sokan vannak még az országban, akik előtt nem közömbös legféllettebb kincsünk, elidegeníthetetlen örökségünk: anyanyelvünk ügye. Bizalommal fordulunk régi barátainkhoz: szíveskedjenek a magyar nyelv tudományos kutatását és gyakorlati művelését szolgáló Magyar Nyelvtudományi Társaságot új tagok és új előfizetők ajánlásával támogatni. Társaságunk tagja lehet mindenki, akit a magyar nyelv és nyelvtudomány ügye érdekel, s akit a választmány egy tag ajánlatára a Társaság tagjává megválaszt. Minden tagnak joga van a felolvasó és közgyűléseken részt venni, szavazni, új tagokat ajánlani. A Társaság tagjai az évenként fizetett tagdíj fejében tagsági illetményül kapják a Magyar Nyelv című folyóiratot. — Az 1947. évre a tagdíj 10 forint.

A Magyar Nyelvet előfizetők is megrendelhetik évi 10 forint előfizetésért. Jogi személyek részére az előfizetés évi 15 forint.

Társaságunk pénztárának címe: Budapest, VIII., Múzeumkörút 4. C épület; postatakarékpénztári csekk számlájának száma: 18.144.

Ertesítjük olvasóinkat, hogy a stockholmi Magyar Intézet az elpusztult 1944. évi 4. szám újra kinyomatását elvállalta, s így remélhetőleg rövidesen kárpótolhatjuk azokat, akikhez ez a füzet annak idején nem jutott el.

Budapesten, 1947. június 15-én.

*A Magyar Nyelvtudományi Társaság
elnöksége.*

MAGYAROSAN.

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvművelő Bizottságának folyóirata, a Magyarosan Nagy J. BÉLA és KOVALOVSKY MIKLÓS szerkesztésében újra megindult.

Az előfizetés egy évre 6 forint, egyes szám ára 2 forint. A lap megrendelhető a Magyar Tudományos Akadémia könyvkiadó hivatalában: Budapest, V., Akadémia-u. 2. Az összeget oda szíveskedjék beküldeni postautalványon, vagy befizetni a Magyar Tudományos Akadémia 44.888. sz. postatakarékpénztári számlájára.

Társaságunk tagjai és előfizetői a Magyarosant féláron, vagyis évi 3 forintért rendelhetik meg.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG KIADVÁNYAI

A sorozaton kívül megjelent kiadványok közül kaphatók:

- Emlék Szily Kálmánnak nyolevanadik születésnapjára. 1918. 24— frt.
Juhász Jenő. A Magyar Nyelv I—XXV. évfolyamának Mutatója. 1931. 80— frt.
Csüry Bálint. Szamosháti Szótár. Két kötet. 1935—1936. 120— frt.
Emlékkönyv Melich János hetvenedik születésnapjára. Szerkesztette Zsirai Miklós. 1942. 80— frt.

Megrendelhetők a Magyar Nyelvtudományi Társaság pénztáránál. Társaságunk tagjainak féláron adjuk a meglévő kiadványokat.

A Melich-Emlékkönyvben megjelent nyelvtudományi tárgyú cikkek jegyzéke:

Baboss R. Ernő: Az uráli *-k* lativus-rag. — *Bárczi Géza:* Az árpádkori magyar hangjelölés *c*, *ch* és *sch* jeleihez. — *Csefkó Gyula:* Tulipiros, hupikék. — *Domanovszky Sándor:* Attilától Árpádig. — *Fludorovits Jolán:* Szótan — szótartan. — *Gáldi László:* Egy elfeledett oláh-latin szójegyzékről. — *Györke József:* Az igeidő. — *Hadvics László:* A horvátban levő magyar elemek szóföldrajzi és időrendi problémái. — *Hartnagel Erzsébet:* A „kánaáni” nyelv. — *Hegedüs Lajos:* Népryelvkutatás hanglemezekkel. — *Horger Antal:* Magyar szó- és hangtörténeti vizsgálatok. — *Horváth Károly:* Szeljegyzetek az Apor- és a Döbrentei-kódexhez. — *Juhász Jenő:* A magyar *-asz*, *-esz* névszóképző történetéhez. — *Klemm Antal:* A magyar szenvedő ige. — *Kniezsa István:* Elvonás magyar-tót helynevekben. — *Lakó György:* Finnugor szómagyarazatok. — *Lazicius Gyula:* Sutton, sut. — *Ligeti Lajos:* A phags-pa írásos nyelvelmékek. — *Losonczy Zoltán:* Az ómagyar névszótövek egyik csoportja. — *Mályusz Elemér:* A székelység eredetéről. — *Mészöly Gedeon:* Hurka és hurok. — *Moravcsik Gyula:* A magyar szókincs görög elemei. — *Nagy J. Béla:* Alakegyezés. — *Németh Gyula:* Török jövevényszók. — *Pais Dezső:* Szerszám. — *Rásonyi László:* Jövevényszavaink és az anatóliai tájszavak. — *Sági István:* Czuczor és Fogarasi nyelvtudományi elvei. — *Schwartz Elemér:* A német helyes beszédejtés kezdetei Magyarországon. — *N. Sebestyén Irén:* Finnugor eredetű magyar fanevek. — *Szabó T. Attila:* Adatok a kolozsmegyei újabbkori rumén helynévkincs magyar elemeinek ismeretéhez. — *Szabó Dénes:* Görbö. — *Szemerényi Oszvald:* Az indoeurópai ínyhangok a hetitában. — *Szentpétery Imre:* A középkori oklevélátiratok hibáinak elemzése. — *Szidarovszky János:* Az indogermán összehasonlító nyelvtudomány hazánkban. — *Szinnyei József:* „Emlékezzünk régiekről”. — *Tamás Lajos:* Miscellanea Hungaro—Rumenica. — *Techert József:* „Ti csendes ernyők pásztora...”. — *Úrhegyi Emilia:* Bernolák A. jelentősége a tót művelődés történetében. — *Zolnai Béla:* Szerepjátszás és szóvállalás a nyelvben. — *Zsirai Miklós:* Névmástanulmányok.

XLIII. ÉVF.

1947. OKTÓBER

3. SZÁM

MAGYAR NYELV

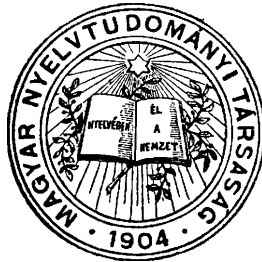
KÖZÉRDEKŰ FOLYÓIRAT
A MŰVELT KÖZÖNSÉG SZÁMÁRA

•
MEGINDÍTOTTA SZILY KÁLMÁN
•

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL
SZERKESZTI
PAIS DEZSŐ

A MAGYAR VALLÁS- ÉS KÖZORTATÁSÜGYI MINISZTERIUM
ÉS A M. TUD. AKADEMIA TÁMOGATÁSÁVAL

378. SZÁM

1947. OKTÓBER

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
1947

E szám ára: 5 ft.

TARTALOM

Lap

<i>Tamás Lajos</i> : Tudatosak-e a hangváltozások?	161
<i>Sulán Béla</i> : Szamóca	172
<i>Karinty Ferenc</i> : Olasz jövevényszavaink	177
<i>Nyíri Antal</i> : Lohog, lohol, lohad	189
<i>Szilágyi Loránd</i> : P. magister forrásai és módszere	193
<i>Pais Dezső</i> : Bocsát, bocsánik, búcsú	200
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Bárczi Géza</i> : Persze. — <i>Benkő Loránd</i> : Pilis, piliske. Csoktele. — <i>Csefkő Gyula</i> : Bestelen király. A kesztyű történetéhez. — <i>Diószegi Vimos</i> : Samán. — <i>Gáldi László</i> : Kék mese. Román <i>básau</i> < magyar <i>bosszú</i> . Román <i>fosolaş</i> < magyar <i>faszolás</i> . — <i>Kálmán Béla</i> : Lódarázs. Gödö. — <i>Mikesy Sándor</i> : Uszvány. — <i>Pais László</i> és <i>Pais Dezső</i> : Kukla. — <i>Sütő József</i> : Szószátyár. — <i>Szabó T. Attila</i> : Zergya. Ziver.	204
Nyelvtörténeti adatok. <i>Iványi Béla</i> : Nyelvemlékek a körmendi és monyorókeréki levéltárakból	223
Népnyelv. <i>Deme László</i> : A nyelvjárási anyag művelődéstörténeti értékesítése	225
Könyvismertetés. <i>Elekfi László</i> : Robert A. Hall: Hungarian Grammar. — <i>Mikesy Sándor</i> : Szemle	230
Különfélék. <i>Rubinyi Mózes</i> : Balassa József. — <i>Mikesy Sándor</i> : Mikecs László	235
A borítékon: Tudnivalók. — A Magyar Nyelv barátaihoz. — Magyarosan. — A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai.	

TUDNIVALÓK.

Az 1947. évre a tagsági vagy előfizetési díj magánosoknak 10, jogi személyeknek 15 forint.

A szerkesztőséget illető levelek, kéziratok, kérdések, tudósítások *Pais Dezső szerkesztő* címére (Budapest, VIII. ker., Múzeum-körút 4. C épület), tagajánlások *Zsirai Miklós elnök* címére (Budapest, VIII. ker., Múzeum-körút 4. C épület) küldendők.

Pénzküldemény, megrendelés, reklamálás, cím- és lakváltozás bejelentése a *Magyar Nyelvtudományi Társaság pénztárához* (Budapest, VIII. ker., Múzeum-körút 4. C épület) intézendő.

A Társaságnak szánt pénzüsszegek beküldhetők postautalványon, vagy befizethetők a Társaság 18.144. számú postatakarék-pénztári csekkszámlájára.

A Magyar Nyelv barátaihoz.

Ez az ötíves füzet a Magyar Nyelv XLIII. 1947. évfolyamának harmadik száma. Ezenkívül még egy hasonló terjedelmű szám kiadását tervezzük. Folyóiratunknak ez az évfolyama tehát az eredetileg tervezett 15, illetőleg a legutóbbi számunkban jelzett 18 ív helyett 20 ív terjedelmű lesz. Ezzel megközelítettük a békebeli méreteket.

Folyóiratunk terjedelmének örvendetes megnövekedése egyáltalán nem jelenti anyagi megerősödésünket. Sőt Társaságunk a Magyar Nyelv minden egyes füzetének kiadásával súlyos anyagi kockázatot vállal magára. A tagdíjakból és előfizetési díjakból befolyó összeg a folyóirat előállítási költségeinek csak igen csekély töredékét fedezi. Külső segítség nélkül csakhamar kénytelenek lennénk a Magyar Nyelv megjelenését megszüntetni. E számunk megjelenését a VKM. és a főváros illetékes tényezőinek megértő támogatása tette lehetővé.

Társaságunk csak akkor tudja művelődésterjesztő és tudományos feladatát teljesíteni, ha nagyszámú olvasóközönségre támaszkodik. Eppen ezért bizalommal fordulunk régi barátainkhoz: szíveskedjenek a magyar nyelv tudományos kutatását és gyakorlati művelését szolgáló Magyar Nyelvtudományi Társaságot új tagok és új előfizetők ajánlásával támogatni. Társaságunk tagja lehet mindenki, akit a magyar nyelv és nyelvtudomány ügye érdekel, s akit a választmány egy tag ajánlatára a Társaság tagjává megválaszt. Minden tagnak joga van a felolvasó és közgyűléseken részt venni, szavazni, új tagokat ajánlani. A Társaság tagjai az évenként fizetett tagdíj fejében tagsági illetményül kapják a Magyar Nyelv című folyóiratot, a Társaság többi kiadványait pedig féláron kapják. — Az 1947. évre a tagdíj 10 forint.

A Magyar Nyelvet előfizetők is megrendelhetik évi 10 forint előfizetésért. Jogi személyek részére az előfizetés évi 15 forint.

E számunkhoz mellékeljük a Magyar Nyelv XL. 1944. és XLI—XLII. 1945—1946. évfolyamának címlapját, továbbá a két utóbbi évfolyam közös tartalomjegyzékét valamint szó- és tárgymutatóját.

Budapesten, 1947. október 15-én.

*A Magyar Nyelvtudományi Társaság
elnöksége.*

MAGYAROSAN.

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvművelő Bizottságának folyóirata, a Magyarosan NAGY J. BÉLA és KOVALOVSKY MIKLÓS szerkesztésében újra megindult.

Az előfizetés egy évre 6 forint, egyes szám ára 2 forint. A lap megrendelhető a Magyar Tudományos Akadémia könyvkiadó hivatalában: Budapest, V., Akadémia-u. 2. Az összeget oda szíveskedjék beküldeni postautalványon, vagy befizetni a Magyar Tudományos Akadémia 44.888. sz. postatakarékpénztári számlájára.

Társaságunk tagjai és előfizetői a Magyarosant féláron, vagyis évi 3 forintért rendelhetik meg.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG KIADVÁNYAI

Legújabbban megjelentek:

73. Karinthy Ferenc: Olasz jövevényszavaink. 1947. Ara 6 frt.

74. Benkő Loránd: Nyárárdmentő helynevei. 1947. Ara 6 frt.

A sorozaton kívül megjelent kiadványok közül kaphatók:

Emlék Szily Kálmánnak nyolcvanadik születésnapjára. 1918. 24'— frt.

Juhász Jenő. A Magyar Nyelv I—XXV. évfolyamának Mutatója. 1931. 80'— frt.

Csűry Bálint. Szamosháti Szótár. Két kötet. 1935—1936. 120'— frt.

Emlékkönyv Melich János hetvenedik születésnapjára. Szerkesztette Zsirai Miklós. 1942. 80'— frt.

A Melich-Emlékkönyvben megjelent nyelvtudományi tárgyú cikkek jegyzéke:

Baboss R. Ernő: Az uráli *-k* lativus-rag. — *Bárczi Géza:* Az árpádkori magyar hangjelölés *c*, *ch* és *sch* jeleihez. — *Csefkó Gyula:* Tulipiros, hupikék. — *Domanovszky Sándor:* Attilától Árpádig. — *Fludorovits Jolán:* Szótan — szótártan. — *Gáldi László:* Egy elfeledett oláh-latin szójegyzékről. — *Györke József:* Az igeidő. — *Hadrovics László:* A horvátban levő magyar elemek szóföldrajzi és időrendi problémái. — *Hartnagel Erzsébet:* A „kánaáni“ nyelv. — *Hegedűs Lajos:* Népnyelvkutatás hanglemezekkel. — *Horger Antal:* Magyar szó- és hangtörténeti vizsgálatok. — *Horváth Károly:* Széljegyzetek az Apor- és a Döbrentei-kódexhez. — *Juhász Jenő:* A magyar *-asz*, *-esz* névszóképző történetéhez. — *Klemm Antal:* A magyar szenvedő ige. — *Kniezsa István:* Elvonas magyar-tót helynevekben. — *Lakó György:* Finnugor szómagyarázatok. — *Lazicius Gyula:* Sutton, sut. — *Ligeti Lajos:* A 'phags-pa írásos nyelvemlékek. — *Losonczy Zoltán:* Az ómagyar névszótövek egyik csoportja. — *Mályusz Elemér:* A székelység eredetéről. — *Mészöly Gedeon:* *Hurka* és *hurok*. — *Moravcsik Gyula:* A magyar szókincs görög elemei. — *Nagy J. Béla:* Alakegyezés. — *Németh Gyula:* Török jövevényszók. — *Pais Dezső:* Szerszám. — *Rásonyi László:* Jövevényszavaink és az anatóliai tájszavak. — *Sági István:* Czuczor és Fogarasi nyelvtudományi elvei. — *Schwartz Elemér:* A német helyes beszédejtés kezdetei Magyarországon. — *N. Sebestyén Irén:* Finnugor eredetű magyar fanevek. — *Szabó T. Attila:* Adatok a kolozsmegyei újabbkori rumén helynévkincs magyar elemeinek ismeretéhez. — *Szabó Dénes:* Görbő. — *Szemerényi Oszvald:* Az indoeurópai ínyhangok a hetitában. — *Szentpétery Imre:* A középkori oklevélátiratok hibáinak elemzése. — *Szidarovszky János:* Az indogermán összehasonlító nyelvtudomány hazánkban. — *Szinnyei József:* „Emlékezzünk régiekről“. — *Tamás Lajos:* Miscellanea Hungaro—Rumenica. — *Techert József:* „Ti csendes ernyők pásztora...“. — *Úrhegyi Emilia:* Bernolák A. jelentősége a tót művelődés történetében. — *Zolnai Béla:* Szerepjátás és szóvállalás a nyelvben. — *Zsirai Miklós:* Névmástanulmányok.

XLIII. ÉVF.

1947. DECEMBER

4. SZÁM

MAGYAR NYELV

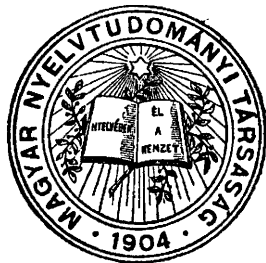
KÖZÉRDEKŰ FOLYÓIRAT
A MŰVELT KÖZÖNSÉG SZÁMÁRA

•
MEGINDÍTOTTA SZILY KÁLMÁN
•

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL
SZERKESZTI
PAIS DEZSŐ

A MAGYAR VALLÁS- ÉS KÖZOKTATÁSÜGYI MINISZTERIUM
ÉS A M. TUD. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL

379. SZÁM

1947. DECEMBER

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
1947

E szám ára: 5 ft.

<i>Kniezsa István</i> : Lengyel	241
<i>N. Sebestyén Irén</i> : Mart	244
<i>Szilágyi Loránd</i> : P. magister forrásai és módszere	246
<i>Mikesy Sándor</i> : A <i>fagyöngy</i> közszó és a <i>Gyöngyös</i> víznév	253
<i>Benkő Loránd</i> : Víz- és helységnéveink viszonyához	259
<i>Karinthy Ferenc</i> : Olasz jövevényszavaink	263
<i>Eckhardt Sándor</i> : Asztrik érsek származása	271
<i>Harmatta János</i> : Három testrésznévünk eredetéhez ..	274
<i>Pais Dezső</i> : Koplál	279
<i>Moór Elemér</i> : Néhány fanevünkről	285
Kiseb b közlemények. <i>Turóczi-Trostler József</i> : A középkor végének magyar nyelvismeretéhez	288
Szó- és szólás magyarázatok. <i>Benkő Loránd</i> : Számló, számló föld. — <i>Czeplédy Károly</i> : Egy kazár méltóságnév. — <i>Csefky Gyula</i> : Szerdek. Villongó. — <i>Gáldi László</i> : Román <i>chinez</i> < magyar <i>kenéz</i> . — <i>Hajdú Péter</i> : Várni. — <i>Hasan Eren</i> : Kálmán körte. Kesza. Oláh <i>indic</i> . — <i>Juhász Jenő</i> : Kies, kietlen. — <i>Loványi Gyula</i> : Uhersky Brod magyar neve. — <i>Szabó T. Attila</i> : Vazelbe. Királyo	289
Nyelvtörténeti adatok. <i>Bárczi Géza</i> : A Leuveni Kódex történetének legújabb szakasza. — <i>Implom József</i> : Szótörténeti adalékok. — <i>Gyallay Domokos</i> : Kisanna	301
Népnyelv. <i>Temesi Mihály</i> : A birtokos jelző az ormánsági nyelvjárásban. — <i>Tálas István</i> : Felező. — <i>Sütő József</i> : Kovákol ~ koákol. — <i>Gyallay Domokos</i> : Kovákol	309
A borítékon: Tudnivalók. — A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai. — Csúry Bálint Szamosháti Szótára.	

TUDNIVALÓK.

Az 1947. évre a tagsági vagy előfizetési díj magánosoknak 10, jogi személyeknek 15 forint.

A szerkesztőséget illető levelek, kéziratok, kérdések, tudósítások *Pais Dezső szerkesztő* címére (Budapest, VIII. ker., Múzeum-körút 4. C épület), tagajánlások *Zsirai Miklós elnök* címére (Budapest, VIII. ker., Múzeum-körút 4. C épület) küldendők.

Pénzküldemény, megrendelés, reklamálás, cím- és lakváltozás bejelentése a *Magyar Nyelvtudományi Társaság pénztárához* (Budapest, VIII. ker., Múzeum-körút 4. C épület) intézendő.

A Társaságnak szánt pénzeszegek beküldhetők postautalványon, vagy befizethetők a Társaság 18.144. számú postatakarék-pénztári csekkszámlájára.

Tájékoztató.

Ez az öt íves füzet a Magyar Nyelv 1947. évfolyamának befejező füzete. Ezzel folyóiratunk terjedelme húsz íves lett.

Előző számainkban több ízben tájékoztattuk olvasóinkat társaságunk súlyos anyagi helyzetéről. Ennek ellenére körültekintő gazdálkodással és az illetékes tényezők megértő támogatásával sikerült csaknem a békebeli terjedelmet elérnünk.

A Magyar Nyelv 10 forintos ára és az érte adott ellenérték páratlan a magyar tudományos folyóiratok körében. Sajnos, az egyre növekedő papirosiár és az ennek folytán bekövetkezett áremelkedés miatt kénytelenek vagyunk a Magyar Nyelv előfizetési árát felemelni. A Társaság választmánya a márciusban összehívandó közgyűlésnek javasolni fogja a tagsági díjnak és az előfizetési árnak 15 forintra, jogi személyek előfizetési díjának 20 forintra való felemelését. Kérjük a Magyar Nyelv barátait, fogadják ezt a külső okok folytán végrehajtandó emelést megértéssel, s támogassanak bennünket továbbra is a tagsági, illetőleg előfizetési díjnak beküldésével.

Budapesten, 1948. január 31-én.

*A Magyar Nyelvtudományi Társaság
elnöksége.*

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG KIADVÁNYAI

Legújabban megjelentek:

73. Karinyth Ferenc: Olasz jövevényszavaink. 1947. Ára 6 frt.

74. Benkő Loránd: A Nyarárdmente földrajzinevei. 1947. Ára 6 frt.

A sorozaton kívül megjelent kiadványok közül kaphatók:

Emlék Szily Kálmánnak nyolevanadik születésnapjára. 1918. 24 frt.

Juhász Jenő: A Magyar Nyelv I—XXV. évfolyamának Mutatója. 1931. 80 frt.

Csűry Bálint: Szamosháti Szótár. Két kötet. 1935—1936. 120 frt.

Emlékkönyv Melich János hetvenedik születésnapjára. Szerkesztette Zsirai Miklós. 1942. 80 frt.

MAGYAROSAN.

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvművelő Bizottságának folyóirata, a Magyarosan Nagy J. BÉLA és KOVALOVSKY MIKLÓS szerkesztésében újra megindult.

Az előfizetés egy évre 6 forint, egyes szám ára 2 forint. A lap megrendelhető a Magyar Tudományos Akadémia könyvkiadó hivatalában: Budapest, V., Akadémia-u. 2. Az összeget oda szíveskedjék beküldeni postautalványon, vagy befizetni a Magyar Tudományos Akadémia 44.888. sz. postatakarékpénztári számlájára.

Társaságunk tagjai és előfizetői a Magyarosant féláron, vagyis évi 3 forintért rendelhetik meg.

Csűry Bálint Szamosháti Szótára.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság megalakulása óta egyik legfontosabb feladatának tekintette a népnyelv búvárlatát. E célból szakképzett nyelvészeket bízott meg, hogy egy-egy nyelvileg egységes vidék egész szókészletét monografikusan feldolgozzák és szótárrá szerkesszék. Sajnos, az első világháború megakadályozta e tervek nagy részének megvalósulását. Így csak 1936-ban adhatta ki a Társaság a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával Csűry Bálint Szamosháti Szótárát két kötetben, csaknem 66 év (573 + 480 l.) terjedelemben. A szakkörök a legnagyobb elismerés hangján írtak Csűry Bálint úttörő és mintaszerű munkájáról.

„A szamosháti nyelvjárás a Szamos két partján Szinyérváraljától Mátészalkáig sűrűn egymás után következő magyar faluk népének a nyelve. Ennek a nyelvjárásnak a szókincsét gyűjtötte össze és dolgozta fel szótárában Csűry Bálint, alapul véve szülőhelyének, Egrinek a nyelvét. A szótár a szamosháti népnyelvnek nemcsak a köznyelvtől különböző vagy abban hiányzó szavait, a tájszókat foglalja magában, hanem az egész szókincsét. A tárgyi csoportok szerint történt gyűjtés kiterjedt a népi élet minden megnyilvánulására, a nép lelki világának minden körére, megfigyelte a szó vagy jelentés használatának kor, foglalkozás, alkalom szerint mutakozó különbségeit. Gyűjtötte a tulajdonnevek különböző fajait, a szólásokat és közmondásokat. Egyes szavak, szólások megértéséhez följegyezte a néprajzi vonatkozásokat is. Megfigyelését kiterjesztette arra is, hogy a köznyelvben általános használatú szavak közül melyek hiányoznak a szamosháti nép nyelvében, s a köznyelv újabb, idegen vagy a nyelvújítás korából való szavai közül melyek jutottak el már a Szamoshátra.“

SÁGI ISTVÁN: Magyar Nyelv XXXII, 337.

„Egyetlen bíráló, illetőleg méltányoló megjegyzésünk az, hogy nyelvtudományi irodalmunkban ez a legszakszerűbb és legcélse-rűbb tájszógyűjtemény és mindenkinek, aki valamely vidék tájszótárát meg akarja írni, csakis ezt a Szamosháti Szótárt ajánljuk mintául.“

M. G.: Szegedi Füzetek III, 82.

„Csűry professzornak ez a maga nemében első és páratlan forrásértékű munkája szívesen látott és hasznos segédeszköz a finn kutatók részére is. Mindeddig nem volt ilyen alapos és megbízható áttekintésünk magyar nyelvjárásról és az abban tükröződő népeletről. A Szamosháti Szótárnak már futólagos átlapozása is tévesnek mutatja azt a néha magyarok részéről is hangoztatott állítást, hogy a magyar népi kultúrát nem érdemes gyűjteni, mert az eltűnt az új idők útjából. Most éppen ellenkezőleg azt látjuk, hogy modern gyűjtési eljárással a magyar vidékről meg lehet menteni ugyanannyit, sőt talán többet is, mint Finnország berkeiből.“

L. H.: Virittjä XL, 363.